

Rácz Anita

*A régi Bihar vármegye
településneveinek
nyelvészeti vizsgálata*

RÁCZ ANITA

A RÉGI BIHAR VÁRMEGYE TELEPÜLÉSNEVEINEK
NYELVÉSZETI VIZSGÁLATA

RÁCZ ANITA

**A régi Bihar vármegye településneveinek
nyelvészeti vizsgálata**

Debrecen, 2005

A Magyar Névarchívum Kiadványai 9.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Megjelenését támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap (T 034216), a
Debreceni Egyetem BTK Doktori Tanácsa.

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

Lektorálta:
Hegedűs Attila

© Rác Anita, 2005

ISBN 963 472 935 5
ISSN 1417-958X

Borítóterv: Varga József
Nyomta a Vider Plusz Bt.

Tartalom

Előszó.....	9
I. Bihar vármegye településtörténete	11
1. Természeti viszonyok	11
2. A vármegye magyarsága.....	12
3. Székelyek	14
4. Törökségi népek	17
5. Szlávok	18
6. Románok	20
II. A magyar történeti helynevek kutatásának története és módszerei	22
III. Az ómagyar kori Bihar megye településneveinek hangtörténeti elemzése	35
A korai magyar nyelvjárások kérdése	35
1. Labiális-illabiális megfelelések	38
2. Zártsági fok szerinti megfelelések	43
3. Magánhangzók megléte vagy hiánya	47
3.1. Két nyílt szótagos törvény.....	47
3.2. Mászsalhangzó-torlóadás feloldása	48
4. Hangrendi megfelelések	49
5. A diftongusok helyzete	50
6. A zártszótagi <i>-l-</i> helyzete.....	55
7. A <i>β</i> helyzete	57
8. Tendenciaszerű mászsalhangzó-változások	58
8.1. A depalatalizáció	58
8.2. Az affrikálódás	59
9. Szórványos mászsalhangzó-változások	59
10. Mászsalhangzó-kapcsolatok változása	62
10.1. A hasonulás	62
10.2. Az elhasonulás.....	62
10.3. A hangátvetés	63
11. Mászsalhangzók megléte vagy hiánya	63
11.1. A mászsalhangzó-vesztés.....	63
11.2. Inetimologikus hang betoldása	64
12. Szótagokat érintő hangváltozások	64
12.1. A haplológia	64
12.2. Az összerántódás	64
	5

IV. Bihar megye településneveinek leíró elemzése	66
1. Elméleti alapok	66
2. Törzsekre utaló településnevek	68
3. Népekre utaló településnevek	75
4. Foglalkozásra, méltóságra, szolgáltatásra utaló településnevek	82
5. Személyre utaló településnevek	90
6. Patrocíniumra utaló településnevek	104
7. Építményre utaló településnevek	117
8. Vásártartásra utaló településnevek	122
9. Növény- és állatvilágra utaló településnevek	123
10. Lokális viszonyra utaló településnevek	126
10.1. Általános helymegnevezés	126
10.2. Konkrét helymegnevezés	131
10.3. Viszonyított helymegnevezés	135
11. Tulajdonságra utaló településnevek	140
11.1. Méret megjelenése	140
11.2. Alak megjelölése	144
11.3. Kor megjelölése	144
12. A hely fajtáját kifejező névrészek	146
12.1. Az összetett nevek	146
12.2. A névtípus kronológiája	147
12.3. <i>-falu/-falva</i>	150
12.4. <i>-telek/telke</i>	156
12.5. <i>-háza</i>	159
12.6. <i>-lak(a)</i>	160
12.7. <i>-ülés(e)</i>	162
12.8. <i>-sok</i>	162
12.9. <i>-földe</i>	163
12.10. Áttekintés	163
13. Megnevező funkciójú névrészek	164
14. Elemezhetetlen nevek	166
15. Áttekintés	167
16. A kétrészes nevek bővítményrészei	169
V. Bihar megye településneveinek keletkezéstörténeti elemzése	172
1. A névátvétel	173
2. A jelentésbeli névalkotás	175
2.1. Metonimikus névalkotás	175
3. A névköltöztetés	179
4. A morfológiai szerkesztés	180
4.1. Az <i>-i</i> képző	181
4.2. A <i>-d</i> képző	186

4.3. Az <i>-di</i> képző	194
4.4. Az <i>-sd</i> képző	194
4.5. Az <i>-s</i> képző	195
4.6. A <i>-gy</i> képző	197
4.7. A <i>-k</i> (~ <i>-g</i>) képző	198
4.8. Az <i>-nd</i> képző	199
4.9. Az <i>-ny</i> képző	199
4.10. Az <i>-ó/-ő</i> képző	200
4.11. A <i>-ka/-ke</i> képző.....	200
4.12. Áttekintés	200
5. A szintagmatikus szerkesztés	202
6. A szerkezeti változás	204
6.1. A redukció	204
6.2. A bővülés	209
6.3. Az ellipszis	211
6.4. A kiegészülés	214
7. A népetimológia	217
8. Kategorizálhatatlan nevek	219
9. Áttekintés	220
Irodalom	223

Előszó

Az ómagyar kor névanyagának módszeres nyelvi vizsgálatával napjainkig nagyon kevés munka foglalkozott. Pedig a magyar nyelv történetének megismerésében igen jelentős szerepet játszanak a személy- és különösen a helynevek, hiszen mint szórványok idegen nyelvi környezetben a magyar nyelv írásban is megjelenő legkorábbi állapotáról adhatnak képet, s változásuk a nyelv egészének változására világíthat rá. Éppen ezért a névanyag rendszerszerű vizsgálata nagyobb ívű következtetésekre adhat lehetőséget.

A napjainkig megszületett feldolgozó munkák csupán egy-egy nyelvemlék vizsgálatára vállalkoztak. Nagy nyelvtörténeti szintézis létrehozását tűzte ki célul maga elé „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (I. 1991., II/1. 1992., II/2. 1995.) című munka, ám a fentebb említett szórványok vizsgálatának hiánya erre a munkára is rányomta bélyegét. Mindenképpen szükséges tehát, hogy a szókincsnek ezt a részlegét is alapos elemzés alá vonjuk. E vizsgálatok a grammatika szintjén elsősorban hangtani és nyelvjárástani eredményeket hozhatnak, ám éppen ezekből az ismeretekből lehet tovább indulni a nyelv rendszerének vizsgálata felé.

Ezeket a problémákat felismerve a DE Magyar Nyelvtudományi Intézetében néhány éve egy olyan számítógépes adatbázis kiépítése indult meg Magyar Névarchívum néven, amely a korai ómagyar kor okleveles névanyagának feldolgozását tűzte ki célul. A Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (HA.) című sorozat eddig megjelent két kötete e megindult feldolgozó munka eredménye: a korai ómagyar kor óriási névanyagának mikrotoponimiai rétegét veszi vizsgálat alá megyék szerint ábécé-rendben haladva. A munkát végző alkotócsoportnak a kezdetektől magam is tagja vagyok, s Bihar vármegye névkincsének vizsgálata szinte magától értetődő volt.

A jó értelemben vett lokálpatriotizmuson túl több érv szólt amellet, hogy e terület névanyagának feldolgozása monografikus nagyságrendet igényel. A megye kiválasztása mellett szólt, hogy a nagy kiterjedésből is adódóan a földrajzi viszonyai változatosak, névanyaga különlegesen gazdag, s a népesség sem egységesen magyar. A megye hatalmas kiterjedése miatt azonban a névanyagnak csupán egyik részével, mégpedig a településnevek csoportjával foglalkozom. A településnevek vizsgálatát GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (I. Budapest, 1963, II. és III. Budapest, 1987, IV. Budapest, 1998) munkája alapján kezdtem el, amelynek időbeli határa az 1332–37-es pápai tizedjegyzék volt (ebből az anyagból született meg a szakdolgozatom), s később ezt az anyagot a különböző forrásmunkákból (Anjou-kori oklevéltár. Documenta

Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustranta. I., II., III., IV., V., VII., VIII., IX., XI., XXIII. 1990–1999; Anjoukori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk.: NAGY IMRE, TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1878–1920; CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890–1913; Zsigmondkori oklevéltár I–II. Összeállította: MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1951–1958; GEORG HELLER, Comitatus Bihariensis. München, 1986; JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.); Nyelvtörténeti adatok. A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. Kiadja: JAKUBOVICH EMIL. MNy. 22 (1926): 220–3, 298–301, 357–63; K. FÁBIÁN ILONA, A Váradi Regestrum helynevei. Szeged, 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.)) kiegészítettem, s a vizsgálati korszak határát a korai ómagyar kor helyett az ómagyar kor egészére, sőt kevéssel azon túlra is kiterjesztettem, s a legkésőbbi adatok 1600-as datálásúak. A munka első lépéseként az összegyűjtött névanyagból egy történeti-etimológiai szótárt hoztam létre, amely a dolgozat alapját jelenti. A szótár bár szerves része a munkának, e kötetből függetlenül önállóan fog megjelenni.

Munkám öt nagyobb egységből áll. Az első fejezetben Bihar vármegye településtörténetét vázolom fel áttekintve az idegen népesség helyzetét is. A második egység a történeti helynevek kutatásának történeti vázlatát rajzolja meg, illetve a módszereit mutatja be. Ahogyan azt korábban említettem, a korai névanyag vizsgálata nagyban hozzájárulhat a magyar hang- és nyelvjárástörténetről alkotott kép kiteljesítéséhez. A következő nagy fejezetben a névanyag ilyen irányú elemzését végzem el, tehát nem a korszak általános hangtörténetét adom, hanem az adott névanyagban megfigyelhető jellemzőket veszem vizsgálat alá. A településnevek névrendszertani vizsgálatát a negyedik és az ötödik fejezet tartalmazza: a leíró elemzést követi a keletkezéstörténeti vizsgálat.

E helyen szeretnék köszönetet mondani a Debreceni Egyetem magyar nyelvudományi doktori programja oktatóinak, akik munkámat valamilyen formában segítették, illetve az értekezés elkészítését folyamatosan figyelemmel kísérő, azt közvetlenül irányító, segítő Hoffmann Istvánnak. Disszertációm e mostani formájának kialakítása során nagyban támaszkodtam Juhász Dezső és Hegedűs Attila opponensi véleményére, s Hegedűs Attilának külön köszönettel tartozom színvonalas lektori munkájáért is.

I. Bihar vármegye településtörténete

1. Természeti viszonyok

A középkori Bihar vármegye a Tiszántúl legnagyobb megyéje volt, ezért a megye megjelölésére igen gyakran használták a „Biharország” megnevezést. Már BALÁSSY FERENC megállapította, hogy Bihar olyan óriási kiterjedésű megye, amely „nem is annyira megye, mint inkább tartomány volt, és négy középszerű vármegyével felért” (BALÁSSY 1873: 163). A honfoglalástól az 1332–7-es pápai tizedlajstromig GYÖRFFY Árpád-kori történeti földrajzában 455 települést sorakoztat fel, s az esetleges hiányzó helységeket is figyelembevéve 500 körülre becsüli az e korban ténylegesen fennállott települések számát (Gy. I, 590–692). A megye ekkori területét 11.000 km²-re teszi (Gy. I, 589). JAKÓ 1600-ig 754 helységet számlál e megyében (JAKÓ 1940: 5).

A magyar honfoglalás idején a Kárpát-medence keleti területére érkező magyarság a majdani Biharban vegyes természeti tulajdonságú területen találta magát. A megye földrajzi tényezőit vizsgálva azt láthatjuk, hogy a hegységek és a síkság területi megosztottsága nagyjából fele-fele arányú. A síkvidék a megye Ny-i és É-i területén található, míg az erdős hegyvidéki részek a megye K-i és D-i részein húzódnak. Az ÉK-i részen volt a sokat emlegetett *Igyfon* erdőség. A hegyvidék az erdélyi határnál a legmagasabb, s nyugat felé fokozatosan lejt. A bihari hegyeknek — magasságuknál és kiterjedtségükönél fogva — fontos tájhatároló szerepük is lehetett, amit az *Erdély* név etimológiája is mutat: ennek az eredeti ’erdőn túli’ jelentése (vö. *Transsylvania*) a bihari hegyekhez való viszonyítást jelöl (FNESz. 1: 422). A megye meghatározó folyói északon a Berettyó, a megye közepén a Sebes-Körös, Örvénd-Körös, Váradi-Körös, Nagy-Körös és a déli részen a Fekete-Körös (Középső-Körös), illetve az ezekből kiszakadó vagy ezekbe ömlő közepes nagyságú folyók, például az Ér, a Kölesér és a Gyepes. Ezek mellett számos kisebb, névvel is említett vízfolyás található a középkori Biharban: Almás, Árkos-patak, Bályok pataka, Csokud-ér, Csorgó-ér, Füzegy, Hájó, Hidas, Hodos, Józás, Kegyek, Kék-Kálló, Kenderes, Koppánykönyök, Kutas, Külső-Berettyó, Medest, Méh-séd pataka, Neresz, Omsó-ér, Pap ága, Sárd, Serges, Szakál-ér, Tekerő (HA. 1: 75–80). A megye településtörténete szempontjából azt is fontos megjegyezni, hogy a folyók áradásakor a síkvidéken igen nagy kiterjedésű mocsaras területek jöttek létre, amelyek akár tartósak is lehettek, hiszen a korabeli vízfolyásoknak sokszor nem is volt határozott medrük. A megye Ny-i részén hatalmas kiterjedésű mocsárvilág alakult ki, amelyben

minden fent említett folyóvíz találkozott: a Kis- és Nagysárrét. E terület kiemelkedései apró kis halászfalvakkal adtak otthont, rétségein pedig szilaj állattartással foglalkozhattak a lakosok.

2. A vármegye magyarsága

A korai Magyarország trónörökösének hercegi birtoka az ún. dukátus volt. A dukátus három elkülönülő tömbből állt, ezek egyike Bihar körül, a másik Nyitra körül terült el, a harmadik feltehetően az Al-Duna mellett volt. A bihari központ jól mutatja a megye X. századi jelentőségét. A bihari dukátust valószínűleg Árpád örököse, Szabolcs szervezhette meg, akinek a nevét a szabolcsi földvár őrzi, illetve hozzá kapcsolható a Várad közelében található Szabolcs település elnevezése is. Szabolcs után Árpád fiai következtek az öröklésben: Tarhos, Üllő, majd Zolta. Anonymus is Zolta uralma alatt tartja számon a dukátust (vö. MoTört. I/1: 622). Mindezeket túl a történeti források arra engednek következtetni, hogy Szent István olyan területek kialakításával kísérletezett uralkodásának korai időszakában, amelyek 5–6 vármegyét tömörítettek volna magukba, s élükre rokonait vagy hűséges híveit ültette volna (GYÖRFFY GY. 1977: 523). A bihari vidék központja Bihar vára volt, s maga a dukátus az ország közel egyharmadát tette ki. Bihar vármegye kora-középkori jelentőségét mindez igen szemléletesen mutatja.

A régészeti leletek tanúsága szerint a honfoglalás utáni időszakban a magyarság által legsűrűbben lakott terület megyénkben a Berettyó és a Sebes-Körös közötti vidék volt, amelynek nyugati határát a Sárrét jelentette, a másik oldalon pedig a bihari földvár és a Sebes-Körös szegélyezte mocsarakkal, szigetekkel, amelyek a magyarság megtelepedésében ideális körülményeket biztosítottak. A megtelepedés legkeletibb határa a Várad—Les—Árpád vonal lehetett, a Berettyótól északra pedig a Ér mocsarai jelentették a letelepedés határát (vö. JAKÓ i. m. 27). A területfoglalás első időszaka után indult meg a vidék végleges benépesítése, a még lakatlanul hagyott területek meghódítása is. A X–XI. század folyamán vonta hatalma alá a magyarság a Sebes-Körös völgyét. Megkezdődött a folyóvölgyek általános megszállása is: előbb mint legeltetésre alkalmas területet használták ezeket a vidékeket nyári szállásként, majd itt alakították ki állandó lakhelyüket is. A nomád életmód megszűnte, a törzsszövetség felbomlása után az addig lakatlan területek megszállásában nagy szerepe volt a szétszóródó törzseknek, amit a megye törzsnévi eredetű helynevei is mutatnak.

Az egyházmegye telepítésére vonatkozóan a történeti irodalom korábban Szent László nevét említette (LÁNYI 1866), s a mai álláspontot PAULER GYULA alapozta meg, aki egy olyan forrásból indul ki, amely I. András korában már a bihari püspökről beszél (GOMBOS 1937–1938: 969). Ennek eredményeként azt a

tanulást vonja le, hogy a bihari püspökség Szent István alapításának tekinthető, Szent László csupán a székhelyet helyezte át Biharból Váradra (vö. PAULER 1899: 398). KRISTÓ GYULA úgy foglalja össze a kronológiai kérdést, hogy „a bihari püspökség nem létesülhetett az 1020-as éveknél korábban, illetve az 1040–1050-es éveknél később. Erre az időközre tehetjük a bihari egyházmegye egészére kiterjedő Bihar megye létrejöttét, ami nagyjából összecseng a szakirodalom azon megállapításával, hogy a nagy kiterjedésű Bihar megye Szent István alatt kelt életre” (KRISTÓ 1988: 475). A megye ispánjáról először egy 1067 körüli — igaz, hamis — oklevél szól, majd egy 1111 és 1113-as oklevél is beszél, 1075-ben pedig Bihar vár határát, azaz megyéjét említik.

A Bihar megye területére eső esperességek kiterjedése jól mutatja az Árpád-kor végi megye területi kiterjedését a sík vidéken, s a betelepülés mértékét a hegyvidéken. A *bihari* főesperesség a megye északi és nyugati, síkvidéki területére terjedt ki, ahol ez Váradnál véget ért, ott kezdődött a *kalotai* főesperesség, amely hosszan nyúlt el egészen a megye keleti határáig. A megye déli és délnyugati részén terült el a *homorogi*, illetve a vele Bihar délnyugati részén osztozó *köleséri* főesperesség, amely még Zaránd megye északi részére is kiterjedt: a Fekete-Körös északi partvidékétől a Fehér-Körösig húzódott (ld. KRISTÓ i. m. 477–80).

A szomszédos megyék közül Békés és Zaránd igen szorosan kapcsolódott Bihar vármegyéhez¹, de a történeti források arra utalnak, hogy Zaránd igen korán önállósult. A hatalmas kiterjedésű Bihar vármegye a XI–XII. században sem osztódott kisebb részekre, pusztán Békés vármegye vált ki belőle, de még Imre király 1203-as oklevele is azt hangsúlyozta, hogy a két megye kapcsolata még ebben az időben is igen szoros volt, ami arra mutat, hogy ez az önállósodás nem lehetett gyors ütemű. A középkor folyamán a megye pontos határai változtak, a korai Árpád-korhoz képest a XVI. századra területe keleti–délkeleti és déli irányba jelentősen nőtt (vö. Gy. I, 573, KRISTÓ 1988: 472–4).

Bihar birtokos nemzetségei közül az Ákos-nem és a Barsa-nem kezdetei visszavezethetők a X. századba. Az Ákos-nem minden ága birtokolt megyénkben, mégpedig a Berettyó vidékén. Szintén a bihari terület lehetett a Barsa-nem ősi birtoka is, amely a Berettyó, a Fekete- és a Sebes-Körös mentén terült el. A megye korai birtokosai közé tartozott még a Turul-nem, amely a Berettyó vidékén és a nyíri területeken birtokolt, Ohat nemzetsége Debrecen körül, illetve a Told-nem a Körösköz környékén. A hercegi kíséret tagjaként birtokolt vidékünkön a Gút és Keled, illetve a Hont és Pázmány német testvérpár, előbbieket a nyíri terü-

---

¹ Imre király által a váradi püspöknek adományozott bihari vámok kérdéséről rendelkező oklevélben a következő két szövegvariáns található: „egész Bihar megye, mind Bihar körül, mind Zaránd és Békés körül”, illetve „egész Bihar megye, mind Bihar körül, mind Zaránd körül” (AnjouOkmt. IV, 292, SRH. I, 211).

leten, utóbbiak a Berettyó és a Sebes-Körös környékén (vö. JAKÓ i. m. 27, 30, Gy. I, 576).

Magyarország népességének XI. századi állapotát KNIEZSA ISTVÁN három tudományos pillérré támaszkodva vizsgálta meg (1938: 365–472). E három pillér a történeti, nyelvészeti és régészeti kutatások eredményei voltak. Módszerének alapjául MELICH korszakos munkáját „A honfoglaláskori Magyarország” (Budapest, 1925–9) címűt tette meg. A kora középkori, XI. századi Bihar megye területének döntő részén Kniezsa szerint magyar ajkú népesség élt. A három Körös köze bizonyosan ehhez a területhez tartozott. A Berettyó és legjelentősebb mellékvíze, az Ér egész hosszában magyar szállásterület volt, s teljesen magyar lakossága volt a dél felé egészen a Sebes-Körös forrásvidékéig terjedő területnek. Ez utóbbi vidéken bár szórványos szláv nyomok is találhatóak, de az esetleges román nevek igazolhatóan mind a magyarból származtathatók.

A Fekete-Körös völgyében Belényesig jutott a magyarság, hiszen a szűk felső völgy már a XIII. század óta a románok kizárólagos birtoka. Hasonló a helyzet a Belényestől É-ra lévő hegyvidéken, ahol azonban néhány magyar csíra is megtalálható, amelyek később nem szilárdultak meg. Belényestől és a béli hegyektől Ny-ra talált helynevek kivétel nélkül a magyarból eredeztethetőek.

A Fehér-Körös völgyében a magyar helynevek határa a Jószás-pataknál ér véget, ahol a XV. század előtti román nevek szintén magyar eredetűek. Ettől K-re csupán egy-két magyar nyom található (*Halmágy*).

3. Székelyek

Tudjuk, hogy a csatlakozott népek keleti minta szerint a trónörökös uralma alá kerültek. A megye népességének sarkalatos pontja a bihari székelység problémája, amely azért nem egyszerű, mert a székelyek kérdése általában véve is igen ingatag pontja történetírásunknak. Bihar vármegye története bizonyos vonatkozásaiban ANONYMUS elbeszélésében is megjelenik. 1200 körül született munkájának 50. és 51. capitulumában részletesen foglalkozott a székelységgel: a székelyek a Kárpát-medencébe érkező Ösbő és Velek serege elé vonultak, hogy együttes erővel küzdjenek meg Mén-Marót csapataival, s foglalják el Bihar várát. Részletesen leírja a vonuló hadak útját: a magyar sereg a Duna–Tisza közén átlovagolva a mai Szentés mellett kelt át a Tiszán, s ott letáboroztak. Az ide érkező székelyek békésen csatlakoztak hozzájuk, majd ők vonulva a sereg élén tovább indultak. A mai Szarvasnál átkeltek a Körösön, majd a Tekerő patak mellett haladva a Jószás mellett táboroztak le, s másnap következett Bihar várának ostroma. A geszta helyneveit és a helyrajzi viszonyokat tükröző részleteit Anonymus korára nézve hitelesnek fogadhatjuk el, hiszen a helynevek — mind

a településnevek, mind a víznevek — valóban megtalálhatóak voltak e vidéken², s e nevek felsorakoztatásával a leírás a Névtelen igen pontos helyrajzi ismeretéről tanúskodik.

A székelységekre vonatkozó XII–XIV. századi történeti források, illetve oklevelek egy önálló népnévvel, saját hagyománytudattal rendelkező (Attila/Csabahagyomány), katonáskodó, a magyarságtól területileg, közigazgatásilag elkülönülő, sajátos jogállású népességet rajzolnak meg.³

A székelység nevének vizsgálata eredményeként a mai tudományos körökben legelfogadottabb elmélet szerint mint nép a bolgár-török (volgai bolgár) *'s.g.l ~ 's.k.l* törzsből származtatható: nevüket *eszekel, eszekil, eszikil* stb. formában szokták olvasni. A törzsnevet újabban *Áskäl* formában rekonstruálták (így az összevetés nehezebbé vált⁴), legújabban pedig BENKŐ LORÁND értekezett e kérdésről (2002: 257–65). Szintén BENKŐ hívta fel a figyelmet arra, hogy egy népnév igen ritkán születik úgy, hogy azt a kérdéses etnikum maga adja magának: többnyire a mások által használt elnevezéseket veszik át. A néveredetnek tehát semmi köze a nép eredetéhez (vö. BENKŐ 1950: 110). A hely- és személynévanyagra támaszkodva továbbá megállapítja, hogy a székely nép betelepülésekor magyar volt (i. m. 115).

A székelység — mint adott néphez csatlakozott népesség — keleti szokás szerint a trónörökös uralma alatt állt (ANONYMUS szerint Zolta herceg tartománya volt Bihar földje és vára), s a harcok során minden alkalommal az elő- és utóvéd szerepét töltötték be, s letelepedésük után gyakran a határvédelemben kaptak igen komoly szerepet. A székelység előbbi funkciójának betöltéséről már igen korai időből származó történeti munkák is tudósítanak: a már említett Anonymuson kívül KÉZAI SIMON krónikája is beszél erről a szerepről. Történetileg bizonyítható, hogy a X. század második felétől a székelyek elsősorban a magyar állam nyugati–délnyugati és esetleg keleti határain teljesítettek határvédő szolgálatot. Amikor a XII. század elejétől az ország nyugati határain már a harcok elcsitultak, s ezen a területen kevesebb határőr is elegendő volt, a keleti végen egyre égetőbbé vált a helyzet a pogány népek becsapásai miatt. Ekkor helyezhették át ide a székely határórség nagyobb csoportjait, akik először talán a már e vidéken (Biharban, Szabolcsban, Ugocsában és Aradban) élő székelyekhez csatlakozhattak, s a rákövetkező időkben pedig erről a vidékről vonulhattak

---

² A *Jószás és Tekerő* pontos azonosításának új kísérlete BENKŐ LORÁND nevéhez fűződik (1998a: 140–2).

³ A székelység eredetének kutatását egyik legújabban összefoglaló munka KORDÉ ZOLTÁN írása (1993: 21–39).

⁴ A probléma áthidalását kísérte meg GYÖRFFY GYÖRGY *A magyarság keleti elemei* (1990a: 65–66) című munkájában, ám megoldási javaslatát NÉMETH GYULA (1991: 17) könyvében kritika alá vette. A kérdésre ld. még KRISTÓ 1996a, 2002.

tovább kelet felé, az erdélyi területekre, későbbi lakóhelyükre. BENKŐ a vándorlást legvalószínűbbnek Baranya → Bihar → Telegdiszék irányában látja (1950: 117).

A történeti irodalomban felvetődött a székely kabar (kazár) azonosság gondolata, erre azonban Anonymus szövegéből nem lehet következtetni. GYÖRFFY a kérdést a helynevek tanúságával kívánja megoldani, s ehhez a magyar törzsnemek tulajdonságait veszi alapul. Végső következtetése az, hogy a „*Székely* helynevek elterjedése ezektől elüt, így a székelyek nem tekinthetők a kabarok egyik törzsének” (GYÖRFFY GY. 1939/1990: 90), „de az sem bizonyítható, hogy a kabarságot magyar nyelven székelynek nevezték volna. Mindamellet ugyanolyan csatlakozott nép volt, mint a kabar, s a »fekete magyar« megnevezés bizonyára őrájuk is vonatkozott” (i. m. 92). KRISTÓ véleménye szerint a kabarok a csatlakozott segédnépek összefoglaló neve lehetett. E szervezet körvonala a székelyek csatlakozása után a kazárok közül kivált kabarok magyarokhoz csapódásakor alakult ki a IX. század közepén. A három kabar törzs egyike, vagy azok egyikének része volt a székelység (i. m. 56). A kabarok székelyeken kívüli része az északi és a déli határ védelmét látták el, míg a székelység a nyugat-délnyugati és a keleti térség őrzését kapta feladatul.

A székely lakosságnak több nyoma van megyénk területén. Beszédes a megye D-i részén Váradtól D-re a Nyárér patak bal partján fekvő *Székelytelek* ([1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. I, 666)), és az ÉK-i részen, az Ér bal partján található *Székelyhid* (1278/317/323/401: *Zekulhyd*, t. (Gy. I, 666)) települések elnevezése. Szintén székely lakosságra utal a *Székely-* kezdetű víznév is: eredetileg víznév lehetett az írott forrásokban már csak possessióként szereplő *Székelyjó* (1461: poss. *Zekelyo* (Cs. V. 405), vö. 1672: *Szekelyo* (SZABÓ T. 1942: 50)). Közvetetbben utal e népszerűségi jelenlétére, hogy a megye Ny-i részén Kölesértől É-ra fekvő *Ebej* lakói 1217-ben a Székelyszáz centurionátusba tartozó várnépek voltak (1217/550: *Bichorienses de centurionatu Sceculzaz* (VR. 208)) (vö. BENKŐ 1998a: 143). Nagyon fontos bizonyíték, hogy a későbbi erdélyi székelyek csíki, marosi de főleg udvarhelyi csoportját a közös „telegdi” jelzővel illették, utalva eredeti településükre, központjukra, *Telegd* településre. Szintén a székelyek bihari — Erdélyhez viszonyított eredeti — megtelepülését bizonyítja a névköltöztetés útján Erdélybe került településnevek csoportja is. A későbbi Telegdiszék (Udvarhelyszék) területén több olyan földrajzi név is felbukkan, amely a közép-bihari területen középkori adatoltsággal rendelkezik. BENKŐ kutatásai alapján ilyen névnek tekinthető például a bihari Száldobágy mellett eredő, s a Biharfélegyháza mellett a Berettyóba ömlő *Kösmöd* patak neve (1993b: 54), amelynek írásos adata a XIV. század végi Biharban jelenik meg (1369: *unum fluvium Kismewd* (JAKÓ, 325)). Lexikailag azonos ezzel a Kisküküllő bal oldali mellékvizének elnevezése Udvarhely megyében, amelyről egy XVI. század végéről származó adat tudósít (1597: *Kwsmöd wize*

(ÚjSzékOkl. II, 325)). Ez utóbbi vízfolyás lehetett a névadója a pápai tizedlajstromban felbukkanó településnek: 1332–7: *Cusmend* [o: *Cusmeud*] (ORTVAY, 1891–1892: II, 73). Szintén ebbe a sorba illeszthető be a Telegdtől ÉK-re, Örvénd és Kövesd között eredő, Poklosteleknél a Berettyóba torkolló Gyepes pataknak a Körös völgyéhez közelebb eső felső és középső részének elnevezése: *Lok*, majd *Lokság* neve. A helynév magyar eredetű. BENKŐ (1948a: 52, vö. K. SAL 1958: 391, PAIS 1956: 270) és KNIEZSA (1944: 29, 1974: 879) véleménye szerint talán a székely *lok* 'kis völgy, mélyedés' jelentésű közsóra vezethető vissza, amely helységnevekben és határnevekben egyaránt előfordult. A közszó főként Udvarhely és Csík nyelvjárásában él, és az ottani helynévanyagban jelenik meg, illetve szórványos előfordulásai figyelhetők meg Biharban, Kalotaszegen és az Érmelléken (ld. MTsz., ÚMTsz.). Főleg Udvarhelyszék gazdag helynévi előfordulásaiban: 1589: az *Lokon* (ÚjSzékOkl. I, 79, Székelyudvarhely), 1591: Az *Lokon* (uo. 240, Keresztúrfalva), 1592: az *Lokban* (ÚjSzékOkl. II, 121, Boldogasszonyfalva), 1596: az *Lok* mellett (uo. 284, Béta), 1597: Az *Lokon* (uo. 329, Szombatfalva). Láthatjuk, hogy a fenti adatok mind a XVI. század végéről valók, ám a *-d* képzővel is előforduló, XVI. század elején megjelenő formája (1505: *Lokud* [SzékOkl. VII, 220, a mai udvarhelyi Lokod]) arra utalhat, hogy a kései adatolástól függetlenül jóval korábbi születésű lehetett. Mindezek is meggyőző bizonyítékai lehetnek a névköltöztető székely lakosság korábbi bihari megtelepedésének.

4. Törökségi népek

ANONYMUS „meséje” szerint a Sebes-Köröstől É-ra elterülő vidéken a magyarság görög uralom alatt álló, Bihar központú fejedelemséget talált volna, amelynek Mén-Marót volt a vezére, s népe kazár volt (20. fejezet). Hogy Marót vezért miért éppen Bihar vármegyébe tette, annak történetírói módszerét ismerve a megye területén található *Marótlaka* településnév és a *Marót-nem* jelenléte lehet a magyarázata (vö. BENKŐ 1998c: 11–39). Az említett kazárokról mára sem rendelkezünk megbízható ismeretekkel, az azonban bizonyos, hogy a Kárpát-medencébe érkező magyarság köréhez a honfoglalástól több alkalommal is csatlakoztak besenyők, akiket a belső viszályok, majd a nomád népek kelet–nyugat irányú mozgása kényszerített ilyen lépésre. Töredékeik még a XI. század folyamán is (nagyobb hányaduk a század második felében) csatlakozhattak a magyarokhoz, s a társadalom fegyveres-lovas rétegéhez tartoztak. E nép esetében is látszik az uralkodóknak az a taktikája, hogy a csatlakozott, veszélyesnek ítélt népeket széttelepítették az ország egész területén, hiszen a helynevek tanúsága szerint minden megyében jelen voltak (vö. KNIEZSA 1938: 437–8). SZABÓ ISTVÁN számításai szerint az ország területén mintegy 40–45 helységben említettek besenyőket, ezeken kívül még

ugyanennyi település nevében szerepel a népnév, illetve 15–16 helység tulajdonosa besenyő nemzetiségű, vagy ilyen nevet viselő személy (SZABÓ 1941: 38). Megyénkben hat település neve hozható egyértelmű kapcsolatba e néppel: három *Besenyő* (Váradtól DNy-ra, Váradtól ÉNy-ra, illetve egy bizonytalan lokalizálású), *Besenyőtelek*, *Talmács*, *Balkány* (ez utóbbiakra ld. FNESz.)⁵. E települések Várad környékén látszanak csoportosulni, minden bizonnyal a vizenyősebb, sárréti peremterületek lakói voltak, hiszen nagyállattartó voltuknak ez kedvezett. Természetesen olyan településen is lakhattak besenyők, amelynek az elnevezése egyáltalán nem utalt jelenlétükre. Hogy számuk nem lehetett igazán számottevő, a gyér helynévi adatok is mutatják, s azt is tudjuk, hogy a magyarság e népet a XIV. századra teljesen magába olvasztotta (vö. KNEZSA 1938: 436–9).

5. Szlávok

A honfoglalás idején és azt követően Bihar területén élt idegen népek között első helyen említhetjük a szláv népeiséget. A cseh történetírás egyik régebbi képviselője, VACLÁV CHALOUPECKY a század elején azon az állásponton volt, hogy a Tiszántúl területére érkező honfoglaló magyarság jelentős szláv fejedelemséget talált, amelynek lakossága a honfoglalást követő időszakban még legalább egy évszázadig megőrizte népiségét. Véleménye szerint Bihar régi lakossága orosz és bolgár volt, s a tiszántúli szlávok központja Várad lehetett, ahol még a XII. század végén is orosz püspökség állt, s a váradi tüzesvaspróbák látogatottsága is a régi központ megszokásával magyarázható. Mindezt azzal is alátámasztva látja, hogy a megyét „confinium Ruthenorum” címmel is illették (CHALOUPECKY 1923).

ANONYMUS azt írta, hogy a fent említett szláv népeiség nem pusztult el a magyarság harccal történt területszerzésekor, hiszen Mén-Marót — miután hatalmát megtörték — Árpád alárendeltjeként visszakapta fejedelemségét. Mindezek alapján feltételezhetnénk, hogy az általuk használt helyneveket akár át is örökíthették az újonnan érkezett népeiségnek.

Napjainkban azonban már történeti tény, hogy Várad nem lehetett szláv centrum, orosz püspöki székhely, hiszen a vidék központja ebben az időben nem Várad, hanem Bihar volt, s magát Váradot is jóval később alapította Szent László. S habár ma már minden megállapítása tekinthető helytállónak, nagyszabású munkájában MELICH is azt a végső tanulságot vonta le, hogy a Tiszántúl területén a honfoglalás idején, illetve a X–XIII. században jelentős

---

⁵ A besenyők lokalizálható helynévi emlékeit sorolja fel GYÖRFFY GYÖRGY *Besenyők és magyarok* (1990a: 94–192) című munkájában.

szlávtság, amely az itteni névkincsben is nyomot hagyott volna, nem volt (vö. MELICH 1925–29: 21). Ezt támaszthatja alá az a régészeti tény is, hogy Bihar megye területén csupán két-három szláv lelet ismeretes.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a szláv népesség jelenlétét teljesen ki kellene zárunk. A honfoglalás kori állapotot a XI. századi viszonyokból való visszakövetkeztetéssel határozhatjuk meg. Abban az időben ugyanis a szláv lakosság a síkság és a hegyek határánál, víz közelében telepedett meg, így a legtöbb szláv helynevet a hegyek és a folyók találkozásánál találhatjuk meg, ott, ahol a víz az alföldre ér. Nyomaikat a Berettyó mellett, főleg a folyó felső folyásánál, Szilágy vármegyében, illetve a középső szakaszánál, Biharban mutathatjuk ki a Sárrét területén, Debrecen és Szoboszló környékén, Báród körül és Várad alatt. KNIEZSA ezt a *Derna*, *Szalacs*, *Tóti*, *Marót*, *Csatár*, *Szeben*, *Esztár*, *Konyár*, *Terebes*, *Valkó* településnevekkel bizonyítja (KNIEZSA 1938: 414). Abból a tényből, hogy Bihar környékén viszonylag több szláv eredetű településnév található, feltehetjük, hogy Bihar vára is szlávok által épített földvár volt.

A Sebes-Körös forrásvidékén, illetve völgyében a névanyag alapján csupán gyér szláv szórványra következtethetünk. Főként a Király-hágó bejárata előtt, Báród vidékén, s egy-két nyom utal a folyó alföldi szakaszán szláv jelenlétre: *Báródbeznye*, *Bertény*, *Kalota*. A Sebes-Körös rétségein felbukkanó szláv nyomok (*Tóti*, *Peszere*) már későbbi telepítés emlékei lehetnek, s minden bizonnyal szintén ilyen szláv népektől származtatható a Berettyó mellékvizének, *Besztércének* az elnevezése is. A Fekete-Körös mentéről csupán néhány adatot tudunk felhozni, de a hegység vonalán ezek sem terjednek túl: *Szalonta*, *Olcsa*. Láthatjuk tehát, hogy a szláv népesség eredetileg zömmel a megye északi területére korlátozódott. A XI. századtól kezdve azonban megkezdődött Magyarország területén az uralkodók által szervezett, tervszerű telepítés: a fogságba esett vagy bevándorolt idegen népességet nem egy tömbben telepítették le, hanem szétszórtaák őket az országban, hogy ezzel is segítsék beolvadásukat.⁶ Ennek értelmében pedig aligha telepítettek volna Biharba szlávokat abban az esetben, ha itt jelentős szláv népesség élt volna. Márpedig tudjuk, hogy szláv népességre utaló települések kialakulásában a telepítéseknek és a kései bevándorlásnak fontos szere-

---

⁶ Györffy-től eltérő véleményen van KRISTÓ GYULA: „Nem csupán a források hiánya, hanem a történeti helyzet sem engedi meg annak feltételezését, hogy intenzív, erőszakos fejedelmi (illetve királyi) telepítéssel számoljunk a 10. század közepe utáni évtizedekben. Teljességgel kizárni ilyenek létét persze nem lehet, de hogy ez szűk térben, kevés számú embert megmozgatva zajlott le — ha lezajlott egyáltalán —, e tekintetben aligha lehetnek kétségeink. Forrásainkból ugyanis éppen nem a tudatos telepítés, hanem a spontán elvándorlás ténye állapítható meg. A királyi hatalom szerepe a készítésben legfeljebb az elűzésig terjedt, de a lakhely megválasztása, a település már inkább a helyet változtatók önkéntes elhatározásából következett be.” (2000: 137–49).

pe volt. A Váradtól D-re, a Hegyes patak bal partján fekvő, s a XIII. század elején felbukkanó *Csehi* településsel kapcsolatban JAKÓ megjegyzi, hogy megülői belviszályok elől menekültek hazánkba (JAKÓ 1940: 119). Ugyanebből az időből adatható a Cséffától Ny–DNy-ra található *Oroszi* elnevezése, amely a XIII. századi Kissárrébeli katonai telepítésre, esetleg szórványosan beköltöző agrártelepesekre utalt (GYÖRFFY GY. 1977: 513, JAKÓ i. m. 310).

Mindezek a szláv helynevek már a XI. században is feltétlenül megvoltak. Ha e két fentebb mondott idegen eredetű névcsoporthoz kronológiai viszonyait vesszük szemügyre, egyértelműen látszik a szláv réteg régisége. A szláv nevek legkésőbbi első említései megfigyelhetők még a XVI. század végén is. Az 1588-as dézsmajegyzék tartalmazza például *Szohodol* nevét is.

A fenti fejtegetésekből tehát az következik, hogy a honfoglaláskor már itt talált csekély szlávosság és a később betelepített vagy betelepült szláv népesség igen hamar beolvadt a magyarságba úgy, hogy a fentiekben kívüli igazán jelentős településnévi nyomot nem hagyott maga után, hiszen Biharban összegyűjtött névanyagunkból mindössze 19 település neve vezethető vissza bizonyosan szláv eredetre.

6. Románok

Az ország keleti végén fekvő Bihar vármegye népessége a kalandozások után egyre csökkent, bár népsűrűsége eredetileg sem volt a legnagyobbak között (vö. SZABÓ 1941: 21). A vármegyét igen érzékenyen érintette a tatárok pusztítása 1241-ben, akik elől a magyarság a mocsaras területekre, illetve a hegyvidéki részbe menekülhetett. A megye településeinek — GYÖRFFY számításai alapján — 18%-a pusztult el végleg e harcok eredményeként (Gy. I, 578). A váradi püspök ekkor kapott mentességet az uralkodótól, V. Istvántól birtokai és népei számára minden uralkodói jog alól. Ennek következményeként az elpusztult (adózó) népesség pótlására lehetővé vált a püspök számára az idegen, román lakosság betelepítése. Románokról e területen még a XIII. század elején sem beszélhetünk. A Váradi Regestrum, amely Bihar történetének igen fontos és gazdag történeti forrása, az 1208–1235 közötti időszakból egyetlen jogügylet során sem említ vlach lakost, pedig orosz (rutén), izmaelita (mohamedán) olasz és német emberekről szó esik benne. A helynevek sem támasztják alá korábbi megjelenésüket. Bizonyos tehát, hogy román lakossággal a XIII. század második felétől számolhatunk főképpen — életmódjuknak megfelelően — a hegyvidéki völgyekben, a Fekete-Körös völgyében, s a XIII. század végén a fenesi vár közelében is megjelennek (vö. SZABÓ i. m. 47–8).

A Bihar vármegyében a XVII. századig előforduló idegen származású helynevek döntő többsége (53) a román nyelvből került át a magyarba. A román

helynevek kérdése a román kutatások miatt egyébként is igen fontos vizsgálati téma. Hogy a román nép nem lehet a dáciai római telepések utóda, azt a történészek már bebizonyították. A római városok helyén fekvő mai városok és helységek nevei mind a magyarból vagy a szlávól vannak átvéve. Ha bevándorlásukat a magyar honfoglalás előtti időre tennénk, a legősibbnak és legtovább élőnek mondott víznevek román eredetével kellene szembetalálnunk magunkat. Ilyen víznévvrétegre azonban nincs adat: ez a névanyag magyar és szláv eredetű. Mindez azt bizonyíthatja, hogy a románokat mindkét másik nép megelőzte a területen. Román eredetű nevek legkorábban a XIV. században bukkannak fel, a nép XIII. század előtti jelenlétére semmi nem mutat. Vizsgált neveink között a legkorábbi bizonyosan román eredetű név az 1374-es datálású *Dombrovica* település neve, s első névelőfordulásokkal még 1600-ban is találkozhatunk: *Krajova*, *Dombrovány*, *Magorán*, *Pojam*, *Karbonár*, *Segestély*, *Lelestyén* stb. A névadatok zöme a XVI. század második feléből származik, az 1552-es, s főképpen az 1588-as dézsmajegyzékben fordulnak elő nagy számban.

Már KNEZSA megállapította, hogy „találkozhatunk olyan helységnevekkel is, amelyeket már a forrásokban is csak román néven neveznek. Ezek azonban csak egészen kis területre korlátozódnak” (1943: 146). Ez a kis terület többek között a Fekete-Körös felső völgyét is jelenti: *Lelesd*, *Foltest*, *Kolest* stb. Ezek azonban kivétel nélkül a XVI. században és még később keletkeztek. Ez azt is mutatja, hogy az *-ești* képzős nevek a román helynévrendszer legfiatalabb rétegéhez tartoztak. A XVI. század folyamán az *-ești*, *-eni*, *-easa* román képzős alak viszonylag gyakorinak mondható a Fekete-Körös felső völgyében: *Terpest* (*Törpefalva*), *Dusest* (*Dusafalva*) stb. Ezeknél az elnevezéseknél általában párhuzamos helynévadásról lehet szó. Érdekes megfigyelni a Belényestől K–DK-re fekvő *Szénfalva* névadatait. Korszakunk végéig összesen egy adattal áll előttünk az 1588-as legkorábbi, magyar említésén kívül. A másik adatot mindössze két évvel később jegyezték le, ám román nyelven: *Korbonar* alakban. Ennek a településnek a neve tipikus példája a KNEZSA által vizsgált párhuzamos helynévadás jelenségének.

II. A magyar történeti helynevek kutatásának története és módszerei

1. A névtan mint a nyelvtudomány önálló tudományága — mások szerint a nyelvtudománytól is elkülönült tudományág — nem túl régi kezdetekre tekinthet vissza. A korai idők érdeklődő laikusai, majd tudósai elsősorban azokat a helyneveket kezdték vizsgálat alá venni, amelyek valamilyen szempontból különlegeseznek tűntek, feltűnőek voltak számukra. Talán nem haszontalan, ha mindenekelőtt végigkísérjük azt az utat, amely a ma létező *névtudomány* kialakulásához elvezetett.

A nevek, legyenek azok személynevek vagy helynevek, mindig is érdekelték az embereket, s ez az érdeklődés legelőször talán a nevek eredete iránti kíváncsiságban, az etimologizálásokban nyilatkozott meg. Az indok lehetett a pusztán kíváncsiság, de valamely valóság, vagy valóságnak beállított történeti tény igazolásához is kereshettek alapot a nevekben. A legkorábbi, általánosan ismert etimologizáló munka ANONYMUS *Gesta Hungarorum* a XII. századból, s ez a vonulat egészen a XIX. századig húzódik. Anonymus munkája több vonatkozásban szól a bihari területekről is, bihari személyeket és településneveket említve és magyarázva (ld. az előző fejezetben).

2. A XVIII. század fordulót jelent a földrajzi nevek megítélésének kérdésében, ugyanis ekkor ismerik fel a szókincsben elfoglalt helyük jelentőségét, azt, hogy szerves részei a magyar nyelv szókincsének. A helynevek iránt a figyelem azonban igazából csak a XIX. században ébredt fel: „akkori vizsgálatukat a tudománytörténeti előzmények címszó alá sorolhatnánk leginkább” (HOFFMANN 1993: 8). A földrajzi nevek gyűjtésének megindulása nagyobb arányban a XIX. századhoz köthető, ám ezek közlései még nem a nyelvi feldolgozáshoz való adatszolgáltatás céljával készültek, sokkal inkább földrajzi statisztikai munkaként születtek. Ma is nagy haszonnal forgathatjuk, forrásként igen jól használhatjuk JOANNES LIPSZKY országterképét és a hozzá kapcsolódó *Repertorium locorum Hungariae etc.* (1808.) című névmutatóját, amely városok és falvak nevének történeti kutatásában sokszor segítséget nyújthat. E században a földrajzi nevek magyar nyelvben való helyének és jelentőségének felismerése nyomán gróf. TELEKI JÓZSEF a Magyar Nemzeti Múzeum 1815–1817. évi „jutalomfeleleteire”-re készített munkájában olyan szótár tervét vetette fel, amelynek külön függeléke földrajzi neveket tartalmazott volna (Egy tökéletes magyar szótár’ elrendelése, készítés módja: *Jutalomfeleletek II*, 17). Megjegyzi e névcsoporról, hogy a helyük ugyan inkább egy kifejezetten földrajzi neveket

tartalmazó lexikonban lenne, de mivel a köznyelvnek is állandó használatú szó-csoportja, és mivel vizsgálatuk egész nyelvünkre nézve is tanulságul szolgálhat, teljes joggal szerepelhetnek egy ilyen fajta szótárban (illetve ennek függelékében) is.

Az 1837-ben a Magyar Tudós Társaság nyolcadik nagygyűlése által kiírt pályázat földrajzi nevek megfejtését tűzte ki célul: „Melyek a’ két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?” (idézi SZABÓ T. 1988: 14 kk.) A pályázatnak tudományos értékű sikere nem volt ugyan, de mégsem volt egészen hatástalan.

A XIX. század közepe, második fele a földrajzi nevek rendszeres gyűjtésének korszaka lesz: határrészneveket, dülőneveket egyaránt gyűjtenek. A gyűjtők közül kiemelendő RÉVÉSZ IMRE, akinek kezdetleges közlésével látványosan megindul e mozgalom (ÚjMMúz. 1850–52). Fontos kezdeményezése a helynevek lokalizálása, legalább vidékhez kötése. Az egész korszakra jellemző az a különlegességekre érzékeny szemlélet, amelyet az összegyűjtött nevekkel kapcsolatban kinyilvánít: „egy sincs, mely egy vagy más tekintetben nyelvészeti nevezetességgel ne bírna, miután a mindenki által érthető, vagy semmi nyelvtani érdekléssel nem bíró helyneveket gyűjteményemben fel sem vettem” (ÚjMMúz. 1853. I, 80). Elméleti fejtegetéseivel először mutat rá arra, hogy a régi helynevek rendkívül fontosak mint szórványemlékek: „a magyar helyneveket úgy tekinthetjük, mint a régi időkből ránk szállott nyelvemlékeket, a nyelv folytonosan fejlődő életfájának elhullott ugyan, de semmivé nem lett, sőt mintegy petrificálva megmaradt leveleit” (A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben. ÚjMMúz. 1853. I, 81). RÉVÉSZ munkásságát SZABÓ T. ATTILA így értékeli: „nemcsak önmagában, az elért bármilyen szerény gyűjtési eredmények, illetőleg a sokkal jelentősebb, maradandóbb elméleti felismerések miatt jelentős, hanem a kortársakra tett hatása miatt is. Egyéni eredmények életrehívói és az Akadémia újabb ilyen irányú kísérletezéseinek megindítói voltak RÉVÉSZ közleményei” (1988: 26).

SZABÓ KÁROLY szintén a gyűjtött anyag közlése terén jeleskedett, s a földrajzi nevek gyűjtése kapcsán módszertani kérdéseket is felvetett (A magyar helynevekről. ÚjMMúz. 1850/1. I, 370–7). Az ő tevékenységében figyelhető meg először az igény arra, hogy teljes helynévanyagot gyűjtsön fel, s közzétette szülőfaluja, a Békés megyei Köröstarcsa névanyagát. Gondolkodásában egyértelműen meghatározó szerepet játszott a Révész által kimunkált elméleti vonal.

1853-ban az Akadémia újabb gyűjtésre való felhívással fordult az arra érzékenyek felé, s hogy minél szélesebb körhöz jusson el a felszólítás, az Új Magyar Múzeum hasábjain kívül (Felszólítás a’ magyar helyírási nevek’ ügyében. 1855. II, 319–22) a nagyobb napilapokban is megjelentették. Figyelemre méltó eredménye azonban az 1837-es pályázathoz hasonlóan ennek a felhívásnak sem volt.

S hogy a nevekkel való „foglalatoskodás” kezd valóban tudománnyá válni, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy PESTY FRIGYES számon tartja a külföldi tudományos eredményeket is. A helytartótanács hivatalos segítségével indította meg gyűjtőmozgalmát 1864-ben, amelynek eredményeként még ugyanebben az évben igen nagy mennyiségű, értékes anyag gyűlt össze. Célja tulajdonképpen egy országos történeti helynévtár létrehozása volt. Nagyon erőteljes a gyűjtésének a történeti irányultsága, amit az is mutat, hogy PESTY lankadatlanul hangsúlyozza az oklevelek, telekkönyvi térképek névanyagának felhasználását, jelentőségét. Az ő munkája eredményeként született meg 1865–66-ra az a 68 kötetnyi, kéziratban lévő anyag, amely a korban kiemelkedően egyedülálló eredménynek számít (Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I., 1888). A 68 kötet a történeti névtan kutatója számára nagy értékű forrásmunka, kincsesbánya, amelynek teljes feldolgozása azonban várat magára. A gyűjtemény X–XI. kötete tartalmazza a Bihar megyei anyagot, amelynek A-tól K-ig tartó részét 1996-ban, K-tól Zs-ig terjedő részét pedig 1998-ban közzétette HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS (HOFFMANN—KIS 1996, 1998). A gyűjtés hét pontból álló kérdőívét Pesty maga szerkesztette meg. E kérdőpontokból a településnevek szempontjából a második, harmadik, negyedik és hatodik kérdésre adott válaszok lehetnek fontosak: (2.) a településnek hányféle neve él, s azok milyen elterjedtségűek? (3.) volt-e a községnek korábban más neve? (4.) mikor említették legkorábban a települést? (6.) mit lehet tudni a név eredetéről? Persze bizonyos kérdések megválaszolásában segítséget jelenthet a többi pont is (honnan népesült be a falu?, és milyen nevek ismeretesek a településen, illetve határában?). Ez a munka tehát a XIX. század második felében élő állapotot rögzíti 340 bihari településre vonatkozóan. A kutatók számára való felhasználhatósága településenként más és más, hiszen az összeírást végző jegyzők, tanítók, papok változó lelkesedéssel végezték a munkát, s volt, ahonnan kimerítő részletességgel válasz érkezett vissza, volt, ahonnan csupán néhány sor.

Pesty maga is hozzákezdett névanyaga értékeléséhez. Feldolgozását erősen történeti szempontú közelítés jellemzi. Nagy körültekintéssel fog hozzá a helynevek elemzéséhez, s mivel a történeti anyag biztos háttérrel jelent számára, névmagyarázatainak egy része napjainkban is megállja helyét.

3. Ettől az időtől kezdve az érdeklődés a víznevekre és a településnevekre irányult elsősorban, s a század utolsó negyedében a kutatás három ágra szakadt: a történeti földrajzi, a nyelvészeti és a néprajzi vonulatra. Ebből a sorból emelkedik ki a történész ORTVAY TIVADAR tevékenysége, aki Magyarország régi vízneveit gyűjtötte össze történeti forrásokból, útleírásokból, térképekből (ORTVAY 1882), s mintegy 3050 folyóvíz és 1050 állóvíz hajdani létezését bizonyította be adataival. A neveket szótárszerűen sorolja fel, s helyenként — óvatos mértéktartással — az eredetük megfejtésére is vállalkozik.

A helynévkutatás történetében szintén jelentős helyet foglal el ORTVAY másik munkája (ORTVAY 1891–92), amely fontos középkori forrást dolgozott fel: a pápai tizedszedők 1281–1375 közötti összeírásait (Monumenta Vaticana Hungariae. Ser. I. Tom. I. Budapest, 1887). A korszak helynévanyagát a maga teljességében vizsgálja és azonosítja. Ez utóbbi mozzanatnak azért van különös jelentősége, mert az egyházi összeírók idegenek lévén sok esetben annyira eltorzították a neveket, hogy azokat igen nehéz felismerni. Ezek tisztázását is elvégzi ORTVAY, s művéhez megfelelő módon közelítve ma is jól használhatjuk eredményeit.

Bihar vármegye jelentős egyházi szervezetének, a Várad püspökségnek a történetét BUNYITAY VINCE írta meg a múlt század végén, e század elején (BUNYITAY 1883–1884, 1935), s bár e munka is kifejezetten történeti irányultságú, adataival sokat segíthet a névkutatónak.

A század vége jelenti a gyűjtőmunka nagyarányú kiszélesedését, számos monográfia megszületésének „klasszikus” korszakát (MAJLÁTH BÉLA, RÉTHY LÁSZLÓ, TAGÁNYI KÁLMÁN, NAGY GÉZA, TÉGLÁSI GÁBOR, LEHOTZKY TIVADAR). Ebből az időszakból CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzi munkája (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. kötet. Budapest, 1890–1913; illetve FEKETE NAGY ANTAL IV. kötet. Budapest, 1941) jól mutatja a törekvések fő irányát, s ezeknek mintegy csúcsteljesítményeként született meg. Az eredeti tervek szerint három kötet dolgozta volna fel az egész ország területének történeti földrajzi anyagát, s a negyedik tartalmazta volna a mutatót. Az első kötetben 26 vármegye anyaga kapott helyet, s ez a szám már önmagában is jól mutatja, hogy kicsit elnagyolt a közlés: sok esetben a fellelhető adatok közül csupán a legrégebbi időből származó szerepel a címszó után. Sajnos Bihar megye névanyaga is ebben a bemutatkozó, legkevésbé részletezőre sikerült kötetben látott napvilágot, aminek számunkra az a következménye, hogy időnként még pontos évszámot sem találunk egy-egy adat mellett, csupán a század jelzése szerepel. Mindez a későbbi kötetekben megváltozik: a második kötet 12 — bár jelentős kiterjedésű — déli megyét foglal össze, s a harmadik már csak 8 dunántúli vármegye helynévanyagát tartalmazza. A munka előrehaladtával világossá vált, hogy a tervezett kötetek száma túl kevés a felgyűlő anyag mennyiségéhez képest. Végül öt kötet látott napvilágot, amelyeket forrásmunkaként ma is használhatunk.

4. A néprajz kutatói közül talán első helyen kell említenünk JANKÓ JÁNOS nevét, akinek tevékenysége a magyar helynévkutatás történetében máig ható irányt jelölt ki. Első lépésként 1890-ben a Kalotaszeg című hetilap hasábjain tett közzé egy felhívást család- és helynevek gyűjtésére. Maga is, etnográfiai kutatásai során, mintegy annak részeként folytatott helynévgyűjtő tevékenységet, amelynek első terméke Kalotaszeg neveit dolgozta fel (JANKÓ 1892). Jankó a kutatási módszer kidolgozásában igen kiemelkedő szerepet töltött be: határozott

gyűjtési elveket fogalmazott meg, amelynek legnagyobb újdonsága az élőnyelvi, szóbeli közlésen alapuló gyűjtés fontosságának hangsúlyozása volt. Módszerének továbbfejlesztése a Balaton vidéki néprajz tanulmányozása során született dolgozatának soraiban is megmutatkozik (JANKÓ 1902). Újítása a térképhasználat, amely nélkül napjainkban már nehezen képzelhető el a gyűjtés és feldolgozás. A helyneveket a kikérdezések során számokkal látta el, s a kataszteri vagy a katonai térképek megfelelő helyére e számokat írta be, azaz elvégezte a lokalizálás feladatát. Helynévkutató munkásságának kiemelendő értéke, hogy nem pusztán gyűjtötte a névanyagot, de megpróbálta fel is dolgozni.

5. A század végén a nyelvészek érdeklődését is felkeltették a helynevek. A SZARVAS GÁBOR által 1872-ben megindított Magyar Nyelvőr sorra közli az ország minden részéből küldött gyűjtéseket, többnyire pusztá névfelsorolásokat, ám mivel ezek közreadása minden kritika és rendszer nélkül történt, nem jelentettek nagyobb előrelépést. A földrajzi nevek kérdésének elvi problémáival pedig kutatóink még egyáltalán nem foglalkoztak.

A századforduló után a fentebb említett három ág egyre jobban kezd összefonódni, s a viszonylagos sokszempontúságot mindinkább a történeti szempont egyeduralma váltja fel. A helynévkutatás a történeti diszciplínáknak (történeti földrajz, településtörténet, gazdaságtörténet, társadalomtörténet) lesz a segédtudománya, s ennek következtében a nevek nyelvi szempontú vizsgálata nem tud igazán kibontakozni. A történészek saját szempontjaik szerint nyúltak a földrajzi nevekhez: MÁLYUSZ ELEMÉR, BÉLAY VILMOS, ILA BÁLINT, JAKÓ ZSIGMOND, KOVÁCS MÁRTON, MAKSAI FERENC, SZABÓ ISTVÁN, GYÖRFFY ISTVÁN és mások ilyen irányú munkássága a későbbi évtizedekre vonatkozóan is meghatározónak bizonyult.

Bihar megye történetírásában kiemelkedő szerepet tölt be JAKÓ ZSIGMOND „Bihar megye a török pusztítás előtt” (Budapest, 1940) című monográfiája, amely egy akkoriban induló sorozat egyik része volt. Első nagy egységében a terület történeti és földrajzi viszonyait írja le igen nagy alapossággal, s a második rész az adatközlésé. A szerző igyekszik minden egyes települést az első előfordulásától adatolni, s utolsó adatai 1600-ból valók. A települések történetének átfogó rajzát adja, képet nyújt a népiségéről, s ezekkel az esetek nagy többségében megbízható támpontot ad egy-egy településnév-etimológiához is. Azt gondolom, a megye egybeszerkesztett és kiadott névanyagának Györffy később írott történeti földrajzi munkája mellett legértékesebb és leginkább használható darabja.

Nem sokkal később ezt a munkát folytatja MEZŐSI KÁROLY műve, a „Bihar megye a török uralom megszűnése idejében (1692)” (Budapest, 1943). Ettől fogva a megye település-monográfiái jelentek meg: VARGA GYULA, Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig.) Debrecen, 1978; SZENDREY ISTVÁN—NYAKAS MIKLÓS, Derecske története. Debrecen, 1980; Berettyóújfalu

története. Szerk.: VARGA GYULA. Berettyóújfalu, 1981; Bakonszeg története és néprajza. Szerk.: UJVÁRY ZOLTÁN. Bakonszeg, 1990; Biharnagybajom története és néprajza. Szerk.: UJVÁRY ZOLTÁN. Debrecen, 1992 stb.

A XX. század második felében született meg GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (I. Budapest, 1963, II. és III. Budapest, 1987, IV. Budapest, 1998) című — bátran mondhatjuk — korszakalkotó munkája, amely óriási segítséget nyújt középkori földrajzinévkutásunkhoz, s ebből következően talán nem túlzás azt állítani, hogy az egész magyar nyelvtörténeti kutatásnak is komoly bázisa. Négy kötete jelent meg, Magyarország megyéivel ábécé-rendben haladva a sorozat Pilis megye leírásával zárul. Megyéenként röviden áttekinti a középkori történeti-földrajzi viszonyokat, majd adattári részében az okleveles anyagot a honfoglalástól az 1332–7-es pápai összeírásig teljességre törekvően adja közre. Bihar vármegye településnévanyaga az első kötetben található, s hatalmas adatmennyiséget ölel át.

Szintén az 1920-as–1930-as évektől jelentkezik az a nyelvész-generáció, amelyet a szakirodalom „budapesti iskola” néven szokott emlegetni (vö. BENKŐ 1991: 1–14), s amelynek gyökerei a XIX. század utolsó harmadától indulnak. Képviselőinek munkáit alapvetően meghatározta a nyelvtörténeti szemlélet akár részproblémáról, akár átfogó nyelvtudományi kérdésről legyen is szó. Ennek az általános történeti irányultságnak olyan munkák, szótárak létrejöttét köszönhetjük a század elején, mint a SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA által kiadott Magyar oklevél-szótár. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Budapest, 1902–1904), amelyet a mai nyelvtörténettel foglalkozó kutató is haszonnal forgat, majd az egy évtizeddel később útjára induló, GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS szerzőpárhoz kötődő Magyar etimológiai szótár (I. kötet *A–érdēm*. Budapest, 1914–1930, II. kötet befejezetlen *Erdő–geburnus*. 1934–1944), amely „a maga korában teljes joggal törhetett volna világelsőségre” (BENKŐ i. m. 12).

Ennek a kutatói vonalnak a gerincét a hangtörténeti és az alaktörténeti vizsgálat adta, amely GOMBOCZ és BÁRCZI munkáiban jól követhető. Emellett ez az időszak igen jelentős volt a szótörténeti-etimológiai, illetve a névtani kutatás szempontjából is. Az etimológiai kutatások körében kiemelkedő tanulmányok születtek MELICH, GOMBOCZ, MÉSZÖLY, PAIS, BÁRCZI, KNEZSA, LIGETI és mások tollából, s a névtudományban ma is megállja helyét elsősorban SZABÓ T. ATTILA, PAIS és KNEZSA sok-sok névfejtése. Munkáikban — akár monográfia terjedelműek, akár tanulmányok — a történelem, művelődéstörténet, társadalomtörténet és nyelvtörténet együtt, egymást kiegészítve van jelen

A XX. század eleje történeti érdeklődésű vonalának részben továbbvivő, részben új vizsgálati szempontokat érvényesítő tudományos eredménye MELICH

JÁNOS műve (A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–29), amely a földrajzi nevek alapos etimológiai, nyelvtörténeti elemzésén alapul, de címében is kifejeződő módon a Kárpát-medence honfoglalás utáni nyelvi-etnikai képének rekonstrukcióját tekinti fő feladatának.

SZABÓ T. ATTILA tevékenysége vetette meg a manapság „erdélyi iskola” néven emlegetett névtani tudományos vonulat alapjait. Legnagyobb hatást talán a helynévanyag gyűjtésének elméleti jelentőségét hangsúlyozó és a gyakorlati megvalósítását körvonalazó munkájával érte el a névtudományban (A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. MNy. 30: 160–80). Hangsúlyozza, hogy a földrajzi nevek helytálló magyarázatához a név történeti előzményeit is ismerni kell, szükség van legalább a XVI–XVII. századig visszanyúló történeti-levéltári források feltárására, mert a „mennységileg minél nagyobb és történeti egymásutánban minél bőségesebb helynévanyag” (i. m. 163) segítségével a napjainkban már értelmetlenné tűnő helynevek is magyarázatot nyerhetnek. Rámutat arra is, hogy a régi, mára elpusztult településnevek nagyon sokszor bukkannak fel határ- vagy dűlőnevekben. A földrajzi nevek általános nyelvtörténeti értékét is kiemeli, hiszen a köznyelvből vagy a nyelvjárásból kiveszett elemek gyakran fennmaradnak a nevekben.

A történeti és élő névanyag gyűjtését rendkívül fontos feladatnak tekintette, s hogy élete során merre járt, hol időzött el hosszabban, munkák, tanulmányok sora jelzi: Adatok Nagyenyed XVI–XX. századi helyneveinek ismeretéhez (Erdélyi Múzeum XXXVIII. (1933), 212–42), Zilah helynévtörténeti adatai a XIV–XIX. században (Erdélyi Tudományos Füzetek 86. sz. (1936)), Dés helynevei (Erdélyi Tudományos Füzetek 101. sz. (1937)), Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból (Budapest, 1940) stb. A Kalotaszeg helynevei (I. Adatok. Kolozsvár, 1942) című munkájába a korábban kifejtett elvek és módszerek szerint a nyelvjárási gyűjtésből nyert névanyaghoz a történeti réteget is hozzáépíti.

Már a harmincas évek közepétől nagy erővel fogott hozzá az Erdélyi Múzeum levéltárában a történeti helynévanyag, majd az élőnyelvi anyag összegyűjtéséhez, s e fél évszázados munka eredménye az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (megyéenként, azon belül falvanként, sorozatban tervezte a kiadását), amely 80 dobozban tárolva mintegy 700.000 névadatot tartalmaz. A gyűjtés nemcsak az egykori Erdélyre (Alsó-Fehér, Háromszék, Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szatmár, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely), hanem a Partiumra (Máramaros, Szatmár, Arad, Bihar megye egy részére) is kiterjedt. Az anyag egy része már nyomtatásban is megjelent vagy monografikus feldolgozások formájában (Nagyenyed, Dés, Zilah, Kolozsvár, Szásznyíres helynevei) vagy adattárszerűen (Kalotaszeg, Gyergyó, Borsavölgy, a Dobokai és a Tóki völgy földrajzi nevei; illetve Alsó-Fehér, Háromszék, Szilágy, Kis- és Nagy-küküllő, valamint Torda-Aranyos megye anyaga). Anyagának egy része a

nevekben előforduló közszavak szócikkeihez kapcsolódóan bekerült az Erdélyi Szótörténeti Táriba, a hatalmas adattár egésze azonban sajnos nem jelent meg.

SZABÓ T. ATTILA tudományos tevékenysége azonban nem merült ki a gyűjtésben. Tanulmányainak, dolgozatainak tömege foglalkozott a névanyag feldolgozásával is.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy SZABÓ T. ATTILA a rendszeres adatgyűjtést nem önmagáért való munkának tekintette, hanem a gyűjtött anyag feldolgozását is szorgalmazta. Rámutatott, hogy a majdani rendszerezőnek „a magyar nyelvterület egészére kiterjedő bőséges gyűjtemények alapján nagyon érdekes vizsgálatot lehet majd folytatnia abban az irányban, hogy bizonyos helynév-csoportok vagy helynévtípusok a magyar nyelvterület melyik pontján terjedtek el” (SZABÓ T. 1940b: 122).

6. A magyar helynévtipológia igazán az 1930-as–1940-es években született meg. KRISTÓ megfogalmazása szerint a magyar helyneveknek kétféle tipológiája jött létre. Egyik a névélettani szempontú tipológia, amelynek vizsgálati központjában maga a név áll (ld. később), a másik a történeti tipológia, amely a legrégibbi településnév-típusok, azaz a pusztasági törzsnévből, személynévből, népnévből alakult helynevek, az *-i*, *-d* képzős nevek, illetve a *-falva*, *-háza*, *-laka* stb. utótaggal létrejött összetett helynevek kérdése iránt érdeklődik (vö. KRISTÓ 1976: 3).

A helynévtipológia alapjait MOÓR ELEMÉR (1936: 110–7) és KERTÉSZ MANÓ (1939: 33–9, 67–77) vetette meg, hogy a rendszer a maga teljességében KNIEZSA ISTVÁN tolla alatt bontakozzon ki (1938, 1943, 1960). Kniezsa tudományos, névtani tevékenysége különös fontossággal bír: több régi forrás helyneveit magyarázta meg és lokalizálta, településtörténeti munkák nyelvészeti része dicséri munkáját, népességtörténeti problémákat vetett fel, s a történeti névtan egyik sarkalatos kérdését: a történeti névadás időrendi gondjait is megpróbálta tisztázni, továbbá különös figyelmet fordított a nyelvek egymásra hatásának kérdésére a helynevek síkján (KNIEZSA 1944).

7. A XX. század közepe táján újabb jelentős változás figyelhető meg a kutatási vonulatban: egyrészt a névkutatásban egyre erősebben kezdett érvényesülni a nyelvtudományi szempont, másrészt ezzel összefüggésben a nevek kutatása kezd kibontakozni segédtudományi szerepköréből, sőt megfogalmazódik önállóságának gondolata is.

1947-ben két, a névtani kutatási terület kiszélesítését szolgáló meghatározó munka látott napvilágot. LŐRINCZE LAJOS főleg a határrész- és dűlőneveket (későbbi terminológiával: mikrotoponimiai anyagot) vizsgálva állítja fel a névtudomány elméleti alapvetését, igényeit és szempontrendszerét, s eljut a napjainkban általánosan használt *névélettani szempont* megfogalmazásához: „jogosnak és szükségesnek tartjuk egy önálló, saját szempontú: *n é v é l e t t a n i* vizsgálat megkísérlését, amelynek középpontjában nem a földrajzi neveknek

valamely tudományággal, hanem az étellel való kapcsolata áll: célja rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, embernek és tájnak azt a kapcsolatát, amely földrajzi nevek különböző formái keletkezésének alapja, kutatni a váltózások, elmúlások okait, megállapítani azok törvényszerűségeit” (LŐRINCZE 1967: 4).

LŐRINCZE az ember és a táj kapcsolatát lélektani alapra helyezi, s az elnevezés motivációjának is ezt tekintve (az ember emlékezete, fantáziája) határozza meg a földrajzi nevek fajtáit: a természeti nevek (az embertől független tájat jelöli, az ember szerepe pusztán az elnevezés), műveltségi nevek (az ember szerepe kettős: a táj alakítása és elnevezése — itt szerepelteti a személynévből keletkezett helyneveket is) és eseménynevek csoportját különítve el. Az utolsó csoport igazából nem illik a sorba, maga a szerző is „egyelőre és jobb híján” (i. m. 5) megjegyzéssel alakította ki. Ezt felismerve a későbbi tanulmányírók csupán az első két névtípuscsoportot veszik át, s a harmadikat ezek valamelyikébe sorolják be. Elemzését tekintve igen fontos újdonsága a tanulmánynak, hogy a nevek változási folyamatait is figyelemmel kíséri: mely névtípus állandóbb, melyik változik vagy múlik el hamarabb, s ennek mik az okai, feltételei és törvényszerűségei. Egyedüli hiányossága talán az, hogy kizárólag az elsődleges, primer névadásról szól, a mindenkor meglévő neveknek a névadásban betöltött szerepét nem veszi tekintetbe (vö. HOFFMANN 1993: 12). Tulajdonképpen ugyanezt a gondolatot viszi tovább egy későbbi tanulmányában (LŐRINCZE 1949), amelyben a jövő tennivalóiról is beszél: „Az ország lehetőleg minden táját magábfoglaló névanyag ismerete és az egyes típusok vizsgálata után megkísérelhetjük a magyar földrajzinevek végleges rendszerének megalkotását is” (i. m. 15).

Ugyanebben az évben jelent meg BENKŐ LORÁND „A Nyárádmente földrajzinevei” (1947a) című tanulmánya, amelynek a közelítésmódja azonban alapvetően más. E munka SZABÓ T. ATTILA által kialakított névmonográfia-típus utolsó, módszerében a legmesszebbre jutott példája. Egy zárt földrajzi terület, egy viszonylag nagy tájegység (32 község) szinkron névanyagát vonja vizsgálat alá, s a következő földrajzinev-csoportokat állapítja meg: 1. településnév, 2. határnév, 3. víznév, 4. idegen eredetű nevek. Láthatjuk, hogy az ő névtípusai sem egyneműek: míg az első három csoportot az objektum típusa szerint határozza meg, a negyediknél már az eredet a rendezőelv. Munkájában LŐRINCZÉHEZ képest előrelépésnek tekinthető a névrendszerszerűség, a modellhatás jelentőségének felismerése.

Mindketten egyfajta névelemzési keretet, sokak által követett mintát adtak a későbbi tudományos munkákhoz.

LŐRINCZE a földrajzi neveket általában vizsgálja a magyar nyelvterület bármely részéről vett földrajzi nevek példáival, BENKŐ egy tájegység névanyagának feldolgozására vállalkozik, egy lépéssel előrébb haladva KÁZMÉR MIKLÓS

próbálkozik meg a történeti anyag hasznosításával az Alsó-Szigetköz földrajzinevei (1957) című munkájában. Kizárólag a földrajzi nevek keletkezését vizsgálja, s ennek következtében nagyon erős hangsúlyt kap a történeti szempont, amelyet az okleveles és térképes anyag feldolgozása tesz lehetővé. A névadásban betöltött funkciójuk szerint két alapvető névösszetevőt állapít meg: a megkülönböztető elemek és az alapelemek csoportját. Fel kellett ismernie azonban, hogy vannak olyan névalkotók is, amelyek akár az egyik, akár a másik körbe egyaránt besorolhatók. Ezért alakította ki a 3. csoportot, amelynek tagjait kettős funkciójú elemeknek nevezte el. A három típus felállítása tükrözi, hogy a szerző világosan látta, milyen nagy szerepe van a nevek vizsgálatában a szerkezeti elemzésnek, másrészt a névadásban a modellhatásnak, annak, hogy az új földrajzi nevek kialakulása egyáltalán nem független a már meglévőktől. KÁZMÉR nevéhez fűződik egy új módszernek, a névadási típusok statisztikai vizsgálatának bevezetése a névtudományba, amelynek az a célja, hogy összehasonlíthatóvá tegye a különböző földrajzi területek névadási szokásait.

8. 1958-ban ült össze az első névtudományi konferencia, amely a hazai tudomány első ilyen megmozdulása volt. Nagyon nagy névtani vállalkozást ugyan nem indított meg, de a figyelmet újra felhívta a nevek tudományos fontosságára, a kutatókedvet is növelte. Anyaga könyv alakban is napvilágot látott. Érdekes vita is lefolyt az ülésen DEME LÁSZLÓ és KÁZMÉR MIKLÓS között. Deme „Gondolatok a helynévkutatásról” (1960) című írásában azt próbálja bizonyítani, hogy a településnevek, víznevek, hegynevek minőségileg különböznek a dűlőnevektől is, Kázmér „A földrajzi nevek egyik elméleti kérdéséhez” (1960) című tanulmányában erre válaszolva kifejti, hogy a különbségek szerinte csupán mennyiségiak.

Ugyanekkor látott napvilágot BÁRCZI GÉZA „A magyar szókincs eredete” című munkája (1958a), amelynek a földrajzi nevekkal foglalkozó részében tulajdonképpen KNEZSA tudományos eredményeit tette ismertté, illetve néhol pontosította is. Áttekintette a magyar névtani tudomány addigi történetét, beszélt a névadás általános kérdéseiről, leírta a földrajzi név fogalmát, funkcióját, keletkezését és változásait, illetve kifejtette a régi magyar földrajzinévadás kérdését is. Az egyetemi tankönyvben megírt fejezet elegáns összefoglalása a tudomány addig elért eredményeinek.

A hatvanas évek második felében KÁLMÁN BÉLA olyan tudománynépszerűsítő munkát írt, amely a névtant a laikusok számára is elérhető közelségbe hozza (1967). A könyv olyannyira népszerűvé vált, hogy napjainkig négy kiadást élt meg (Budapest, 1967, 1971, 1973, Debrecen, 1989) s angol nyelven is megjelent (The World of Names, Budapest, 1978). Az áttekintés kategóriái, valamint fogalomrendszere a már korábban megjelent munkák alapján áll.

Igazi továbblépést a történész KRISTÓ GYULA „revíziós” kísérlete (1976) jelentett arra vonatkozóan, hogy a KNEZSA—BÁRCZI által felállított, megítélése

szerint merev kronológiai keretet kitágítsa, mégpedig az egyes helynévtípusoktól függően akár egy-kétszáz évvel. Ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy „a valóságot legpontosabban tükröző névtipológiai szintézist csak valamennyi névtípus monografikus feldolgozása után lehet majd adni” (KRISTÓ i. m. 5). Ez a kísérlet azonban a KNEZSA kutatási vonalát követőknél merev ellenállásba ütközött. Az elutasításuk MAKKAI LÁSZLÓ cikkében öltött testet, amelyben a szerző visszautasítja, sőt egyenesen károsnak tartja a tanulmányt. A kemény bírálatra válaszként megszületett KRISTÓnak a maga véleményét védő írása, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a tudománynak az előrelépéshez szüksége van a kritikára, ám annak mindig objektívnek kell lennie (1980).

A névtudományi vizsgálatok útja az 1970–80-as években egyre inkább olyan irányba fordult, amelyet a helynevek rendszerszerűségének felismerése tett lehetővé.

Két alapmunka született meg ennek szellemében: KÁZMÉR MIKLÓS „A »*falu*« a magyar helynevekben” (1970) és MEZŐ ANDRÁS „A magyar hivatalos helységnévadás” (1982) címmel. KÁZMÉR a *-falu* utótagú településnevek vizsgálatára vállalkozott: megállapította a szerkezeti típusokat és a változási irányokat. Kísérletet tett a vizsgált névtípus tér- és időbeli határainak megrajzolására is a névföldrajzi és a kronológiai szempontok figyelembevételével. MEZŐ nem egyetlen névtípust von vizsgálat alá, hanem a településnevek minden szerkezeti típusát, azok változási lehetőségeit próbálja összefoglalni. Kronológiai rendszerében a hivatalos névadás megjelenése és formái játsszák a főszerepet, s ennek nyomán a névadás és névhasználat problémakörét is tisztázza. Tudományos tevékenységük egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a névélettani szempontok maximálisan alkalmazhatók a településnevek elemzésében is.

INCZEFI GÉZA 1970-ben próbálkozott meg azzal, hogy Makó környékének neveit vizsgálata alá vonva kialakítson egy olyan komplex leírási keretet, amelybe a földrajzi nevekről szerzett minden tudás belesűríthető (hangtan, mondat, jelentés), és egyben mintául is szolgálhat más elemzők számára (1970b). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez a földrajzi nevek kialakulásának, a motivációk sokféleségének, a névrendszerek összetettségének, a szerteágazó problémáknak a következtében nem valósítható meg. A szerző maga is érezhetett ebből valamit, hiszen kénytelen volt egy rendkívül bonyolult rendszert felépíteni, de még ebben sem tudott tiszta szempontokat és kategóriákat kidolgozni: sokszor még fogalmi rendszere sem következetes. Monográfiáján kívül számos tanulmánya foglalkozik a földrajzi nevek elméleti problémáival (az összetett földrajzi név fogalma, a névátvitel kérdése, a nevek differenciálódása, a névtipológia, a névadás, a laza szerkezetű földrajzi nevek kérdése stb.).

A magyar helynév-tipológia tulajdonképpen a század elejétől töretlenül fejlődött. Főleg nyelvészeti folyóiratokban a névfejtések százai, ezrei jelentek meg. Legtermékenyebb etimológusaink még a háború után is MELICH és PAIS voltak,

de a magyar nyelvtörténészek legkiválóbbjai (csak néhányat említve közülük: BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, KNEZSA ISTVÁN, SZABÓ T. ATTILA, KÁLMÁN BÉLA, MOLLAY KÁROLY) és a főleg kifejezetten névkutatásokkal foglalkozók (mint például MIKESY SÁNDOR, KÁZMÉR MIKLÓS, REUTER CAMILLO stb.) is ontották a helynévfejtéseket. A magyar helynév-etimológia nagy szintézisének megalkotása KISS LAJOS nevéhez fűződik, akinek korszakos jelentőségű összefoglaló munkája (FNESz.) a magyar településnevek legtöbbszörének, illetve nagy számú víznévnek, tájnévnek és mikrotoponimának a névfejtését tartalmazza. A munka első kiadása 1978-ban egy kötetben jelent meg, ám az újabb, 4. kiadás az eredeti anyag mennyiség dupláját tartalmazza immár két kötetben. A laikus érdeklődő és a tudós kutató egyaránt haszonnal forgathatja a szótár e két kötetét. A méltán sokat emlegetett szintézis mellett feltétlenül szólnunk kell arról a szintén összefoglaló dolgozatról, amely a helynevek változási folyamatait veszi vizsgálat alá (1995).

A 90-es évek munkái közül külön figyelmet érdemelnek KISS LAJOS, BENKŐ LORÁND írásai és MEZŐ ANDRÁS monográfiája. KISS LAJOS több tanulmányában is vizsgálta a Kárpát-medence korai helyneveinek kronológiai rétegződését, s ennek eredményeként két átfogó munka is született (1996, 1999b). Régi helyneveink közül kiemelkedő névtörténeti jelentőségűnek tartja a vízneveket, s feldolgozásukat a Kárpát-medence nagyobb területei egységei szerint végezte el (1994, 1997a, 1997c).

BENKŐ LORÁND írásaiban — kiváló helynévfejtésein túl — kitüntetett szerepet kapott Anonymus Gesta Hungaroruma, annak nyelvészeti vonatkozásai. A téma megközelítési módja általában is jellemző Benkő ezen időszakbeli írásaira: a nyelvészetben mára már tabuvá lett megállapítások, elavulttá vált eredmények felülvizsgálatának szükségességét hangsúlyozza. Kutatásainak irányát két tanulmánykötet is jól mutatja: „A név és történelem” című munka (Bp., 1998) első részben Anonymus-tanulmányokat olvashatunk, a második részben régi helynevek etimológiájának újragondolását találhatjuk. A „Beszélnek a múlt nevei” könyv pedig (Bp., 2003) alcíme szerint is kizárólag Árpád-kori tulajdonneveket tárgyal.

Az 1990-es évek második felében MEZŐ ANDRÁS fontos monográfiája is napvilágott látott: a 11–15. századi Magyarország patrocíniumi helyneveinek teljességre törekvő bemutatása (1996). Ez a munka a magyar helynévkutatás legfontosabb alkotásai közé sorolható, mivel benne a téma átfogó elemzését kapjuk.

A korszerű névtudományi vizsgálatok számára használható, egységes leírási, elemzési keret kialakításának szándékával írta meg HOFFMANN ISTVÁN „Helynevek nyelvi elemzése” (Debrecen, 1993) című munkáját. A dolgozat sajátossága, hogy a rendszer felől közelíti meg az alkotóelemeket, azaz az egyedi neveket. Elsősorban a mikrotoponimák funkcionális-szerkezeti leírásának

próbál keretet adni, de ez nem zárja ki, hogy rendszere a makrotoponimák körében is sikeresen alkalmazható legyen.

A szerző rendszerének bemutatása közben folyamatosan próbál egyértelmű helyzetet teremteni mindenekelőtt a saját terminus technicus-használata terén. A tudománytörténeti áttekintést a névélettani vizsgálatok, majd a névelméleti alapvetések követik. A tárgyalt általános elméleti kérdések (helynevek keletkezése, a motiváltság stb.) közül ki kell emelnünk a névadási norma és a „névjárás” problémáját. „A névadási normát úgy értelmezem, mint egy-egy névközösség által elfogadott, használatba vett névalkotó elemek és (különböző szintű) produktív névalkotó szabályok összességét. E normát egzakt módon megragadni másban nem tudjuk, csak abban, amiben ezek az elvont értékek objektiválódnak, megtestesülnek: a névközösségek által létrehozott helynevek rendszerében. E normában ... földrajzi eltérések is mutatkozhatnak” (HOFFMANN 1994: 118–9). A névjárás kérdésével kapcsolatban a szerző kijelenti: „A névjárások ... lexikailag feltétlenül kapcsolódnak a nyelvjárásokhoz, mert a táji kötődésű lexémák névelemként is csak ott jelenhetnek meg, ahol közszóként is léteznek” (i. h.).

Ezután következik az elemzési modell bemutatása, amelyen belül két alapszinten történik a nevek vizsgálata: a szerkezeti elemzés szintjén a nevek funkcionális–szemantikai, lexikális–morfológiai és szintagmatikus elemzése történik meg.

Újabb nagy egységet alkot a földrajzi nevek keletkezéstörténeti vizsgálata, amelyen belül a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek, a morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek, a jelentésbeli névalkotással létrejött, a szerkezeti változással alakult helynevek, illetve a névátvétellel született földrajzi nevek különülnek el. A modell egyaránt alkalmazható a mikrotoponimák és a makrotoponimák névtudományi vizsgálatára, bár természetes, hogy akadnak nevek, amelyek nehezen helyezhetők el az elemzés valamely szintjén, hiszen névkincsünk olyan gazdag, a nyelvi valóság olyan bonyolult, hogy a rendszerbeli kategóriákat tekintve bizonytalan megítélésűnek mondott nevek létezése egyáltalán nem meglepő. A szerzőnek a fő kategóriák létrehozásával az volt a célja, hogy a névkeletkezés legfontosabb típuseseit tudja azonos szintű kategoriális rendszerrel megragadni.

Bihar vármegye településnévanyagának vizsgálatakor e rendszer szempontjait vettem alapul, kategóriáit a megye sajátosságaihoz igazítva. Úgy gondolom, ez nem pusztán a megye helynévkincsének alapos, többszintű és irányú szemügyre vételét teszi lehetővé, de egyúttal azt is bizonyíthatja, hogy ez a névvizsgálati modell nagy mennyiségű, heterogén összetételű, viszonylag zárt névanyag áttekintő elemzésére is alkalmas.

III. Az ómagyar kori Bihar megye településneveinek hangtörténeti elemzése

A korai magyar nyelvjárások kérdése

A magyar nyelvjárások történeti vizsgálatával kutatóink viszonylag későn kezdtek foglalkozni. Amikor a XIX. század második felében megindult nyelvemlékeink tanulmányozása, legfeljebb egy-egy élő nyelvjárás emlékét vélték felismerni bennük. A mai nyelvjárások történetének vizsgálata során jutottak el azután a régi nyelvjárások egyre tüzetesebb megismeréséhez.

A tudósok hosszú ideig úgy vélték, hogy a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencébe egységes nyelvvel érkezett, amelynek területi tagolódása a későbbiek során következett be az idegen népesség beolvadása, és a végleges letelepedés következményeként. Ma egyöntetű az a tudományos álláspont, amely szerint már a honfoglalást megelőző időben kirajzolódhattak a magyar nyelv nyelvjárásai, noha ezek a vándorlások korában inkább a törzsi szervezethez kapcsolhatók. Ennek megokolásához alap lehet az a tapasztalati tény, hogy egy nagyobb terület nyelvében szükségképpen mindig kialakulnak nyelvjárások. A másik megragadható tény a kutatások nyomán megállapított hangfejlődési tendenciák jelentik. Azokat a jelenségeket, amelyek az általános tendencia hatókörén kívül esnek, bizonyos esetekben nyelvjárasi különbségekkel lehet magyarázni. BÁRCZI egészen korai időszakig megy vissza a kérdés vizsgálatában: „Végső elemzésben a nyelvjárasi eredet kérdése felvethető minden finnugor alapnyelvi hang elágazó, kettős vagy hármas magyar fejlődése esetén” (1980: 306). Ugyanakkor az ómagyar kor nyelve sem volt végletesen tagolt: „A magyar nyelv újabb kori meg mai földrajzi tagolódása az európai nyelvek legtöbbjéhez mérten igen egységes, lényeges különbségekkel nem nagyon tagolt képet mutat. Az Árpád-kor nyelvi anyaga még ehhez a későbbi–mai helyzethez képest is feltűnően integratív jellegű: az akkori nyelvterület egyetlen része sem mutat ... a magyar nyelv egészétől jelentékenyebben eltérő arculatot sem a belső magyar nyelvi jelenségek egymáshoz mért viszonylatában, sem az idegen nyelvi hatások tekintetében” (BENKŐ 1996a: 400).

A magyarok Kárpát-medencébe való megérkezése után az állandó letelepedést — minden valószínűség szerint — törzsek szerint kezdték meg. Eredeti szálláshelyeik kiderítésére történtek próbálkozások (erről részletesebben lásd később a törzsnévi helynevekkel foglalkozó fejezetben), s a földrajzi nevekből bizonyos következtetéseket le is vonhatunk erre vonatkozóan.

A nyelvjárasi különbségek további alakulásában nagyon nagy szerepet kapott a letelepedés, a tartós helyhezköttőség és az életmód megváltozása. A X–XII. században a területi nyelvjárások képe hatalmas változáson ment át. A korábbi,

feltételezhetően törzsi különbségek lassan-lassan területi különbségekké alakultak át. Arról is szóltunk korábban, hogy az ország területén a honfoglalást követően távolról sem volt egységes a népsűrűség. A honfoglalók megszállásának súlypontja a nyugati, dunántúli területekre esett, ahol a népsűrűség nagyobb volt, mint a keleti végen, a későbbi Bihar területén, sőt a korai időkben természetesen lakatlan területekkel is számolni kell (az Erdélyi Érc-hegység, a Duna–Tisza-közi homokmezők, a sárréti mocsárvidék stb.). A nagy területen való megtelepedéshez viszonyított csekély lakosságszám és a területi elszigetelődés tartós jellege kedvezett a nyelvi különbségek kialakulásának és megszilárdulásának. Tudjuk azonban azt is, hogy a magyar nyelv nyelvújásai soha nem különültek el annyira, mint például az egyes francia nyelvújások, ahol a különbségek az egyes területi nyelvváltozatokat beszélőknek megértési problémát jelentettek. Ezt a magyar nyelvben több tényező is gátolta, vagyis több tényező hatott a nyelvi egységesülés felé: ilyenek voltak például a kalandozások, vándorlások, amelyek a magyarság nagy részét mozgatták meg. Ugyanakkor a hatalmi rendszer átalakulása is ebbe az irányba hatott, hiszen a törzsi szervezet bomlása következtében az ország területén belül is jelentős tömeg mozgott (vö. BENKŐ 1957: 70–3). A telepítések vagy települések következtében a korábbiakban mondottak szerint változott Bihar népessége is. Mivel a nagyobb népsűrűség a nyugati területeket jellemezte, általános jelenség volt a lakosság nyugatról keleti irányba történő mozgása, amely még igen sokáig tartott: a Kárpát-medence nyugati részéből többek között Bihar vármegyébe is érkezett vándorló népesség, amelyek közül a székelység szerepét emelhetjük ki. A fentebb mondott népmozgások következménye a nyelvújásokra vetítve olyan következménnyel járt, hogy a már addig kialakult területi változatokat összekeverte. Az egységesítő és széttagoló erők a magyarság története során állandóan jelen voltak, s hol egyik, hol másik látszott erősebb hatásúnak, s kiegyenlítődésük nagyjából a XV. századra tehető.

A névkutatásban egyre gyakrabban hangoztatott vélemény szerint egy jól körülhatárolható területről származó, megfelelően nagy névanyag vizsgálata lehetőséget teremthet arra, hogy névtörténeti, névjárástani, nyelvföldrajzi következtetéseket vonjunk le.⁷ Úgy gondolom, Bihar vármegye névkincsének gazdagsága és területi kiterjedése egyaránt megengedi számunkra az ilyenfajta vizsgálódást is.

A névföldrajzi vizsgálatokat a nyelv különböző szintjein lehet megvalósítani: megrajzolhatjuk egy terület nyelvújásának hangtani jellemzőit, képet kaphatunk morfológiai és lexikális sajátosságairól, sőt a helynevek szerkezete is lehet ilyen elemzés tárgya (vö. BÁRCZI 1958a: 149). Az ilyen irányú vizsgálódásoknak az

---

⁷ A téma alapos összefoglalása TÓTH VALÉRIA Ómagyar helyneveink és a névföldrajz című tanulmánya (1998).

adhat alapot, hogy egy-egy terület névkincse mindig sajátos: a nyelv általános névkeletkezési szabályainak megfelelően kialakult névrendszeren belül a szabályok figyelembevételével létrejött, mindig felismerhető, önálló részrendszer alkot.

Az ómagyar kor a magyar nyelv fejlődésében igen nagy jelentőséggel bír. A honfoglalástól Mohácsig tartó időszakban talán több változás zajlott le, mint Mohácstól napjainkig. A változások a hangok szintjén követhetők legvilágosabban.

Az ómagyar kor nyelvjárási viszonyainak megismerését már írásos emlékek, nyelvemlékek vizsgálata teszi lehetővé. A nyelvjárási sajátosságok vizsgálatának első megközelítési szintje a hangtani állapot vizsgálata. A nyelvjárások közötti eltéréseket alapszinten mindig a hangtan oldaláról kezdik szemügyre venni a dialektológusok. Ahogyan léteznek ma területi különbségek a magyar nyelv rendszerében, ugyanúgy számolhatunk az ómagyar kori Magyarország területén is velük. A mi elemzésünk alapját a Bihar megyei helynévanyag jelenti. Ebből az következik, hogy bár egy-egy nyelvjárást egyformán jellemezhetnek hangtani, szókészletbeli és nyelvtani szerkezeti sajátosságok, a helynevek tanúsága leginkább a hangtani és szókészletbeli jellemzők vizsgálatát teszi lehetővé. A nevek további elemzésében a bennük levő szókincs bemutatása kiemelt szerepet kap. A továbbiakban a szokásos rendben, kategóriákban tárgyalva tekintem át az ómagyar kor nyelvének hangállapotát és az időszakban lefolyó hangtörténeti változásokat. A szakirodalomból főleg azokra a megjegyzésekre fordítok figyelmet, amelyek a jelenségek területi sajátosságait, különbségeit érintik. Ezekhez próbálom viszonyítani Bihar vármegye helyneveinek hangtörténeti jellegzetességeit.

1. Labiális–illabiális megfelelések

1.1. *i ~ ü*

Az ősmagyar kor nyelvjárási időszakában már létezett az *i ~ ü* labiális–illabiális szembenállás, amely a honfoglalás utáni időszakban csak megerősödni látszik, s talán a legkönnyebben kitapintható nyelvjárási sajátossággá lesz. Az általános nyelvfejlődési tendencia az *ü* számszerű szaporodásának kedvez, hiszen a korszakot jellemzi a labializáció folyamata, s az eredetibb *i*-k e tendenciának engedelmessé válva *ü*-vé váltak. Emellett vizsgált korszakunkban zajlik a szóvégi spiránsok, a β és a γ vokalizációja is, amelyek gyakrabban váltak labiális, mint illabiális magánhangzóvá (vö. BÁRCZI 1958b: 47–53, BENKŐ 1957: 73). A magánhangzók minősége azonban területenként változhatott: a nyelvterület legnagyobb részén a két magánhangzót együtt, ingadozó használatával alkalmazták, míg ettől eltérően egyes vidékeken az *ü* használata látszik jellemzőnek (leginkább az ómagyar kori Nyugat-Dunántúlon), más területeken az *i* élvezhető nagyobb népszerűséget (főleg az északi, északkeleti részekén). Ez utóbbi területi csoportba sorolható a korszak Bihar vármegyéje is, amelynek nyelvjárása az illabializáló nyelvjárások tulajdonságait mutatja: a labiális magánhangzók helyén jóval gyakoribb az illabiális magánhangzók előfordulása.

Jól példázza fenti megállapításunkat néhány lexéma hangtani felépítése, amelyekben az *ü* helyén nagy számban az *i* hang jelenik meg. A földrajzi köznevek közül igen tanulságos e szempontból kiemelni az *-ülés(e)* főnevet. A TESz.-ben előforduló legkorábbi, személynévi adata a XII. század elejéről való: 1138/1329: In villa Kalsar. *vleu*. Igaz, ennek az adatnak a kapcsán az *ölyű* (ölyv) ómagyar kori alakjára is gondolhatnánk, ám az egy századdal későbből idézett helynévi adat már egyértelmű: 1256: Wophaylese (TESz. *ül*¹). Meg kell jegyeznünk, hogy a szócikk további korai adataiban is váltakozva szerepel a labiális és illabiális magánhangzó. A szó eredete ismeretlen, így az eredeti magánhangzó megállapítása is nehézségekbe ütközik.

A *Bálintülés* (1477: *Balyntilese* (JAKÓ 205)) — *Battyánülés* (1353: *Bathanylisy* (JAKÓ 205) ~ *Bathanylysy*, p. (ComBih. 33)) — *Gyarmánülés* (1472: *Gyarman Ilese* (Cs. I, 609)) — *Péntekülés* (1370: *Penthekylese* (JAKÓ 322)) — *Harápsülés* (1471: *Harapsyles* (Cs. I, 610, JAKÓ 255)) — *Péterülés* (1308/585: *Peterilese* (Gy. I, 654, AnjouOklt. II, 202: 466)) — *Szólátülés* (1277/282: *Zolathylusy* (Gy. I, 672), 1308/313/425: *Zalachyulese*, t. (Gy. I, 672), 1308/313/425/XVIII: *Zalachvelese* (AnjouOklt. II, 153: 340)) településnevekben a köznévi *-ilése* alakban szerepel. Az összes *-ülés(e)* utótagú településnév között kivételt a *Mártonülés* (1387: *Marthonulese* (ZsO. I, 26: 265)) és

Bálintülése legkorábbi adata (1470: *Balyntwlese* (JAKÓ 205)) jelent, amelyek a XIV., illetve XV. század végétől származó alakjának második névrészában a labiális magánhangzó szerepel. Esetleg egy illabiális–labiális átmeneti állapotot mutatnak *Péntekülése* (1301: *Pentuk Julese*, p. (Gy. I, 653, AnjouOklt. I, 64: 53) ~ *Pentuk Jvlese*, p. (Gy. I, 653, AnjouOklt. I, 64: 53) ~ *Pentukjvlese* (JAKÓ 322)) és *Battyánülése* (1357: *Bataniulese* (JAKÓ 205)) település nevének korai adatai, amennyiben a *ju*, *jv*, *iu* betűkapcsolatokat az *iü* diftongus jeleiként értékeljük. Ugyanakkor erős érv az *ülés(e)* etimologikus rövidsége, ami miatt a fenti betűkapcsolatokat inkább az *ü* hang ritkábban használt jelölőinek minősíthetjük. A XIV. század utolsó harmadából származó névalakokban viszont az illabiális *i* áll.

A *fűz* (*füze-*) növénynév *fíz* (*fize-*) formája szintén kizárólagos előfordulásúnak látszik a Belényestől DNy-ra fekvő *Füzege* (1552: *Fyzege* (JAKÓ 244)) és a pontosan nem lokalizálható *Füzelő* (1431: *Phyzelew* (Cs. I, 608)) településnevekben. E névelem újabb alakját mutatják *Füzeztelek* (1311/323: *Fiuzesteluk*, t. (AO. III, 82: 167, Gy. I, 618, AnjouOkmt. I, 235), 1323: *Fyuzesteluk*, p. (Gy. I, 618, AnjouOklt. VII, 305: 662)) névadatai, melyekben az illabiális *i* helyett a fentebb már említett *iu*, *yu* betűkapcsolat található. Bihar vármegye korabeli mikronevei, a Nagymihály határában említett *Füzege* vízfolyás elnevezése (1329/358: *Fyuzeg* (HA. 1: 76)) és a Gyarak határában említett *Füzes-csergeteg* neve (1320: *Fizieschergeteg* (HA. 1: 76)) is ezt támasztja alá.

Hasonló a helyzet a *fű* növénynévvel is, amelynek melléknévképzős *fives* alakját két településelnevezés tartalmazza: *Alsófüves* (1552: *Alsofywes* (JAKÓ 386)), *Felsőfüves* (1552: *Felseofywes* (JAKÓ 386)), ezekben kizárólag illabiális magánhangzóval fordul elő. Mindkét főnév finnugor eredetű, s korai adataik alapján úgy látszik, az eredeti magánhangzójuk illabiális lehetett (vö. TESz. I, 997, 1008).

Ezek mellett azonban ha a korszak mikroneveit áttekintjük, azt láthatjuk, hogy a főnév magánhangzója általában más megye névanyagában is illabiális formában van jelen, tehát az ország nagyobbik részében ez az alak volt használatos: *Fűz* (+1228/383/407: *fyz*, a. (Baranya vm., HA. 1: 46)), *Füzes* (1232: *Phizes*, aqua, 1315: *Fyzes* (Baranya vm., HA. 1: 46)), *Füzesd* (1256: *Fyzezth* [2a], aqua, 1329, 1332 [3a]: *Fyzezth*, aqua, fl., 1334: *Fyzesd* (Baranya vm., HA. 1: 46)), *Fűzbokor* (1329/447: *fyzbukwr* (Borsod vm., HA. 1: 92)), *Füzege-völgy* (1327/519: *Fiuzeguolg*, vall. (Bars vm., HA. 1: 60)), *Fűzi pataka* (1317: *Fyzyyataka*, riv., 1317/409: *Fizyeapatak* (Abaúj vm., HA. 1: 25)), *Kalanda füze* (1228/491: *Kalandafyze*, a. (Győr vm., HA. 2: 78)), *Füzege* (1086: *Fizeg*, 1086: *Fyzege*, 1332: *Fyzyg*, fl. (Győr vm., HA. 2: 77)), *Nagy-fűz pataka* (1291: *Nogyfyzyataka* (Gömör vm., HA. 2: 66)), *Fűzkút* (1329: *Fyzkut* (Doboka vm., HA. 2: 23)). Jóval ritkábban jelenik meg a labiális vokális: *Füzesd* (1321: *Fyzezth*, fl. (Baranya vm., HA. 1: 46)), *Veresfűz* (1293: *weres fuz*, a. (Gömör

vm., HA. 2: 70)), *Fűzfa* (1247/383: *fusfa*, a. (Gömör vm., HA. 2: 61)), *Pete füze* (1308: *Petefvzy*) (Erdélyi Fehér vm. alsó része, HA. 2: 33)). A *fű* főnévvel hasonló a helyzet: *Füves* (1331: *Fyves*, aqua (Arad vm., HA. 1: 35)), *Füves-telek* (+?1061/272/390: *Fyuesthelek* (Fejér vm., HA. 2: 49)). Diftongus, keletibb nyelvterületi helyzete miatt esetleg szóvégi β szerepel *Selymék-fű* kérdéses név-elemében (1244: *Semekfyv*) (Bács vm., HA. 1: 40)).

Jellegzetesnek mondható a *püspök* méltóságnév első szótagbeli illabiális *-i*-vel *pispiük(i)* ~ *pispek(i)* ~ *pispiök(i)* formában való előfordulása is. A méltóságnév eredeti magyar alakja a **piskup* lehetett, tehát illabiális első magánhangzót tartalmazott. Ebből az alakból hangátvetéssel és hangrendi kiegyenlítődéssel született meg a *pispiük* ~ *pispiök* alak (TESz. III, 321). *Barátpüspöki* (1281: *Baratpyspuky* ~ *Barathpyspuky*, v. (Gy. I, 655), 1449: *Barathpispiky* (JAKÓ 204)); *Egyházaspüspöki* (1426: *Eghazaspysky* (JAKÓ 324)); *Püspöki*, Váradtól ÉNy-ra (1273/392/477, [1291–4], 1312/XVIII., 1319, 1326 [2a], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1351: *Pyspuky*, v. (Gy. I, 655, JAKÓ 327, AnjouOkmt. I, 497, VT. 358, ComBih. 113, AnjouOklt. III, 101: 213, AnjouOklt. V, 148: 372), 1402, 1467: *Pyspeky*, opp. (Cs. I, 599), 1587: *Pyspeőky* (ComBih. 113)); a másik *Püspöki*, Körösszegtől ÉNy-ra (1329, 1332–1426, 1332–7/Pp. Reg, 1429: *Pyspuky*, p., v. (Gy. I, 656, Cs. I, 620, JAKÓ 324 [itt *Pyspuki*]), 1332–7/Pp. Reg: *Pyspuki* [2a] ~ *Pyskupy*, v. (Gy. I, 656)). A bihari mikronevek közül a Várad melletti *Püspöki-mál* első magánhangzója is illabiális (1279: *Pyspukymal*, loc. (HA. 1: 79)). Az első labiális magánhangzós névalakok csupán a XVI. század végén a Várad melletti település csekély számú adataiban jelennek meg: 1588: *Püspöki* (ComBih. 113), 1599: *Pwspeőky* (ComBih. 113).

A Bihartól É–ÉK-re található *Süvegd* nevének adatai korszakunkban végig felváltva tartalmazzák az *i* és az *ü* hang jelét (1307, 1307/310/338, 1310/338, 1388: *Syuegd*, p. (Gy. I, 662, AnjouOklt. II, 122: 270, 430: 994), 1353: *Suuegd* (Cs. I, 622, JAKÓ 342, AnjouOkmt. VI, 19), 1599: *Siüeghd* (ComBih. 305)). A *süveg* főnév első magánhangzója TESz.-beli korai adatai alapján talán illabiális lehetett (TESz. III, 636).

Szintén változtatja a labiális–illabiális felső nyelvállású palatálisait a megye három *Ürög*d településneve is. Az egyes névváltozatok korai datálású adatai mind illabiális *i*-vel szerepelnek⁸. Az első labiális magánhangzós alak a Körös-

---

⁸ **Ürög** (Cséffától DNy-ra) +1214/334: *Yrug*, foss. (Gy. I, 680, JAKÓ 376), *1229/550: *Irug*, v. (Gy. I, 680, VR. 82: 302), 1273: *Ireg* (JAKÓ 376) ~ **Ürög**d 1273/392/477: *Irgud* (Gy. I, 680, JAKÓ 376), 1319: *Irenugd* (JAKÓ 376) ~ **Pántürög**d 1273/392/477: *Panchyrgay*, v. (Gy. I, 680, JAKÓ 376 [itt *Panchyrgdy*])

szegetől DNy-ra, a Sebes-Körös bal partján fekvő *Ürög*⁹ névadatai között fordul elő: 1329/371: *Vregd*, p. ~ *Vrgd* (Gy. I, 680), de a rendelkezésünkre álló legkésebb vizsgált ómagyar kori adatban újra az illabiális magánhangzó jelent meg a Váradtól D-re fekvő *Ürög*¹⁰ névadatában: 1528: *Irek* (ComBih. 230). A bihari Nyárér település határában említett *Ürög* nevű árok elnevezésében (+1214/334: *Yrug* (HA. 1: 80)) szintén illabiális vokális van jelen. Az *üreg* főnév korai adataiban kivétel nélkül illabiális első magánhangzó szerepel, tehát ez lehetett az eredeti (vö. TESz. III, 1054).

1.2. *ö ~ ë*

A labiális–illabiális magánhangzó-megfelelések nem csak a felső nyelvállású magánhangzók körében figyelhetők meg. A középső nyelvállásfokú *ö* helyén is gyakori az *ë* előfordulása. Biharban a Körös folyó neve több település jelzői névrészeként is megjelenik, s ezekben gyakorta *Kérés* formát öltött: *Körös* (1409: *Keres*, poss. (Cs. I, 613)), *Körösbesenyő* (1587: *Keoreos-Bessenyeő* ~ *Keres-Besseneő* (ComBih. 173)), *Köröső* (1282: *Keresfev*, v. (Gy. I, 637)), *Körösszeg* ([1289]: *Keressceg* [kérés-] (Gy. I, 637), *Köröspeterd* (1510: *Kerespetherd* (JAKÓ 319)). Sőt, nemcsak hogy illabiális a kérdéses magánhangzó, de *Köröső* adatai között még zártabb változatát is megtalálhatjuk (1315: *Kyrysfev* (AO. IV, 57: 134)). E névrész labializálódó hangtani fejlődésének irányát *Körösbesenyő* XVI. század végi adata jelzi, de még az utána következő adatok is mutatják az ingadozást: 1587: *Keoreos-Bessenyeő* ~ *Keres-Besseneő* (ComBih. 173), 1588: *Keres Bessenieo* (JAKÓ 211), 1599: *Keres Besenieo* (ComBih. 173).

Szintén az *ö ~ ë* hangmegfelelés figyelhető meg a víznévi eredetű *Kölesér* településnévben is: *1138/329, 1278/279/345, 1282, 1332–7/Pp. Reg [10a]: *Kuleser*, v. (Gy. I, 636, MNy. 1936. 132), 1203/480, (1303, o: 1343), 1342, 1528: *Keleser*, p. (Gy. I, 636, ComBih. 182, AnjouOklt. I, 228: 425 és 426 között), 1481: *Kelesser*, opidum (Cs. I, 598). Minden bizonnyal a Körös víznév, s hangalakja hathatott *Kiskölesér* és *Nagykölesér* települések nevének *Kiskereser* (1588: *Kiskereser* (ComBih. 182)) és *Nagkereser* (1588: *Nagkereser* (ComBih. 182)) alakban való lejegyzésére. Ugyanakkor *Köröső* (1276: *Crysfev*, t. (Gy. I, 637)) és *Körösszeg* (1318/324: *Kyrzyg* (Gy. I, 637, JAKÓ 285, AnjouOklt. V, 62: 131)) egyes névadataiban a korai felső nyelvállásfokú illabiális *i* magánhangzó is megfigyelhető.

⁹ **Ürög** (Körösszegetől DNy-ra) 1229: *Irug* (JAKÓ 264) ~ **Ürög** 1273/392/477, 1332–7/Pp. Reg.: *Irugd*, t. (Gy. I, 680, Cs. I, 627) ~ **Ugraürög** 1389/428: *Wgra Iregd*, p. (Gy. I, 680, ZsO. I, 141, JAKÓ 264)

¹⁰ **Ürög** (Váradtól D-re) 1273/392/477: *Ireg*, t. (Gy. I, 680) ~ **Ürög** ?1220: *Yrund*, v. ~ *Irund*, v. (ComBih. 230, VR. 82: 303), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg: *Irugd*, v. (Gy. I, 680, VT. 358)

Böszörmény település ómagyar kori névadatai labiális és illabiális alakokat egyaránt mutatnak: [1291–4]: *Buzurmen*, v. (Gy. I, 606, JAKÓ 210, VT. 301), [1291–4], (1317 k.?), 1332–7/Pp. Reg [3a], 1421, 1496, 1552: *Bezermen*, de (Gy. I, 606, JAKÓ 210, VT. 358, ComBih. 41, AnjouOklt. IV, 188: 496), 1489: poss. *Berekbezermen* et alia poss. *Bezermen* (Cs. I, 599), 1332–7/Pp. Reg: *Mezermen*, v. ~ *Bozermen* [böszörmény] ~ *Bezerm* ~ *Bezermem* (Gy. I, 606, ComBih. 40), 1391: *Bezurmen* [bészörmény] (JAKÓ 210). A település későbbi, XIV. század végétől adatolt elnevezése *Berekböszörmény*, amelynek alakváltozatai azonban már egyértelműen és kizárólag a delabiális *bészörmény* formát mutatják: 1396, 1421, 1496: *Berekbezermen*, poss. (JAKÓ 210, Cs. I, 598, 599), 1489: *Berekbezermen* et alia poss. *Bezermen*, poss. (Cs. I, 599). A *böszörmény* főnév török eredetű, s a magyarba átkerült alak **büsürmän* vagy *besermen* lehetett, s így az eredeti magánhangzó megállapítása nem egyértelmű (vö. TESz. I, 365).

Csömög adataiban a XIV. század elején jelenik meg a labiális magánhangzó: 1216/550: *Semec*, v. (Gy. I, 609, JAKÓ 230, VR. 128: 536), 1327, 1327/589 [2a]: *Cheomek*, p., v. (Gy. I, 609, AnjouOklt. XI, 82: 164, 95: 198), 1327/589: *Cheomeok* [2a] (AnjouOklt. XI, 95: 198), 1493: *Chewmek* (JAKÓ 230), 1550: *Chyermewk* (JAKÓ 230).

Egyedi, az adott hangalaki nyelvjárási sajátosságot mutatja még például *Köbölkút* ([1291–4]: *Kubulkut* (Gy. I, 636, JAKÓ 284, VT. 222), 1449: *Kebelkuth* (Cs. I, 614)) — *Köteles* (1335, 1347: *Kwiles* (Cs. I, 614, JAKÓ 287 [itt *Kwtheles*]), 1407, 1440, 1468, 1481, 1492: *Ketheles* (Cs. I, 614, ZsO. II/2: 33, JAKÓ 287)) — *Kötetarcsa* (1407: *Kethetharcha*, poss. (Cs. I, 625, JAKÓ 362), 1588: *Köthetarczya*, p. (ComBih. 321)) — *Kövág* (1421: *Kewagh*, poss. walachalis (Cs. I, 615, JAKÓ 287)) — *Közepes* (1438, 1466, 1472: *Kezepes* (Cs. I, 615, JAKÓ 288)) település névalakja.

A fenti kettősségek arra mutathatnak, hogy az ómagyar korban a kétféle alak párhuzamosan élhetett, amíg majd a bihari területen is kiterjedt a labializáció.

Sajátos csoportot jelentenek azok a településnevek, amelyekben a *-telek(e)* földrajzi köznévi utótag *-telük(e)* formában jelenik meg. Ezekben az alakokban a középső *ë* esett áldozatul a gyakori labializáció és zártabbá válás folyamatának.

Ez a földrajzi köznévi összesen 64 településnévben jelenik meg, vagy utótagként (kétrészes elnevezésekben), vagy a név alapelemeként (egyrészes elnevezésekben). Ezek közül 24 település adatában vagy kizárólagos megjelenésű az *ü* (14), vagy az *ë*-vel felváltva használatos (10). S bár ez az arány közelít az 50%-hoz, mégis a középső nyelvállású illabiális magánhangzó mondható gyakoribb-nak.

A labiális–illabiális szembenállás témakörében meg kell állnunk néhány gondolat erejéig az illabiális *á* ~ *a* változásnál. Tudjuk jól, hogy a magyar nyelv

hangjai között eredetileg is élt az illabiális *á*, amelynek azonban az ómagyar korban javában zajlik a labializációja, nagyjából a XI. század elejétől a két hang egymás mellett, párhuzamosan létezett. Ez a kettősség egyes nyelvemlékeink hangjelölésében jól követhető: *a = á, o = o ~ a* betű = hang megfelelésben, ám ez nem mindenütt ennyire egyértelmű. A megindult labializációs folyamat — mint minden nyelvi változás — nem egyik pillanatról a másikra ment végbe, s a nyelvterület különböző vidékein más-más időben zajlott le. Ebből az is következik, hogy igen kicsi a valószínűsége annak, hogy a magyar nyelvjárások ómagyar kori fejlődési időszakában volt olyan szakasz, amikor minden egyes területi nyelvváltozat a labiális *a*-t használta. A két labiális-illabiális hang variációja sokkal elfogadhatóbbnak látszik. A bizonytalansági tényezők miatt igen nehéz eldönteni, hogy például a ma élő *á*-zó nyelvjárások vajon megtartották-e az eredeti hangot (vö. BENKŐ 1957: 74). Mivel a jelölési bizonytalanság igen megnehezíti bármiféle következtetés levonását, így e problémával a Bihar megyei anyag kapcsán részletesebben nem tudunk foglalkozni. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy a labializáció végbementének biztos jele, ha az eredeti *á* hangértékben álló *a* helyett *o* betűt kezdenek írni (helyesírási rendszerkénszer!).

2. Zártsági fok szerinti megfelelések

Az előzőekben tárgyalt *i ~ ü* kettősség mellett a magyar nyelvjárásokat alapvetően jellemző, meghatározó szerepe van az *é ~ i* kettősségének is. E párhuzamosság kialakulásában több tényező szerepét emelhetjük ki: az ómagyar korban még meglévő diftongusok kétirányú monoftongizációja, a nyíltabbá válás során létrejött *i ~ ě* hangpár megnyúlása, a korábbi *é*-k zártabbá válása (vö. BENKŐ 1957: 73). Ma már azonban szinte lehetetlen annak eldöntése, hogy a fenti nyelvfejlődési folyamatok közül hol melyik zajlott le, csak a végeredményt látjuk. Azt azonban a nyelvemlékek tanúsága szerint talán megállapíthatjuk, hogy az *-é*-zéssel szemben a nyelvterület két gócpontján figyelhető meg az *-i* általános használata: az egyik az észak- és nyugat-dunántúli, a másik a nyírségi, szabolcsi terület. Adatainkból úgy látszik, hogy a középkori bihari nyelvet is az *-i*-zés jellemezte. Emellett azonban azt is megjegyezhetjük, hogy Bihar vármegye nyelvjárását úgy tűnik általában is a zártabb magánhangzók használata jellemezte.

2.1. *é ~ i, ě ~ i*

A megfelelés több névelemben is előfordul. E nevek kései említésűek, először a XVI. század végéről adatolhatóak, és mindnyájan Bihar déli részén találhatóak. A Belényes szomszédságában fekvő *Alsómézes* és *Felsőmézes* települések

első említésükkor, 1588-ban *Alsomizes*, illetve *Felseomizes* (JAKÓ 300) formában jelennek meg. A szintén Belényes-környéki *Békafalva* településnév is zártabb magánhangzóval áll az 1600-as (általunk ismert) első előfordulásakor: *Bikafalva* (JAKÓ 221). A *fenyér* földrajzi köznévi szerepel felső nyelvállású vokálissal a Tenkétől D-re elterülő *Belfenyér* elnevezésében: 1586: *Belfemir* (ComBih. 37), 1587: *Belfenyir* (ComBih. 37), 1599: *Belyfenier* (ComBih. 37).

A rövid *ë* ~ *i* magánhangzók szembenállása szintén megfigyelhető vidékünkön: feltűnően jellemzőnek tekinthető mindazoknak a bihari egyházas településeknek a nevében, amelyeknek az elnevezésében is jelezték templomos voltát. Az *egyház* 'templom' jelentésű, etimológiája szerint összetett szó első tagja a korai adatokban *id* ~ *igy* alakban jelenik meg az *-egyház(a)* utótagú településnevek *-igyház(a)* formáiban. Az ily módon, zártabb illabiális magánhangzóval lejegyzett elnevezések nem mondhatók kizárólagos használatúaknak, hiszen a legtöbb településnévnek a korban nyíltabb magánhangzós változata is felbukkant. A Debrecentől DK-re fekvő *Bánkegyház* minden egyes adata felső nyelvállású *-i*-t tartalmaz: 1317/324, 1317/324>383, 1317/324>383>391, 1317/324>383>391>422, 1324, 1324>383/391/422: *Bankyghaz*, t. seu p. (Gy. I, 597, JAKÓ 206, Cs. I, 603 [itt *Bankighaz*], AnjouOklt. IV, 249: 657, AnjouOklt. VIII, 34: 51). Ezek a formák a XIV–XV. századból valók. *Félegyház* Bihartól É–ÉK-re feküdt, s elnevezésének a XIV. század első negyedében megjelenő alakjai szintén ugyanilyen jellegűek hangtani szempontból: [1308–13]: *Felyghaz*, t. seu p. (Gy. I, 617). Ebbe a hangtani és kronológiai sorba illeszkedik a szintén Bihar mellett É-ra elterülő *Kerekegyház* néhány névadata is: 1328: *Gerekyghaaz*, p. (Gy. I, 632, JAKÓ 272 [itt *Kerekyghaaz*], AnjouOkmt. II, 354, 355), 1383: *Kerechighaz* (ComBih. 173). Azok a településnevek, amelyekben kizárólag a nyíltabb *egyház(a)* forma szerepel, nem mutatnak semmilyen, a fenti alakoktól eltérő kronológiai, vagy lokális sajátosságot.¹¹ Mindez arra utalhat, hogy a névrész két alakjának használata korszakunkban egyformán elfogadott lehetett. (Érdekes, hogy az *Egyházas*-, illetve az egyetlen *Egyházatlan*-előtaggal rendelkező településnevekben egyetlen egyszer sem szerepel felső nyelvállású *i* hangzó.¹²)

---

¹¹ **Dorogegyháza** 1338: *Dorugeghaza* (JAKÓ 241) **Györgyegyház** 1374: *Giurgeghaz* (JAKÓ 253), 1402: *Gewrgeghaz* (ZsO. II/1: 238) **Györgyegyháza** XIV.: *Gurgedhasa* (JAKÓ 253) **Homorogegyháza** 1516: *Homrokeghaz* (JAKÓ 260) **Kágyaegyház** 1327: *Kagia eghazas*, v. (Gy. I, 629, JAKÓ 270, AnjouOklt. XI, 223: 474) **Nagydorogfélégyház** [1291–4]: *Nogdurugfeleghaz* (Gy. I, 617, JAKÓ 241, VT. 299) **Simonegyház** 1411: *Symoneghaz* (Cs. I, 622)

¹² **Egyházasgeszt** 1410: *Egyhazas Gezt* (JAKÓ 245), 1475: *Eghazasgezth* (Cs. I, 608) **Egyházasgyanta** 1552: *Egyhazas Gyantha* (JAKÓ 247) **Egyházasharsány** 1234–1336: *Eghazasharsan* (Cs. I, 610), 1332–7/Pp. Reg: *Eghasazhan*, v. ~ *Eghazan* [romlott alak],

A földrajzi köznévi utótagok közül a *szeg* is előfordult zártabb palatális magánhangzóval. A megye egyik jelentős települése, *Diószeg* elnevezésének második eleme is felső nyelvválású vokálissal áll: [1278 k.]: *Gyozyk*, amely a már a XIII. századtól is felváltva szerepel a középső nyelvválású magánhangzóval: [1291–4] [2a], 1312/XVIII. [6a], (1317), 1332–7/Pp. Reg [3a], 1343: *Gyozeg*, v. (Gy. I, 613, VT. 222, 299, ComBih. 104, AnjouOklt. III, 101: 213, AnjouOklt. IV, 180: 475), 1334: *Gyozygh* (ComBih. 104). A Sólyomkötől É-ra fekvő *Almaszeg* legkorábbi, XIV. század végi említései 1391: *Almazigy* (ComBih. 357) alakban jelenik meg, de már a XV. század elejétől a középső nyelvválású magánhangzó szerepel benne: 1406, 1458: *Almazeg*, poss. (Cs. I, 597, ZsO. II/1: 635). Hasonló hangtani jelenség figyelhető meg az előzőekben más szempontból már említett *Körösszeg* településnév szintén (első előfordulását ld. ott) a XIV. században megjelenő névalakjaiban: 1318/324: *Kyryzyg* (Gy. I, 637, JAKÓ 285, AnjouOklt. V, 62: 131).

Az *i > ě* nyíltabbá válás az ómagyar korban minden fonetikai helyzetben végbemehetett, s elképzelhető, hogy kezdete már az ősmagyar korra visszavezethető (vö. BÁRCZI 1958b: 39). Ez a nyelvi esemény természetesen nem egyik pillanatról a másikra zajlott le, a régi és az új alakok — mint általában a nyelvi változások során mindig — küzdenek egymással, ugyanakkor a területi-nyelvjárási különbségekről sem szabad megfeledkeznünk. A változások eredetileg nem terjedtek ki az egész ország területére, nem váltak egyenletessé az egész magyar nyelvterületen, tehát nyelvjárási jellegűek voltak. A nyelvfejlődés következő állomásaként váltak általánossá ezek a folyamatok, természetesen különböző időben és különböző mértékben: ez a változás a XI–XIII. században egyre szélesebb körűvé vált, ám a XIV. század után már nem mutatkozott jelentősebb nyelvi eseménynek. Adatainkból azt láthatjuk, hogy a felső nyelvválású *-i-t* a mi vidékünkön a XV. századra váltotta fel egyértelműen a középső nyelvválású magánhangzó, tehát a kor általános nyíltabbá válási tendenciája itt is győzedelmeskedett.

---

v. ~ *Eghazashasa*, v. (Gy. I, 624), 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Eghasasharsan* (Gy. I, 624) **Egyházaskéc** 1475: *Eghazaskeech* (Cs. I, 612) **Egyházaskereki** XIII., 1333, 1432, 1342: *Eghazaskereky*, poss. (Cs. I, 613, Gy. I, 632, ComBih. 75), 1333: *Eghazaskerequi* (Gy. I, 632, JAKÓ 273) **Egyházasnyésta** 1417: *Eghazasnystha* (Cs. I, 618, JAKÓ 307) **Egyházasósi** 1552: *Egyhazas Ewsy* (JAKÓ 313) **Egyházaspércs** 1347: *Eghazas Perch*, p. (Cs. I, 619, JAKÓ 322, AnjouOkmt. V, 107) **Egyházaspüspöki** 1426: *Eghazaspysky* (JAKÓ 324) **Egyházasszakál** 1552: *Egyhazaszakal* (JAKÓ 343) **Egyházasugra** 1429: *Egihazaswgra* (JAKÓ 372) **Egyházatlanpércs** 1347: *Eghaziathlan Perch*, p. (Cs. I, 619, JAKÓ 322 [itt *Eghaziatlan Perch*], AnjouOkmt. V, 107) ~ *Eghazathlan Perch*, p. (AnjouOkmt. V, 107)

2.2. o ~ u

A lexikai elemeket tekintve rendszerint zártabb magánhangzós formában figyelhető meg a *monostor* főnév valamely magánhangzója. A 11 olyan település közül, amelynek neve tartalmazza a fenti főnevet, csupán egyetlen falu, a Debrecentől D–DK-re fekvő *Monostorospályi* névadatai tartalmazzák a mai alakkal azonos, kizárólag nyíltabb magánhangzókat (1415, 1587: *Monostorospaly*, 1555: *Monosthorospaly*), az összes többiben változó helyen, de mindenütt megjelenik egy vagy több zártabb vokális, pl. Hunyadtól ÉK-re fekszik *Almásmonostora* ([1291–4]: *Almasmunustura* [2a] (Gy. I, 593, VT. 300)), a Diószeg melletti Egyedmonostora (1386: *Egyedmonustra*, de (ComBih. 111) ~ *Egyedmunstora*, de (ComBih. 111), 1438: *Egyedmonustora* (Cs. I, 607)) adataiban, a Bihartól ÉK-re álló *Gáborjánmonostora* (1271: *Gabrian Monustura*, p. (Gy. I, 618), a Debrecentől É-ra álló *Monostor* ([1308 k.] [2a], 1347: *Monustur*, p. (Gy. I, 645, JAKÓ 304) és a Hunyadtól DK-re fekvő *Monostor* (1332–7/Pp. Reg: *Monustur*, v. (Gy. I, 645) stb. névváltozataiban.

A magyar nyelvben az *u > o* hangváltozás szintén minden fonetikai helyzetben végbement, s bár a bihari területet eredetileg a zártabb magánhangzó jellemezte, ebből a nyíltabbá válási folyamatból e vidék sem tudta kivonni magát. Ennek a folyamatnak általános első nyomai a XI. században mutatkoznak, de jelentősebb hulláma a XIII. században jelentkezik, s a XIV. századra már lecsengett. A helynevek előbbi példái is mutatják, hogy a régi és az új alakok egymás mellett élhettek, s az ejtés is ingadozhatott, sőt néhol még ma is ingadozik. Ugyanakkor a beszéd és az írás egymáshoz való viszonyát is szem előtt kell tartanunk, mégpedig azt, hogy a helyesírás érthető módon mindig sokkal konzervatívabb, hagyományörzőbb, mint a beszéd, amely a mindennapos használat következtében sokkal alkalmasabb a változások azonnali vagy legalábbis rövid időn belüli tükröztetésére. Ez pedig az adott helyzetben azt jelentheti, hogy a nyíltabbá válás már ott is végbemehetett, esetleg akár már kizárólagossá is válhatott az élő beszédben, ahol az írásban még a zártabb hangzó szerepelt.

Ezt a helyzetet még tovább bonyolítja — BENKŐ megfogalmazásában — az a meggondolás, amely „a kettős illetőleg a nyíltabb hangértékek eredőjét nem elsősorban a belső magyar hangfejlődés másodlagos következményének tekinti, hanem a latin betűs magyar helyesírás eredendőbb és átfogóbb sajátosságának, amely a korai ómagyar kor hangrendszerének a rá alkalmazott idegen nyelvi írásrendszerekkel való ütközésére megy vissza” (1980: 90).

A mai *Feketebátor* korai, XII. századbeli névadata talán még élő szóban is a zártabb magánhangzós alakjában élt, de a nyíltabbá válás végbementét világosan mutatja a XV. század második feléből származó, már írott formában is nyíltabb hangzós névváltozat: [1177]/202–3/XV., 1316/382, 1324 [2a], 1332–7/Pp. Reg. [5a]: *Batur*, de, mon., v., p. (Gy. I, 598, JAKÓ 207, AnjouOklt. IV, 95: 240, AnjouOklt. VIII, 195: 382), 1332–7/Pp. Reg: *Batus*, v. (Gy. I, 598), 1462, 1485 k.: *Bathor* (Cs. I, 603).

2.3. *ő ~ ű*

A nyíltabb magánhangzóval szemben szintén a zártabb vokális alkalmazása figyelhető meg a *kő* lexéma *kű* alakú bihari helynévi előfordulásaiban. A Váradtól D-re fekvő *Hídkőszőlős* település egyetlen névadatában is ez a forma szerepel: 1374: *Hydkwzheulews* (JAKÓ 359). Ugyanez a hangtani jelenség tapasztalható a korabeli Bihar vármegye egyik uradalmi központjának, *Sólyomkőnek* a névalakjaiban: 1306: *Solumkeu* (Gy. I, 661, JAKÓ 340, AnjouOkmt. I, 107, AnjouOklt. II, 12: 9), 1309/351, 1357: *Solumku* (Gy. I, 661, ComBih. 295, AnjouOklt. II, 282: 646). A nyíltabb magánhangzós alak először 1325-ben jelenik meg: *Solumkow* (Gy. I, 662, Cs. I, 595, AnjouOkmt. II, 218, AnjouOklt. IX, 248: 458) ~ *Solumkew*, castr. (Cs. I, 595), ám az a tény, hogy zártabb hangzós alak még 1485 k.-ról is adatolható: *Solyomkw* (Cs. I, 596), arra mutat, hogy a nyíltabbá vált alak nem véglegesült, adatai között egészen a XV. század végéig szerepel a zártabb magánhangzós forma. Mindemellett pedig az azonos időben (1300–1350) felbukkanó írásvariánsok miatt talán még a diftongusok meglétének lehetőségét sem zárhatjuk ki.

Az *ű > ő*, illetve az *ü > ö* változás a XIII. századtól minden hangtani helyzetben bekövetkezhetett, s a XV. századig hozzájárult hangrendszerünk *ő, ö* hangjának létrejöttéhez. Az írásmód még a XIV. század folyamán is *u*-val, vagy *w*-vel általános, de lassan megjelenik az *eu*, *ew* betűkapcsolattal való jelölés is.

A felsorolt rendszerszerűen megjelenő és egyedi példákból azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a zártabb magánhangzó használatának gyakorisága a magyar nyelv ómagyar korának Bihar vármegyéjében általános tendenciának látszik, ám a déli vidékeken talán gyakoribb lehetett. Alkalmazása általában a XIV–XV. században figyelhető meg, de a déli területen egészen a XVII. századig kihúzódt.

3. Magánhangzók megléte vagy hiánya

3.1. A jelenség történetileg két, ellentétes irányú hatóerő eredményeként jöhet létre: magánhangzók kieshetnek, és be is kerülhetnek a szavak hangsorába. Mivel a történeti sorrend elkülönítése nem mindig egyértelmű, együtt célszerű tárgyalni e jelenségeket. A magánhangzók minőségi változásai között korszakunkban kiemelkedő arányú a **két nyílt szótagos törvény** érvényesülése: három vagy több szótagú szavakban, ha két nyílt szótag van egymás mellett, akkor a második vagy harmadik szótag rövid magánhangzója eltűnhet. Ez a változás a közszavakban és a tulajdonnevekben — így a helynevekben — egyaránt megfigyelhető az egész magyar nyelvterületen, s bármely magánhangzót érinthet. Csúcspontját a XII–XIV. században éri el, de e jelenség korábban és később is megfigyelhető (vö. BÁRCZI 1958b: 77–8).

A Belényestől É-ra található *Solymos* (a mai *Gyepüsolymos*), illetve a Cséffától D-re fekvő másik *Solymos* névalakjainak módosulása az ún. Horger-törvény érvényesülését mutatja: mindkét településnév legkorábbi előfordulásában a magyar nyelv sajátos CVCV hangszerkezetét mutatja, a XIV. század elején azonban már a hangzóhiányos alakok állnak előttünk: *1213/550, 1294, 1318/318/319: *Solumus*, v., t. (Gy. I, 661, JAKÓ 339, ComBih. 300, AnjouOkmt. I, 482, AnjouOklt. V, 53: 109, 113: 272, 152: 384, VR. 133: 563), 1332–7/Pp. Reg: *Solmus* [5a], v. (Gy. I, 661), illetve 1219/550: *Solumus*, v. (Gy. I, 661, JAKÓ 339, VR. 133: 564), 1332–7/Pp. Reg: *Solmus* [6a], v. (Gy. I, 661).

A Körösszegtől D-re fekvő *Barmó* ~ *Kisbarmó* település névetimológiája bizonytalan. Ha helytálló az a feltételezés, hogy esetleg köze lehetett a *barom* közszóhoz, a névalakjainak változása szerint ugyanebbe a hangváltozási csoportba lenne sorolható, noha a magánhangzó nélküli forma korábról adatolható: 1273/392/477: *Bormow*, t. (Gy. I, 598, JAKÓ 204, Cs. I, 603), 1327/589: *Kis Boroumo*, loc. seu t. (Gy. I, 598, AnjouOklt. XI, 95: 198).

Szintén a második nyílt szótagi magánhangzó tűnt el azokban a *-teleke* földrajzi köznévi második névrészt tartalmazó településnevekben, amelyek későbbi adatában a *-telke* forma jelenik meg. Bihar vármegye településnevei közül ez a változás a Kölesértől DNy-ra található *Martontelke* adataiban ment végbe, s a magánhangzó kiesése nem is bizonyult végérvényesnek: 1320: *Mortunteleke* que al. nom. Botkemene, [2a], p. (Gy. I, 631, Cs. I, 616, JAKÓ 297, AnjouOklt. V, 281: 729, 281: 730), 1406, 1433: *Marthonthelke* (Cs. I, 616, JAKÓ 297), 1587: *Marthonteleke* (ComBih. 171).

3.2. A magyar nyelv ősi sajátossága, hogy nem tűri a mássalhangzó-torlódást, s ahol csak lehet, ***bontóhangot*** iktat a mássalhangzók közé (vö. BÁRCZI 1958b: 137–41). A Váradtól ÉK-re fekvő (*Szalárd*)*almás* nevének legkorábbi előfordulásakor [1291–4]: *Alumas*, v. (Gy. I, 593, JAKÓ 194, VT. 300) formában jelent meg. *Alma* szavunk ötörök eredetű jövevényszó (TESz. I, 140), amelyben az *-lm-* hangkapcsolat eredeti. Közötte az *u* magánhangzó megjelenése csak átmeneti volt, a szóalak e nélkül rögzült.

A torlódás feloldására való törekvés mutatkozik meg megyénk *Dusnok* településének korai adatában is, bár a rendelkezésünkre álló XVI. századi névváltozat és a mai névalak is arra ad példát, hogy a lezajlott hangváltozások nem feltétlenül állandósulnak, esetenként csak átmenet jellegűeknek bizonyulhatnak: 1215/550: *Dusunic*, v. (Gy. I, 614, JAKÓ 236, VR. 59: 171), 1500: *Dusnak* (JAKÓ 236).

A korábban más vonatkozásban már említett *Gáborján* adatai (1340: *Gabrian*, v., p. (Gy. I, 618, JAKÓ 244, VT. 223, 298, 358), 1451: *Geberyen* (Cs. I, 608), 1443: *Gaboryan* (Cs. I, 608)) szintén például hozhatók e hangtani jelenségre. A torlódást az adatok tanúsága szerint a XV. század közepén szüntette meg a beillesztett magánhangzó.

A Bihartól É-ra található *Dorog* település nevének változása is erre példa: [1291–4]: *Drug*, v. (Gy. I, 617, JAKÓ 241, VT. 222), 1393: *Dorogh*, p. (ComBih. 269). A magánhangzó nélküli forma eredetiségét a név etimológiája bizonyítja: a szláv eredetű *Drug* személynévből származik (FNESz. *Dorog*). Feltűnő, hogy a rendelkezésünkre álló két adat között nagy az időbeli különbség, egy egész évszázad. Azt azonban, hogy jóval korábban lezajlott a mássalhangzó-torlódás feloldása, mutatják a település más névváltozatainak, *Nagydorogfélegyháza*-nak és *Dorogegyháza*-nak az adatai: [1291–4]: *Nogdurugfeleghaz* (Gy. I, 617, JAKÓ 241, VT. 299), 1338: *Dorugeghaza* (JAKÓ 241). Láthatjuk, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldása már a legkorábbi időben végbement, a hangváltozáson végbement adat datálása azonos a torlódásos alak időpont-megjelölésével, az időben tehát hangváltozatként léteztek.

Sajátos jelenség, amikor az ejtéskönnyítő magánhangzó a név elején torlódó mássalhangzók elé kerül. Megyénk *Esztár* településének legkorábbi, XIII. század eleji előfordulása az előtétthangos alakot mutatja, de a név etimológiáját figyelembe véve — a név a személynévként is használt **starъ* 'öreg' jelentésű szláv szóra vezethető vissza — és látva, hogy a mássalhangzó-torlódásos és a magánhangzós alak egészen a XV. század második feléig egymást váltva léteztek, bátran tekinthetjük e településnevet a fenti hangváltozási folyamat képviselőjének: 1215/550: *Yztharij* [isztarij], v. (Gy. I, 615, VR. 83: 306) ~ *Jztharyi* (JAKÓ 237), [1291–4], 1309, 1332–7/Pp. Reg, 1401 [3a]: *Star*, v. (AO. II, 283: 650, Gy. I, 615, JAKÓ 237, ZsO. II/1: 103, VT. 222, 358), 1464: *Zthaar* (JAKÓ 237). Ez a településnév azért is érdekes lehet, mert adataiban kétféle előtétthang is megfigyelhető. A korai formában az illabiális palatális *i* (ld. fent), a későbbiekben a labiális veláris *u* szerepel ([1300 k.] [2a], 1341: *Vztar* [usztár], v. (Gy. I, 615, JAKÓ 237)), végül az illabiális palatális *ě* állandósult (1412: *Ezta* (Cs. I, 625)).

4. Hangrendi megfelelések

Hangrendi kiegyenlítődésen (hasonuláson) egy-egy szó magánhangzóinak palatális vagy veláris irányú megváltozását értjük. Ezek a hasonulások lehetnek előre (*Hév-jó* > *Hejő*) vagy hátra (*Hév-jó* > *Hájó*) ható, illetve mindkét irányban érvényesülő (**mogyer* > *magyar* ~ *Megyer*) változások.

A név etimológiájából kiindulva eredetileg vegyes hangrendű volt a Bihar megyei *Sejter* település elnevezése. A név változatai a *sajtár* főnévnek az ófelnémet (s részben középfelnémet) eredetű többszörös átvételével az óm. **zsęxtar* és **sęxtar* alapján magyarázhatók (FNESz. *Siter*, vö. MOLLAY 1982: 38–40). A pápai tizedlajstrom adataitól fogva (egyetlen, elírásnak bizonyítható példa kivételével) azonban kizárólag magas hangrendű névváltozatok szerepelnek

forrásainkban: [1291–4]: *Suhtur*, v. (Gy. I, 661, JAKÓ 338, VT. 300) ~ *Sehtur* (Gy. I, 661, VT. 358), 1332–7/Pp. Reg: *Gehter* [2a] (Gy. I, 661) ~ *Gethus* (Gy. I, 661) ~ *Schechter*, v. (Gy. I, 661), 1332–7/Pp. Reg, 1343: *Sehter* [2a] (Gy. I, 661, ComBih. 298), 1421: *Sehter* (Cs. I, 621) ~ *Sether* (JAKÓ 338), 1457, 1489: *Seyther* (Cs. I, 621, JAKÓ 338), így a hangrendi kiegyenlítődés már ezt megelőzően megtörténhetett.

Hangrendi kiegyenlítődéssel létrejöhetnek olyan névpárok is, amelyek egy ideig *hangrendi párhuzamot* mutatnak, vagyis a névpár egyike magas, másik tagja mély hangrendű lesz, s ezeket akár párhuzamosan is használhatták a település megnevezésére. Ilyen párhuzamos hangfejlődést mutat a mai *Gáborján* névalakulása is, amelynek eredeti formáját (1340: *Gabrian*, v., p. (Gy. I, 618, JAKÓ 244, VT. 223, 298, 358)) éppúgy jelzik az adatok, mint a palatális (1451: *Geberyen* (Cs. I, 608)) és a veláris (1443: *Gaboryan* (Cs. I, 608)) változatát. Közülük végül a veláris alak vált állandóvá.

Köröstarján helynevünk törzsnévi alapja, etimológiája szerint mély hangrendű lehetett. A településnév első megjelenésekor azonban vegyes hangrendű: 1341: *Teryan* (Gy. I, 674) elhasonulásos formában jelenik meg. A hangrendi kiegyenlítődés két irányban zajlott le, vagyis mély és magas hangrendű névváltozatok párhuzamosan éltek a XIV. század folyamán: 1359, 1387: *Tharyan*, de (JAKÓ 363, ComBih. 321), 1374: *Teryen*, de (ComBih. 321), 1488: *Theryen*, de (ComBih. 321). A későbbiek során azonban itt is a mély hangrendű alak szilárdult meg, s napjainkban is a veláris magánhangzóval él.

5. A diftongusok helyzete

A magyar nyelv hangfejlődésének vizsgálatában mindenképpen figyelmet kell fordítanunk a XI–XII. század folyamán igen kiterjedt diftongusrendszerre. A diftongusok kialakulása többféle módon történt meg: a szótagzáró spiráns vokalizációja vagy intervokális helyzetben való kiesése, az idegen nyelvekből való átvétel, illetve a hosszú magánhangzók reciprok jellegű diftongizálódása mind kiindulópontul szolgálhatott (vö. BENKŐ 1957: 75). A fenti megállapításokhoz kapcsolható, azok megerősítésére meggyőző eredménnyel jár a névalakokban előforduló diftongusok vizsgálata is. E kérdésben is körültekintően kell eljárunk, hiszen a középkori magyar írásosságot a nem teljesen egyértelmű hangjelölésmód jellemezte, s ez hangsúlyozottan igaz például a hosszú *ó, ő, ú, ű* hangok jelölési módjaira is. Tudjuk, hogy e hangok lejegyzése jelölési problémákat vetett fel, s e problémák megoldását gyakran betűkapcsolatok alkalmazása jelentette. Ám az általunk vizsgált lexémák betűkapcsolatait a korai időkben hangzó diftongusokként értékelhetjük. Ahogyan a magánhangzók között fellelhetők egy-egy vidéket jellemző használatú vokálisok, ugyanúgy megfigyelhető a

kettőshangzók meghatározó alkalmazása is (vö. BENKŐ 1957: 76). A diftongusok megjelenése jól látható nyelvjárási különbséget mutat.

A nyelv fejlődésének jellemzőjeként már korábban említettük, hogy bármilyen változásról legyen is szó, az a nyelvterület nem minden részén ment végbe egyszerre. Még az ómagyar korban, a XII–XIV. század folyamán megindult a diftongusok monoftongizációja. Hogy ez mely vidéken mikor ment végbe, s hogy egyáltalán végbe ment-e, és teljesen kipusztította a kettőshangzókat, homályos kérdés.

PAIS DEZSŐ 1950-ben írott tanulmányában a kettőshangzók XIV. századra való teljes kiveszését valószínűtlennek mondja: „A nyelvjárások egy részében, sőt — azt hihetjük — jelentékeny részében tovább éltek azok. A hangjelölésben, a helyesírásban történetesen valami »reform«, amely a kettőshangzók jelölését az időtől kezdve mellőzte, illetőleg egyik elemüknek a jelével tüntette fel őket” (PAIS 1950: 111). DEME LÁSZLÓ e tanulmány gondolatmenetét további érvekkel támasztja alá (DEME 1950: 211–2), majd BENKŐ LORÁND is az elgondolás helyességét igyekezett igazolni egy 1550-ből származó jobbágylevél elemzésével (1951: 221–9). Az új elméleti irányvonalat azonban BÁRCZI nem fogadta el, s véleményét így foglalta össze: „A logikus következtetés mégiscsak az, hogy ha a XIV. század közepéig vagy akár végéig tömeges példáit találjuk a diftongusok világos és félreérthetetlen jelölésének, a XV. századtól vagy éppen a XVI. században viszont teljesen kivételes az ilyesféle jelölés, és a helyesírás módosulásának semmilyen, a nyelvtől független okát nem tudjuk adni, akkor megállapíthatjuk, hogy a diftongusok eltűntek nemcsak az írott nyelvből, hanem a beszélt nyelvből is, tehát a nyelvjárásokból...” (BÁRCZI 1953: 37). „Végső elemzésben ... nem tartom lehetetlennek, csak bizonyíthatatlannak és valószínűtlennek azt a tételt, hogy e kettőshangzók a hasonló ómagyar kettőshangzók közvetlen folytatásai” (BÁRCZI i. m. 43). A vita nyomán később BENKŐ mégis inkább BÁRCZI elképzelésének részleges elfogadása felé hajlott: „Az ugyan világos, hogy a mai magyar kettőshangzók a nyelvterület túlnyomóan nagy részén nem folytatói a középmagyar kettőshangzóknak, hanem azoktól teljesen független, újabb diftongizáció eredményei. ... Nem lehet azonban kizárni annak lehetőségét, hogy egyes nyelvjárástípusok mai záródó diftongusai (ou, öü, ěi stb.) ... keletkezésükben nem függetlenek a régi magyar diftongusoktól. ... Amennyiben a folytonosság némelyik nyelvjárástípusunkban mégis megvolt, a régi, többnyire etimologikus kettőshangzók rendszere nem minden változás nélkül élt tovább, hanem — a diftongusos kiejtősmód nyelvi körének kiterjeszkedésével — a diftongálás vált uralkodóvá az eredetileg egy hangelemből álló, középső nyelvállású hosszú magánhangzók (ó, ő, é) helyén is” (1957: 76–77, illetve uő. 1988: 57). A korábbi, de a legújabban megjelent nyelvtörténeti tankönyv is a középkori záródó diftongusok kivétel nélküli monoftongizálódása mellett foglal állást (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR 1967: 175, MNyt. 337, 344, 715).

Korábbi megállapításunk szerint a bihari nyelvjárást ebben az időben a zártabb magánhangzók jelenléte jellemezte. E nyelvterület mai nyelvjárását pedig a záródó diftongusok jelenlétével lehet jellemezni (KÁLMÁN 1966: 84), bár BÁRCZI arra hívja fel a figyelmet, hogy Debrecenben és környékén (jóllehet ez közel nem ugyanolyan nagyságú területet, mint a középkori Bihar vármegye) a diftongusok és a hosszú monoftongusok használata erősen ingadozik (vö. BÁRCZI 1953: 40–43). Az alábbiakban olyan ómagyar kori példákat sorolok elő, amelyek betűkapcsolatait esetleg diftongusok jeleként értelmezhetjük.

Településnévanyagunkban leggyakrabban az esetleges *öü* és az *ëü* záródó diftongust jelölő betűkapcsolatok bukkannak fel. Az ilyenfajta jelölés a helynevek *felső*- megkülönböztető jelzői előtagot tartalmazó előfordulásaiban és a *mező*- lexéma első vagy második névrészként való megjelenésében egyaránt meghatározó jelenlétűnek látszik.

Az *ëü* diftongus a *felső* lexémában: *Felsőbeznye*: 1406: *Felsewbeznye* (JAKÓ 212, ZsO. II/1: 537, 635), *Felsőbottján*: 1508: *Felsewbathyan* (JAKÓ 204), *Felsőderna*: 1472: *Felsewdarna* (JAKÓ 232), *Felsőesküllő*: 1552: *Felseweskewlew* (JAKÓ 237), 1560: *Felzw Ezkwlw* (ComBih. 26), *Felsőfalva*: 1435: *Felsewfalwa* (JAKÓ 341), *Felsőfenes*: 1552: *Felseo Fenes* (JAKÓ 241), 1552, 1554: *Felsew-Fenes* (JAKÓ 241, ComBih. 123), *Felsőfüves*: 1552: *Felseofywes* (JAKÓ 386), *Felsőgyörös*: 1552: *Felsew Gyewrews* (JAKÓ 253), *Felsőhidasel*: 1508: *Felsewhydassel* (JAKÓ 305), *Felsőkaraszó*: 1587: *Felseokarazo* (JAKÓ 268), *Felsőkerekí*: 1454: *Felsewkerekí* (JAKÓ 273), *Felsőkimpány*: 1600: *Felseo Kompanth* (JAKÓ 279), *Felsőkövesd*: 1599: *Felsőkövesd* (JAKÓ 287), *Felsőloka*: 1406: *Felsewlaka* (ZsO. II/1: 537, 636, JAKÓ 341), *Felsőméz*: 1588: *Felseo-mizes* (JAKÓ 300), 1600: *Felseo Meszes* (JAKÓ 300), *Felsőpestes*: 1470: *Felsewpesthes* (JAKÓ 319), 1552: *Felseopesthes* (JAKÓ 319), *Felsőpojény*: 1587: *Felseopöen* (JAKÓ 325), 1600: *Felseopöyn* (JAKÓ 325), *Felsőszakadát*: 1508: *Felsewzakadath* (JAKÓ 343), *Felsőszakál*: 1552: *Felseozakal* (JAKÓ 343), *Felsőszáldobágy*: 1599: *Felseo Zaldobagy* (JAKÓ 348), *Felsőzelestye*: 1583: *Felseozeleste* (JAKÓ 348) 1587: *Felső-Zelestye* (ComBih. 275), *Felsőtopa*: 1508: *Felsewtopa* (JAKÓ 368), *Felsővarzán*: 1600: *Felseo Warsall* (JAKÓ 386). Az idézett 23 *felső* jelzővel álló település névadatai közül csupán két esetben látjuk a mai hosszú *ő* monoftongus helyén a korszakban egyértelműen ezt a hangot jelölő *w* (1560), illetve *ö* (1599) betűt. Mindkettő a XVI. század második feléről–végéről adathozható. Ugyanakkor e hang jelölésében a XV. század elejéről való legkorábbi adattól fogva (1406) világos az *ew*, *eo*, *eő* betűkapcsolatok túlnyomó használata. Az *ëü* diftongus általános fejlődése: *ëü* > *öü* > *ő*, illetve *ou* > *ó* (vö. BÁRCZI 1958b: 94, 96).

Az *ëü* diftongus a *mező* lexémában: *Mezőatyás*: 1488: *Mezewatyas* (JAKÓ 197), *Mezőbesenyő*: 1587: *Mezeobesseneo* (ComBih. 210), *Mezőfalva*: 1421: *Mezewfoluua*, p. hungaricalis (Cs. I, 616, JAKÓ 299 [itt *Mezewfalwa*] ~ *Mezeu-*

falva (ComBih. 212), 1489: *Mezewfalwa* (Cs. I, 616), *Mezőgyán*: 1395: *Mezewgyan* (JAKÓ 250), 1396 [4a]: *Mezeugyan* (ZsO. I, 479: 4340, 501: 4521), 1450, 1468, 1479: *Mezewgyan* (Cs. I, 609), 1528: *Mezeian* (ComBih. 212), 1566: *Mezeia* [romlott alak] (ComBih. 212), 1587: *Mezeogyan* (ComBih. 212), 1588: *Mezőgyan*, p. (ComBih. 212), *Mezőgyarak*: 1552: *Mezeogyarak* (JAKÓ 249), *Mezőpanasz*: 1332–7/Pp. Reg: *Meseupanas*, v. ~ *Meukaraz* [romlott alak], v. ~ *Mezepannasi* ~ *Mezeupaz* [romlott alak], v. ~ *Mezevpanas* ~ *Mezevpanaz* (Gy. I, 651), 1335: *Mezevpanasz* (JAKÓ 314), 1588: *Mezőpanaz*, p. (ComBih. 213), *Mezőpankota*: 1391: *Mezewpankata* (JAKÓ 315), 1418, 1482: *Mezewpankotha* (Cs. I, 619), *Mezőpeterd*: 1382: *Mezewpetherd* (Cs. I, 620, JAKÓ 320), 1485 k.: *Mezewpeterd* (Cs. I, 620), 1599: *Mezeo Petherd* (ComBih. 213), *Mezőtarcsa*: 1278, 1400: *Mezeutarcha*, t. (Gy. I, 674, ZsO. II/1: 33, JAKÓ 362 [itt 1275-ös adattal]), 1407: *Mezewtharcha*, p. (Cs. I, 625), *Mezőtelek*: 1447: *Mezethelek*, pr. (ComBih. 210), *Mezőújlak*: 1599: *Mezeo Uylak* (ComBih. 341), *Almamező*: 1435: *Almamezeo* (JAKÓ 193, Cs. I, 601), *Belmező*: [1291–4]: *Bel Mezeu* (Gy. I, 599, JAKÓ 213, VT. 358), XIII.: *Belmezeu* (Cs. I, 604), 1347: *Belmezow* (JAKÓ 213, AnjouOkmt. 5: 151), 1406, 1435: *Belmezew*, p. (JAKÓ 213, ZsO. II/1: 537, 635), *Harangmező*: 1552: *Haranghmezeo* (JAKÓ 254), *Jofamező*: 1264, 1294: *Jofame-ze* (Cs. I, 611), 1264/298/572, 1298/572: *Jofamezew*, m., p. (Gy. I, 628), *Nyírmező*: 1214: *Nyr Mezew* (JAKÓ 306), *Papmező* 1508: *Papmezew* (JAKÓ 316), 1595: *Papmező*, castr. (ComBih. 85), *Szörmező*: 1465: *Syrmeze* (Cs. I, 625), 1484: *Sarmezw* (Cs. I, 625), 1487: *Zevrmezev* (Cs. I, 625), 1488: *Zermezev* (Cs. I, 625), 1490: *Zyrmezev* (Cs. I, 625). A fenti 18 *mező* lexémát tartalmazó helynévben az *ew*, *eo*, *eu*, *ev*, *ow* betűkapcsolatok szerepelnek a mai *ő* helyén. E jelölések közül legfigyelemre méltóbbnak *Belmező* 1347-es adatában megfigyelhető *ow* kapcsolatot látom: talán ebben lehetne a leginkább felfedezni annak a bizonyos *öü* záródó diftongusnak a nyomát, amely a későbbi bihari terület nyelvjárását jellemezte. A XVI. század végén *Mezőgyán* és *Papmező* egy-egy adatában a hosszú *ő* van jelen. A *mező* középső nyelvállású illabiális utolsó magánhangzós *meze* alakja alapalként egészen a XIII. század második felétől előfordul *Mezőgyán*, *Mezőpanasz*, *Mezőtelek*, *Jofamező* és *Szörmező* egy-egy névformájában.

Miután a *felső* lexéma kapcsán megvizsgáltuk a diftongus jelenlétének valószínűségét, magától adódott, hogy szemügyre vegyük az *alsó* lexéma írásmódjait is: *Alsóbeznye*: 1406: *Alsobeznye* (JAKÓ 212, ZsO. II/1: 537, 635), 1466: *Alsobesenew* (JAKÓ 212), *Alsóbottyán*: 1508: *Alsobathyan* (JAKÓ 204), *Alsóderna*: 1472: *Alsodarna* (JAKÓ 232), *Alsóesküllő*: 1552: *Alsoeskewlew* (JAKÓ 237), 1560: *Alzo Ezhwlw* (ComBih. 26), *Alsófeketepatak*: 1588: *Alsofeketepatak* (JAKÓ 379), *Alsófenes*: 1552: *Also Fenes* (JAKÓ 241) ~ *Alsó-Fenes* (ComBih. 123), *Alsófüves*: 1552: *Alsofywes* (JAKÓ 386), *Alsógyörös*: 1552: *Also Gyewrews* (JAKÓ 253), *Alsóhidasel*: 1508: *Alsohydassel* (JAKÓ 256), *Alsókaraszó*:

1587: *Alsokarazo* (JAKÓ 268), *Alsókér*: 1318>1390>1406: *Alsó Ker* (AnjouOklt. 5: 61/129), *Alsókereki*: 1454: *Alsokereky* (JAKÓ 273), *Alsókoh*: 1588: *Alsokoh* (JAKÓ 280), *Alsókipány*: 1600: *Also Kompanth* (JAKÓ 279), *Alsókövesd*: 1599: *Alsokövesd* (JAKÓ 287), *Alsólok*: 1472: *Alsolok* (JAKÓ 291), *Alsómaézes*: 1588: *Alsomizes* (JAKÓ 300), 1600: *Also Meszes* (JAKÓ 300), *Alsópatak*: 1508: *Alsopathak* (JAKÓ 377), *Alsópestes*: 1552: *Alsopesthes* (JAKÓ 319), *Alsópojény*: 1587: *Alsopöen* (JAKÓ 325), 1600: *Alsopoyen* (JAKÓ 325), *Alsószakadát*: 1508: *Alsozakadath* (JAKÓ 343), *Alsószáldobágy*: 1599: *Also Zaldobagy* (JAKÓ 348), *Alsótopa*: 1508: *Alsotopa* (JAKÓ 368), 1595: *Also-Topa*, p. (ComBih. 323), *Alsóvarzán*: 1600: *Also Warzan* (JAKÓ 386), *Alsóvelence*: 1582: *Also Venetia*, p. (ComBih. 354). Megyénkben 26 *alsó* jelzöt tartalmazó településnév létezett (a névadatok száma természetesen ennél több), s ezekben két kivétellel az *o* betű a mai hosszú *ó* jelölője. A kivételt *Alsófenes* (1552) és *Alsókér* (1318>1390>1406) egy-egy adata jelenti, amelyekben a ma is használatos *ó* jelzi a kérdéses hangunkat. Az *alsó* lexéma kapcsán tehát fel sem vethetjük az esetleges nyelvjárási diftongálás lehetőségét.

A diftongusok monoftongizálásának klasszikus példája szokott lenni a *Szántó* településnév. Bihar megyének két ilyen nevű települése volt. A mai *Nagy-szántó* (rom. Santăul Mare) legkorábbi írásos megjelenésekor a viszonylag korai, XIII. század eleji előfordulás alapján esetleg feltételezhetjük, hogy a mai hosszú *ó* helyén álló *ou* betűkapcsolat még az *ou* kettőshangzó jele: 1219/550 [2a], (1304), 1311 [2a]: *Zamtou*, v. (Gy. I, 665, JAKÓ 347 [itt *Zantou*], AnjouOklt. I, 300: 610, AnjouOklt. III, 16: 17, 16: 19, VR. 155: 685). Ugyanakkor már a XIII. század végén láthatunk példát az egyértelmű monoftongus jelölésére: [1291–4] [2a], [1304 k.], 1311 [2a]: *Zamto*, v. (Gy. I, 665, VT. 301, 358, AnjouOklt. 3: 16/17, 17/20). Ez a kétféle előfordulás adatainkban végig váltja egymást: 1311 [2a]: *Zamto*, v. (Gy. I, 665, VT. 301, 358, AnjouOklt. 3: 16/17, 17/20), 1332–7/Pp. Reg: *Santo*, v. (Gy. I, 665), 1332–7/Pp. Reg, 1351, 1410 [2a], 1421, 1465: *Zantho* v., de, opp. (Gy. I, 665, Cs. I, 622, ZsO. II/2: 441, ComBih. 279), 1332–7/Pp. Reg, 1398: *Zanto* (Gy. I, 665, ZsO. I, 581: 5273), 1335: *Zantow*, v. (Cs. I, 623), 1359: *Zanthou*, de (ComBih. 279). Látható, hogy a legrégebb, esetleg diftongus jeleként értékelhető betűkapcsolatot tartalmazó adat 1359-ből származik. Később *Nagy-szántó*-nak és *Molnosszántó*-nak is nevezték: 1489: *Nagyzantho* (Cs. I, 622, JAKÓ 347 [itt *Naghzanto*]), 1588: *Nagy-Szántó* (ComBih. 279), 1589: *Nagy-Szanto* (ComBih. 279); 1513: *Molnos Zantho* (JAKÓ 347). E településsel közös területen alakult *Kisszántó* 1489: *Kiszantho* (Cs. I, 622, JAKÓ 347 [itt *Kyszanto*]), 1587: *Kis-Szanto* (ComBih. 280), 1588: *Kis-Szántó* (ComBih. 280). Figyelemre méltó, hogy mindezen névformák *szántó* lexémája a XV. század végétől a XVI. század végéig kivétel nélkül pusztán *o*-val van írva. A mai *Kisszántó* (rom. Santăul Mic) egyetlen XIV. század közepéről való adata az *ow* betűkapcsolattal áll: 1355: *Zanthow* (JAKÓ 347).

A kettős betűk jelenléte természetesen nem korlátozódik pusztán a fentebb mondott helyekre: a Széplak mellett Ny-ra lévő *Alsókaraszó*: 1374: *Karazou inferior* (JAKÓ 268) — a Sebesvártól ÉNy-ra fekvő *Báród*: [1291–4]: *Baroud*, v. (Gy. I, 598, JAKÓ 207, Cs. I, 603, VT. 300, 359), 1475: *Barod* (Cs. I, 603) — a Székelyhídtól É-ra található *Belhoró*: 1400: *Belhorow*, loc. (ZsO. II/1, 83: 724) — a Konyár körül található *Csősi* ~ *Csősz*: 1213/550: *Seusci*, v. (Gy. I, 609, VR. 129: 543) ~ *1312/XVIII.: *Cheus*, t. (AnjouOklt. III, 101: 213, Gy. I, 609) — a Körösszezről Komádiba vezető úton fekvő *Csősi*: 1214/550: *Cheusci*, v. (Gy. I, 609, JAKÓ 231, VR. 48: 116) — *Besenyő* Váradtól Ny-ra: [1291–4], 1304, 1314: *Beseneu*, v., p. (Gy. I, 600, VT. 301, AnjouOklt. I, 306/623, III, 352/796), 1396: *Bessenew*, p. ~ *Beseneu*, p. (ComBih. 43), 1496: *Bessenew*, p. (ComBih. 43) — *Besenyő* Váradtól DNy-ra: 1273/392/477, 1374/500 k. [2a], 1396, 1421: *Beseneu*, t. (Gy. I, 600, JAKÓ 211, Cs. I, 604), 1396, 1421: *Bessenew* (Cs. I, 604), 1587: *Bessenyeő* (ComBih. 43), 1588: *Bessenio* (ComBih. 43) — bizonytalan lokalizálású *Besenyő*: 1226/550: *Beseneu* (Gy. I, 600, JAKÓ 211, VR. 33: 49) — a Bihartól K-re fekvő *Buzgó*: 1327/469: *Bwzgow* (Gy. I, 606 [itt *Buzgow*], AnjouOklt. XI, 157: 332) — a Bánddal együtt említett *Disznókút*: 1400: *Gyuznoukuth*, pr. ~ *Gywnoukuth* [2a], pr. seu loca villarum (ZsO. II/1: 43) stb. adatai szintén ide sorolhatók. A *buzgó*, *disznó* és *besenyő* lexémák végén található hosszú magánhangzó diftongusos előzménye etimológiailag bizonyítható (ld. TESz., BÁRCZI 1958: 134), hiszen az a szóvégi palatoveláris zöngés spiráns vokalizálódásának eredményeként az előtte álló magánhangzóval összekapcsolódva jött létre, s monoftongizációja után alakult ki a szavak mai alakja.

Adatainkból tehát azt a végső következtetést vonhatjuk le, hogy mai nyelvjárárok diftongusainak egyértelmű folytonosságát sajnos az ómagyar kori Bihar megyei településnevei sem bizonyítják.

6. A zártszótagi *-l-* helyzete

Szintén sajátos jelenség mutatkozik meg az *ó* hang változó meglétében és jelölésében az *-l* előtti helyzetekben. KÁLMÁN BÉLA mai nyelvjárásainkat általában vizsgálva megállapította: „Az állandó *l* + dentális mássalhangzó kapcsolatban szinte az egész nyelvterületen elterjedt az *l* kiesése és a megelőző magánhangzó megnyúlása” (KÁLMÁN 1994: 34). Ez a jelenség azonban már az ómagyar korban is megfigyelhető: „A mássalhangzó előtt álló *l* (az ún. azonszótagú *l*) kiesése kétségtelenül megkezdődött egyes nyelvjárásainkban már az ómagyar korban” (BÁRCZI 1958b: 129). Az általunk vizsgált nevekben is jelentkezik e jelenség, amelynek bemutatásához a későbbi-mai névalakokat is figyelembe kell venni. Mivel azonban az *l* vokalizációja nem ment végbe minden magyar

nyelvjárásban, nyelvjárási rövid magánhangzó + *l* ~ *diftongus* kettősség született meg. Ugyanakkor ennek a változásnak a reciprok folyamata is végbemehetett. Azonban az így kialakult diftongusok sem vonhatták ki magukat a XIII–XIV. század folyamán lezajló monoftongizációs hatás alól, így a fenti kettősség rövid magánhangzó + *l* ~ *hosszú magánhangzó* szembenállásra változott. A két alak egymással szembeni harca még évszázadokig tartott, s úgy tűnik, hogy a XIV–XV. századra az *l* nélküli alakok látszanak győzedelmeskedni, bár ez leginkább a nyugati nyelvterületen érvényesült.

Az *l*-es formák figyelhetők meg *Bócsa* település és alakváltozatainak névformáiban. A településnév alapja a *Bolch* (1253, ÁÚO. II, 243) pusztaszemélynév, az *-l* tehát itt etimologikusan szerepelt, s csak később esett ki a névből: *Bócsahida* (1271, 1274: *Bolchhyda*, t. (Gy. I, 604, JAKÓ 217)), *Derzsbócs* (1332: *DersBulch*, p. (Gy. I, 604)), *Derzsbócsa* (1349, 1360: *Dersbulchya*, poss. (JAKÓ 217, Cs. I, 597)), *Apabócsa* (1364: *Apabolcha* (JAKÓ 217)), *Kétbócs* ([1321]>381/448/XV., 1381: *Kethbulch*, p. (Gy. I, 604, JAKÓ 217)), *Sárosbócs* (1354, 1455: *Sarusbolch*, p., pr. (Cs. I, 597, AnjouOkmt. VI, 221)), *Sárosbócs-hida* (1364: *Sarusbolchya* (JAKÓ 217)). A Körösszegtől Ny-ra fekvő *Bozsód* településnév a *Bosou* (1213/1550, ÁKSz. 61) pusztaszemélynévhez kapcsolt *-d* helynévképzővel született meg, s az *-l* itt későbbi betoldás eredménye: (1220/550: *Bosold*, v. (Gy. I, 606, JAKÓ 219, VR. 40: 78)). Hasonlóan inetimologikus eredetű az *-l* a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Tinód* (1466: *Thynold* (Cs. I, 626)) adataiban, amely a *tinó* 'ivartalanított bikaborjú' (TESz. III, 920) jelentésű főnév *-d* helynévképzős származéka. A fenti települések közül *Bócs* egyetlen adatában (1354: *Buhch*, de (AnjouOkmt. VI, 221)), *Bozsód* szintén egyetlen névalakjában (1333: *Bosoud* al. nom. Zomlyn, p. (Gy. I, 606, JAKÓ 219, AnjouOkmt. III, 39)), s *Tinód* település három alakjában (1406: *Thynod* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 367) ~ *Tynod* (ZsO. II/1: 636), 1466: *Thynold* (Cs. I, 626)) jelenik meg az *l* nélküli forma.

Az *l* járulékhang betoldása figyelhető meg a Körösszegtől K-re fekvő *Álcsi* település nevében is (1332, 1332–7/Pp. Reg: *Alchi*, v. (Gy. I, 593, JAKÓ 199)). Az elnevezés alapszava a török eredetű *ács* foglalkozásnév, amelynek átvett alakja az **aḡaččī* lehetett, s ebből a magyar változat *a* kiesésével, illetve az *l* járulékhang betoldásával fejlődött ki (TESz. I, 94, EtSz. 1: 12, NYIRKOS 1986: 127–30). Az adatainkban is kivétel nélkül megjelenő *álcs* forma a régiségben igen gyakori volt. Keletkezéséről BÁRCZI azt írja: „Tudjuk, hogy a szótagzáró (azonszótagú) *l* vokalizációja vagy (magánhangzó-nyúlással együtt) kiesése ellenpárjaképpen hiperurbanisztikus módon eredetibb hosszú magánhangzók helyébe gyakran lép rövid magánhangzó + *l*, így *bódog* > *boldog*, *ács* > 1233, 1289 stb.: *Alch* (OklSz.), BesztSzJAKÓ: *alch* stb.” (1982: 104).

Úgy látszik tehát, hogy Bihar vármegye nyelvhasználata a nyugati részekben egyre elterjedtebb *l* nélküli alakok helyett az *l*-es formákat részesítette előnyben.

7. A β helyzete

Az ősmagyar korban a magyar hangrendszer teljes értékű tagja a bilabiális β , a labiodentális ν csak később alakult ki. A labiodentálissá válás a mai álláspont szerint nagyjából a XII–XIII. század fordulóján indulhatott meg a nyugati nyelvterületen, s a folyamat fokozatosan haladva kelet felé a XIV. században lezárult. A jelenség általában a szó elején, illetve intervokalikus helyzetben ment végbe. Oka minden bizonnyal a bilabiális β , és a b hang egymáshoz közel álló volta lehet. Még bizonyosan a β szerepel a *Bálinti* ~ *Bálinttelke* települések első mássalhangzójának helyén: [1291–4]: villa *Walenti* (Gy. I, 597, JAKÓ 205, VT. 301) ~ 1354: *Valinttheleke*, loco sessionali (Gy. I, 597, JAKÓ 205, Anjou-Okmt. VI, 221) (vö. BÁRCZI 1958b: 127). (Zárójelben megjegyezzük, hogy könnyen elképzelhető, hogy a legkorábbi adat még csupán a latin személynévi *Valentinus* tükrözője, esetleg még nem a település neve, ám a XIV. század közepéről való forma egyértelműen településnév.) Arról, hogy ezen túlmenően pontosan hol, mikor zajlott le a kérdéses változás, pontosabb információval már csak azért sem rendelkezünk, mert a korszak írásmódjában a két hangot azonos betűkkel jelölték: u , v , w . A hangváltozási folyamat egyes helyeken még a XVII–XVIII. században is tartott, hiszen az e korban a román nyelvbe került nyelvi elemek erre utalnak: a magyar szóeleji $\beta > \emptyset$ a következő magánhangzó labializálásával eltűnt a románban (pl. m. *Várad* > rom. *Oradea*).

Speciális helyzete miatt külön kell szólnunk az intervokalikus helyzetben lévő β -ről. E hang fejlődésének többféle lehetősége közül gyakori volt, hogy az intervokalikus β kiesett, illetve az előtte álló vokálisba olvadt. Ez különösen akkor történt meg, ha az első vokális labiális (BÁRCZI 1958b: 50, 128, BENKŐ 1957: 78). Ez figyelhető meg a Belényestől D-re fekvő *Tövis* település névadataiban: 1319: *Tuys* [tüis], v . (AO. V, 218: 560), 1508: *Thywys* [tiβis] (JAKÓ 359). A két hangváltozat adatainkban felváltva szerepel. A Bihartól É–ÉNy-ra, a Berettyó partján fekvő *Fövenyszarm* adatában szintén két magánhangzó áll egymás mellett: 1277/282, 1279, [1281?], 1282: *Fuenzorm*, t , p . (Gy. I, 617). Ez jellemezte a XI–XII. század fordulóján a magyar nyelvjárások zömét. A hiátusos helyzet azonban gyakran váltakozik a β meglétével. A két forma ingadozásainak sajátosságát, szabályszerűségét vizsgálta egyik tanulmányában SZABÓ T. ATTILA, s e kérdéséről a következőképpen nyilatkozott: „Ó- és középmagyar kori szórványemlékeink, sőt — újabb vizsgálódásaim szerint — aránylag még késői, újmagyar kori szövegemlékeink felsorolásának szerkesztői is az esetek többségében azért írták vagy nem írták ki a ν -féle hang jelét, mert az oklevelezés idején ... nem is labiodentális, hanem bilabiális ν -féle hangot ejtettek. A forrás-szerzők ezt a hangot azonban hol érzékelték, hol nem. Ezért került aztán be a forrásokba egyszer ν jeles, másszor meg ν -tlen alakok” (SZABÓ T. 1960: 32).

A β meglétének és hiányának váltakozása figyelhető meg például a Bihartól Ny–ÉNy-ra fekvő *Kovácsi* adataiban is: [1291–4]: *Kuachy* (Gy. I, 635, VT. 223), [1321]>381>448/XV., 1349, 1433, 1447, 1479, 1587: *Kowachy*, p. (Gy. I, 635, Cs. I, 614, ComBih. 190), 1332–7/Pp. Reg: *Koachi*, v. ~ *Kuachi* [2a] (Gy. I, 635), 1349, 1433, 1447, 1479: *Koachy* (Cs. I, 614, JAKÓ 283) ~ *Kowaczy* (Cs. I, 614) — a Bihartól ÉK-re fekvő *Kovácsi* adataiban: [1291–4], 1310/338: *Kuachy* (AnjouOklt. 2: 430/994, Gy. I, 635, JAKÓ 283, VT. 358), 1332–7/Pp. Reg: *Choachi* ~ *Coachi* ~ *Kuachi* [3a], v. (Gy. I, 635), 1446: *Kowachi*, p. (ComBih. 70), 1446, 1470: *Kowachy* (JAKÓ 283, ComBih. 70), 1501: *Koachy* (JAKÓ 283) — *Kövesd* ~ *Köves* adataiban: +1283, 1324: *Kuesd*, p. (Gy. I, 638, Cs. I, 615, JAKÓ 287, AnjouOklt. VIII, 115: 219), 1283: *Kuest* (JAKÓ 287), 1336, 1360: *Kwesd*, p. (Cs. I, 615, ComBih. 97), 1409, 1475: *Kewesd* (Cs. I, 615, ZsO. II/2: 262, JAKÓ 287) ~ 1360: *Kwes*, p. (ComBih. 97) — *Nyüved* adataiban: *1208/550, 1213/550: *Neueg*, v. (Gy. I, 647, JAKÓ 307, VR. 102: 403), 1213/550: *Neuegy*, pr. (Gy. I, 647, JAKÓ 307, VR. 102: 403), [1291–4]: *Neveg* (Gy. I, 647, VT. 222) ~ *Niueg* (Gy. I, 647, JAKÓ 307, VT. 298), [1308–13], 1332–7/Pp.Reg [2a]: *Nyueg*, v. (Gy. I, 647), 1332–7/Pp.Reg: *Nyuet*, v. ~ *Niued* [2a], v. (Gy. I, 647), 1359, 1400: *Nyuegh*, pr. (ZsO. II/1: 43, ComBih. 229), 1421: *Nyüved*, p. (ComBih. 229), 1448: *Nywegh* (Cs. I, 618, JAKÓ 307), 1587: *Nyved*, p. (ComBih. 229) — *Radvány* adataiban: +1214/334: *Rodwan* (Gy. I, 656), [1291–4]: *Rodoan* (Gy. I, 656, JAKÓ 327, VT. 358), 1341: *Radawan* (Gy. I, 656, JAKÓ 327), XIV.: *Rodvan* (ComBih. 263), 1475: *Radvan* (Cs. I, 620), dátum nélkül: *Roduan* (Cs. I, 620) — *Szovát* adataiban: 1332–7/Pp. Reg: *Zoad* ~ *Zohad* (Cs. I, 625), 1339: *Zoath* (AnjouOklt. 23: 91/169), 1365–68, 1460, 1472, 1494, 1495: *Zowad* (Cs. I, 625), 1365–68, 1407 [2a], 1460, 1472, 1494, 1495: *Zowath* (Cs. I, 625, ZsO. II/2: 33). Hogy egyes β -s alakok az eredeti bilabiálist őrizték-e meg, vagy már az újabb kitöltés eredményei, ma már sokszor nem tudjuk eldönteni. Újabb hiátustöltőre utal a *Szovát* *h*-val írott adata. A hiátusos alakokat inkább a nyugati és a keleti nyelvjárások részesítették előnyben (vö. BENKŐ 1957: 78), s e terület a magyar nyelvterület nagyobb hányadát jelentette. Ebbe a hiátusos formákat kedvelő nyelvjáráscsoportba tartozik a Bihar megyei terület is.

8. Tendenciaszerű mássalhangzó-változások

A magyar mássalhangzó-rendszer erősebb átalakulása már inkább az ősmagyar korban zajlott, ezért kevésbé meglepő, hogy az ún. tendencieszerű hangváltozások közül csak kettő van képviselve a vizsgált helynévanyagban: a depalatalizáció és az affrikáció.

8.1. A depalatalizáció, amelynek során a palatális mássalhangzók elveszítik palatális jellegüket, az ómagyar kor nem ritka hangtani jelensége. A változás a *gy* és az *ly* hangokat érintette, s ezzel a *d* és *l* hangok gyakorisága nőtt. Nagyon jellemző alakulás ez a *Dió* ~ *Diós* névelemet tartalmazó helynevek fejlődésében (vö. BÁRCZI 1958b: 163). A Bihar megyei *Diós* ~ *Dióstelek* korabeli adatai még a palatális alakokat mutatják: 1342: *Gyoos*, p. (ComBih. 144), 1330: *Gyosteluk*, p. (Gy. I, 613, AnjouOkmt. II, 463), *Diószeg* XIV. század végén először megjelent új hangalakja azonban már egyértelműen a depalatalizáció végbementét jelzi: [1278 k.]: *Gyozyk* (Gy. I, 613), 1307, 1307>383>399, 1307>383>414, 1402, 1498: *Dyozeg* (AO. II, 77: 164, Gy. I, 613, JAKÓ 234, ZsO. II/1: 259, 403). Ahogyan azonban az ezt követő többi adaton látjuk, a palatális és depalatalis mássalhangzó váltakozása még sokáig megfigyelhető: 1309: *Gyosceg* (Gy. I, 613, JAKÓ 234), 1315, 1344: *Gyouzeg*, de (ComBih. 104, AnjouOklt. IV, 69: 167), 1326/358 [2a], 1387, 1338: *Gyozegh* (Gy. I, 613, Cs. I, 606, ZsO. I, 23, AnjouOkmt. VII, 73), 1332–7/Pp. Reg: *Gyozed* ~ *Gyozek* (Gy. I, 613), 1334: *Gyozygh*, de (ComBih. 104), 1335: *Diosig*, de (ComBih. 104), 1344: *Gyozugh*, de (ComBih. 104), 1387: *Giozegh* (ZsO. I, 23), 1393, 1467, 1469: *Diozegh* (Cs. I, 606), 1393: *Dyozegh* [2a] (ZsO. I, 353), 1396: *Diozogk* (JAKÓ 234).

E változáscsoporton belül beszélhetnénk még az *ly* > *l* depalatalizációról is, ám a két hang ómagyar kori jelölési egybeesése miatt ezt adatokkal nehéz lenne alátámasztani.

8.2. Az affrikálódás egyik típusát képviseli *Begécs* település neve. A hangváltozás lényege, hogy a zöngétlen *s* hangból a magyar nyelvben gyakran keletkezik *cs* affrikáta (vö. KISS 1995: 5). A datálások szerint ez a változás nevünkben a XIV. század közepére megindult: 1271, 1552: *Beghes* (JAKÓ 208, Cs. I, 604), 1341: *Buges* (JAKÓ 208), 1351, 1477: *Beges*, de (JAKÓ 208, AnjouOkmt. V, 424, Cs. I, 604), 1356: *Bedech*, poss. ~ *Bygess* (JAKÓ 208, Cs. I, 603, AnjouOkmt. VI, 503), 1358: *Bygech* (AnjouOkmt. VII, 71).

A korabeli *Sáncsi* település névadatai szintén ilyen hangváltozást mutatnak a XV. század elejétől fogva: 1255/300 k., [1291–4]: *Santusy*, p., v. (Gy. I, 658, JAKÓ 334 [az 1255-ös adat itt *Sancusy*], VT. 300), 1406: *Samsy* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 334), 1435: *Sanchy* (JAKÓ 334), 1458, 1552: *Zanchy* (Cs. I, 622, JAKÓ 334).

9. Szórványos mássalhangzó-változások

Az e változástípusba tartozó módosulások nagyon sokféle átalakulást foglaltak magukba, ezek azonban arányukat tekintve a magyar nyelvben nem váltak olyan általánossá, hogy az adott hangok egész sorát érintették volna. Az itt fel-

sorolt módosulások azonban nem is egyediek, a magyar nyelvterület más részein is előfordulnak a helynevekben.

Ilyen ritkán előforduló módosulás a névvégi $n > m$ változás (vö. KISS 1995: 32). A mai *Biharnagybajom* legkorábbi, 1215-ös *de Boiano* adatában még n szerepel, s ez a mássalhangzó áll a névben még a XV. század második felében is 1351 [2a], 1423, 1517: *Bayon*, de, loc. (JAKÓ 203, AnjouOkmt. V, 515, ComBih. 47). A hangváltozásnak tehát később kellett lezajlania, s kiindulópontja minden bizonnyal a helyhatározóragos alak lehetett: *Bajonba* > *Bajomba*, amelyben az n a képzés helye szerint hasonló az öt követő bilabiális b -hez. Ez később behatolt a toldalék nélküli formába is.

Hasonlóan ritka hangváltozás az $m > n(y)$ (vö. KISS 1995: 32), amely *Szarán* nevében ment végbe: a legkorábbi adat még az m nazálist tartalmazza, a név 1236, 1249-ben *Zaram*, v., t. (Gy. I, 666, JAKÓ 388) formában van jelen. A pápai tizedlajstromtól kezdve azonban (igaz, már képzővel megtoldott alakváltozataiban) n -nel szerepel: 1332–7/Pp. Reg: *Garand*, v. (Gy. I, 666) ~ *Zarad* (Gy. I, 666) ~ *Zaland*, v. (Gy. I, 666), 1332–7/Pp. Reg [4a], 1447, 1469, 1482: *Zarand*, v., p. (Gy. I, 666, Cs. I, 623, JAKÓ 388, ComBih. 281). Itt a $-d$ hasonította magához képzés tekintetében az m hangot.

Itt kell szólnunk az *Ábrány* névelemet tartalmazó bihari településnevekről is. Megyénkben ismereteink szerint két *Ábrány* nevű település létezett. Azt, hogy az említett $m > ny$ hangváltozás az ómagyar korban már lezajlott, *Monostoros-ábrány* adatai világosan mutatják: 1388 [2a]: *Monostorosabram* (ZsO. I, 564), 1397: *Monostorushabraham* (Gy. I, 590, ZsO. I, 564) ~ *Monustorusabraham* (JAKÓ 198), 1451: *Monostorabran* (Cs. I, 601). Ez a hangváltozás valószínűleg szintén a toldalékolás alkalmával mehetett végbe. Az *Ábránba*-féle alakokban a toldalék előtti hangot a nyelvtudat hasonulás eredményének tarthatta, s tévesen kikövetkeztette a szónak $n \sim ny$ végű változatát. Míg a Margittától DNy-ra fekvő *Ábrány* ~ *Magasábrány* ~ *Vedresábrány* és a Debrecentől K-re elterülő *Ábrány*¹³ települések adatai az m -es változattal szerepelnek, addig *Ábrányfalvának* és *Molnosábrány-nak* kizárólag $n(y)$ -es ómagyar kori adatait ismerjük:

---

¹³ **Ábrány** (Margittától DNy-ra) 1234 k./XV., 1294/458: *Abraham*, mon. (Gy. I, 590), [1291–4]: *Abraam*, v. (Gy. I, 590, JAKÓ 198, VT. 299), 1294/Cod., 1320/633, 1320/633: *Habram* (Gy. I, 590), 1396: *Abram* (ZsO. I, 470), 1425: *Abraham* (Cs. I, 601) ~ **Magasábrány** 1334: *Mogosabraam* (JAKÓ 199) ~ **Vedresábrány** 1599: *Veödreös Abram* (JAKÓ 199); **Ábrány** (Debrecentől K-re) 1279, 1279/325, 1323/325, 1325, 1326, 1332: *Abraam*, p. (Gy. I, 590, JAKÓ 198, AnjouOklt. VII, 148: 314, AnjouOklt. IX, 129: 218), 1310, 1325: *Abram*, p. (Gy. I, 590, Cs. I, 508, AnjouOkmt. V., 16, AnjouOklt. VII, 148: 314 [itt 1323/325-tel], AnjouOklt. IX, 129: 218), 1311, 1321, 1327/469: *Abraham*, p. (Gy. I, 590, AnjouOklt. III, 39: 73, AnjouOklt. XI, 157: 332)

1436: *Abranfalva* (JAKÓ 199), 1496: *Abrahamffalwa*, p. (ComBih. 13), 1445, 1450: *Molnosabran* (JAKÓ 199, Cs. I, 601) ~ *Molnos Abran* (Cs. I, 601).

Szintén egy szórványosan jelentkező *l > n* mássalhangzó-változás (vö. KISS 1995: 31) mutatkozik az 1351-es *Ladan* (ComBih. 221) településnévi alakja és a későbbi, 1400-as *Nadaltheleke* (ZsO. II/1: 70), illetve az 1421-es *Nadantelek* (Cs. I, 617, JAKÓ 304 [itt *Nadantelek*]) névváltozatokban.

A mai *Érselénd* nevében *r > l* hangváltozás (vö. KISS 1995: 32) zajlott le. Első adata a XII. század elején ([1163–73]>520 k.) *Zerend* alakban szerepel, de nem egészen két évszázad múlva (1339) már a megváltozott, *l*-lel írott *Selend* forma tűnik fel, s a mai napig ez a névalak létezik¹⁴.

Szintén ez a változás zajlott le *Szentkatalin* ~ *Szentkatalinasszonyfalva* neveinkben, bár az ómagyar korból rendelkezésünkre álló adatokban még a magyarul írt változatokban sem találkozunk az *l*-es formával: 1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine* ~ *S. Katharine*, v. ~ *S. Katherine* [3a], v. (Gy. I, 637), illetve 1396: *Zenthkatarene Azzonfalua* (Cs. I, 623) ~ *Zenthkatherinaazzonfalwa*, p., v. (ComBih. 76), 1421: *Zenthkatherinaaazonfolwa* (Cs. I, 623).

Megyénk *Csökmő* településének legkorábbi névalakja sem azonos a ma élő névváltozattal: a *t > k* hangváltozás (vö. KISS 1995: 31) példajaként a XIII. század elején (1214) még *t*-s formában, *Chytmeu*-ként jelenik meg (JAKÓ 230), ám a század végén (1291) már a megváltozott, *k*-val írott *Chukmo* alak szerepel (JAKÓ 230).

A *Berettyó* folyó- és településnév etimológiájának megfelelő (*Berek+jó*) eredeti, legelső névalakjai 1213/550: *Beruchyó* ~ *Beruchyón* [ɔ: *Beruchyóu*] (Gy. I, 668, VR. 33: 45), 1219/550: *Berucio* ~ *Berucyo* (Gy. I, 668, VR. 33: 45) formában állnak előttünk. A név *kj > ty* hangváltozáson (vö. KISS 1995: 32) ment keresztül, s az így létrejött *ty* intervokális helyzetben megnyúlt míg mai névváltozata megszületett. Ugyanakkor e kétlépcsős hangváltozási lehetőség mellett az sem tartható teljességgel elképzelhetetlennek, hogy összeolvadáskor a két teljes értékű mássalhangzó találkozása, kvantitásuk összeadódása rögtön egy hosszú *tty*-t eredményezhetett: *kj > tty*.

A szórványosan jelentkező, ám egy sor közsavunkban is meglévő hangváltozások egyike a *ht > jt* alakulás (vö. KISS 1995: 31). *Bojt* településünk 1208/550-es legelső *Boctu* [boχtu] adatának alakja (Gy. I, 604) a névbelseji mássalhangzókat tekintve változatlan maradt egészen a XV. század közepéig, amikor is a fenti átalakulás megtörtént: 1452: *Boyth* (Cs. I, 604). *Sejter* település

---

¹⁴ **Selénd** [1163–73]>520 k.: *Zerend*, v. (Gy. I, 660), [1163–73]>520 k., 1281, 1292/407: *Serend*, p., t., v. (Gy. I, 660, JAKÓ 336), 1312/735: *Serind*, p. (AnjouOklt. III, 191: 424, Gy. I, 660, JAKÓ 336), 1339, 1419, 1461: *Selend* (Cs. I, 621, JAKÓ 336, ComBih. 290), 1416: *Selind* (JAKÓ 336)

legkorábbi *Suhtur* (Gy. I, 661, JAKÓ 338, VT. 300, Cs. I, 621 [XIII. sz. dátummal]) ~ *Sehtur* adata (Gy. I, 661, VT. 358, Cs. I, 621 [XIII. sz. dátummal]) [1291–4]-es datálású, s e név esetében is egy XV. századi, 1457-es *Seyther* alak (Cs. I, 621) mutatja először e változást.

10. Mássalhangzó-kapcsolatok változása

Az együtt vagy egymáshoz közel álló mássalhangzók gyakran kölcsönhatásba kerülnek egymással. E csoportban három változásformát képviselnek a bihari településnevek: a hasonulás és az elhasonulás, valamint a hangátvetés egyes eseteit tudjuk itt bemutatni.

10.1. Hasonulás (asszimiláció) azokban a településnevekben figyelhető meg, amelyekben valamely hang egy a közelében álló, vagy szomszédos hanghoz képzés tekintetében hasonul.

Jellemző és sokat idézett asszimilációs példa a ma is Debrecenhez tartozó *Pallag* nevének alakulása. Vizsgált korszakunk összegyűjtött adataiban a helynév még kizárólag *rl* betűkapcsolattal szerepelt, az asszimiláció tehát valamivel később mehetett végbe (ám a mai napig a megváltozott forma él): 1323: *Parlag* ~ *Parag* (Gy. I, 651, AnjouOklt. VII, 213: 459), 1323/438: *Barlagh* (Gy. I, 651, AnjouOklt. VII, 156: 332, 216: 464 [utóbbi két helyen 1323/488-as dátummal]), 1329: *Barlag* (Gy. I, 651), 1332: *Parlagh* ~ *Porlogh* (Gy. I, 651, AnjouOkmt. II, 596) (vö. KISS 1995: 17).

Nem közvetlenül szomszédos mássalhangzók között is történhet ilyen kölcsönhatás. Bihar megye területén ilyen asszimilációs névfejlődést mutat a mai *Cécke* település neve, amelyben a $c : t > c : c$ hasonulás zajlott le: 1256/284/294/572: *Chetka* [cétka], t. (Gy. I, 606, JAKÓ 223), 1332–7/Pp. Reg: *Chezke* [cécke], v. (Gy. I, 606) ~ *Gezke*, v. (Gy. I, 606), 1335, 1341: *Czechke*, p. (Cs. I, 606, JAKÓ 223, AnjouOkmt. IV, 79 [itt *Cethke*]), 1483: *Czeczke* (JAKÓ 223) (vö. KISS 1995: 17).

10.2. Az elhasonulás (disszimiláció) olyan hangfejlődési jelenség, amelynek során az egy szóban ismétlődő hangok közül az egyik valamilyen más hanggá alakul át.

Az $ss > rs$ elhasonulás figyelhető meg a Cséffától DNy-ra, a Kölesér jobb partján fekvő *Varsány* nevében: *1213/550: *Vosian*, v. (Gy. I, 689, JAKÓ 377, VR. 151: 663), 1447: *Wasan* (JAKÓ 377), 1513: *Warsan* (JAKÓ 377). Az adatok alapján feltételezhetjük, hogy az 1447-es adat névbeli mássalhangzója hosszú, s ezek közül az első ment át elhasonuláson: $ss > rs$. A hosszú *ss* meglétét alátámasztja a másik, Váradtól DNy-ra a Sebes-Körös bal partján található *Varsány* több névadata is: 1322: *Wosyan*, t. seu p. (Gy. I, 689, JAKÓ 255, AnjouOkmt. II, 25), 1351, 1477: *Wassan*, p. (Gy. I, 689, AnjouOkmt. V, 425, JAKÓ 255,

ComBih. 117), 1411: *Vassan*, de (ComBih. 117), 1447: *Wasan*, p. (ComBih. 117) (vö. KISS 1995: 9).

10.3. A *hangátvetés* jelensége, amely két szomszédos mássalhangzó, esetleg mással- és magánhangzó helycseréje, nem ritka az ómagyar kori névalakváltozások között.

A megye *Kisbátord* településének névformáiban a szóvégi *r* és *t* mássalhangzó cserélte meg helyét: 1279/325, 1323/325, 1325: *Kyusbaturd*, p. (Gy. I, 599, AnjouOklt. VII, 148: 314, AnjouOklt. IX, 129: 218), 1323/325: *Kyusbartud*, p. (Gy. I, 599) ~ *Kyusbaturd* (Gy. I, 599, AnjouOklt. VII, 148: 314). A legutolsó adat érdekessége, hogy két *r* található benne, s ennek oka az lehet, hogy az elsődleges névalakból kiindulva a hangátvetés megtörténte után, az eredeti helyre is került egy *r* hang.

A hangátvetés jelenségének egyik típusa a *kcs* > *csk* hangok felcserélődése, amely a bihari *Derecske* nevében viszonylag hamar végbement (vö. KISS 1995: 15). A XIII. század végéről származik a település legkorábbi névadata, s a két évtized múlva felbukkanó következő névalak már a hangátvetéses formát mutatja, amely a mai napig megmaradt: [1291–4]: *Derekce* [derekcse] (Gy. I, 613, VT. 300), 1311: *Derechka* [derecska], p. (AO. III, 71: 145, Gy. I, 613, JAKÓ 232), 1324>360, 1325, 1332–7/Pp. Reg, 1384, 1411, 1494: *Derechke*, v., p. (Gy. I, 613, Cs. I, 606, JAKÓ 232, AnjouOkmt. II, 172, 220, ComBih. 102, AnjouOklt. VIII, 289: 574, AnjouOklt. IX, 256: 473).

Szekcsőd névadataiban ugyanezeknek a hangoknak a felcserélődése figyelhető meg a XVI. század közepén, ám ez a csere nem bizonyult tartósnak. 1393: *Zegchud* (JAKÓ 358), 1398, 1430: *Zekchwd* (JAKÓ 358, ZsO. I, 578), 1409, 1430: *Zwkchwd* (JAKÓ 358, ZsO. II/2: 264), 1418: *Zekched* (Cs. I, 623), 1524: *Zekchyed* (JAKÓ 358), 1552: *Zekchedh* (JAKÓ 358). Az elnevezésbeli cserét támogathatta a községi *R. szökse* > *szöcske* párhuzam is.

11. Mássalhangzók megléte vagy hiánya

Ugyanúgy, ahogy a magánhangzók változásai között, a mássalhangzóknál is egymással ellentétes irányú folyamatok lezajlása figyelhető meg: mássalhangzók tűnhetnek el a helynév hangsorából, de be is kerülhetnek oda inetimologikus úton.

11.1. A helynevek körében nem ritka, hogy bizonyos okoknál fogva a név belseji mássalhangzók közül elmarad egy-egy. Ilyen *mássalhangzóvesztés*nek fogható fel Bihar vármegye *Henchida* településének névalakváltozása (vö. KISS 1995: 22). E helynév eredetileg birtokos jelzős összetétellel kétrészes mikronévként született egy híd (**Henc hida*) elnevezésére, amelyről később a település a

nevét kapta: 1342, 1480, 1587: *Henchyda* (Cs. I, 610, JAKÓ 256, ComBih. 148). Mivel az összetétel határán három mássalhangzó találkozott, az egyik eltűnt a névből. Ez a módosulás a név etimológiai szerkezetének elhomályosulásával is együtt járt. Az írott források ezt a változást a XVI. század elejétől mutatják: 1528: *Emzida* (ComBih. 148), 1579: *Henczyda*, p. (ComBih. 148).

11.2. Már az ómagyar kori magyar nyelvben is előfordult, hogy egy köznévi vagy éppen tulajdonnévi az eredeti hangalakjához képest ún. *inetimologikus hanggal* gazdagodik. Az *l* hang betoldása történhetett meg a XIV. századi *Verneld* település nevében, s ettől kezdve adataink kizárólag ebben a formában vannak jelen: 1332–7/Pp. Reg: *Vened* [2a], v. (Gy. I, 691) ~ *Verneds* (Gy. I, 691) ~ *Verneld* [2a], v. (Gy. I, 691, JAKÓ 386), 1504: *Wernelth* (JAKÓ 386), 1552: *Wernylth* (JAKÓ 386). (Ld. még a nyelvjárási részben mondottakat.)

12. Szótagokat érintő hangváltozások

Vannak olyan típusú hangalakhi változások is, amelyek a szóalaknak nem pusztán egy-egy hangjára, hanem legalább szótagnyi hangkapcsolatokra vonatkoznak. Ezek lezajlásában a szó egész hangsorában elfoglalt helyzet játszik meghatározó szerepet.

12.1. A haplológia (egyszerejtés) az a hangtani jelenség, amelynek során egy szóban (névben) két egymást követő azonos vagy hasonló hangzású szótag közül pusztán az egyik marad meg a kiejtésben, ezzel a szó (név) megrövidül. *Biharvajda* nevében ez a jelenség figyelhető meg (vö. KISS 1995: 8). Az eredeti névalakok egészen a XV. század közepéig tartják magukat, s csupán a legkésőbbi adat mutatja a beszélt nyelvben már lezajlott változást: [1285 k.]: *Waiuuada* [vajvada] (Gy. I, 681, JAKÓ 377 [itt *Waiuuada*]), [1291–4], 1312/XVIII, 1315, (1317): *Woyuoda* (AO. III, 101: 213, AnjouOklt. IV, 69: 167, 180: 475, Gy. I, 681 [itt az 1312/XVIII-as adat *Weycida* [ɔ: *Weyuoda*] alakban], VT. 358), [1291–4], 1300: *Woyada* (Gy. I, 681, VT. 222), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg: *Voyada* (Gy. I, 681, JAKÓ 377, VT. 299), 1332–7/Pp. Reg: *Veyvoda* ~ *Voyoda* ~ *Vyanda* ~ *Weyvoda* ~ *Wogeda*, v. (Gy. I, 681), 1475: *Wayda* (Cs. I, 627).

Szintén az egyszerejtés hangtani jelensége zajlott le *Püspöki* nevében is (vö. KISS 1995: 9) a XV. század vége felé, amelyet később *Egyházaspüspöki* néven is ismertek, a haplológiás forma *Piski* alakban rögzült: 1329, 1332–1426, 1332–7/Pp. Reg, 1429: *Pyspuky*, p., v. (Gy. I, 656, Cs. I, 620, JAKÓ 324 [itt *Pyspuki*]), 1332–7/Pp. Reg: *Pyspuki* [2a] ~ *Pyskupy*, v. (Gy. I, 656), 1476: *Pisky*, p. (ComBih. 261), illetve 1426: *Eghazaspysky* (JAKÓ 324).

12.2. A magyar nyelvben lezajló, a haplológia jelenségéhez nagyon közel álló változás az ún. *összerántódás*, amelynek során bizonyos gyakran használt közszavakban és helynevekben szótagok vonódnak össze (maradnak el), s a szó vagy a név ennek révén megrövidül (vö. KISS 1995: 28). A Bihartól É-ra fekvő *Tárnok* településadatai alapján jól látható, hogy ez a nyelvi változás sem egyszerre és végérvényesen zajlott le. A rendelkezésünkre álló korábbi datálású adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az összeírásokban először a rövidebb alak kapott helyet, s ehhez képest még három évtized múlva is megjelenik írásban az etimológiailag eredeti, teljes alak is: 1310 [2a], 1335 [2a], 1355 [3a]: *Tarnuk*, p. (JAKÓ 364, AnjouOkmt. III, 171, AnjouOkmt. VI, 362, AnjouOklt. II, 434: 1001), 1342: *Tauarnuk*, p. (Gy. I, 674, JAKÓ 364 [itt *Tavarnuk*], AnjouOkmt. IV, 229) (vö. KISS 1995: 28). Ugyanakkor a Nagymihályfalvától É-ra elterülő másik *Tárnok* egyetlen még korábról, a XIII. század elejéről, a Váradi regestrumból származó adata azt mutatja, hogy az írásban rögzített legkorábbi forma a hosszú változat: 1215: *Tauarnuc* (VR. 137: 585). A rövidebb alak kialakulását az is segíthette, hogy a névtudat a szóbeli β -t hiátustöltőként fogva fel — annak szokásos alakulásmódja szerint — kiejthette a névből, majd vissza is iktathatta azt.

Ebbe a névfejlődési csoportba sorolható a korábban már más szempontból is említett, Margittától DNy-ra található *Ábrány* településnév alakulásmódja is: 1234 k./XV., 1294/458: *Abraham* [ábráhám], mon. (Gy. I, 590), [1291–4]: *Abraam* [ábráám], v. (Gy. I, 590, JAKÓ 198, VT. 299), 1294/Cod., 1320/633, 1320/633: *Habram* [ábrám] (Gy. I, 590), 1396: *Abram* (ZsO. I, 470), 1425: *Abraham* (Cs. I, 601) (vö. KISS 1995: 27). Az összerántódott névforma kialakulásában valószínűleg az is közre játszhatott, hogy a névben lévő *h*-t a névtudat akár hiátustöltőnek is felfoghatta, következésképpen könnyedén kiejthette a névből, s ebben az esetben a két illabiális *a* (szokásos alakulásuk egyik példaként) összevonódhatott. Az adatokból azonban világosan látszik, hogy a XV. század első negyedében még mindig megjelenik az eredeti *h*-s forma.

IV. Bihar megye településneveinek leíró elemzése

1. Elméleti alapok

A következő, nagyobb részben a Bihar megyei történeti névanyag leíró elemzését kísérlem megadni. Leíró elemzést végezni a honfoglalástól a XVI. század végéig adatolt névanyagon ellentmondásos vállalkozásnak tűnhet. A régi történeti kor nyelvi vizsgálata azonban — főleg az adatszegénység miatt — gyakran kényszerül ilyen ellentmondásos helyzetekbe. A magyar nyelv történeti nyelvtana című munka így kényszerül arra, hogy csaknem fél évezred nyelvi történéseit másodlagosnak tekintve alapvetően leíró keretben tárgyalja a nyelvi rendszert.

A helynevek esetében ezt az eljárást a fentiekén kívül egy további körülmény is magyarázza: a helynevek rendszere egy bizonyos tekintetben viszonylag állandónak tűnik. A helynevek mint a szókincs részei leíró szempontból legkönnyebben — a közszavakhoz hasonlóan — szerkezeti tekintetben ragadhatók meg. A vizsgáltnak ezen a szintjén, tehát a szerkezeti analízisben központi szerepet foglal el a névrész fogalma. Névrésznek tekintjük „a névnek azt a szegmentumát, amely a denotátumáról valamilyen információt közöl” (HOFFMANN 1993: 30). A szerkezeti analízis során a névrész kétféle szempontból vizsgálható: funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontból.

1.1. Funkcionális-szemantikai elemzés

A helynevek funkcionális elemzésének rendkívüli fontosságát KRISTÓ GYULA már 1976-ban felvetette. Véleménye szerint az addigi helynévtipológia „a helynév felépítését tette meg az osztályozás alapjává. Tiszteletben tartva az ilyen osztályozás jogosságát, fel kell vetni, hogy van létjogosultsága olyan osztályzásnak, amely nem a formások megléte vagy hiánya alapján osztályoz, hanem a helynév törzsét, gerincét képező szó jelentése, funkciója alapján.” (1983: 401–2). Kristó tehát a szemantikai alapú osztályozás igényét fogalmazza meg, ezt azonban — véleményétől eltérően — nem csupán a szerkezeti elemzés helyett hozhatjuk létre, hanem vele együtt, egyetlen rendszerben is.

Elemzésem kiindulási alapja az, hogy minden névadás szemantikailag tudatos. Az ún. természetes névadásban a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki. Keletkezésekor minden név leíró jellegű, a névadás alapjául szolgáló motívumok közvetve vagy közvetlenül jelennek meg benne.

A nevek funkcionális-szemantikai elemzésének alapfogalma a funkcionális névrész. „Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának min-

den olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez” (HOFFMANN 1993: 43). A névrész egy helynévben szerkezeti szempontból kétféle szerepű lehet: betöltheti az alaprész funkciót, vagy bővítményrész-ként állhat. Alaprésznek nevezhetjük azokat a névrészeket, amelyek önmagukban képesek betölteni a helynév funkcióját, a bővítményrész viszont minden esetben csak egy alaprészsel együtt válik helynévvé. Ez persze nem jelenti azt, hogy az egyik településnévben bővítményszerepet ellátó lexéma nem lehet egy másik településnévben alaprész, s hogy egy már önállóan élő településnév nem szerepelhet akár egy újabb helynév bővítményrészeként. A kétféle névrész funkciója mindig a vizsgált helynévben, aktuálisan dől el. A *Köles-ér* pataknev kétrészes névnek tekinthető, hiszen funkcionális-szemantikai szinten ’olyan vízfolyás (2. névrész), amely partján vagy mentén köles terem (1. névrész)’ jelentést hordoz. A *Kölesér* településnévként viszont már egyrészes, mivel névadója az előbbi vízfolyás, a névadás motivációja, a név szemantikai tartalma pedig a település ’egy adott vízfolyás melletti elhelyezkedése’ volt.

1.2. Lexikális-morfológiai elemzés

A szerkezeti elemzés második szintje a lexikális-morfológiai analízis, amelynek során az egyes neveket a bennük felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk. A lexémák bemutatása szófaji, jelentésbeli jellemzőik feltárásával lehetséges. Míg a funkcionális elemzés névrészfunkciókat kutat, addig a lexikális analízis szójelentéseket mutat be. Ennél a vizsgálatnál a névelem az alapfogalom, amelyen a névalkotó szerepű lexémákat és a toldalékmorfémákat értjük. A névrészek tehát névelemekből épülnek fel: *Cigány-miklósfalva* első névrésze éppúgy kételemű (*Cigány* + *Miklós*), mint a második (*falv* + *a*).

Az elemzésnek ez a két szintje természetesen igen szorosan kötődik egymáshoz, s összefüggéseik talán jóval világosabban látszanak akkor, ha elemzésünkben nem választjuk őket mereven ketté, hanem együttes tárgyalásukkal szerves egységükre mutatunk rá.

Ennek megfelelően tehát az elemzés két fonalát együtt vezetve fogunk hozzá neveink vizsgálatához. Az elemzés kiindulópontja a funkcionális-szemantikai jegyek számbavétele, ehhez kapcsolódóan az egyes szemantikai típusoknak megfelelő lexikális elemeket vesszük vizsgálat alá. Az egy- és kétrészes településneveket a fenti szempontok alapján külön-külön, egymás után tekintjük át.

A szerkezetileg eltérő névtípusok igen eltérő keletkezéstörténeti háttérrel, jellegzetességekkel bírhatnak, ezért kísérő szempontként a névkeletkezés és a nevek szerkezeti változásainak módozataira is igyekeztem tekintettel lenni.

Ez a tárgyalásmód ad talán legjobban lehetőséget arra is, hogy a településnevek nagyon gazdag — de szemléletében gyakran igen eltérő, sokszínű — szak-

irodalmát egységes keretben áttekinthessük. E szerkesztésmódnak előnye továbbá az is, hogy így a hagyományos és az újabb névtani fogalomkészlet szerencsésen egymás mellé helyezhető.

A fentieknek megfelelően tehát az első funkcionális kategóriákban azokat a neveket tekintjük át, amelyek az adott település lakóihoz, birtokosaihoz, tehát a településhez kapcsolódó személyekhez fűződnek. Ezek megjelölhetnek csoportokat (mint a *törzsnevek*, a *népnevek*, illetve a *foglalkozásnevek*) és egyéneket (mint a *személynevek*) egyaránt. A személyt jelölő nevek csoportjához hasonlók bizonyos tekintetben a *patrocíniumi nevek*, de ezek másrészt a települések építményeihez is kapcsolhatók. Az *építményneveket* külön csoport is képviseli, ezekhez hasonlóan társadalmi funkciót fejeznek ki a *vásártartásra utaló nevek*. A további kategóriák az eddigiektől eltérően kevésbé bírnak társadalmi meghatározottsággal. A települések környezetét jellemzik a *növény- és állatvilágra utaló nevek*. A *lokális viszonyt kifejező* településnevek a természeti és települési környezetre egyaránt utalhatnak. Többnyire közvetlen szemléleten alapulnak a *tulajdonságot kifejező* településnevek a méret és alak megjelölésével, de a kor meghatározásával településtörténeti viszonyokat jelenítenek meg. A sajátos funkcionális-szemantikai tárgyalásmód következtében — noha az egyes eddigi típusokban is megjelennek a névegyedek — önálló fejezetben látszik célszerűnek áttekinteni a *hely fajtáját kifejező névrészek* településnevekben betöltött szerepét, valamint röviden a *megnevező funkciójú névrészek* csoportját.

2. Törzsekre utaló településnevek

A településnevekben kifejeződik az a körülmény, hogy milyen törzshöz tartozik az adott településen élő népesség.

2.1. A magyar törzsnevek és a törzsi helynevek vizsgálata a XVIII. századtól indult útjára. JAKÓ MEURSIUS kiadásai (1611, 1617) nyomán vált ismertté KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS *De administrando imperio* (a továbbiakban DAI) című, 950 tájára datálható munkája, amelynek magyar vonatkozású részeit (38., 39. és 40. fejezet) KÉRI BORGIA FERENC 1739-ben tette először közzé. Az itt felsorolt közismert törzsnevek a következők: *Nyék*, *Megyer*, *Kürtgyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi*. A honfoglaló magyar törzsek mellett a hozzájuk csatlakozó három *kabar törzs*-ről („*cum Covaris*” összefoglaló névvel az Admonti évkönyvek 881. évben) is szólt híradás, de ezek neveit nem sorolták fel, ami máig találgatásokra ad okot. A későbbi korokban egyetlen magyar, de nyugati kútfő sem tesz róluk említést.

A DAI-ban fenntartott neveket törzsi helyneveinkkel először egyik legkiválóbb XVIII. századi történészünk, KATONA ISTVÁN azonosította a 42 kötetes *Historica critica* című művének bevezetőjében (1778). Több azonosítási kísérle-

te nógrádi falunevekkel nem sikerült, de azt például észrevette, hogy a *Gyarmat*, *Megyer*, *Tarján* nevek országosan sokfelé megtalálhatók. Kezdeményezése után számos történész és nyelvész közszavakból próbálta magyarázni törzsneveinket.

A felismerés, hogy a törzsnevek fontos szerepet töltenek be a magyar helynévkincs kialakításában, nem túl régi keletű. SZABÓ KÁROLY 1851–52-ben ismerte fel, hogy e nevek napjainkban is élnek településneveinkben (ÚjMMúz. 1851/52: 827–52). Ő az, aki azonosítja a *Nyék*, *Megyer*, *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján* és *Jenő* helyneveket. A felsoroláshoz negyven év múlva, 1892-ben NAGY GÉZA a *Kér* nevet kapcsolja, majd SAJÓ SÁNDOR egészítette ki a sort 1900-ban a *Keszi*-vel. NÉMETH GYULA a kérdés történetének felvázolása mellett a nevek megfejtésére is kísérletet tett (1930). A neveket felsorolta és térképre vetítette KNIEZSA (1938), majd MOÓR (1944), utóbb KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ munkája (1973). A törzsnévi eredetű településnevek közel teljes számbavételét legutóbb TÖRÖK SÁNDOR végezte el: 27 *Nyék*, 38 *Megyer*, 19 *Kürt*, 18 *Gyarmat*, 27 *Tarján*, 24 *Jenő*, 51 *Kér*, 47 *Keszi* törzsi helynevet gyűjtött össze (TÖRÖK S. 1982). Arról azonban, hogy ez vagy más hasonló listák mennyire tekinthetők véglegesnek, GYÖRFFY GY. véleményével azonosulva nyilatkozhatunk: „Megjegyzem, hogy a legújabb listák sem tekinthetők véglegesnek, mert történeti-földrajzi munkák során a múlt század dereka előtti forrásanyagból kerülnek újak elő, s egyesekről kiderül, hogy nem sorolhatók közéjük” (1997: 224).

2.2. Mit tudunk magunknak a törzsneveknek az eredetéről? GYÖRFFY GYÖRGY minden törzsnév mögött személy-, illetve tiszteleti- vagy méltóságnévet vél megtalálni. Feltételezésének alapját az a türkök körében általános gyakorlat adja, hogy az uralmuk alá került törzseket (így a magyarokat is) az élükre állított vezérek neveivel nevezték meg. „A vezérek neve a vezér katonai kísérete révén vált nép-, illetve törzsnévvé ... Ezek szerint a magyar törzsnevek az Etel-köz előtti magyar törzsek fölé a 7. században rendelt »türk« vezérek nevéből, illetve címéből erednek, s emléküket katonai kíséretük tagjai, majd ezek nemzetségei tartották fenn” (i. m. 230). Feltételezi, hogy a honfoglalás után a törzsi egységek széthulltak, s úgy látja, „csak a jobbágyvitézek törzsi származástudata őrizte nevüket szétszórt katonai (rendőri) feladatot ellátó kis csoportjaik településneveiben” (i. m. 231).

A törzsnevek eredetét tekintve az utóbbi időben látott napvilágot BERTA ÁRPÁD igen figyelemre méltó, új elmélete, amely szerint az egyes törzsek neve seregtestek helyzetét jelenthette: *Kabar* 'orr', *Nyék* 'sövény', *Megyer* 'fő-hely', *Kürtgyarmat* 'mell-hát-mögé', *Tarján* 'Tarchan hadvezér', *Jenő* 'oldalka', *Kér* 'hátsó, oldalsó', *Keszi* 'töredék'. Többségüket a török nyelvből eredezteti, s e megállapítása alól csak a *Nyék* és a *Megyer* jelent kivételt, amelyeket magyar eredetűnek tart (BERTA 1997: 211–21).

BENKŐ LORÁND véleménye szerint „a *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő* kétségkívül török eredetű, a *Nyék* és a *Megyer* bizonyosan, a *Kürt*, *Kér* és *Keszi* valószínűleg finnugor–magyar etimonú” (BENKŐ 1997: 169).

KISS LAJOS a törzsneveket a *Nyék* és a *Megyer* kivételével török eredetűnek magyarázza: *Nyék* < m. R. *nyék* 'kerítés, sövény' (FNESz. *Nyék*), *Megyer* < ug. *mańcz 'ember' (TESz. II, 816), *Kürt* < vö. kaz. *kürt* 'magasan feltornyosult hó' (FNESz. *Erdőkürt*), *Gyarmat* < ótör. *jormati 'nem vándorolható, nem nomadizáló, letelepült' (FNESz. *Gyarmat*), *Tarján* < ótör. *tarġan* 'magas méltóság viselője, alkirály' (FNESz. *Tarján*), *Jenő* < csag. *inaq* magas hangú *inäk párjának csuvasos *jänäχ változata 'bizalmas, tanácsadó, miniszter' (FNESz. *Jenő*), *Kér* < csuv. tör. *kär* 'óriási, roppant nagy, hatalmas' (FNESz. *Hajmáskér*), *Keszi* < ótör. *kesäk* 'darab' (FNESz. *Budakeszi*).

A törzsnevek kutatása mellett a Konstantinos által föl nem jegyzett, a honfoglalás előtt a kazárok ellen fellázadt magyarsághoz csatlakozó három kabar törzs nevének kiderítése is az érdeklődés középpontjába került. A kutatások során felmerült esetleges neveket ún. „vélt törzsnevek”-ként szokták emlegetni. NAGY GÉZA úgy találta, összefoglaló nevük lehetett a *kazár*, s a *Káliz*, *Kalán*, *Székely*, *Varsány* helynevekben vélte fellelni az ismeretlen törzsneveket (1910: 61). MELICH a *Ság* viszonylag gyakori településnévről teszi fel, hogy talán törzsnévi eredetű (1925–29: 366). KNEZSA a *Varsány*, *Tárkány*, *Székely* neveket vélte idetartozóknak. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1927: 464–465), NÉMETH GYULA (1931: 147), PAIS DEZSŐ (1939: 19–25) és MELICH JÁNOS (1940: 1–19) később még a *Berény* helynevet sorolja ebbe a csoportba. Az említett feltételezések mellett felmerült még a *Bercel*, *Berencs*, *Böszörmény*, *Ladány*, *Oszlár* ~ *Eszlár*, *Örs* helynév is, mint amelyek esetleg az ismeretlen kabar törzsek neveivel lennének azonosak.

2.3. A törzsnévi eredetű települések kialakulása KARÁCSONYI JÁNOS szerint úgy történt, hogy a nyolc törzs megtelepedése után a törzseken belül belháborúk törtek ki, s az elmenekült családokat az idegen törzsi környezetben régi törzsneveikön nevezték. Lakóhelyüket ott kereste, ahol az illető törzsnév nem fordul elő (KARÁCSONYI 1925: 18–9).

MOÓR ELEMÉR arra figyelte fel, hogy a törzsnévi helynevek zömmel királyi várbirtokok területén jelennek meg. A szétszórtságot részben honvédelmi telepítésnek, részben lázadók szétszórásának és gazdasági telepítésnek tulajdonította. Azon az alapon, hogy a törzset ott kell keresni, ahol a törzs nevéből képzett helynév nem található meg, megpróbálta rekonstruálni a nyolc törzs (*Kürt*, *Gyarmat* nála kettő) és a három kabar törzs letelepedésének helyét (MOÓR 1944).

A törzsnévi alapú településnevek kérdésével foglalkozó kutatóink közül természetesen azt is főleg a történészek vizsgálták, hogy milyen népelemek éltek az ilyen falvakban. A vélemények két csoportba sorolhatók: az egyik szerint katonáskodó népek, a másik szerint ugyanolyan termelőmunkát folytató, szolgáltatásokra kötelezett lakóik voltak, mint általában a magyar falvaknak (vö. KRISTÓ 1983).

Történészeink közül GYÖRFFY GYÖRGY foglalkozott talán legbehatóbban e névtípus problémájával. Az ide sorolható települések területi elterjedtségét illetően megállapítja: „kiderült, hogy csaknem minden István-kori vármegyében fellelhető egy-egy ősnemzetség, amelynek eredeti birtokai a megyén túl nem terjednek. ... Ezt a jelenséget a történettudomány és néprajz a nemzetségi szervezet területi szervezetté alakulása néven tartja nyilván, mint a társadalom ismert törvényszerűségét” (1960: 30, 1958: 16–36). A megszületett „... törzsi helynevek a nemzetségtől elkobzott területre történt katonai telepítések emlékei. Ahol a nemzetség megtörése erőszakos eszközökkel ment végbe, ott több törzsi helynév található, ahol megrázkódtatás nélkül ment végbe, mint például Erdélyben, ott kevesebb lelhető fel” (1960: 30, 1958: 27, illetve 1959: 27).

Ezt az álláspontot veszi vizsgálatá alá KRISTÓ GYULA. A négy lázadó vezér: Koppány, Gyula, Ajtony és Vata birtokait kutatta a törzsi helynevek megléte vagy hiánya szempontjából. Az általa levont tanulság szerint „a négy lázadó vezér egyike esetében sem igazolódott az a feltevés, mintha e földrajzi nevek ott sűrűsödnenek, ahol az Árpádok erőszakkal törték meg a velük szemben álló törzsfő uralmát” (KRISTÓ 1983: 436), így tehát „a törzsneves falvak nincsenek kapcsolatban az Árpádok erőszakos térnyerésével, és nem magyarázhatók katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményeiként, sőt azt is kétségbe kell vonnunk, hogy a magyar államszervezés kapcsán országos méretű és tudatosan irányított telepítések történtek” (i. m. 437). Véleménye szerint a X. századtól kezdődően a szabad parasztok és pásztorok vándormozgalma hívta létre e falvakat, s az idegen környezet számára a hangoztatott, még el nem feledett törzsnevek szolgáltatták a névadási indítékot.

SOLYMOSI LÁSZLÓ a törzsi alapú helynevek létrehozásának körülményeiről szólva megállapítja, hogy e kérdésben a XI–XII. századi forrásainkra nem támaszkodhatunk, s amikor a XIII. században az ilyen településeken katonai népek felbukkannak, fennáll annak a lehetősége, hogy ezek jelenléte másodlagos. Emellett pedig az uralkodó adományozott ilyen falvakat (vö. GYÖRFFY GY. 1959: 28), s ha ezekben István és elődei katonai kísérete, jobbágysága élt, nehéz elképzelni, hogy eladományozta volna őket, amikor bármikor szüksége volt vagy lehetett rájuk. Ezekből pedig azt a következtetést vonta le, hogy a X. századi lakók társadalmi állapota egyértelműen és biztosan nem állapítható meg (vö. SOLYMOSI 1972: 181).

A fentiek alapján tehát csupán az tűnik teljesen egyértelműen megállapíthatónak, hogy a törzsnévi falvak lakói a névadáskor az illető törzshöz tartoztak, a névadáskor a törzsnevek használatban voltak, s a településnevek olyan helyen találhatóak, ahol nem voltak a törzsek eredeti szállásterületei, tehát törzsi szigetet alkottak valamilyen más etnikai környezetben, hiszen csak így érvényesülhetett a tulajdonnév legfontosabb, megkülönböztető szerepe (vö. GYÖRFFY GY. 1977:

30). Azt KNEI ZSA ISTVÁN is hangsúlyozta, hogy a törzsnévi alapú helynevek semmiképpen nem jelölhetik az illető törzs eredeti szállásterületét (vö. 1938: 371).

A törzsi helynevek felhasználásával kapcsolatban SOLYMO SI figyelmeztet arra is, hogy az előfordulások hiányából nem lehet közvetlenül és egybehangzóan rekonstruálni a törzsek szálláshelyét. Emellett pedig csökkenti a helyes lokalizálás esélyét a törzsnevek változó (7–10–x) száma (1972: 180).

A törzsnévi településnevek ismérveit, általános jellemzőit KNEI ZSA próbálta összefoglalni négy pontban: 1. az ország területén szétszórtan találhatók, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük nem lépi át a más adatok adta magyar nyelvterület határát, 4. környezetük jellegzetesen magyar (KNEI ZSA 1938: 371). Ezeket a tulajdonságokat elfogadhatónak tartja és átveszi KÁLMÁN BÉLA is (vö. 1989: 149). KRISTÓ azonban tévesnek találja e megállapításokat, s meg is cáfolja őket (KRISTÓ 1983). Az első ponttal szemben azt az általános névtani igazságot hangoztatja, hogy a helynévadás szokásos törvénye szerint azonos alakú nevek az ország területén mindig szétszórtan találhatók, hiszen ha túl sűrűn lennének egymás mellett, alapvető feladatuknak, az azonosításnak, a megkülönböztetésnek, az egyedítésnek nem tudnának eleget tenni. A második pontban foglaltakat szembeállítja egy másik, szintén KNEI ZSA által tett kijelentéssel, tudniillik hogy a törzsnevek ritkán előfordulnak személynévként. Ugyanakkor megállapítja, hogy a nyolc törzsnévből négynek igenis ismerjük személynévi megfelelőjét (1231: Necu (ÁÚO. I, 291), 1181: Tarjan (OL. Dl. 22), 1138/329: Keseudi (Knauz, MonStrig. I, 93), 1211: Kesző (Pannonh. Rendtört. X, 414, 504, 505)), bár valóban ritkán fordulnak elő (KRISTÓ i. m. 41, vö. NÉMETH 1991: 187). A harmadik jellemző, „a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határa” leginkább a XI. század második felének vonatkozásában érvényes, ebből pedig nem következik feltétlenül, hogy a X. századi törzsnévi helynevek is a magyar nyelvterületen belüliek. S végül az utolsó pontról szólva felsorolja az ellenpéldákat szláv vagy szláv-magyar vegyes lakosságú területekről: két Dráva–Száva-közi Nyék, egy Száva vidéki Kesző, egy Adriai-tenger menti Megyer, egy székelyföldi Jenő és még több más törzsnévi helynevünk jelzi szerinte a megállapítás helytelen voltát.

2.4. A törzsnévi eredetű helynevek kialakulásának kronológiájával kapcsolatban MELICH mutatott rá arra, hogy azok a X. század után nem keletkezettek (1925–29: 360). A lényegét tekintve ugyanezen a véleményen van BÁRCZI is: „semmi esetre sem lépi születésük túl a XI. század közepét, mert ez utóbbi időpontban nemcsak a törzsi szervezet volt már a múlté, de az egykori törzsi hovatartozás tudata is teljesen elhomályosult az emberekben” (1958a: 157). Ezzel kisebb periódusra szűkíti valószínű megszületésüket, mint a pusztán személynévből alakult neveket.

A névcsoporthoz kronológiai jellemzőjéből természetesen az is következik, hogy a törzsnévi eredetű helynevek kormeghatározó értékűek lehetnek. „A törzsné-

vekből tehát még abban az esetben is következtethetünk a magyarság XI. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak az újkorból tudjuk kimutatni” (KNEZSA 1938: 371).

A fenti véleményeknek az alapja végső soron az az általánosan elterjedt nézet, hogy a törzsnevek már a XI. század elején, az ősgeszta születése idejére feledésbe merültek, tehát belőlük helyneveknek még ez idő előtt kellett keletkezniük, amikor a környék lakossága még tudta e telepek lakóinak törzsi hovatartozását. Csakhogy az ősgeszta hallgatása a törzsekről nem véletlen: írója szemében a pogány magyarság képviselője a törzsnév, s a magyarok pogány korszaka iránt ellenszenvvel viseltető gesztáiró a törzsi viszonyoknak még az emléket is igyekezett kiirtani, nem lehetett célja a szégyenletes pogány múlt megörökítése. KRISTÓ azt is megjegyzi, hogy az ősgeszta írójával szemben viszont ANONYMUS a XIII. század elején már jóval többre emlékezett a kérdésben, tehát úgy lászik, az emlékezés szemlélet dolga (vö. KRISTÓ 1976: 40, 1970: 127–8, 118).

KRISTÓ arra is figyelmeztet, hogy tévedés volna minden ilyen név eredetét a X. századra visszavezetni, hiszen alakulhattak ezek személynévi közvetítéssel, létrejöttek köznévből, vagy névátvitellel anélkül, hogy az így alakult helyneveknek közvetlenül közük lenne a törzsnevekhez. Végső következtetése tehát az, hogy egyértelmű kronológiai ismérveket nem tudunk felsorakoztatni (1976: 12).

A névanyag alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy törzsnevekkel alakilag egyező helységnevek még a XI. század közepe után is születtek. Ezek közvetlen előzménye tehát nem törzsnév, hanem — KRISTÓ előbbi gondolatához kapcsolódva — törzsnévből alakult személynév volt. KISS LAJOS és MIKESY SÁNDOR arra is felhívja figyelmünket, hogy az ilyen helynevek létrejöttében névköltöztetéssel is számolni lehet. De „amennyiben a tüzetes vizsgálat kizárja az ún. névköltöztetés jelenségét, vagyis ha nincs nyoma annak, hogy más település nevét ruházták rá ..., úgy valóban X., esetleg XI. századi névvel kell számolnunk” (MIKESY 1973: 123).

KRISTÓ GYULA az ómagyar kori, történeti helynevek típusainak és kronológiájának áttekintése közben a törzsi eredetű helynevek kronológiai kérdését is felülvizsgálta, s megállapította: „Semmi kétségünk nem lehet abban a vonatkozásban, hogy törzsnévi helyneveink számottevő (jelentős) része korai, XI. századi eredetű” (KRISTÓ 1976: 39). „Iménti megállapításunkat igazolja, hogy a gyér forrásadottságú XI–XII. században is közel 40 törzsnévi helynév bukkan fel a kútfőkben. ... Nem látjuk igazolva, hogy minden — akár XI. századi — törzsnév visszavezethető a X. századba, s hasonlóképp, hogy a törzsnévi helynevek a XI. század elején (esetleg közepén) túl már nem keletkezettek” (i. m. 40). Az általa vizsgált igen jelentős névanyag alapján meggyőzően állapítja meg, hogy az ilyen típusú nevek kialakulása még évszázadokon át tarthatott: hol még a törzsbe tartozás tudatának lecsapódásaként, hol személynévi közvetítéssel, hol

pedig — ahogyan azt fentebb láttuk — névköltöztetés eredményeként. Nyelvi-névtani szempontból tehát semmi nem szól amellett, hogy a törzsi névvel egyező helyneveknek a korábbiakban említett merev, túlzottan korlátozott kronológiai értéket tulajdonítsunk.

Ha a törzsnevekből alakult helynevek területi elhelyezkedését Kelet-Magyarországon megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy főleg Bihar vármegyében és a Bánság területén vannak jelen nagy számban, viszont Dél-Erdélyben ez a típus hiányzik (vö. KNEI ZSA 1943: 111–3).

2.5. A középkori Bihar vármegye településnevei között 14 törzsnévvel egyező helynév szerepel, amelyek metonimikus névadás eredményeként születtek meg: két *Jenő* Körösszegtől DNy-ra (1214/550: *Ieneu*, v. (Gy. I, 628, VR. 80: 286)), illetve Váradtól K-re (1236: *Ienev*, t. (Gy. I, 628, JAKÓ 265 [itt *Jenev*])), két *Kér* Váradtól DK-re (1249: *Keer*, t. (Gy. I, 631)), illetve Belényestől DNy-ra (1580: *Keer* (JAKÓ 278)), Kölesértől K-re *Keszi* (1220/550: *Qezy*, v. (Gy. I, 633, VR. 116: 477, JAKÓ 276 [itt *Quezy*])), két *Megyer* Váradtól Ny-ra (+1214/334: *Mager*, pr. (Gy. I, 642, JAKÓ 298)), illetve Körösszegtől ÉNy-ra (1220/550: *Megyer*, v. (Gy. I, 642, JAKÓ 298, VR. 94: 367)), négy *Nyék* Bihartól Ny-ra (*1213/550: *Nec*, v. (Gy. I, 64, VR. 101: 396)), Cséffától DNy-ra (*1214/550: *Nec*, v. (Gy. I, 647, JAKÓ 307, VR. 101: 397)), Székelyhídtól DNy-ra (1265 [c: 1266–9]/282, =1307/308: *Neek*, t. (Gy. I, 647, JAKÓ 306)), illetve Váradtól Ny-ra, Szakál, Besenyő, Kecset településekkel említik együtt (1489: *Nyeek* (Cs. I, 618)), valamint Váradtól Ny-ra *Tarján* (1341: *Teryan* (Gy. I, 674)). Az egykori honfoglaló törzsek nevei közül csak a *Kürt* és a *Gyarmat* nem fordul elő település nevében Bihar megyében.

Az ún. „vélt törzsnevek” közül néhány megyénk névanyagában is megjelenik: két *Varsány* Cséffától DNy-ra (*1213/550: *Vosian*, v. (Gy. I, 689, JAKÓ 377, VR. 151: 663)) és Váradtól DNy-ra (1322: *Wosyan*, t. seu p. (Gy. I, 689, JAKÓ 255, AnjouOkmt. II, 25)), valamint a besenyő törzsnévi eredetű *Talmács* településnév Barakonytól D-re (1429: *Tolmach* (JAKÓ 360)). Az ide tartozó nevek jó része a XIII. század elejétől kezdve adathozható, de van, amelyik csak a XIV–XV. századtól fordul elő. Hogy közülük melyik alakult közvetlenül törzsnévből, s melyik alakult esetleg más (személynévi stb.) áttétellel, nem állapítható meg.

Itt arra kell felhívni a figyelmet, hogy mindegyik törzsnévvel egyező alakú helynév egyrészes név, a kétrészes településnevek között egyetlen olyan sem található, amelynek első, megkülönböztető jelzői névrésze törzsnévi eredetű lenne. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen arra az időre, amikor a kétrészes településnevek elkezdnek terjedni névadásunkban, a törzsi hovatartozás már nem lehetett névadási motiváció, akkorra már régen elhomályosult a törzshöz való tartozás tudata. Az egyrészes törzsnévi településnevekre a kiegészülés folyamata sem jellemző, tehát e településnevekhez nem kapcsolódik fajtat jelölő köznévi

alaprész (-*fal*, -*telek* stb.). A neveknek képzős változata sem fordul elő. Ez azt mutatja, hogy a törzsnévi helynevek alakilag igen zárt névtípust képviselnek.

Olyan név azonban létezett, amelynek alapelemét adja a törzsnévi eredetű helynév, s valamely más lexéma töltötte be az első, jelzői névrész szerepét. Ebbe a csoportba 14 kétrészes településnevet sorolhatunk: Váradtól DK-re *Alkér* (1214/550: *inferioris Quer*, v. (Gy. I, 631, JAKÓ 277, VR. 117: 480)) és *Felkér* ([1272–90]>374/500 k. és 614: *Keer superiore* (Gy. I, 631), 1332–7/Pp. Reg: *Felkeer* (Gy. I, 631, Cs. I, 612)), Belényestől DNy-ra *Kecskéskér* (1332: *Kechkesker* (JAKÓ 278)), Váradtól DK-ra *Kiskér* (1552: *Kys Keer* (JAKÓ 277)) és *Nagykér* (1552: *Nagy Keer* (JAKÓ 277)), Váradtól K-re *Kisjenő* (1360: *Kis-Jenew* (Cs. I, 611) ~ *Kysjeneo* (JAKÓ 265)) és a később Arad megyéhez számított *Kisjenő* (1476, 1483: *Kysyeneo* (Cs. I, 611)), Váradtól K-re *Magyarjenő* (1561: *Magyar Jeneo* (JAKÓ 265–6)) és *Oláhjenő* (1561: *Olah Jeneo* (JAKÓ 266)), a közelebről nem lokalizálható *Csimakeszi* (1307: *Chimakezv* (AO. II, 81: 173)) és *Váraskeszi* (1307: *Waraskezv* (AO. II, 81: 173)), Kölesértől K-re *Répáskeszi* (1468, 1473, 1481: *Repeskezy* (Cs. I, 613)), *Fazekasvarsány* (1525: *Fazokaswarsan* (JAKÓ 377)) és *Tékmegyer* (1273/397/477: *Teek Meger*, v. (Gy. I, 642)). E nevek mindegyike az eredeti egyrészes névből alakult ki.

3. Népekre utaló településnevek

3.1. Magyarország történetének korai időszakában az ország eleve is soknemzetiségű volt, ám a későbbi idők különböző telepítéseinek eredményeképpen olyan fálvak is létrejöttek, amelyeket nem magyar lakosság lakott.

Ezekben az esetekben a környező magyar lakosság igen gyakran az ott élő népek nevének a falu nevében való megjelenítésével különítette el magát a települést. Sőt nem ritka az olyan helyzet sem, hogy egyetlen település nemzetiségek lakta kisebb részét is hasonlóképpen nevezték el.

MELICH ezt a névadási jellegzetességet egyenesen ősmagyar kori sajátosságnak mondja: „A honfoglalás előtt megvolt magyarnyelvi földrajzi nevekhez és földrajzi névadáskészséghez hozzá kell sorolnunk a már a honfoglalás előtt használatban volt azon népneveket is, amelyekkel a magyarok más népeket, s azokat is, amelyekkel más népek a magyarokat jelölték” (1925–29: 12).

KNIEZSA a helyneveket rendszerezve a népnévi alapú településneveknek két nagy csoportját különítette el: az egyszerű, illetve az összetett típust. Az első típuson belül két alcsoportot állapít meg: a pusztai népnévi alakú (*Horvát, Tót, Káloz* stb.) és az *-i* képzővel létrejött neveket (*Németi, Csehi, Tóti* stb.). A második típusba azokat a helyneveket sorolta, amelyekben a pusztai népnévhez még valamilyen földrajzi köznévi is kapcsolódik (*Tótfalu, Oroszfalu, Oláhtelek, Olasztelek*

stb.) (vö. KNEZSA 1943: 124). Lényegében szintén ezt a három tipológiai csoportot fogadja el KRISTÓ is (1976: 58–65).

Nagyon sok kutatónk együtt tárgyalta a pusztai személynévből létrejött helyneveket a népnévből született településnevekkel, mert észrevették, hogy van egy fontos közös tulajdonságuk: a magyar nyelvben egyes számú nominatívusi alakjaikból minden nehézség nélkül kialakulhattak településnevezések, hiszen a népnevek egyes számban is kollektív értelemben szerepelnek (vö. KERTÉSZ 1939: 37, KNEZSA 1943: 124).

Ugyanakkor nem feltétlenül kell és szabad minden népnévi alapú településnevet közvetlenül népnévre visszavezetni: elképzelhető, hogy a népnév előbb személynévvé vált, majd a személynévből született meg a helynév, általában a birtoklás kifejezésére (vö. BÁRCZI 1958a: 159, illetve KISS 1997b: 180, KRISTÓ—MAKK—SZEKFÜ 1973, 1974: 8). E megállapítást azonban a magyar történeti és régészeti irodalom zöme nem vette figyelembe, s minden népnévi nevet közvetlenül népnévből eredeztetett (vö. KRISTÓ 1976: 60).

Ha megfigyeljük, hogy milyen népek neve szerepel helyneveinkben, azt látjuk, hogy csakis olyanok fordulnak elő településnévként, amelyek korán megtelepültek hazánk területén. Az is egyértelmű, hogy e nevek nem az adott nép nagy tömbben való, zárt települési területét jelzik, hanem éppen azokon a helyeken alakultak ki, ahol „népszigetként” voltak jelen, s ez nagyon is érthető, ha szem előtt tartjuk a név alapfunkcióját, a megkülönböztetést. A magyarok közé ékelődött, önálló települést létrehozó népek nyelvi-etnikai különbsége magától értetődő módon jelentett névadási alapot környezetének. KRISTÓ felhívja a figyelmet arra, hogy az ország területén lévő különböző etnikumok helyét ezek a nevek nem tükrözhetik pontosan, annál is inkább, mert az idegen népesség által lakott hely csak az esetek egy részében kapta nevét az ott élő nép nevéből, sokszor egészen más indíték szolgál a névadáshoz.

3.2. A népnévből alakult helynevek szerkezeti típusai között jelentős kronológiai különbségek mutatkoznak. A pusztai népnévi és a népnévből képzéssel alakult helynevek jóval régebbiek, mint a kétrészesek. Összetett nevek bővítőmennyiségében az újabb korokban keletkezett településnevekben is gyakran előfordulnak népnevek.

A régebbi névtípus kialakulásának tekintetében kutatóink egyetértenek: a pusztai népnévből alakult településnevek létrejöttét a X. századra teszik (vö. GYÖRFFY GY. 1958: 60–87, illetve MEZŐ—NÉMETH 1972: 116).

KNEZSA a XII–XIII. század fordulójával lezártnak tekinti az ilyen nevek kialakulását, de a névföldrajzi vonatkozásokat figyelembevéve az ország keleti részén a XIII. század közepéig kitolja a típus kialakulásának végső időpontját (1943: 125).

MAKKAI LÁSZLÓ a törzsnévi helynevekhez sorolta a pusztai népnévi helyneveket, így keletkezésüket kizárólag a X. századra korlátozta (1947: 112). BÁRCZI GÉZA létrejöttüket a XIII. századig terjedő időre tette (1958a: 159).

Kutatóink egy része a népnevek körében vélte megtalálni a kabar törzsek neveit, s így kerülhettek e szavak a törzsnevekkel azonos csoportba, s így nyerhettek X. századi keletkezést. KRISTÓ ezt az azonosítást jogosulatlanul tartja, s ezzel szemben megállapítja, hogy pusztai népneves helynevek legalább a XIV. század végéig keletkezettek, nagyjából addig, amíg a pusztai személynéves helynévadás eleven volt Magyarországon (1976: 61). E megállapítással nyelvi alapon KISS LAJOS is egyetért (1997b: 180).

3.3. KNIEZSA a névtípus földrajzi elterjedtségét is vizsgálta Kelet-Magyarországon, s arra a felismerésre jutott, hogy a Nagy-Alföld keleti peremén előfordulása elég széles körű: Bihar vármegyében és Krassó-Szörényben egészen a hegyvidék széléig, az Erdélyi-medence keleti részén Beszterce és Görgény vidékéig, délen a Küküllő vonaláig. Ám ettől a vonaltól délre és a Székelyföldön e típusnak nincs nyoma, nem úgy, mint más régies típusnak, amelyek jelenléte itt is kimutatható (vö. KNIEZSA 1943: 124).

3.4. Az egyrészes bihari településnevek vizsgálatakor azt látjuk, hogy a népnévi alapú névadás megyénkben viszonylag ritka volt, 17 névben figyelhető meg. A metonímiával és a morfológikus úton született nevek aránya kiegyenlített. Egyetlen névben fordul elő, hogy a képzős és a képző nélküli változat is megjelenik az adatsorában. Az adatok kronológiája megengedi azt a feltevést, hogy ebben redukció (*Tóti* > *Tót*) hatását gyanítsuk, de a két forma párhuzamosan, variánsként is kialakulhatott: 1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. I, 677, JAKÓ 369), 1355: *Toth*, poss. (AnjouOkmt. VI, 356). Az e csoportba sorolható elnevezések döntő többsége a XIII. századból adatható, legkorábbi megjelenése a század elejétől figyelhető meg. Elenyészően csekély azoknak a településneveknek a száma, amelyek a XIV. századból származnak. A Bihartól DNy-ra fekvő *Nempti* elnevezésének első írásos megjelenése megyénkben a legkésőbbi első előfordulású népnévi településnév a XV. század elejéről (1410: *Nemphy*, p. (Gy. I, 646, JAKÓ 305)).

Az alábbi településnevek metonímia eredményei, azaz bennük minden morfológiai kitevő nélkül, nominatívusi alakban vált a népnév helynévvé: három *Besenyő* Váradtól ÉNy-ra ([1291–4], 1304, 1314: *Beseneu*, v., p. (Gy. I, 600, VT. 301, AnjouOklt. I, 306: 623, AnjouOklt. III, 352: 796)), Váradtól DNy-ra (1273/392/477, 1374/500 k., 1396, 1421: *Besenew*, t. (Gy. I, 600, JAKÓ 211, Cs. I, 604)), illetve egy bizonytalan lokalizálású település (1226/550: *Beseneu* (Gy. I, 600, JAKÓ 211, VR. 33: 49)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Böszörmény* ([1291–4]: *Buzurmen*, v. (Gy. I, 606, JAKÓ 210, VT. 301)), a Cséffától DNy-ra álló *Orosz* (1220/550, 1221: *Vruz*, v. (Gy. I, 649, JAKÓ 310, VR. 153: 675)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Székely* (1213/550: *Scedul*, v. (Gy. I, 666, JAKÓ 356, VR. 123: 516)), a Telegdtől K-re található *Úz* (1376: *Ws* (JAKÓ 376)) települések nevében.

Ezek mellett nagyobb számban vannak olyan népnevek, amelyek *-i* képző hozzákapcsolódásával, morfológikus úton lettek helynévvé. Az alábbi telepü-

lésnevek sorolhatók e névtípusba: a Bihartól Ny-ra fekvő *Németi* (1410: *Nemphy*, p. (Gy. I, 646, JAKÓ 305)), a Székelyhídtól DK-re ([1291–4]: *Olozy*, v. (Gy. I, 648, VT. 299)), illetve a Váradtól É-ra található *Olaszi* (1215/550: villa *Latinorum* (Gy. I, 648, VR. 88: 340), 1273/392/477, 1285/477 [2a], 1351, 1410 [2a], 1587: *Olazy*, v., civ., de (Gy. I, 648, ZsO. II/2: 441, ComBih. 237)), a három *Tóti* Cséffától DK-re (1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. I, 677, JAKÓ 369)), Körösszegtől DNy-ra (1284/410: *Thothy* (Gy. I, 677, JAKÓ 370)), illetve Székelyhídtól DK-re ([1291–4], 1406: *Toty*, v. (Gy. I, 677, ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 370, VT. 300)), a két *Csehi* Váradtól D-re (*1220/550, 1312/XVIII, 1313, 1374, 1406: *Chehy*, v., p. (Gy. I, 608, JAKÓ 226, ComBih. 84, AnjouOklt. III, 101: 213, 230: 512, VR. 47: 110)), valamint Körösszegtől DNy-ra (1284/410: *Cehy*, t. (Gy. I, 608, JAKÓ 226)) álló települések neve.

A szerkezeti változással alakult nevek között tarthatjuk számon a fentebb említett *Orosz* településnévből bővüléssel, az *-i* képzőmorfémával gyarapodott *Oroszi* településelnevezést (1282: *Vrusi* (JAKÓ 310)).

A népnévi alapú kétrészes nevek (45) létrehozásában a szintagmatikus szerkesztés játszotta a legnagyobb szerepet. Az elnevezések második névrészének jellemzője, hogy nagyjából fele-fele arányban szerepel bennük a hely fajtáját megjelölő jelentésű lexéma (19), s a magát a helyet megnevező funkciójú névrész (24). A hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi alaprészekhez (*-telek*, *-telke*, *-falu*, *-falva*, *-háza*) az alábbi nevekben kapcsolódik népnév: két *Besenyőtelek* a Váradtól DNy-ra (1319/414/581: *Besenyő Thelek* (AO. V, 193: 488 Gy. I, 600 [itt 1319/414/XVI. datálással])), illetve a Várad felé eső (1327: *Beseneuteluk*, p. (Gy. I, 600, JAKÓ 211, AnjouOklt. XI, 261: 556)), a Belényestől DK-re található *Cigányfalva* (1588: *Cziganfalwa* (JAKÓ 223)), a megye Ny-i részén, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Csehtelek* (1351: *Chehtelek* (JAKÓ 226)), a Margittától D–DK-re található *Cséhtelek* (1305: *Cheyteluk* [2a], p. seu v. (Gy. I, 608, JAKÓ 227, AnjouOklt. I, 353: 732)), a Telegdtől ÉK-re álló *Oláhtelek* (+1283: *Olahteluk*, p. (Gy. I, 647, Cs. I, 618, JAKÓ 309)), más néven *Oláhtelke* (1324: *Olahteluke*, p. (Gy. I, 647, AnjouOklt. VIII, 115: 219)), a Hunyadtól ÉNy-ra fekvő *Orosztelek* ([1291–4]: *Vruzteluk*, v. (Gy. I, 649, Cs. I, 618, JAKÓ 310, VT. 300)), az Élesdtől DK-re található *Szászfalva* (1552: *Zazfalwa* (JAKÓ 348)), más néven *Szászháza* (1508: *Zazhaza* (JAKÓ 348)), a Váradtól D-re található *Székelytelek* ([1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. I, 666, JAKÓ 356 [itt *Zekultekek*], VT. 358)), négy *Tótfalu* Székelyhídtól É-ra (1349: *Thotfalw* (JAKÓ 369)), Bihartól ÉNy-ra (1366–1405, 1460, 1463, 1471: *Thothfalw* (Cs. I, 626)), Váradtól ÉK-re (1443: *Tothfalu*, p. (ComBih. 298)), valamint Diószeg mellett (1439: *Thotfalw* (ComBih. 111)), a Szalárdtól DK-re fekvő *Tótfalva* (1413: *Tothfalwa* (JAKÓ 369)), három *Tóttelek* Bihartól K-re ([127290]>374/500 k. és 1614: *Thothelek* ~ *Totthelek*, v. (Gy. I, 678)), Székelyhídtól É-ra

(1329/358: *Tothteluk*, v. (Gy. I, 678, Cs. I, 626, JAKÓ 369)), illetve Váradtól ÉNy-ra (1465: *Thothtelek* (JAKÓ 371)).

Talán népnévből lett személynév az első névrésze az *Úzfalva* (1319: *Wozfolua* al. nom. Keykus (Cs. I, 612)), *Úzháza* (1451: poss. Kekes et pred. *Vzhaza* (Cs. I, 612, JAKÓ 277)) településneveknek. A birtokos személyjeles forma e nevekben létrejöhetett a hasonló, személynévi előtagú helynevek mintájára, de az is elképzelhető — néhány esetben (*Tatárfalva*, *Úzháza*) nagyobb valószínűséggel —, hogy a népnévvvel egyező előtag személynévi használatában vált a településnév alkotóelemévé.

A népnévi előtagot tartalmazó kétrészes településneveknek a kronológiai jellemzője láthatóan eltér az egyrészes népnévi eredetű elnevezések fentebb megállapított jellemzőjétől. A XIII. századból kis számban adatolhatók, nagyobb arányban a következő században jelennek meg: a XIV. és a XV. században keletkezésük számát tekintve kiegyenlítettnak látszanak, sőt még a XVI. században is változatlanul népszerűek.

A földrajzi köznévi utótagot vizsgálva azt láthatjuk, hogy a népnévi előtagokhoz megyénkben döntően a *-telek(e)* utótag járult, valamivel ritkább a *-falva ~ -falva* előfordulása, s csupán egyetlen adat tartalmazza a *-háza* utótagot.

A népnévi első névrésszel rendelkező bihari helynevek szerkezetéről megállapíthatjuk, hogy valójában birtokos jelzős viszonyt tükröztek, ám erre a viszonyra a névalakokban morfológiai elem ritkán utalt, vagyis a birtokos szerkezet az esetek legnagyobb részében jelöletlen.

Az itt felsorolt településnevek elsődleges névként jöttek létre, újonnan megtelepedő lakosság által alapított települések lehettek. Ezt azonban nem állíthatjuk azoknál a településeknél, amelyekben a népnévi előtag megnevező funkcióban álló, már létező településnévhez utólag, másodlagosan kapcsolódott. E neveink a következők: a Székelyhídtól DK-re fekvő *Engolaszi* ([1291–4]: *Engolozy* (Gy. I, 648, JAKÓ 308, VT. 222)), Sebesvártól ÉNy-ra fekvő *Magyarbáród* (1392: *Magiarbarod* (JAKÓ 207)) és ikertelepülése *Oláhbáród* (1392: *Olahbarod* (JAKÓ 207)), a Szalárdtól K-re található *Oláhderna* (1406: *Olahdarna* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 232)), a Szalárdtól K-re fekvő *Magyarderna* (1406: *Magyardarna* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 232)), a Margittától DK-re fekvő *Oláhdéda* (1401: *Olahdeda*, p. (ZsO. II/1, 155: 1306)), a Margittától DK-re található *Oláhszáldobágy* (1401: *Volahaly Zaldobag*, p. (ZsO. II/1: 155: 1306)), az Élesdtől Ny-ra található *Oláhlugas* (1406: *Olahlugas* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 292)), a Váradtól ÉK-re fekvő *Tóthalmás* (1421, 1496: *Tothalmas*, poss. walachalis (JAKÓ 194, Cs. I, 602, ComBih. 298)), a Belényestől É-ra fekvő *Magyarremete* (1445: *Magyarremethe* (JAKÓ 328)), és ikertelepülése *Oláhremete* (1445: *Olahremethe* (JAKÓ 328)), az Élesdtől Ny-ra fekvő *Magyarlugas* (1458: *Magyarlugas* (Cs. I, 615)), a Belényestől DNy-ra fekvő *Magyarfenes* (1491:

Magyarfenes (JAKÓ 241)), a Széplaktól É-ra található *Magyarventer* (1513: *Magyarventer* (JAKÓ 386)), a Székelytelektől ÉK-re található *Magyargyepes* (1552: *Magyar Gyepes* (JAKÓ 251)), az Élesdtől DK-re álló *Magyarkakucs* (1552, 1560: *Magyar Kakwch* (JAKÓ 266, ComBih. 65)), az Asszonyvásárától K-re fekvő *Oláhcsatár* (1552: *Chyathar valakorum* (JAKÓ 224)), az Élesdtől DK-re fekvő *Oláhkakucs* (1552: *Olah Kakwch* (JAKÓ 266)), a Széplaktól É-ra található *Oláhventer* (1557: *Olahventer* (JAKÓ 386)), a Váradtól DK-re lévő *Magyarcséke* (1561: *Magyar Chyeke* (JAKÓ 228)), a Váradtól K–ÉK-re található *Magyarjenő* (1561: *Magyar Jeneo* (JAKÓ 265–6)), és ikertelepülése *Oláhjenő* (1561: *Olah Jeneo* (JAKÓ 266)) a Székelytelektől DK-re fekvő *Oláhgyepes* (1583: *Olahgiepes* (JAKÓ 252)), a Széplaktól DNy-ra álló *Magyarökrös* (1587: *Magiareökreös* (JAKÓ 311)), és ikertelepülése *Oláhökrös* (1587: *Olaheökreös* (JAKÓ 311)).

Adataink azt mutatják, hogy a népnévi előtagok *magyar–oláh* szembenállása a XIV. század végén jelenik meg, s a következő két században számuk láthatóan megnő, s ez a román betelepedés tükröződése a névrendszerben.

Általános tendenciaként elmondható tehát, hogy az egyrészes (puszta személynévi és képzős) helynevek viszonylag kis számmal, egy régebbi névréteg részeként vannak képviselve Bihar megye anyagában. Ezeket idővel a kétrészes nevek típusa váltotta fel, amely a lakók etnikumát megjelölő nevek között jóval nagyobb számú. Ezt a névrendszertani változást néhány név egyedi változásformája is mutatja. Több olyan település van a megyében, amely puszta népnévi formában jött létre, de később a település nevében kiegészüléssel földrajzi köznévi utótag is megjelent: *Besenyő* > *Besenyőtelek*, *Székely* > *Székelytelek*, *Úz* > *Úztelek*¹⁵. Arra is van példa, hogy a jelöletlen formát jelölt váltotta fel, tehát a névben bővülésnek nevezett szerkezeti változás történt: *Tótfalu* > *Tótfalva*, *Oláhtelek* > *Oláhtelke*¹⁶. Talán fordított folyamat, redukció zajlott le a *Tatárfalva* > *Tatárfalu* esetében. A *Cigányfalva* elnevezés szintén redukcióval jött létre

¹⁵ **Besenyő** 1273/392/477, 1374/500 k., 1396, 1421: *Besenew*, t. (Gy. I, 600, JAKÓ 211, Cs. I, 604) > **Besenyőtelek** 1319/414/581.: *Besenyő Thelek* (AO. V, 193: 488 Gy. I, 600 [itt 1319/414/XVI. datálással]), **Székely** 1213/550: *Scedul*, v. (Gy. I, 666, JAKÓ 356, VR. 123: 516) > **Székelytelek** [1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. I, 666, JAKÓ 356 [itt *Zekultelek*], VT. 358), **Úz** 1376: *Ws* (JAKÓ 376) > **Úztelek** 1475: *Wzthelek* (JAKÓ 376)

¹⁶ **Oláhtelek** +1283: *Olahteluk*, p. (Gy. I, 647, Cs. I, 618, JAKÓ 309) > **Oláhtelke** 1324: *Olahteluke*, p. (Gy. I, 647, AnjouOklt. VIII, 115: 219), **Tótfalu** (Bihartól ÉNy-ra) 1366–1405, 1460, 1463, 1471: *Thothfalw* (Cs. I, 626) > **Tótfalva** 1477: *Thothfalwa* (JAKÓ 369)

a *Cigánymiklósfalva*-ból¹⁷. E változás eredményeképpen az eredetileg személynévi előtagú név átkerült abba a névcsoporthoz, amelyet a beszélők nyelvtudata népnévi helynévnek tekint, ezért számbavétele e csoportban sem felesleges.

Az Árpád-kori Bihar megye sokszínű népi összetételét híven tükrözi, hogy településneveinek viszonylag jelentős hányada tartalmaz népvét. Érthető módon igen gyakori a kétrészes településnévpárok *magyar* (11) — *oláh* (14) jelzői szembenállása, ugyanakkor az egy és kétrészes elnevezések második leggyakoribb népvéte a *tót* (14). Az *oláh* megkülönböztető névrész zömmel a megye keleti–északkeleti, illetve délebbi részén jelenik meg, s ez egyértelműen a román beszivárgást mutatja: magyar környezetben román népesség telepedett le. Ezek általában egy már meglévő magyar falu mellé való telepedések, illetve telepítések. Adataink szerint a népességmozgásnak ez a folyamata a XIV. század végétől indulhatott meg, s még a XVI. század végén is találkozunk első adatolással. A legkorábbi datálású adat az +1283-as, valószínűleg hamis oklevélből származó *Olahteluk*, p. (Gy. I, 647, Cs. I, 618, JAKÓ 309) településé. A legkorábbi hiteles *oláh* jelzős névalak 1392-ből származik, *Olahbarod* (JAKÓ 207) település neve, a legkésőbbi az 1587-ből adatolt *Olaheökreös* (JAKÓ 311). Fontos tanulsága van annak a ténynek, hogy településneveink között egyetlen **Oláh ~ *Oláhi*, **Rác ~ *Ráci*, **Tatár ~ *Tatári*, **Török ~ *Töröki*, **Cigány ~ *Cigányi* névalak sem fordul elő. Ezek a népvétek csupán kétrészes nevek első, jelzői előtagjában fordulnak elő. Mindebből arra következtethetünk, hogy ez utóbbi települések késői keletkezésűek, abból az időből valók, amikor már nem születtek pusztán népnévből vagy *-i* képzős népnévből településnevek. KISS LAJOS hívja fel a figyelmünket arra, hogy az a tény, hogy az erdélyi területen — így Biharban — egyetlen egy **Oláh*, **Oláhi* településnév sem található arra mutat, hogy abban az időben amikor az ilyen típusú nevek megszülettek (tehát a XI–XII. században) a magyarság szomszédságában román telep nem létezett (KISS 1999a). (A román eredetű településnevekről ld. a névátvételtől szóló pontot.)

A *tót* jelzős helynevek esetében nem figyelhető meg a *tót–magyar* névtani szembenállás. Hogy e nevek egy régebbi névrétegbe tartoznak, az adatoláson kívül névrendszertani összefüggések is mutatják. Három település egyrészes nevének lexikai alapeleme a *tót* (Cséffától DK-re, a Fekete-Körös bal partján fekvő *Tót* (1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. I, 677, JAKÓ 369)), Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1284/410: *Thothy* (Gy. I, 677, JAKÓ 370)), illetve Székelyhídtől DK-re, a Bisztra bal partján található *Tóti* településeké ([1291–4], 1406: *Toty*, v. (Gy. I, 677, ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 370, VT. 300)), míg a kétrészes elnevezések első névrészeinek szerepében kilencszer ta-

---

¹⁷ **Tatárfalva** 1580: *Totorfalua* (JAKÓ 364) > **Tatárfalu** 1598: *Tatorfalu*, p. (ComBih. 336), **Cigánymiklósfalva** 1406: *Chykanmyklosfalua* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 223 [itt *Chikanmyklosfalua*]) > **Cigányfalva** 1435: *Chyganfalwa* (JAKÓ 223)

lálkozhatunk vele. A második névrész e nevekben (a *Tótalmás* kivételével) mindig valamilyen földrajzi köznévről: *Tótfalu* (1. Nagymihályfalva mellett Székelyhídtól É-ra, 2. Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján, 3. Váradtól ÉK-re, 4. Diószeg mellett az Ér patak jobb partján)¹⁸, *Tótfalva* (Szalárdtól DK-re, a Gyepes-patak bal partján)¹⁹, *Tóttelek* (1. Bihartól K-re, 2. Székelyhídtól É-ra, 3. Váradtól Ny–ÉNy-ra, a Sebes-Körös jobb oldalán)²⁰.

A népnevek értelmezésével e korszakban óvatosan kell bánnunk, akkori jelentésük nem feltétlenül azonos a maival (vö. BENKŐ 1998b: 58–75). Vegyük szemügyre a fentebb felsorolt, Biharban elterjedt népneveket. A *tót* népnév germán, feltehetően gepida eredetű, eredetileg a gepidákra és a velük a Kárpát-medencében együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozott. A magyarság úgy vette át e nevet, hogy azokra a szláv csoportokra alkalmazva használta, amelyek nem rendelkeztek önálló államisággal, s önmagukat az összefoglaló *slověne* ’szláv’ névvel illették. Ide tartoztak a szlovének (vendek), kaj-horvátok, szlovákok. Hogy egy adott névben milyen szláv népességet takar a megjelölés, történeti-földrajzi vizsgálatokkal többnyire meg lehet állapítani.

A honfoglalás előtt török népességtől átvett, helyneveinkben is előforduló *orosz* népnévvel szintén nagyon vigyázva kell bánni. Abban az időben, amikor a keleti szlávok még egységesen óorosz nyelven beszéltek, az orosz nevet nem a mai ’nagyorosz’ jelentésével kell értelmeznünk. Az ősi óorosz nyelvből története során differenciálódással orosz, fehérorosz, ukrán nyelvvé fejlődött, ám ezekre a XIV. század előtt még gondolni sem szabad. Az ukrán nyelvjárású ruszinok vagy rutének hazánk területére való tömeges betelepülése 1320 táján indulhatott meg, ám őket a magyarság szintén az *orosz* névvel illette.

4. Foglalkozásra, méltóságra, szolgáltatásra utaló településnevek

A magyar nyelv sajátos névadási módjainak egy jellegzetes fajtája, amikor hivatás-, foglalkozás- és mesterségnevek lesznek egyes számú nominatívusi alakjukban településnévvé. Legkorábbi ilyen helyneveink a veszprémi apátság alapító oklevelében fordulnak elő (1020 k./1109) *Σαμταγ* (’szántó’), *Γριντζαρι* (’gerencsér’). E névtípust széles körű forrásként először HECKENAST GUSZTÁV használta fel (1970. 32–51).

---

¹⁸ 1. 1349: *Thotfalw* (JAKÓ 369) 2. 1366–1405: *Thothfalw* (Cs. I, 626) 3. 1443: *Tothfalu*, p. (ComBih. 298) 4. 1439: *Thotfalw* (ComBih. 111)

¹⁹ 1413: *Tothfalwa* (JAKÓ 369)

²⁰ 1. [1272–90]>374/500 k. és 614: *Thothelek* ~ *Totthelek*, v. (Gy. I, 678) 2. 1329/358: *Tothteluk*, v. (Gy. I, 678, Cs. I, 626, JAKÓ 369) 3. 1465: *Thothtelek* (JAKÓ 371)

4.1. A névadás motivációját az e csoportba tartozó neveknel' többen különbözöképpen próbálták magyarázni: „alapos okunk van annak a feltevésére, hogy azért használatosak ezek a foglalkozást jelentő szók helynevekül egyes nominatívusi alakjukban, mert az általuk jelölt föld eredetileg egyetlen ilyen foglalkozást űző ember birtoka volt” (KERTÉSZ 1939: 39). Ezzel ma már nem minden kutató ért feltétlenül egyet, az azonban bizonyos, hogy az egyént jelölő szó a névadás során gyűjtőnévként az egész falu nevévé lesz, mert a település egyetemesen vagy legalább lakosainak egy része (ministeriales conditionarii) valamilyen szolgálatra van kötelezve. Az ilyen helyeket szokás szolgálonépi településeknek, a neveket szolgálonépi neveknek nevezni.

A problémával főleg történészeink foglalkoztak, így többször elővette a témát GYÖRFFY GYÖRGY is. Rámutatott, hogy a magyarországi szolgálonépi rendszernek Cseh- és Lengyelországban található még helynévi és okleveles megfelelője: „ezekben az országokban is megtalálhatók e rendszer helynévi emlékei, a foglalkozásnévből képzett falunevek, ami egy olyan jelenségre mutat, hogy az illető falu lakóinak többsége egyféle szolgáltatást teljesített. A cseh, lengyel és magyar kutatás e helynevek vizsgálatát állította középpontba, elsősorban azért, mert a szolgálonépi berendezkedést megvilágító egykorú írott forrás nincs” (GYÖRFFY GY. 1972: 263).

Az ilyen falvak lakóiról kétféle nézet alakult ki. Az egyik szerint a település lakói mindannyian egyetlen, a kijelölt szolgáltatásra voltak kötelezve: „a nominatívusban álló foglalkozásnevek mint helységnevek ... a királyi uradalmak egy-egy sajátos szolgálati beosztásban tevékenykedő népeinek csoportos települései” (MAKKAI 1947: 112–3), míg mások szerint a településeket többféle mesterséget űző szolgálonépek lakták. A magyarországi viszonyokra az utóbbi állapotot tartja jellemzőnek GYÖRFFY is: „Átlagosnak mindamelllett az a falutelepülés tekinthető, amelyben egy- vagy többféle szolgálonép lakott és a falu neve semmit sem árul el a szolgálatról, amilyen az István király által különféle egyházaknak eladományozott falvak túlnyomó része” (GYÖRFFY GY. 1972: 265). Ugyanezen a véleményen van KRISTÓ is, aki a XI–XII. századi és a XIII. század eleji egyházi összeírások tanúságára utalva a szolgáltatók szórt, tehát nem egy faluba koncentrált elhelyezkedését hangsúlyozza (vö. KRISTÓ 1976: 78). Sőt továbbmenve megállapítja, hogy lényegi különbség nincs a foglalkozásnévi és nem foglalkozásnévi eredetű névvel megnevezett helységek között, hiszen egyik is, másik is bizonyos szolgáltatások teljesítésére volt kötelezve.

4.2. A település névadásának csak egyik lehetséges motivációja a foglalkozásnév (vö. KRISTÓ 1976: 80, KISS 1997b: 180). Éppen ezért azzal is tisztában kell lennünk, hogy nem minden szolgálonépi falu kapta nevét a szolgáltatásról, hiszen például ha egy településnek korábban, a szolgálat kijelölése előtt is volt már neve, annak megváltoztatására nem volt szükség. A fenti gondolat továbbvezetése megengedhetővé teszi azt a feltevést is, hogy más oldalról viszont nem

minden foglalkozásnévi alapú településnév nyerte nevét közvetlenül a benne lakók foglalkozásáról, illetve szolgáltatásáról. Nagyon sokszor nem zárható ki, hogy a foglalkozásnév előbb személynévvé vált, és e személynév lett a névadás alapja. Bizonyosra vehető másodlagos voltuk akkor, ha a foglalkozásnév már meglévő helynévhez előtagként kapcsolódik, vagy ha igazolható, hogy a korábban megkülönböztető elemmel álló foglalkozásnévről levált a megkülönböztető elem, és a mesterségnév önállóan válik a település nevévé. Mindez azt is mutatja, hogy foglalkozást jelölő szó különféle szerkezetű nevekben is előfordulhat: egyrészes képző nélküli és képzős formában, illetőleg olyan kétrészes névben, amelynek alaprésze földrajzi köznév, vagy korábban meglévő helynév.

Ha a KNIEZSA által felrajzolt XI. századi Magyarország térképére (1938: II. melléklete) vetítjük az ismert szolgálónépi falvakat, földrajzi elhelyezkedésüket vizsgálva azt láthatjuk, hogy a tisztán magyar nyelvű területeken viszonylag csekély számban vannak jelen, míg a szláv-magyar vegyes lakosságú vidéken találjuk a legtöbb ilyen helynevet, s a tiszta szláv lakosságú területeken szintén kevés fordul elő belőlük. GYÖRFFY ezt a különböző etnikumok munkamegosztásával magyarázza (vö. GYÖRFFY GY. 1972: 270, 1977: 432). Nagyszabású tanulmányában felsorolja azokat az ősi foglalkozásokat, amelyek az ilyen falvak létrejöttében szerepet játszottak: solymászat (*Solymos, Solymár, Szokolár*), méhészet (*Födemes, Olvár, Méznevelő, Mézmívelő, Sonkolyos, Birtiny ~ Bertény*), földművelés (*Arács, Ratej, Szöllős*), ipari tevékenység (*Rudnok ~ Rednek, Kovár(c), Kazinc, Kaznacs, Tárkány*) stb. Külön szól a *Dusnok* helynévről, amelyek lakóit az egyháznak adták át *torló* szolgálatra, ami azt jelentette, hogy évente előre meghatározott alkalmakkor ünnepi torra valóval tartoztak.

A névadással kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy „foglalkozásnév nemcsak új telepítés nyomán vált falunévvé, hanem új szolgálati viszony révén is, mindazonáltal az új telepítés erősebb indíték volt új helynév keletkezésére, mint a szolgálat módosulása” (GYÖRFFY GY. 1972: 289).

Nagyon gyakori, hogy a településnévben nem maga a foglalkozás vagy szolgáltatás neve, hanem annak egy-egy mozzanata vagy éppen munkaeszköze, tárgya van jelen (*Ártánd, Méhelő, Disznó* stb.) (vö. GYÖRFFY GY. 1972: 289, KRISTÓ 1976: 84). E szavak azonban áttételesen szintén települések lakóinak foglalkozására utalnak.

Feltűnő, hogy a XI–XII. század eleji oklevelekben csak elvétve fordulnak elő foglalkozásnévi helynevek, holott az ilyen típusú nevek jelentős részének X. századi megléte esetén a XI–XII. században lépten-nyomon találkozunk kellene velük. Ebből a tényből „arra következtethetünk, hogy a foglalkozásnévi helynevek kialakulása nemhogy a X. századdal, hanem még a XI–XII. századdal sem fejeződött be” (KRISTÓ 1976: 74). Sőt még „... a korai oklevelekben általában nem szereplő foglalkozásnevekből a középkor későbbi, XIV–XV. századaiban is

alakultak puszta foglalkozásnévi helynevek, mint pl. Bihar megyében (1600: *Korbonar*, JAKÓ 269)” (KRISTÓ 1976: 77). KISS LAJOS e névadási mód eleven-ségét a X–XI. századra teszi, de egyáltalán nem zárja ki, hogy az ilyen típusú településnevek később is keletkeztek (vö. KISS, 1997b: 180).

4.3. Bihar vármegyében az alábbi foglalkozásra utaló településneveket ismer-jük. Királyi szolgálatban álló ácsok lakóhelyére utalhatott a Körösszegtől K-re fekvő *Ácsi* (1332, 1332–7/Pp. Reg: *Alchi*, v. (Gy. I, 593, JAKÓ 199)) település neve (vö. HECKENAST 1970: 90). Megyénkben két *Csatár* nevű település élt: ÉK-en Asszonyvásárától K-re (*1208/550: *Satar*, v. (Gy. I, 607, VR. 123: 513)), és Bihartól K-re (*1213/550: *Catar*, v. (Gy. I, 607, JAKÓ 224, VR. 44: 99)), amelyek lexikai alapeleme egyes feltevések szerint a középkori magyar nyelvben használatos *csatár ’pajzsgyártó’ → ’fegyverkészítő’ jelentésű szláv jöve-vényszó volt (KNIEZSA 1943: 194, HECKENAST 1970: 94, 95). Szláv megfelelője a szb.-hv. *Štitari* [többes szám] hn. (HASz 17: 798), a cseh *Štitary* [többes szám] hn. (Profous 4: 305). A Konyár körül, a Kék-Kálló bal partján található *Csősi* (1213/550: *Seusci*, v. (Gy. I, 609, VR. 129: 543)), *Csősz* (*1312/XVIII.: *Cheus*, t. (AO. III, 101: 213, Gy. I, 609)) településnév szintén szolgálonépek lakhelyére utalt, ám szemantikai tartalma vitatott: HECKENAST felhívja a figyelmet arra, hogy a TESz. jelentésértelmezése: ’aki a királyi háznak szánt állatok kezelésével volt megbízva’ téves. A *csősz* az Árpád-korban ’kikiáltó, kihirdető, börtönőr’ je-lentésű főnévként volt használatos (HECKENAST 1970: 11). A falu első lakóinak foglalkozására utaló régi *fegyvernek* ’fegyverhordozó’ (TESz. I, 860, KNIEZSA 1943: 194, GYÖRFFY GY. 1972: 291, KISS 1999b: 101, 1999a: 113, 180) főnév szerepel a Bihar vármegyében Bihartól ÉK-re, az Almás-patak bal partján fekvő (1213: *Fegyvernuch* (JAKÓ 240)) és a Debrecen mellett elterülő (1411: *Feguernek* (Cs. I, 608)) település nevében, s ez a lexéma áll megkülönböztető jelzői funkcióban *Fegyvernekpeterd* első névrészában is. A m. R. *horó* ’belső udvari ellátást végző szakács’ főnévből született a Székelyhídtól É-ra kereshető *Horó* település neve (1400, 1417, 1421: *Horo*, poss., t. (Cs. I, 610, ZsO. II/1: 1002)), amely királyi szolgálatban álló szakácsok jelenlétére utalt (HECKENAST 1970: 106, KISS 1992: 92). A (Berettyó)Újfalutól DNy-ra ([1291–4]: *Kuachy* (Gy. I, 635, VT. 223)), illetve a Bihartól ÉK-re fekvő ([1291–4], 1310/338: *Kuachy* (AO. II, 430: 994, Gy. I, 635, JAKÓ 283, VT. 358)) *Kovácsi* falvak neve azt fejezi ki, hogy a település lakói királyi vagy várhoz tartozó kovácsok voltak (HECKENAST 1970: 109, KISS 1992: 92, JAKÓ i. m. 63). A Debrecentől D–DNy-ra fekvő *Köteles* (1335, 1347: *Kwtiles* (Cs. I, 614, JAKÓ 287 [itt *Kwtheles*])) la-kói minden bizonnyal kötélverők voltak. Királyi szolgálatban állhattak azok a *madarászok*, akikről a Cséffától D-re álló *Madarász* település ([1291–4], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1482, 1588: *Madaraz*, v. (Gy. I, 641, Cs. I, 615, JAKÓ 293, VT. 358, ComBih. 203)) a nevét kapta (HECKENAST 1970: 114, GYÖRFFY GY. 1972:

290). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy e név esetében KNEZSA valószínűnek látja a személynévi áttételt (1943: 197). Királyi vadászkutya-gondozók lehettek a Cséffától Ny-ra fekvő *Peszére* település (1220/550 [2a]: *Pescera*, v. (Gy. I, 654, Cs. I, 620, JAKÓ 319, VR. 111: 445)) lakói (HECKENAST 1970: 117). Az elnevezésnek a szláv nyelvek helyneveiben is megvoltak a megfelelői: Csehországban *Psáry*, *Psáře*, *Psářov*, Lengyelországban *Psary* alakban van meg (HECKENAST 1970: 117). A királyi uradalmaknak és várispánságoknak beszállított és ott raktározott termékek kezelőinek lakóhelyére utalt a Bihartól ÉNy-ra fekvő (1310 [2a], 1335 [2a], 1355 [3a]: *Tarnuk*, p. (JAKÓ 364, AnjouOkmt. III, 171, AnjouOkmt. VI, 362, AnjouOklt. II, 434: 1001)), és az Érmihályfalvától É-ra megtelepedett (1215: *Tauarnuc* (VR. 137: 585)) *Tárnok* települések neve. Feltehető, hogy a Bihartól É–ÉNy-ra fekvő *Vadása* szintén e névcsoporthoz sorolható, s királyi vadászokra utalt (JAKÓ 1940: 43, 318), ám HECKENAST összefoglaló munkájában ez nem kapott helyet. Ugyanez vonatkozik a Váradtól D–DK-re, a Hév-jó-patak felső folyásánál lévő *Vadász* (1552: *Wadassa* (JAKÓ 377)) és Váradtól Ny–ÉNy-ra a Sebes-Körös bal partján álló *Vadászó* (+1214/334: *Wodazow*, v. (Gy. I, 681, JAKÓ 377 [itt *Wodazov*])) falvakra is (JAKÓ i. m. 82, 377). Szintén foglalkozásra utalt az *Udvarnoktelek* (pontos helye ismeretlen, valahol Bors körül kereshető: 1319: *Vduornukteluk*, t. seu p. (Gy. I, 679, AnjouOkmt. I, 497, AnjouOklt. V, 148: 372)) elnevezés is: első lakói a királyi udvarházak liszt- és kenyérellátását biztosító udvarnokok (panisdatores) voltak. Mindebből az is adódik, hogy az ilyen falvak főleg a királyi várispánságok és uradalmak keretén belül jöttek létre. Talán a foglalkozásnévi alapelemre visszavezethető helyneveink közé sorolhatjuk a (Berettyó)Újfalutól DNy-ra, a Berettyó bal partján álló *Darvast* (1332, 1396, 1587: *Darvas*, p., v. (ComBih. 100)) is. Nevét néhányan a Sárrétben egykor elterjedt darvászattal hozzák kapcsolatba. Úgy vélik, lakói királyi darvászok lehettek, s a név utalhatott a darutollal való kereskedésre is (JAKÓ 1940: 14, 87). A képző mindenestre szokásosan utalhatott a vidék darvakban való gazdagságára is (KISS 1999b: 102, 1996: 114, 1997b: 182).

Az ott lakók szolgáltatásra való kötelezettségének jelentésmozzanata figyelhető meg a Bihar vármegyében is létező, Bihartól ÉNy-ra fekvő *Dusnok* (1215/550: *Dusunic*, v. (Gy. I, 614, JAKÓ 236, VR. 59: 171)) helynévben is. A *dusnok* 'az egyháznak hagyományozott szolgálta, akinek kötelessége volt egykori ura lelkéért bizonyos szolgáltatásokat teljesíteni' (TESz. I, 693, OklSz. 1000 *torló*) jelentésű főnév (vö.: FNESz. *Dusnok*, KISS 1999a: 113, 1997b: 135). GYÖRFFY szerint az ilyen nevű Árpád-kori települések úgy jöttek létre, hogy helyben lakó agrártermelőket átadtak az egyháznak torló szolgálatra: évente meghatározott alkalmakkor ünnepi torra valót adtak az egyháznak (GYÖRFFY Gy. 1977: 448, 1972: 289, 297, 309). A lakosság tulkokkal való adózására utalt

a Székelyhídtól ÉNy-ra az Ér jobb partján fekvő *Tulogd* elnevezése ([1291–4]: *Tulukd* (Gy. I, 678, JAKÓ 372, VT. 222)). A Sebes-Körös jobb partján található *Tinód* (1406: *Thynod* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 367) ~ *Tynod* (ZsO. II/1: 636)) lakói szintén állatokkal, mégpedig tinókkal adóztak. Hasonló a jelentése a Bihartól DNy-ra fekvő *Ártánd* településnévnek (+1214/334: *Artandi* (Gy. I, 595), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1587: *Artand* (Gy. I, 595, JAKÓ 201, VT. 301, 358)), a Sebes-Körösig lehúzó nagy tölgyerdőbe települt, s elnevezése arra utalt, hogy a falu lakói ártányokkal, herélt kandisznókkal adóztak a garamszentbenedeki apátságnak (vö. HECKENAST 1970: 10, KRISTÓ 1976: 84, 85, JAKÓ 1940: 65).

Ahogy azt már említettük, sokszor nem magát a foglalkozásnevet találjuk meg a településnévben, hanem a foglalkozásra utaló eszköz neve, vagy valamilyen más arra utaló lexéma jelenik meg benne. Erre lehet példa megyénk *Méhkerék* nevű faluja (1359, 1475, 1588: *Mehkerék* (Cs. I, 616, JAKÓ 300, ComBih. 210)), amelynek elnevezése a foglalkozás helyére, tudniillik a méhészkedésre alkalmas (Fekete-Körös menti) nagy erdőségre utalt. A megye két *Méhes* települése a Cséffától ÉK-re (1300, 1587: *Mehes*, v. seu p. (Gy. I, 642, ComBih. 209)) és Körösszegtől É-ra a Sebes-Körös és a Berettyó között fekvő elnevezése (1421, 1554: *Mehes* (Cs. I, 616, JAKÓ 300)) ugyancsak méhészkedésre utalt. Hasonló a Belényes szomszédságában álló *Mézes* településnév (?=1327, 1341: *Mezes*, de (ComBih. 218)) motivációja is, lakói szintén méhészek, mézművelők voltak. A Hunyadtól ÉNy-ra a Sebes-Körös bal partján elterülő (1256/283/572, 1257, 1264/298/572, 1283/284/572, 1284/572, 1294, 1298/572: *Sunkulus*, t. seu p., m. (Gy. I, 662, Cs. I, 622, JAKÓ 342)), és a Belényes mellett Ny-ra a Fekete-Körös bal partján található (1422: *Sonkolos* (Cs. I, 622, JAKÓ 342 [itt *Sonkolyos*])) *Sonkolyos* nevében a méhészkedés során keletkező *sonkoly* 'a lépes méz kicsurgatása után visszamaradó viasztartalmú salak, a méhviasz nyersanyaga' főnév szerepel (vö. GYÖRFFY I. 1913/1942: 331, GYÖRFFY GY. 1977: 438, KISS 1976: 158). A kétrészes nevek közül e csoportba sorolhatjuk a Belényestől K–DK-re álló *Szénfalva* (1588: *Zenfalwa* (JAKÓ 269)) nevét, amelynek rom. *Korbonar* alakja (1600: *Korbonar* (JAKÓ 269)) is egyértelműen alátámasztja a foglalkozásnévre való utalás tényét: lakói szénégetők voltak (vö. KNIEZSA 1943: 133). Ugyancsak ide sorolható a Körösszegtől D-re fekvő *Barmó* (*Baromó 'baromóvó') (1273/392/477: *Bormow*, t. (Gy. I, 598, JAKÓ 204, Cs. I, 603)).

Ebben a csoportban kell tárgyalnunk azokat a településneveket is, amelyekben méltóságnév jelenik meg. Az ilyen elnevezések nagyobb része a kétrészes nevek közé tartozik, amelyekben a méltóságnév a megkülönböztető jelző szerepét tölti be. Metonimikus névadással jött létre öt *Apáti* helynevünk Körösszegtől Ny-ra (*1221/550, *1332–7/Pp. Reg: *Apathi*, v. (Gy. I, 594, JAKÓ 196, VR. 25: 14)), Váradtól D-re ([1291–4]: *Abbati*, v. (Gy. I, 594, JAKÓ 196, VT. 358)), Margittától Ny-ra (1319, 1332–7/Pp. Reg: *Apathi*, v. (Gy. I, 594, Cs. I, 602)),

Szalacstól ÉNy-ra (1326/327/XVIII, 1327/XVIII.: *Apaty*, p. (Gy. I, 594, JAKÓ 196, AnjouOklt. XI, 65: 125)) és a pontosan nem lokalizálható (1219/550: *Apaty*, v. (Gy. I, 594, VR. 25: 15)), és az Okány környékén fekvő *Pap* (?=1261: *Pop*, p. (ComBih. 245)) település.

Morfematikus úton jött létre a Margittától DNy-ra fekvő *Királyi* ([1291–4], 1393, 1450, 1454, 1475: *Kyraly*, v., de (Gy. I, 634, Cs. I, 626, JAKÓ 279, VT. 300, 358, ComBih. 80)), a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Piski* (1332–1426, 1406, 1429: *Pysky* (Cs. I, 620, JAKÓ 324)), a három *Püspöki*: Váradtól ÉNy-ra (1273/392/477, [1291–4], 1312/XVIII., 1319, 1326 [2a], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1351: *Pyspuky*, v. (Gy. I, 655, JAKÓ 327, AnjouOkmt. I, 497, VT. 358, ComBih. 113, AnjouOklt. III, 101: 213, AnjouOklt. V, 148: 372)), Körösszegtől DNy-ra (1329, 1332–1426, 1332–7/Pp. Reg, 1429: *Pyspuky*, p., v. (Gy. I, 656, Cs. I, 620, JAKÓ 324 [itt *Pyspuki*])), Debrecentől D–DK-re (1336: Geus al. nom. *Pyspuky*, p. (Gy. I, 620)).

Talán ebbe a szemantikai csoportba sorolható a Sonkolyostól K-re fekvő *B(ar)átka* település (1435: *Brata* (JAKÓ 221)) morfematikus úton alakult neve is, amelyben a *barát* főnév szerepel.

Láthatjuk, hogy foglalkozásnévi vagy méltóságnévi jelentéssel bíró lexémák zömmel egyrészes településnevekben fordulnak elő, ám szerepelhetnek kétrészes nevekben is. Ilyen megkülönböztető jelzői előtagként szerepel a *fazekas* foglalkozásnév a Cséffától Ny-ra, a Kölesér jobb partján *Fazekasvarsány* nevében (1525: *Fazokaswarsan* (JAKÓ 377)). A Bihartól Ny-ra található *Fegyvernekpeterd* (1382: *Feghuernekepeterd* (Cs. I, 620, JAKÓ 320 [itt *Feghuernekepeterd*])) elnevezésében szintén foglalkozásnév, a *fegyvernek* tölti be az első névrész szerepét. A *barát* főnév jelenik meg az Élesdtől Solyomkő felé vezető út mellett fekvő *Barátapestese* település (1406: *Baratapestese* (ZsO. II/1: 537, 636) ~ *Barathapestese* (ZsO. II/1: 537, 636, JAKÓ 221, 319 [itt *Barathapestese*])), a Székelyhídtól É-ra fekvő *Barátpüspöki* (1281: *Baratpyspuky* ~ *Barathpyspuky*, v. (Gy. I, 655)), a Sonkolyostól K-re fekvő *Papbeznye* (1406: *Papbeznye* (JAKÓ 212, ZsO. II/1: 537, 635)), a Kölesértől DNy-ra fekvő *Prépostósi* (1552: *Preposthewssy* (JAKÓ 314)), a Szalacstól ÉNy-ra fekvő *Bánháza* (1375, 1428: *Banhaza* (JAKÓ 206, Cs. I, 603)), a Solyomkőtől DK-re fekvő *Bánlaka* (1406 [3a], 1458, 1459: *Banlaka*, p., v. (JAKÓ 206, Cs. I, 603, ZsO. II/1: 537, 635, ComBih. 31)), a Székelytelektől K-re fekvő *Dékánfalva* (1508: *Dekanfalwa* (JAKÓ 233)), a két *Krajnikfalva* Élesdtől DK-re (1406: *Kraynokfalwa* ~ *Kraynokfalua* (ZsO. II/1: 537, 635)) és Széplaktól ÉK-re (1508: *Kraynikfalwa* (JAKÓ 288)).

A falukettőződésben, vagy ha úgy tetszik a településnevek differenciálódásában megmutatkozhatott a középkori állapotoknak megfelelően a rendi állapot, a nemesi és paraszti jelleg. Sarkadtól K-re feküdt *Szabadgyán* (1229/550: *Zobodian* (Gy. I, 620, JAKÓ 251, VR. 157: 694)) település. Nevének jelzői elő-

tagja arra utalhatott, hogy lakói mentesítve lehettek bizonyos szolgáltatások alól. A (Belényes)Széplaktól É–ÉNy-ra található *Nemesgyanta* (1599: *Nemes Gianta* (JAKÓ 247)) első névrésze azt fejezheti ki, hogy a lakosság zöme nemesi jogállású volt, illetve hogy a faluban sok kismanesnek volt birtoka.

Természetesen az is előfordul, hogy a foglalkozásnévi csoportba tartozó név később helynévként megkülönböztető jelzöt kap. Így született meg például szintagmatikus szerkesztéssel a megye ÉK-i részében az Asszonyvásárától K-re fekvő *Csatár* település *Oláhcsatár* (1552: *Chyathar valakorum* (JAKÓ 224)) névváltozata is.

Ha a Bihar vármegyében előforduló foglalkozásnévi eredetű településnevek keletkezésének kronológiáját vizsgáljuk meg, azt látjuk, hogy a legkorábbi datálású a fent említett *Csatár* névalakja (*1208/550), a legkésőbbi első említéssel pedig *Szénfalva* (1588) rendelkezik. Megyénk területén a XIII. század kezdetétől egészen a XVI. század végéig elevennek mondható ez a névalakítási forma, ám a nevek zöme, több mint 80%-a a XIII–XIV. századból származik.

Foglalkozásra, méltóságra vagy szolgáltatásra utaló névrész Bihar vármegye településnévanyagában összesen 86 névben fordul elő. Az egyrészes nevek két csoportja csaknem azonos nagyságú. A metonimikus úton keletkezett, pusztán foglalkozás- vagy méltóságnevet jelölő szóból álló nevek (*Csatár*, *Dusnok*, *Fegyvernek* stb.) száma 28. Ezek a névformák a XIII. századtól folyamatosan jelen vannak. Valamivel több, 35 név keletkezett képzéssel. Az *-i* képzősök (*Ácsi*, *Apáti*, *Csőszi*, *Püspöki* stb.) nagyobb arányban a XIII. század végéről származnak, míg az *-s* képzősök (*Csákyás*, *Darvas*, *Méhes*, *Ökrös* stb.) inkább a XIV. századból adathatók. Összetett névben földrajzi köznévként 14, meglévő helynevekhez kapcsolódóan 6 településnévben szerepel foglalkozásra utaló szó. A szintagmatikus szerkesztéssel létrejött településneveink között 15 foglalkozásra vagy méltóságra utaló lexémát tartalmazó névalak szerepel (*Barátpüspöki*, *Csősztelek*, *Udvarnoktelek* stb.). Ha a második névrész funkcióbeli sajátosságát vizsgáljuk meg azt látjuk, hogy a fenti névcsoport döntő többségében (14 névben) a helyfajtaját jelöli meg.

E névcsoportot a szerkezeti változás kevésbé érintette. Csupán három településnév alakulásában játszott szerepet a redukció, így jött létre *Csőszi* névalakból a *Csősz* ((1213/550: *Seusci*, v. (Gy. I, 609, VR. 129: 543) > *1312/XVIII.: *Cheus*, t. (AO. III, 101: 213, Gy. I, 609)), a *Vadászó* formából *Vadász* (+1214/334: *Wodazow*, v. (Gy. I, 681, JAKÓ 377 [itt *Wodazov*]) > 1335: *Vodaz* (JAKÓ 377)) és a *Peszére* névváltozatból a *Peszér* (1220/550 [2a]: *Pescera*, v. (Gy. I, 654, Cs. I, 620, JAKÓ 319, VR. 111: 445) > 1400: *Pezer* (JAKÓ 319)).

A szerkezeti változás ellentétes formájával, kiegészüléssel egyetlen bihari település, *Tárnoktelke* neve született meg: 1215: *Tauarnuc* (VR. 137: 585) > 1352: *Tharnokteleke*, t. (Gy. I, 674, JAKÓ 364 [itt *Tharnoktelek*]).

5. Személyre utaló településnevek

Szemantikai tekintetben e névcsoport nem tekinthető teljesen egyneműnek, hiszen e nevekben a birtokost vagy használót nevezik meg, illetőleg a birtoklás vagy használat tényét rögzítik különféle lexikális elemek. A birtoklás vagy a használat szemantikai–logikai tekintetben nem azonos viszony ugyan, de ezek között pontos elhatárolást tenni a történeti távolság miatt gyakran nem nagyon lehet. Mint láttuk, hasonló gondok vetődtek fel az eddig áttekintett névtípusok, a törzsi, a népnévi eredetű és leginkább a foglalkozásnévből alakult nevek típusában is. E névcsoportokban közös az is, hogy a települések megnevezése személyekhez — egyénekhez vagy embercsoportokhoz — kötődik. Hogy a névadás szemléleti és szemantikai hasonlósága együtt jár-e a fenti névtípusokban a nyelvi kifejezőeszközök egyezésével is, ezt a későbbiekben fogjuk áttekinteni.

A település birtokosát vagy használóját kifejező szemantikai funkciót nagyon gyakran személynévi lexéma tölti be. CSÁNKI DEZSŐ a személynévi alapú településnevek jelentőségére már a XIX. század végén nagyon helyesen világított rá, ugyanakkor felhívta a figyelmet a feldolgozás nehézségének sarokpontjára is: „A helynevek nagyobb részének alapja ..., mint tudva van, egyszerű személynév, oly személyek neve, a kiknek az illető lakott hely alakulásában döntő szerepük volt, de a kiket személy szerint megismerni és megállapítani, ma már gyakran szintén lehetetlen. A személynévből eredő helynevek magyarázása mégis könnyebb lenne, ha volna (részben már kihalt) régi személyneveinket — különösen régi, eredeti oklevelek alapján — ismertető Onomasticonunk” (CSÁNKI 1906: 386). Az 1983-ban FEHÉRTÓI KATALIN jóvoltából megjelent „Kis onomasticon” (ÁKSz.) mellett mára már szerencsére rendelkezésünkre áll a tudományos körökben várva várt „Nagy személynévtár” is (ÁSz.).

A magyar nyelv egyik legkorábbi, Európában egyedülálló névadási típusaként szokás emlegetni a puszta személynévből alakult helyneveket. Kutatóink érdeklődése nagyon hamar e névtípus felé fordult. Mindannyian egyetértettek abban, hogy időben ez a névcsoport a legkorábbi rétegbe tartozik, és hogy jellegzetesen magyar névadási szokásról van szó: a településnek nevet adó személynév viselője a helység területének egykori tulajdonosa, tisztségviselője vagy nevezetes lakója lehetett. A történeti helynévtipológia egyik legvitatottabb pontja azonban a puszta személynévből kialakult helynevek létrejöttének, virágzásának és eltűnésének kronológiája. Ez valóban nagyon fontos kérdése a névtudománynak, hiszen a kronológia megállapítása minden egyes e típusba tartozó név számára kormeghatározó értékű lehet, s ennek pedig fontos történettudományi konzekvenciái adódnak.

MELICH JÁNOS nagyszabású munkájában természetesen nem hagyta, nem hagyhatta figyelmen kívül ezt a névréteget sem. Kitűzött célja „megállapítani a nyelvtudomány segítségével azt, milyen nyelvű népeket találtak a IX. század

második és a X. első felében a honfoglaló magyarok az általuk elfoglalt Magyarország területén” (MELICH 1925–29: 1). Ennek feltérképezéséhez a Kárpát-medence helyneveit hívta segítségül, megpróbálva megfejtetni azok eredetét, hogy azután nyelvi hovatartozásukból következtessen az itt lakó népekre. Vizsgálódásai során mint az első és legkézenfekvőbb példát *Levédi* és *Levédia* kapcsolataát vette szemügyre, s arra a felismerésre jutott, hogy a „puszta személynévek helynévül való alkalmazása a történeti adatok szerint megvan a magyarban a X–XII. században is, bizonyos tehát, hogy megvolt a IX. században is” (i. m. 6).

A fentiek alapján Melich egyértelműen állítja tehát, hogy a magyarságnak már a honfoglalás előtt élő volt ez a névadási szokása, s a sorsfordító esemény után is megmaradt nyelvünknek az a nyelvi készsége, hogy egy területet annak birtokosa, tulajdonosa puszta nevével jelöljön meg.

Az a megállapítása azonban, hogy ilyen nevek a „helynévben jelölt személyek életében keletkezettek” (MELICH 1923: 110, 1925–29: 367) KRISTÓ szerint ellentmondásos, mivel elvileg nem lehet kizárni, hogy a helynévben szereplő személy halála után is jöhettek létre ily módon alakult helynevek.

Rámutat MELICH arra is, hogy vannak olyan településneveink, amelyekben a bennük előforduló személynév török, illetve szláv eredetű, de hangsúlyozza, hogy ezek nem török vagy szláv névadás eredményeiként születtek meg, hiszen egyrészt „e században nemcsak török míveltségű magyarok ..., hanem magyar míveltségű törökök is voltak” (1925–29: 70), másrészt pedig „Általában a legnagyobb ritkaság, hogy egy szláv személynévnek egyesszám nominativusával jelöljék a szlávok az illető személy által alapított helyet, továbbképzés nélkül ez úgyszólván sohasem történik” (i. m. 400).

MOÓR ELEMÉR a puszta személynévi eredetű helynévtípus létrejöttéről azt vallja: „Bizonyára még a nomadizálás korából származik ez a névadási mód, amikor t. i. csak valakihez lehetett menni, de nem valahová. Ezért ezt a névtípust nomádoknak vagy magyarosnak nevezhetjük el” (1936: 110). Néhány évtizeddel később KÁLMÁN BÉLA ezt azzal toldja meg, hogy a honfoglalás után, amikor „a X–XI. században fejedelmi és királyi parancsra a mozgó települések helyhez kötődtek, akkor egy jó ideig még ezt az állandó telepet is a nemzetség fejéről nevezték el. Ilyen jellegű helynevek még a település után is keletkeztek, míg azután a XIII. században egy újabb névtípus váltja fel őket” (1989: 152).

Ugyanezt vallotta KNIEZSA is kiemelve, hogy ez a névtípus a török nyelvben is megtalálható (1960: 19–26).

Nagyon fontos MOÓR megjegyzése a területiség, a névföldrajz szempontjára vonatkozóan, hogy tudniillik „A helynévképzés módját illetően sok esetben vidékek, illetőleg nyelvjárások szerint is megállapíthatók bizonyos jellegzetességek” (1936: 110). Szerinte ily módon Magyarország területén a XIII. század után helyeket nem neveztek el, Nyugat-Magyarországon pedig ez már a XIII. század elején kiment a divatból. Tehát egy névtípus elterjedtsége, gyér vagy

éppen tömeges előfordulása, térbeli különbsége nem a véletlen műve. Ezt megfogalmazhatjuk úgy is, hogy a magyar nyelvben a nyelvjárások mellett létez(het)nek „névjárások” is, amelyek egyes vidékek toponimiai normáinak vizsgálatával és összehasonlításával mutatkoz(hat)nak meg (vö. HOFFMANN 1993: 29). Hasznos lenne, ha napjaink földrajzinév-vizsgálataiban e szempont is helyet kapna. Ennek azonban ma ugyanazok a gátjai, mint jó fél évszázada voltak: Árpád-kori helynévanyagunk egyenetlen adatoltsága.

KERTÉSZ MANÓ figyelmét az ragadta meg, hogy a fenti csoport tagjai minden formáns, vagy morfológiai kitevő nélkül vál(hat)tak helynévvé, s ennek alapján mint hasonló viselkedésű neveket, ide kapcsolta még a törzs- és nemzetiségnevekből, valamint a népnévből született helyneveket is. Megállapítja, hogy egyetlen indogermán nyelvben sem képzelhető el olyan helynév, amely egyes szám alany esetben álló pusztá személynévből jött volna létre.

Magát a névadási formát úgy értékeli, hogy az „A primitív népek prelogikus lelki működésében a legtermészetesebb, a legmagátólértetődőbb dolog a világon. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a honfoglaló magyarság, vagy akár az ismert őshazák magyarsága gondolkodásában még az egészen primitív társadalmak prelogikus fokán állott, de kétségtelen, hogy az ősidőkből még sok primitív vonást őrzött meg, mint ahogyan egészen fejlett társadalmak egyes szokásai, babonái, szólásai is erre az ősi prelogikus állapotra emlékeztetnek” (KERTÉSZ 1939: 34).

KERTÉSZ közelítésmódja lélektani alapú, amit tükröz az a megállapítása is, mely szerint a névadás „lelki gyökere” az, hogy a névadók az azonos nevet embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosításaként fogják fel. Ez a névadási szokás „ősi örökségünk”, s megfigyelése szerint a XIII. században megszűnik.

KNIEZSA a pusztá személynévből alakult helynevek típusával együtt tárgyalja a népnévi eredetű helyneveket. Névföldrajzi elterjedtségüket vizsgálva megállapítja, hogy Kelet-Magyarország területén dél felé haladva a Küküllő, kelet felé pedig a Székelyföld vonalán túl is jelentős számban vannak képviselve.

Kronologizálása igazán újat abban hoz, hogy a névtípus megszületésének idejét tekintve különbséget tesz az ország egyes területei között: a nyugati országrészben szerinte a XII. század végén, a XIII. század elején már nem alakultak pusztá személynévi eredetű helynevek, míg a keleti régióban esetleg tovább is élhetett ez a névadási szokás, és itt a tatárjárást, tehát a XIII. század közepét teszi meg a névkeletkezés időbeli határának (vö. KNIEZSA 1943: 126, 128).

Másik jelentős munkájában KNIEZSA a szlovák helynévrendszer kronológiai sajátosságainak megállapítására vállalkozott (1960), mégpedig oly módon, hogy összehasonlította a magyar névrendszerrel. A magyar helynévtípusok korának megállapításával a magyar helyneveknek megfelelő szlovák névtípusok korára is sikerült fényt derítenie. Tanulmányában igen kiemelt szerepet, a vezérfonal sze-

repét kapta a párhuzamos névadás problémája. Ennek vizsgálata alapján tudós elődeihez hasonlóan ő is arra a megállapításra jut, hogy mivel a környező népeknel a pusztai személynévből kialakított helynév névadási módja ismeretlen, az csakis magyar sajátosság, a nomadizálás emléke lehet. Igaz, a szláv nyelvekben is akadnak szép számmal személynévi eredetű helynevek, de ezek mindegyike valamilyen morfológiai kitevő (képző) hozzáadásával vált helynévvé.

A régi szláv helynévadást vizsgálta JÁN STANISLAV, s néhány mai bolgár névre hivatkozva megállapította, hogy pusztai személynévből született helynevek a szláv nyelvekben is fellelhetők. Ezt a véleményét KNIEZSA cáfolta: „Én átvizsgáltam az egész bolgár, szerb-horvát, szlovén, cseh, lengyel, és amennyire fogyatékos forrásaim lehetővé teszik, az orosz helynévanyagot is, de a pusztai személynévekből képzett helynevek kétségtelen rétegét kimutatni nem tudtam” (1943: 119). Stanislav állítása azért áll ingatag lábakon, mert XIII. század előtti forrásokból egyetlen alkalommal sem idéz. A szláv nyelvekben minden esetben valamilyen képző hozzájárulásával születhetett személynévből helynév, még akkor is, ha van látszólagos ellenpélda is. E tekintetben figyelemre méltó a *-jъ* képzős településnevek csoportja, amelyek egy részében a képző elenyészett, s az így létrejött névformák alakilag megegyezhettek a pusztai személynévi alakokkal (vö. blg. *Preslavъ* személynév > *Preslavjъ* hn. > *Preslav* hn., *Pavel* személynév > *Paveljъ* hn. > *Pavel* hn., *Milovanъ* személynév > *Milovanjъ* hn. > *Milovan* hn.; KISS 1999c: 183).

Hasonló a helyzet a román helynevek körében is. A román személynévből született településnevek zöme a többes számú *-ești*, *-eni* képzővel van ellátva. Léteznek ugyan elszórtan egyes számban álló személynévvvel alakilag megegyező településnevek is, ám azokat vizsgálva megállapítható, hogy a magyarból való átvételek.

LŐRINCZE LAJOS a mai névkincs szempontjából érintette a kérdést. Elfogadta azt a tudományos véleményt, amely a pusztai személynévi eredetű településnevek kialakulási időszakát a X. századra teszi, s ezt a megállapítást érvényesnek tekintette a törzsnevekből formáns hozzáadása nélkül született helynevekre is. A mai névkincset tekintve látjuk — figyelmeztetett Lőrincze —, hogy az e csoportba tartozó nevek ma is jelentős számban képviselik magukat a névrendszerben, s éppen ezért joggal vethető fel az a kérdés, hogy vajon minden ma létező, e névtípusba tartozó helynév (különösen sok létezik a határrésznevek, dűlőnevek között) ilyen régi eredetre megy-e vissza. LŐRINCZE válaszol is a kérdésre: véleménye szerint a pusztai személynévből alakult újabb kori helynevek a már kialakított kronológiai rendszerrel nincsenek ellentmondásban, hiszen ezeket másodlagos alakulás eredményeinek kell tekintenünk: a névben hajdan megvolt földrajzi köznévi tag eltűnt, a mai névalak tehát szerkezeti változás eredményeként jött létre.

Az ilyen típusú, újabb kori nevek területi előfordulására nézve felhívja figyelmünket arra, hogy újabbban a Dunántúlon alig születnek hasonlóak, s hogy

ez a tény egyúttal azt is jelenti, a nyelvjárási (területi) szempontok itt, a földrajzi nevek vizsgálatakor sem elhanyagolhatóak (vö. LŐRINCZE 1967: 16). Ezt a megfigyelést HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint azonban inkább az magyarázza, hogy a Dunántúlról napjainkig is alig-alig jelentek meg jelentős történeti névanyagot is közlő munkák (1993: 109–10).

BENKŐ LORÁND konkrét helynévanyag elemzése során tapasztalhatta, hogy az általa vizsgált vidéken, a Nyáradmentén, sőt egész Erdély területén a személynévekkel alkotott (akár önmagában álló, akár összetételi tagként szereplő) földrajzi nevek jelentős helyet foglalnak el a névkincsben. LŐRINCZÉHEZ HASONLÓAN MEGÁLLAPÍTTJA: „A mai pusztai személynévek legnagyobb része a földrajzinév utótagjának lekopása révén jött létre, tehát nem elsődleges alakulás. ... Ismerve azonban azt a tényt, hogy a határnevek viszonylag nem hosszú életűek, szinte kizárólag az utóbbi névalakulási módra kell gondolnunk. Nem érdemtelen azonban kissé vizsgálat alá venni ezeket a másodlagos fejlődésű neveket sem. Éppen az a körülmény, hogy már bizonyos alaki fejlődésen mentek keresztül, aránylag korai keletkezési időre mutat. A bennük rejlő személynévek tehát — ha nem is utalnak, mondjuk, a középkorra — a vidék néhány század előtti személynévanyagát bizonyos mértékben visszatükrözik” (BENKŐ 1947a: 35–6). E megállapítása mellett azonban óvatosságra is inti a kutatót, hangsúlyozván, hogy a nevek másodlagosságát még a vidékre vonatkozó teljes okleveles anyag ismeretében is igen nehéz bizonyítani.

BÁRCZI a magyar szókincsről írott munkájában (1958a) e fenti véleményekhez csatlakozik. A névtípus kialakulását és datálását illetően egyetért elődeivel, s az újabb keletkezésű nevek kérdésében is úgy foglal állást, hogy azok: „nem a személynévek spontánul helynévként való használatából, hanem egy teljesebb birtokviszonyos kifejezésből álltak elő rövidülés útján” (i. m. 158).

Másképpen vélekedett a kérdéssel SZABÓ T. ATTILA, aki a magyar helynévadásról írott tanulmányában kétségbe vonta e névadási mód mások által meghúzott kronológiai határát, s ebből adódóan MOÓR ELEMÉR jelzőjével is elégedetlen. Ezt írta: „nem tartom túlságosan szerencsésnek Moór elnevezését, a „nomád névadás” műkifejezést. De nem látom igazolhatónak azt a megállapítást sem, hogy a pusztai alany esetben álló személynévi névadás csak a XIII. század közepéig volt eleven helynévadási mód” (SZABÓ T. 1940a: 127). Véleményét azzal támasztja alá, hogy ha nem pusztán a középkori okleveles anyagot fogjuk vallasztóra, hanem az újabb kori okleveleket is kézbe vesszük, azt találjuk, hogy hely- és határnevek özöne jött létre ily módon a XVI–XVIII. század folyamán is. Egy más alkalommal azonban az tűnik ki soraiból, hogy maga sem zárkózott el attól a lehetőségtől, hogy egyes pusztai személynévi helynevek egyfajta szerkezeti változás során váltak ilyen alakúakká: „Megesik azonban az is, hogy a ma pusztai nominatívusban helynévi szerepet betöltő személynévek eredetileg nem ilyen alakban jelöltek bizonyos területet, hanem valamilyen más köznévvvel együtt, rendszeren birtokos összetételben” (SZABÓ T. 1940b: 85–6).

A névadás „nomád” jellegéhez szólva, a fenti „korrekciós” kronológiai véleménye alapján úgy vélekedik, hogy „Ha e névadási mód még a legújabb korban is élt, aligha nevezhető nomádnak, még akkor sem, ha a település-, illetőleg helységnevek képzésében a középkor utolsó századán innen nem is alkalmazták. Hogy az ilyen névadásnak köze volna a kezdetlegesebb, mondjuk nomád műveltségi fokon álló népek prelogikus gondolkodásához, mint Kertész állítja, az valószínű, a népben azonban a későbbi, fejlettebb műveltségi fokon is élnek „értelmetlenül” bizonyos prelogikus gondolkozási csökevények. Így élhet és élt is pl. a „nomád névadás” szokása is” (SZABÓ T. 1940a: 128).

SZABÓ T. vizsgálataival kapcsolatban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy ő elsősorban határrésznevek tömegének ismeretére és vizsgálatára alapozta nézetét. A kérdést illetően ugyanezen a véleményen van a magyar mikrotoponimiai kutatások két jeles alakja is: REUTER CAMILLO (1972: 1972) és INCZEFI GÉZA, aki dolgozatában (1970b: 112–3) maga is említ olyan dülőneveket, amelyek igazolhatóan a XVIII. század során jöttek létre pusztaszemélynevből.

Az újabb időkben keletkezett személynévi eredetű nevekkel kapcsolatban KRISTÓ GYULA a történész módszerével kísérli megtalálni az igazságot, s próbál eligazítani bennünket e kérdésben. Véleménye szerint mindkét oldalnak igaza lehet: az adatok keletkezhetnek rövidüléssel is, de csak azért, mert néhány névről a történeti adatok segítségével ez kétségtelenül bizonyítható, nem kell feltétlenül általánosítani a megállapítást, ez módszertanilag hibás eljárás lenne. Ahhoz, hogy a névadásról biztosat tudjunk mondani, ismernünk kell a névadó személyét, illetve a kort, amelyben a névadó élt. Ugyanakkor éppen ezek jelenthetik a legnagyobb gondot, tudniillik a korai századok forrásanyaga igen gyérnek mondható, emellett pedig a középkori oklevelek csak igen ritkán adják meg a névadó személyét, ezért egy-egy esetben néha többen is szóba jöhetnek.

KRISTÓ a hazai okleveles anyag széles körű ismeretének birtokában a hagyományosnak tekintett KNIEZSA–BÁRCZI-féle kronológia korrekciójára vállalkozott. Szemben KNIEZSA állításával, aki a XII–XIII. század fordulójával lezártnak tekintette a pusztaszemélyneves helynevek keletkezését, KRISTÓ még a XIII–XIV. század fordulójáról is hoz ide sorolható példákat. Véleményét így foglalja össze: „Biztonsággal megállapítható: a pusztaszemélyneves helynevek keletkezése nem zárható le az ország nyugati felén a XII–XIII. század fordulóján, a keleti országrészben pedig a tatárjárás körüli években. Adataink meggyőzően igazolják, hogy ez a névadási mód az egész magyarországi területen legalábbis a XIV. század közepéig-végéig eleven volt” (1976: 29). Sőt továbbmenve megállapítja, hogy keletkezési folyamatuk „nem zárult le a XIV. század végével” (i. h.). Ugyanakkor a másik oldal véleményét is igaznak tartja, nevezetesen hogy néhány ilyen név az újabb korban ellipszissel, a földrajzi köznévként lekövetés révén keletkezett másodlagos alakulat. Megállapításainak igazolására jelentős névanyagot vonultat föl a XI. század első és második feléből, a XII. század első

feléből, középeről és második feléből, illetve a XIII. század elejéről. A XIII. század közepén KNEIENZA és követői véleménye szerint már a keleti országrészben is megszűnt az ilyen típusú nevek létrejötte. KRISTÓ ezzel szemben nem pusztán a kérdéses század középeről, hanem még a végéről, sőt a XIII–XIV. század fordulójáról is közöl névadatokat.

A pusztá személynévi alapú földrajzi nevek virágkorával kapcsolatban összefoglalóan azt állapítja meg, hogy az egybeesik a feudális birtok létrejöttének korszakával (XI–XII. század). Elhalásának oka viszont — nyelvtörténetileg is alátámasztható véleménye szerint — már nem kapcsolódik a birtoklástörténethez, hanem egyértelműen a nyelv szuverén fejlődésében, a nyelvi divat változásában keresendő. „Aligha tévedünk, amikor arra a következtetésre jutunk, hogy a pusztá személynéves helynevek és az utótaggal alakult helynevek nem alig fél évszázadig élhettek egymás mellett — mint KNEIENZA és követői gondolták —, hanem legalább 3–4 évszázadig, a XI. századtól a XIV. század közepéig-végéig. Következésképpen a kettejük viszonyáról KNEIENZA által rajzolt kép sem állhatja meg helyét, hogy tudniillik a pusztá személynéves helynevek ősi típusát szinte viharos gyorsasággal felváltja az összetett helynevek új típusa. Nem véletlen, hogy az új helynévtípus csúcspontjára a XV. században jutott, amikor már aligha tekinthető igazán elevennek a formáns nélküli helynevek típusa. De a XIV. századig hosszú évszázadokon át párhuzamosan élt és létezett egymás mellett a földrajzi névadás e két típusa” (i. m. 94–5).

KRISTÓ külön tanulmányban foglalkozik a már említett másik sarkalatos pont, a névadó személy megállapításának kérdésével (KRISTÓ 1981b, illetve vö. SZABÓ T. 1940b: 86). Kiletük hitelt érdemlő feltárása igen nehéz, hiszen az oklevelek ritkán nevezik meg őket. Rámutat arra is, hogy abban az esetben is, ha az oklevelünk nem nevezi meg a névadót, nem utal oksági viszonyra az azonos hangalakú személynév és helynév között, erősen valószínűnek kell tartanunk az ilyen alapú névadást. Probléma lehet azonban az is, hogy a középkorban teljesen természetes volt az a személynévadási gyakorlat, hogy a férfi családtagok nemzedékről nemzedékre ugyanazt a keresztnévet adták tovább leszármazottaiknak. Ennek fényében tehát akkor is bajos lehet az azonosításunk, ha az apa, nagyapa neve a történelem homályába veszett. Mindezekre úgy hívta fel a figyelmet KRISTÓ, hogy mellette megjegyezte: ezek a gondok valódiak, de ha vizsgálatainkban mindig ragaszkodnánk e szál végigviteléhez, akkor Szent István korával le is zárhatnánk a kérdéses névtípus keletkezési korát. KRISTÓ e megjegyzésével kapcsolatban nagyon fontos dologra mutat rá: kiemelkedő szerepe van a biztos vagy biztosnak tűnő adatainknak, hiszen ezek analógiás bizonyítékok más esetek megítélésében is.

Belátható, hogy a KRISTÓ által feszegetett kérdés más-más szempontból, de egyaránt fontos a történettudomány és a névtudomány számára. Az „Ómagyar-kori helyneveink felhasználásáról” írott dolgozatában SOLYMOSI LÁSZLÓ e

problémával is foglalkozik (1972: 179–90). Rámutat, hogy a település névadójának személyét keresve általában felvethető a kérdés, hogy az ország különböző területein élő azonos helynév hány birtokos tulajdona: esetleg több azonos nevű kortársé, vagy időben egymás után következő személyek birtokai lehettek-e.

SZABÓ ISTVÁN a magyar falurendszer létrejöttét vizsgálva azzal magyarázza a puszta személynévi eredetű helynevek kialakulását, hogy „A feudális világban elsősorban a falu feudális birtokosának neve az, mely a kialakuló faluhoz — sokszor még csak a falumaghoz — ennek neveként megtapad. ... Nálunk a XI–XII. századokban a személynév minden hozzáadás nélkül lett falunévvé” (1966: 136). Ő az első, aki felhívja a figyelmet arra, hogy a személynévi eredetű településnevek nem csupán a birtokos személyére mutathatnak rá, hanem utalhatnak a telepítés munkáját elvégző kenéz, soltész vagy vajda személyére is, az így alakult nevek száma egyáltalán nem tekinthető elenyészőnek.

A névtípus keletkezésével kapcsolatban HOFFMANN ISTVÁN egy a kutatásai során felbukkant lehetséges új mozgatórugóra hívja fel a figyelmet: „A birtoklástörténeti mozzanatot, amely a birtokos és birtokrészének szoros tudati összekapcsolását jelenti, szinte minden helynévben meglevőnek mondja a szakirodalom. Megfigyeléseim azonban azt mutatják, hogy bizonyos körülmények között a birtoklás tényének háttérbe szorulása vagy éppen megszűnése is lehet a névadás alapja” (1993: 110). A névtípus kronológiájáról, a puszta személynévi alapú helynevek létrejöttéről szólva a szerző utal arra az igen jelentős névelméleti mozzanatra, hogy e névesoport megszületésének vizsgálatakor nem elég csupán a birtoklástörténeti tényezőt szem előtt tartani, hanem azt is látnunk kell, hogy a névadás mögött milyen névrendszertani meghatározottság, tehát milyen analógiás lehetőség áll. A névmodellek minden beszélő tudatában léteznek, s e modellek analógiájára bármikor létrehozhatnak új neveket, persze attól is függően, hogy az adott korban éppen milyen névtípus kedveltebb.

KISS LAJOS a puszta személynévből alakult helynevek kronológiai vitájában a névélettani elveknek megfelelően fogalmazta meg álláspontját: „egy-egy típus elevevőségének megvan a felemelkedő ága, a kulminációs szakasza és a lemenő, hanyatló ága. Az elhalás, az elevevőség elvesztése nem egyik napról a másikra, hanem fokozatosan megy végbe, így adva át helyét valamely újabb típusnak. A XIII. század közepe után puszta személynévből keletkezett helységneveink a típus elhúzódó elevevőségének kései termékeiként értékelhetők” (KISS 1997b: 178). Véleményével valójában elfogadja a KRISTÓ által korrigált kronológiát.

Az egyrészes nevek között Bihar vármegye településnév-anyagában a puszta személynévi eredetű típus előfordulási gyakorisága messze a legnagyobb. Lexikális szinten ezekben a településnevekben (314) a személynévek jelentik a névalkotás alapját: közülük 257 elnevezésben mindenféle morfematikus kitevő nélkül jelennek meg a személynévek. Ezek a nevek többféle keletkezési móddal alakulhattak ki. Jó részük nyilvánvalóan eredetileg is egyrészes név volt, és

puszta személynévből keletkezett metonimikus úton. Másik részük szerkezeti változással, valamilyen névrövidülési folyamat, redukció vagy ellipszis révén is létrejöhetett. Végül az sem zárható ki, hogy a nevek keletkezésükkor eleve többféle szerkezeti változatban, egy- és kétrészes névként jöttek létre. Ezek kétségkívüli eldöntése csak kivételesen szerencsés történeti adatolási körülmények között lehetséges. A továbbiakban általam bemutatott csoportba sorolások többnyire nem állnak ilyen biztos alapon, az egyes névalakok mögött természetesen más folyamatok is állhatnak.

A szakirodalom arra gyakran felhívja a figyelmet, hogy a helynévi metonímia alapjául szolgáló személynév a nyelvi eredet szempontjából igen sokféle lehet (vö. KÁLMÁN 1989). Ezzel kapcsolatban szokás azt is megállapítani, hogy a népnek a névadás szempontjából azonban nincsen szerepe. Ez igaz is, ha a névadás nyelvi körülményeit általában nézzük, s a névadási folyamat nyelvi jellegét akarjuk kiemelni. Az azonban kétségtelen, hogy lexikális tekintetben, a helynév lexikális szintjén más szerepe lehetett egy közsőből alakult magyar személynévnek, mint például egy átvett szláv vagy egyházi személynévnek. Az egyik egyfajta közsői átlátszóságot adhatott a helynévnek is, a másik kevésbé. A közsői átlátszóság miatt a korabeli szemantikai tartalom tekintetében a beszélők számára éppúgy többféleképpen értelmezhető lehetett egy-egy helynév, mint ahogy az a mai etimológiakészítő számára is. A népnevek vagy foglalkozásnevek például, mint utaltam rá, személynévként is használatosak voltak, ezért az ilyen nevek megítélése a korabeli nyelvtudat számára sem lehetett egyértelmű.

Ezért a továbbiakban a metonimiával keletkezett puszta személynévi helyneveket ennek megfelelő rendben sorolom fel. A nagyszámú ide tartozó településnév miatt azonban csak válogatást adok. Bibliai eredetű személynév az alapja a Margittától DNy-ra és a Debrecentől K-re fekvő *Ábrány* településeknek. Román eredetű például a Margittától K-re fekvő *Barbi*, a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Danela*, a Fekete-Körös forrásvidékénél fekvő *Kristyor* elnevezése. Szláv eredetre vezethető vissza a Debrecentől D-re fekvő *Bagos*, a Debrecentől K-re fekvő *Buzita* és a Szalacstól DNy-ra fekvő *Csokaly* elnevezésének személynévi alapja. Német eredetű személynévre vezethetjük vissza a pontosan nem lokalizálható *Ajka*, a Körösszegtől É-ra fekvő *Verneld*, a Váradtól K–DK-re fekvő *Volf* nevét. Latin eredetű a Székelyhídtől K–ÉK-re fekvő *Albis*, a Kölesértől K-re fekvő *Andacs*, a Szalacstól D-re fekvő *Bogyiszló* települések személynévi alapja. Török eredetű személynév a kiindulópontja a Váradtól K-re fekvő *Alpár*, a Kölesértől D-re fekvő *Baj*, a Kölesértől DK-re fekvő *Bátor* településneveknek. Az idegen eredetű személynévek mellett településneveinkben azonban számos magyar eredetű személynévi alap is megfigyelhető, például a Debrecentől DK-re fekvő *Álmos*, illetve *Bánk* nevében, a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Böles* települések nevében. Ófrancia, illetve vallon eredetű a Sarkadtól K-re fekvő *Gyán* településnév alapjául szolgáló személynév.

Metonímiával alakultnak tűnik az ide sorolható nevek nagyobb hányada, 240 településnév: a Bihartól Ny-ra fekvő *Aka* (1283, 1283/311, 1284, 1284/304/435/ Más, [1291–4], 1304, 1322/338, *1326, 1536: *Aka*, v., p., pr. (Gy. I, 592, JAKÓ 203, Cs. I, 601, VT. 358, AnjouOklt. I, 290: 583, 306: 623, ComBih. 17)), a Derecskétől DNy-ra fekvő *Bajom* (1215: *de Boiano* (JAKÓ 203)), a Váradtól É-ra fekvő *Bihar* ([1067 k.]/267, 1285/477, [1299], [1299 k.], 1327, 1329, 1329>437, 1332, 1332–7/Pp. Reg: *Byhoriensis* (Gy. I, 602, 603), Chron. saec. XIV. 1068 u-ra, 1071 u-ra, Chron. saec. XIV. 1091-re, +1214/334 [2a], 1203/342/356/477, [1308–13]/[308–13], 1322/322, 1332–7/Pp. Reg [6a], 1349, 1390, 1393 [2a]: *Byhor*, civit., v., (Gy. I, 601, 602, 603, Cs. I, 597, ZsO. I, 164: 1436, 358: 3233, AnjouOkmt. IV, 292, AnjouOkmt. V, 290)), a Székelyhídtól É-ra fekvő *Császló* (1281: *Chaslo*, t. (Gy. I, 607, JAKÓ 225)), a Bihartól ÉK-re fekvő *Dienes* (1255/300 k.: *Dyenus*, p. (Gy. I, 613, JAKÓ 233)), a Bihartól É-ra fekvő *Gyapoly* (1213/550: *Gyopol* (Gy. I, 621, JAKÓ 248)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Mácsa* (1273/392/477, 1332–7/Pp. Reg, 1418, 1489: *Macha*, t., poss. (Gy. I, 640, Cs. I, 615, JAKÓ 297, ComBih. 202)), a (Berettyó)Újfalutól Ny-ra fekvő *Rábé* (1215/550, 1219/550, 1279: *Rabay* (Gy. I, 512, JAKÓ 328)), a Debrecentől ÉK-re fekvő *Sámson* ([1291–4]: *Samsun* (Gy. I, 658, JAKÓ 334, VT. 222)), a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Saul* (1213: *Salu ~ Silu* (JAKÓ 333)), a Debrecentől D-re fekvő *Tépe* (1222/550 [2a], 1311, 1332–7/Pp. Reg: *Thepa*, v., p. (AO. III, 71: 145, Gy. I, 676, Cs. I, 626, JAKÓ 366, VR. 138: 593)), a Debrecentől DNy-ra fekvő *Torna* (1282>405: *Turnea*, p. (Gy. I, 605)) stb.

Története alapján véleményem szerint a személynévi eredetű településnevek között lehet számon tartanunk a kissé szokatlan *Keresztes* nevet is. A Bihartól ÉNy-ra fekvő *Keresztes* település egyik felének a település Szent Kereszt oltárának mestere volt a birtokosa. A *Keresztes* valamiféle ragadványnévnek (személynévnek) tekinthető.

Csupán három olyan településnév található az anyagban, amelyekben az adatok formális időrendje alapján feltehető, hogy olyan szerkezeti változással alakultak ki ellipszis útján, amelynek folyamán a kétrészes helynév egyik névrésze eltűnt, s a személynévi lexémát tartalmazó névrész maradt meg: a Fekete- és Petrósz-Körös összefolyásánál álló *Pantosfalva* > *Pantos*²¹, a Váradtól D–DNy-ra fekvő *Pósalaka* > *Pósa*²², az Élesdtől DK-re fekvő *Topaháza* > *Topa*²³ stb. A változás megítélése azonban kétséges, az előfordulások időbeli közelsége miatt. Szintén a szerkezeti változás körébe tartozik a településnevek alakulásának az a

²¹ **Pantosfalva** > **Pantos** 1580: *Panthosfalwa* (JAKÓ 315) > 1600: *Pantos* (JAKÓ 315)

²² **Pósalaka** > **Pósa** [1291–4]: *Posalaka* (Gy. I, 655, VT. 358) > 1319, 1587: *Posa* (Cs. I, 620, ComBih. 248)

²³ **Topaháza** > **Topa** 1406: *Thophazhaza* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 368 [itt *Thopazhaza*]) ~ *Topazhaza* (ZsO. II/1: 635) > 1470: *Thopa* (JAKÓ 368)

folyamata, amelynek során egy nem névrészalkotó névelem tűnik el a névből. Ilyen redukciós születtett egyrészes településnevek is létrejöhetnek, melyekben mindössze nyolc elnevezés sorolható ebbe a névalakulási csoportba, amelyek közül háromban lexéma tűnt el, a többiből pedig a képző. A településnevek a következők: a (Berettyó)Újfalutól K-re fekvő *Bócs*²⁴, a (Berettyó)Újfalu és Tépe között fekvő *Szentkozmadamján* > *Szentkozma*²⁵ és *Szentkozmadamján* > *Szentdamján*²⁶, a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Bölcs* > *Bölcs*²⁷, a Váradtól Ny-ra fekvő *Lesői* > *Les*²⁸, a két *Ősi* > *Ős* Körösszegtől Ny-ra és Kölesértől DNy-ra²⁹, a Körösszegtől DK-re fekvő *Tamási* > *Tamás*³⁰.

Településneveink között tíz olyan is felfedezhető, amelyek eredeti formájukban pusztán személynévi, metonimikus úton létrejött elnevezéseként születtek, s kis idő múlva egy képzőelemmel gazdagodva, bővülés eredményeként új alakban bukkannak fel: *Álmos* > *Álmosd*³¹, *Árpa* > *Árpád*³², *Buza* > *Buzás* > *Buzásd*³³, *Écs* > *Écsi*³⁴, *Gégény* > *Gégényd*³⁵, *Komád* > *Komádi*³⁶, *Lomb* >

²⁴ **Bócs** > **Bócs** 1271, 1274: *Bolchhyda*, t. (Gy. I, 604, JAKÓ 217) > [1291–4] [4a], 1312/XVIII, 1323>448/XV [6a], 1338, 1354, 1447, 1452, 1481: *Bolch*, v., p., de (Gy. I, 604, Cs. I, 597, JAKÓ 217, VT. 223, 298, 299, 358, AnjouOkmt. VI, 221, AnjouOklt. III, 101: 213, AnjouOklt. VII, 151: 322, 209: 448, 209: 450)

²⁵ **Szentkozmadamján** > **Szentkozma** 1373: *Zentcozmadomyen* (JAKÓ 351) > 1463, 1487: *Zenthkozma* (JAKÓ 351, Cs. I, 624)

²⁶ **Szentkozmadamján** > **Szentdamján** 1373: *Zentcozmadomyen* (JAKÓ 351) > 1479: *Zenth Damian* (JAKÓ 351)

²⁷ **Bölcs** > **Bölcs** 1249: *Belchyeo*, t. (Gy. I, 606, JAKÓ 220 [itt *Belcheo*]), 1329/371, 1370: *Bulchy*, p. (Gy. I, 606, JAKÓ 220, ComBih. 52) > 1348: *Bulch*, de (ComBih. 52)

²⁸ **Lesői** > **Les** [1291–4]: *Lesuy* (Gy. I, 639, VT. 358, JAKÓ 291) > 1332–7/Pp. Reg: *Las* (Gy. I, 639)

²⁹ **Ősi** > **Ős** (Körösszegtől Ny-ra) *1214/550: *Euse*, v. (Gy. I, 649, VR. 62: 189) > 1417: *Ews* (Cs. I, 618, JAKÓ 313). **Ősi** > **Ős** (Kölesértől DNy-ra) *1220/550: *Euse* (Gy. I, 649, JAKÓ 314, VR. 62: 190) > 1431: *Ech* (Cs. I, 618)

³⁰ **Tamási** > **Tamás** 1234/550: *Thomasci*, t. (Gy. I, 673, JAKÓ 361, VR. 139: 595) > 1332–7/Pp. Reg: *Tamas* (Gy. I, 673)

³¹ **Álmos** > **Álmosd** 1261, 1281, [1292 k.], 1292/407, 1300, 1332, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1388 [2a], 1389, 1400 [5a], 1401, 1402, 1404: *Almus*, poss., v. (Gy. I, 593, JAKÓ 200, Cs. I, 602, ZsO. I, 74: 738, 90: 903, ZsO. II/1: 4, 42, 43, 122, 201, 365) > +?1261>810: *Almusd* (Gy. I, 593)

³² **Árpa** > **Árpád** *+1214/334: *Arpa*, v. (Gy. I, 595) > 1326, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1397, 1424, 1489, 1587: *Arpad*, p., v. (Gy. I, 595, JAKÓ 200, Cs. I, 602, ComBih. 25)

³³ **Buza** > **Buzás** > **Buzásd** 1220: *Buza* (JAKÓ 222) > 1493: *Buzas* (JAKÓ 222) > 1552: *Bwzasdh* (JAKÓ 222)

*Lombi*³⁷, *Peterd* > *Petresd*³⁸, *Szarán* > *Szaránd*³⁹. A történeti kialakulását tekintve többféleképpen elemezhető egyrészes településnevek között minden morfológiai kitevő nélkül álló személynévi alappal 11 egyrészes helynév rendelkezik: *Pósa* (1277/282: *Posa* (Gy. I, 655)), *Mogy* ([1291–4], 1311, 1323, 1443: *Moch*, p. (Gy. I, 645, JAKÓ 303, VT. 358, ComBih. 218)), *Bánk* (1319: *Banck*, t. (JAKÓ 206, AnjouOkmt. I, 508, AnjouOklt. V, 166: 420)) stb.

Számszerűleg kevesebb, 57 az olyan megnevezések száma, amelyekben valamilyen helynévképzővel ellátott személynév vált helynévvé: a Váradtól K-re fekvő *Élesd* ([1291–4]: *Elusd*, v. (Gy. I, 615, JAKÓ 238, VT. 300)), a Szalontától ÉK-re fekvő *Jánosd* (1203/342/356/477: *Janosd* (Gy. I, 627, AnjouOkmt. IV, 292)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Lesői* ([1291–4]: *Lesuy* (Gy. I, 639, VT. 358, JAKÓ 291)), két *Pályi* Debrecentől D–DK-re (1220/550: *Paul*, v. (Gy. I, 650, 109: 435)) és Váradtól É-ra (*1229/550: *Paul*, v. (Gy. I, 651, VR. 109: 434)), a két *Petri* Székelyhídtól K-re (1215: *Petri* (JAKÓ 322)) és Székelyhídtól ÉK-re ([1291–4]: *Petri*, v. (Gy. I, 654, JAKÓ 321, VT. 299)), a Margittától K–DK-re fekvő *Szunyogd* (1374: *Zywnywgd* (JAKÓ 360)), a Bihartól É-ra fekvő *Tamási* ([1291–4]: *Tamasy* (Gy. I, 673, JAKÓ 361, VT. 358)), a Körösszegtől É-ra fekvő *Verneld* (1332–7/Pp. Reg: *Vened* [2a], v. (Gy. I, 691, Cs. I, 628 [XIII. és XV. sz. dátummal]) ~ *Verneds* [romlott alak] (Gy. I, 691) ~ *Verneld* [2a], v. (Gy. I, 691, JAKÓ 386, Cs. I, 628 [XIII. és XV. sz. dátummal])) stb.

Ezek a második csoportot alkotó elnevezések morfológiai szerkesztéssel jöttek létre. A személynévhez kapcsolódó helynévképzők köre viszonylag szűknek látszik: az *-i* 23 névben, a *-d* 22 névben, a *-di* és az *-nd* egy-egy településnévben jelenik meg.

A településeknek új falvakra való bomlása a középkorban természetes folyamat volt. Ennek leggyakoribb oka az volt, hogy a birtok tulajdonosai, a birtokos család tagjai megosztottak rajta. Így két vagy több új falu is létrejöhetett. A

---

³⁴ **Écs** > **Écsi** 1431, 1588: *Ech*, p. (JAKÓ 238, ComBih. 110), 1506: *Eech* (JAKÓ 238) > 1587: *Eczy* (ComBih. 110)

³⁵ **Gégény** > **Gégényd** 1360, 1406: *Gegen*, de (JAKÓ 245, ZsO. II/1: 537, 636, ComBih. 134) > 1552: *Gheghendh* (JAKÓ 245)

³⁶ **Komád** > **Komádi** [1291–4]: *Kumad*, v. (Gy. I, 635, JAKÓ 281, VT. 301) > 1351: *Kumady* (JAKÓ 281)

³⁷ **Lomb** > **Lombi** 1213/550, 1235/550, 1309: *Lomb*, v. (Gy. I, 640, AnjouOklt. II, 239: 552, VR. 90: 349) > 1282: *Lombi*, t. (Gy. I, 640)

³⁸ **Peterd** > **Petresd** [1291–4], 1365: *Peturd*, v., de (Gy. I, 654, JAKÓ 320, VT. 301, ComBih. 213) > 1332–7/Pp. Reg: *Petresd* (Gy. I, 654)

³⁹ **Szarán** > **Szaránd** 1236, 1249: *Zaram*, v., t. (Gy. I, 666, JAKÓ 388) > 1332–7/Pp. Reg: *Garand* [romlott alak], v. (Gy. I, 666) ~ *Zarad* [romlott alak] (Gy. I, 666) ~ *Zaland* [romlott alak], v. (Gy. I, 666)

falvak kettős vagy hármas, esetleg többszörös nevei jórészt így alakulhattak ki, többnyire olyan módon, hogy a falu eredeti nevéhez hozzákapcsolták jelzőként a birtokos nevét. A másik lehetőség az, hogy a falu egy részét eladományozták, eladták vagy elcserélték. Ekkor nem zárható ki az sem, hogy — bár a falu birtokosa más személy lett, mint addig volt (s ez a jelzői névelemben is megnyilvánult) — a falu a valóságban továbbra is települési egységet jelentett. Általánosnak mondható ugyanis az olyan elhatárolás, amellyel a falut földrajzilag két vagy több részre osztották valamilyen megállapított határvonal mentén, de a település képe, valódi egysége megmaradt. Ezt akkor tarthatjuk legvalószínűbbnek, ha a történelem folyamán a birtokviszonyok ismételt megváltozása, alakulása után a falut újra egyetlen — az eredeti — alapnévvel jelölték meg.

A falu nevében osztozás nélkül is feltűnhet személynévi jelző: a település tulajdonosának megváltozása természetes módon hozta magával a falu nevének megváltozását is. A valódi birtokosok, vagy a „birtokossá válni akaró” személyek peres eljárások során nagyon sokszor tulajdonosi mivoltukat bizonyító tényként használták fel a település nevét (vö. MEZŐ 1982: 59). Az ősi magyar településnévadás alapvető jellegzetessége a tulajdonos nevének használata birtoka megnevezésére: ez a korai időkben pusztá személynévként is megjelenhetett, utóbb földrajzi köznévi utótaggal együtt fordult elő leginkább, és mint látjuk, már meglévő települések nevéhez is hozzákapcsolódhatott (*Apakovácsi, Derzsbócs, Ernefiaistvánpályija, Kozmaháza, Mikepércs*). Az ilyen típusú nevek egyik csoportját az jellemzi, hogy a személynévi névrésszel ellátott változat mellett párhuzamosan élt az alapnévi alak is. Ide sorolhatók például a (Berettyó)Újfalutól D-re fekvő *Bócs* ([1291–4] [4a], 1312/XVIII, 1323>448/XV [6a], 1338, 1354, 1447, 1452, 1481: *Bolch*, v., p., de (Gy. I, 604, Cs. I, 597, JAKÓ 217, VT. 223, 298, 299, 358, AnjouOkmt. VI, 221, AnjouOklt. III, 101: 213, AnjouOklt. VII, 151: 322, 209: 448, 209: 450)) település névváltozatai: *Bócsi* (1332–7/Pp. Reg: *Bulchi* [2a], v., (Gy. I, 604)), *Bócsida* (1271, 1274: *Bolchhyda*, t. (Gy. I, 604, JAKÓ 217)), *Derzsbócs* (1332: *DersBulch*, p. (Gy. I, 604)), *Derzsbócsa* (1349, 1360: *Dersbulchya*, poss. (JAKÓ 217, Cs. I, 597)), *Derzs* (1406: *Deers*, p. (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 341)), *Apabócsa* (1364: *Apabolcha* (JAKÓ 217)), *Kétbócs* ([1321]>381/448/XV., 1381: *Kethbulch*, p. (Gy. I, 604, JAKÓ 217). Debrecentől D-re fekszik *Pércs* település, amelynek neve *Mikepércs* (1415: *Mykeperch* (JAKÓ 322)) és *Bodópércs* (1423: *Bodoperch* (JAKÓ 322)) formában is megjelent. A Debrecentől D-re fekvő *Sáránd* (1219/550, [1291–4] [2a], 1323, 1342 [2a], 1347: *Sarang*, v., loc. (Gy. I, 658, JAKÓ 335, VT. 222, 298, 358, AnjouOkmt. IV, 230, AnjouOkmt. V, 109, 280, AnjouOklt. VII, 213: 459, VR. 122: 508) településnek megszületett *Bakósárándja* (1411: *Bakosarangya* (JAKÓ 335)) névváltozata is.

A személynév nem csupán egyrészes névben szerepelhet névalkotóként. A kétrészes nevek között igen jelentős az olyan elnevezések száma (178), ame-

lyekben az első névrész funkciója a birtoklás kifejezése, s a birtokos megnevezése személynevekkel történik. Az ilyen településnevek szerkezetileg úgy épülnek fel, hogy az első névrészben szerepel a tulajdonos neve, a második névrész pedig kétféle funkciót ellátó lexéma lehet. Az egyik lehetőség szerint a második, alapnévrészi funkciót betöltő elem fajtajelölő földrajzi köznév (*falu, telek* stb.), ez 149 névben figyelhető meg. A második névrész másrészt a helyet magát is megnevezheti. Ez az elem településnévként önmagában is előforduló helynév, amely általában korábban vagy párhuzamosan valóban önállóan létező és használatos településnév volt (*Botkeménye, Majspályija, Túrsámson* stb.). Ez a típus megyénkben az előző csoporthoz képest kisebb számban, 29 település nevében van jelen.

A kétrészes, személynévi előtaggal rendelkező helynevek születésének leggyakoribb módja a szintagmatikus szerkesztés (161), amelynek során a településnév mint birtokos jelzős szerkezet jött létre, amely grammatikailag lehet jelölt vagy jelöletlen. Megfigyelhető azonban, hogy jóval gyakoribbak a személyjeles, jelölt formák (133), amikor tehát a birtoklás tényét a második névrészen is jelzik: *Izsólaka* (1322/338: *Ysowlaka*, p. (Gy. I, 692, Cs. I, 628, JAKÓ 390)), *Pósalaka* ([1291–4], 1332–7/Pp. Reg.: *Pousalaka* (Gy. I, 655, Cs. I, 620, JAKÓ 326, VT. 300)), *Szólátülése* (1277/282: *Zolathylusy* (Gy. I, 672)) stb.

A kiegészüléssel született nevek között 17 személynévi megkülönböztető jelzős településnevet találunk, amelyek utótagjának szerepét minden esetben földrajzi köznév töltötte be, s a két névrész között fenálló birtokos viszonyt egy kivétellel a birtokos személyjel is mutatta: *Egyed* > *Egyedfalva* (1570: *Eggiedfalwa* (ComBih. 111)), *Kozma* > *Kozmaháza* (1323: *Cosmahaza* (AO. VII, 284: 615)), *Mikola* > *Mikolatelke* (1417: *Mykolatheleke* (Cs. I, 616, JAKÓ 302)) stb.

Bihar vármegye adatai között néhány olyan különleges településnév is megjelenik, amelyben a személynév nem egyelemű. A XIII. század első feléig a magyarság egyelemű nevet viselt. A XIII. és XIV. század fordulójára azonban megváltozott ez az állapot. A földbirtokok öröklődése, a nemzetségek felbomlása szükségessé tette a családi összetartozás világos jelzését. Az egyelemű személynevek használatát a XIII. században az oklevelekben lassan a *Nicolaus filius Petri*-féle körülírások kezdik felváltani, amelyek még nem valódi családnevek: nem öröklődnek, s a kérdéses személyt esetleg minden oklevélben más-más körülírással szerepeltethették: szerepet kaphatott a birtok, az apa személye, ragadványneve stb. Személynévrendszerünkben a XIV. században indul meg az a folyamat, amelynek eredményeképpen megjelennek a kételemű személynevek (vö. KÁLMÁN 1989: 66), s ezek településneveinkben is helyet kapnak. Névanyagunkban egyfajta átmenetet jelentenek az 1321-es datálású *Ivánkabán/háza* (*Joankabanhaza*, p. (Gy. I, 597, JAKÓ 206)) és az 1406-ból származó *Kelemenkenéz/pestese* (*Kelemenkenezpestese* (JAKÓ 319, ZsO. II/1: 537, 636)) típusú

nevek, amelyek előtagjában a keresztnév és a méltóságnév kapcsolata jelenik meg. Az 1389-ből adatható *Szakállasdrágmós/háza* (*Zakalosdrágmushaza*, v. seu p. olachalis (ZsO. I, 142: 1153)), az 1393-as datálású *Tiszaipál/háza* (*Tizaypalhaza* (ZsO. I, 353: 3182)), az 1406-ból származó *Tótlászló/háza* (*Thothlazlohaza ~ Tothlazlohaza* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 341)), illetve az 1508-as oklevélben felbukkanó *Vágdemeter/falva* (*Vagdemeterfalwa* (JAKÓ 228)), *Papsztancsul/falva* (*Papstanchwlfalwa* (JAKÓ 228)), első névrészenek első néveleme talán már közelebb áll a valódi, későbbi családnevekhez. Az ilyen szerkezetű településnevek élettartama azonban nem bizonyult túl hosszúnak, a XV. század közepére ugyanis már teljesen eltűntek (vö. KERTÉSZ 1939: 72).

Az eredetüket vizsgálva többféleképpen elemezhető településnevek között négyben található személynévi első névrész: *Bibatelek* (1429: *Bybathelek* (JAKÓ 213, Cs. I, 604 [itt *Bybatelek*])), *Derzsbócsa* (1349, 1360: *Dersbulchya*, poss. (JAKÓ 217, Cs. I, 597)), *Dorogháza* (1358: *Doroghaza* (JAKÓ 242)), *Pántürögd* (1273/392/477: *Panchyrgay*, v. (Gy. I, 680, JAKÓ 376 [itt *Panchyrgdy*])).

6. Patrocíniumra utaló településnevek

6.1. A településnevek sajátos csoportját alkotják az ún. patrocíniumi településneveknek, amelyek mint lexémák személynévszerűnek foghatók fel, s funkcionálisan értelmezhetők — egyes felfogások szerint — a birtoklást kifejező településnevek között, de akár az épületekről elnevezett településekhez is sorolhatók, hiszen elsődlegesen e szavak a települések templomát jelölték.

MEZŐ ANDRÁS a patrocíniumi neveket az egyházi helynevek közé sorolja, és az alábbiak szerint határozza meg az e típusba csoportosítható településnevek körét: „egyházi helynévnek tekinthető minden olyan helységrév, amelyben nyelviileg kifejeződik valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire, az egyház tiszteleti nevére, az egyházhhoz tartozó személyekre és szervezetekre való utalás” (MEZŐ 1996: 23–24). E helyneveknek négy főbb csoportját különíti el, s azokon belül külön választja az alapelemeket és a megkülönböztető elemeket, amelyek a neveknek a fenti csoportba való tartozásukat mutatják: 1. egyházi épületekre, építményeikre utalók, 2. az egyházhhoz tartozó személyekre utaló helységrévek, 3. az egyházi szervezetre utaló helységrévek, 4. patrocíniumi, a templom titulására utaló helységrévek (i. m. 24).

KNIEZSA a névtípusról szólva csupán a templomra utaló neveket vonta ide: egy részükben a templom színe (*Fehéregyháza*, *Veresegyház*), alakja (*Kerekegyház*) vagy a monostor (*Monostor*) a névadás motivációja, ám megállapítja, hogy ebbe a csoportba csak kevés település tartozik, másik részükben a patrocínium (a védőszent) jelenik meg (1943: 129).

MIKESY SÁNDOR három csoportjukat különítette el: 1. a kultusszal összefüggő neveket (*Áldókút, Keresztúr, Szentkirály, Máriapócs* stb.), 2. kegyes lelkületre mutató és oltalomkérő neveket (*Gocnód > Gottesgnade, Istensegítség, Fogadjisten* stb.), 3. a vallásos világgép nyomán alakult nevek (*Istenföldje, Szodoma* stb.). Tanulmányában az első, általa legfontosabbnak tartott csoport tagjait „igazi vallási nevek”-nek mondja, s legrégebb tagjait a pogány korba vezeti vissza (MIKESY 1967: 474). A magyarság keresztény hitre való áttérése után a templomi védőszentek nevéből létrejött településneveknek hét csoportját állapítja meg kialakulási körülményeik szerint (i. m. 474–5).

E körben a leggyakoribb névfajta a magyarban a településeknek szentek nevével való megjelölése. „Ha a templom címe egy szent, e szentet patrónusnak is szokták nevezni, ünnepét, a templom búcsúnapját pedig patrocíniumnak” (KISS 1997b: 180). A magyarság ómagyar kori névadásának az a típusa, amely szerint a település templomának védőszentje a névadó — ezeket patrocíniumi neveknek szokás nevezni — a kereszténység felvétele után, nyugati hatásra született meg. A környező népek közül a szláv népek névadási szokásai között eredetileg ez teljesen ismeretlen volt. Hazai meghonosodását BÁRCZI a legintenzívebb francia hatás korára tette (1958a: 154), s az idegen, főleg újlatin hatás típusalakító szerepét hangsúlyozta BENKŐ is (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 387). A magyar helynevek rendszerében az ilyen típusú elnevezések igen gyakran fordulnak elő, s ez igazából kultúrkörhöz való tartozást is jelzett: Nyugat- és Dél-Európában Spanyolország, Franciaország, Olaszország és Dél-Németország területén élt e névtípus, e térségen kívül nagyon ritkán jelenik meg. A területi elterjedtség igazságát elfogadja KNEZSA is, de véleménye szerint a magyar típus az idegen mintától függetlenül alakult ki (vö. KNEZSA 1943: 130, 1960: 20). MEZŐ megpróbálja a két nézet közötti különbséget áthidalni: a titulusválasztás szokásának kialakulása valóban Nyugat-Európához köthető, a templomnév településnévvé való alakulása azonban szerinte magából a magyar névrendszerből is magyarázható: „a névadás lélektana, névrendszertani helyzetük és a névadástörténeti ismereteink egyaránt a típus belső fejleményként való értékelésére bátorítanak bennünket” (1996: 48).

A patrocíniumi településnevek létrejöttének folyamatában BENKŐ bevezeti az „előzmény-elnevezés” fogalmát. Az adatok számbeli előfordulása alapján kiemeli a templomneveket és a parochiális egyházközségneveket, mert ezeket tartja a településnévvé válásnak legszorosabb, legközvetlenebb megelőzőinek. Megállapítja, hogy „míg az előzmény-elnevezések ... mintegy hivatalos jellegűek, kifejezetten az egyházi szokásokban gyökereznek, addig a helységnevekké átmenetben már inkább a nyelvközösség spontán nyelvi aktusa játszódik le. Továbbá míg — az adatok tanúsága szerint — minden oltárt, templomot stb. a tiszteletükre szentelt szent nevével jelöltek meg, és ez a név az egyházi szokásokból fakadóan rendszerint a templomhoz tartozó plébániákra, klastromokra,

egyházi közösségekre stb. is szinte automatikusan kiterjedt, addig a településnevekben való folytatás csak esetlegesen, bizonyos meghatározott körülmények, feltételek mellett történt meg” (BENKŐ 1993a: 13, vö. FEKETE NAGY 1937: 422). Ezekről az előzménynevekről az a véleménye, hogy „nem is „igazi» nevek, inkább csak identifikáló funkciót betöltő névféle körülírások, melyekben a szentnevek nemcsak önmagukban szerepelnek (pl. *altar* vagy *altaria ad honorem Sancti Emerici ...*), ... addig a helységnevekben a szentnév rendszerint már önmagában áll, valódi tulajdonnévként funkcionál” (BENKŐ i. h.).

„Jóllehet azonban minden egyháznak van védőszentje ..., mégsem minden helység, amelynek egyháza van, az egyház védőszentjének köszöni elnevezését” (SCHWARTZ 1933: 186). Hogy egy védőszentnév településnévvé vált-e, vagy sem, azt a névadó közösség szándékán kívül tőlük független, objektív tényezők is befolyásolták. Ezeket a tényezőket is összefoglalta BENKŐ, s három fő okot nevezett meg akadályozó tényezőként: 1. a névvé alakulás már az oltárnév szintjén megrekedt, 2. a településen több templom volt, ezért egyikre vonatkozó szentnév sem vált településnévvé, 3. olyan névtörténeti, kronológiai körülmények között, amikor a településnek már korábban kialakult egyéb típusú, más motiváción alapuló neve, a védőszent neve már nem volt feltétlenül névadó szerepű (vö. BENKŐ 1993a: 14). Tehát a védőszent nevének településnévvé válása akkor történhetett meg nagy eséllyel, ha egytemplomos, kisebb helységről volt szó, illetve, ha a falu települése és a templom felépítése nagyjából azonos időben történt (vö. SCHWARTZ 1933: 186–7). Az előbbi ok lehet a magyarázata annak is, hogy miért nem viseltek ilyen neveket nagyobb településeink.

A patrocíniumi településnév kialakulásának folyamatában egy másik lehetséges tényezőre hívja fel a figyelmet GYÖRFFY: a „védőszent neve ritka esetben más körülmények között is vált helységnévvé. XI–XII. századi okleveleinkben gyakran olvassuk, hogy az egyházi adományok a védőszent részére történtek s a birtokos a védőszent. E korban a védőszent neve birtokosként válhatott helységnévvé” (GYÖRFFY GY. 1960: 33).

A nyelvtörténet, történeti névtan kutatói nagyon jól ismerik azt a helyzetet, amikor is azon kénytelenek meditélni, hogy a latin szöveggörnyezetben előforduló helynevek hol kezdődnek és meddig tartanak, mi tekinthető a név részének, és mi látszik inkább értelmező résznek. Ez a probléma a patrocíniumi nevek körében inkább úgy vetődik fel, hogy mi a patrocínium aktuális szerepe egy adott névben, a névalakulás folyamatában a vizsgált elnevezés hol áll: még a templom elnevezése-e, vagy már megtörtént a névátvitel, tehát a kifejezés a település neveként szerepel. Ennek eldöntése igen nehéz feladat: bizonytalan a megoldás, ha a név előtt például a latin *conv.*, *eccl.*, *abb. de*, *de + ablativusi alak* szerepel, de vitathatatlanul településnévvel állunk szemben, ha a *villa*, *possessio* stb. szerepel a névhez kapcsolva, illetve ha a szentnév magyar alakban szerepel (vö. BENKŐ 1993a: 16).

6.2. A magyar helynévi viszonyokat területi szempontból vizsgálva KNEIÉZSA a patrocíniumi nevek elterjedtségéből megállapította, hogy mivel nincs vagy nagyon ritka az erdélyi szászban, és Erdélyt kivéve ismeretlen a románlakta területeken is, egyértelműen magyar helynévtípus. Nagy számú jelenlétük azokon a területeken szembeötlő, ahol a magyarság a XIII. században nagyobb tömegben élt, s nagyjából a pusztá személynévből született helynevek területi határvonalával esik egybe. A különbség a két névtípus között az, hogy a székelyföldön vezető szerepűek, s hiányoznak a román lakta területeken, illetve ahol mégis jelen vannak, ott bizonyíthatóan a magyarból származnak. KNEIÉZSA e véleménye mellett bizonyítékok sorát vonultatta fel: 1. a szent neve nem román, hanem magyar alakjában szerepel (Bihar vm.: *Szentandrás* ~ *Sântandreeș*, *Mindszent* ~ *Meșenț*), 2. csak a magyarság körében a középkorban ismert, igazolható szentek szerepelnek a nevekben, 3. magyar nemzeti szentek vannak közöttük (Bihar vm.: *Szentimre* ~ *Sântimreu*), 4. nem ritkák a nyugati tiszteletű szentek (Bihar vm.: *Szentmárton* ~ *Sânmartin*), 5. más nevek is magyar eredetűek az ilyen területeken (vö. KNEIÉZSA 1943: 147–8).

BENKŐ külön vizsgálta a magyar szentek nevével alakult településneveket, s névföldrajzi jellemzőjüként megállapította, hogy elterjedtségük lényegében egybeesik az egyéb, ehhez a névcsoporthoz tartozó nevek előfordulásával: a történeti Magyarországon délről észak felé, valamint nyugatról kelet felé haladva egyre csökken, s a leggazdagabb területek a Dunántúl déli és középső része, Szlavónia és Erdély magyar lakta vidékei, tehát tipikusan a magyar nyelvterülethez köthető névtípus (BENKŐ 1993a: 18, 1996c: 96, MEZŐ 1996: 229).

6.3. A patrocíniumi településnevek magyarországi kialakulásának kezdeti időszakát a XII–XIII. század határára tehetjük. Első adataik a XIII. század elejéről származnak, a korábbi oklevelekben nincs nyomuk, ám a XIV. század elejére a pápai tizedjegyzékben már szinte teljes számban jelen vannak. Erre alapozza véleményét KNEIÉZSA, aki szerint az ilyen nevek zömének keletkezési ideje a XIII–XIV. század, s még ha ezzel az időszakkal nem is zárható le teljesen kialakulásuk, e koron túl jelentős számban már nem születhettek (KNEIÉZSA 1943: 131). Ezt az álláspontot fogadta el általában a szakirodalom is (vö. MAKKAI 1947: 114, BÁRCZI 1958: 154–5, KNEIÉZSA 1960: 20, BENKŐ 1993a: 18). KNEIÉZSA (1332–7-ig) és MIKESY (a XIV. század közepéig) nagyjából lezártnak tekinti e típus létrejöttét a pápai tizedlajstromig.

Az ómagyar kori névtípusok kronológiai revízióját elvégző KRISTÓ ezt a névcsoporthoz sem hagyja figyelmen kívül. Rendkívül gazdag névanyag vizsgálata alapján kitágítja az időhatárokat felfelé és lefelé egyaránt: „az ilyen jellegű névadás kialakulása nem váratott magára a XII–XIII. század határáig. ... a patrocíniumból képzett helynevek már a kereszténység magyarországi meggyökeresedésétől, azaz a XI. század elejétől kezdve keletkeztek. ... Kétségtelen, hogy ott, ahol már a XI. század elejétől templomok álltak, a patrocínium a

templomos hely (a templommal együtt kialakuló falu) elnevezésének indítékává vált” (KRISTÓ 1976: 45). Felteszi azonban, hogy ez a településnév-típus sem kivétel abból a szempontból, hogy az ide sorolható neveink alakulhattak másodlagosan már a XIII. század folyamán is. Példaként említi a Bihar vármegyei *Szentlázár* települést, amely a XIII. század második felében alakult ki, mivel 1255-ben még nem szerepel (JAKÓ 1940: 351), de a század végén már említik (1291–4: in *Sancto Lazaro* Gy. I, 669). További példákat hoz fel Biharból a XIV. század első évtizedeiben: *Mindszent* (1325: *Mendzenth* (Gy. I, 614, AnjouOkmt. II, 218, AnjouOklt. IX, 248: 458)), *Boldogasszonyfalva* (1443, 1459, 1460, 1462, 1471: *Bodogazonfalwa* (JAKÓ 218, Cs. I, 604)) a század második, illetve *Szentdemeter* a harmadik harmadából (1373, 1406–1425, 1418: *Zenthdemeter* (Cs. I, 623, JAKÓ 349)). Ezen az időszakon azonban ő sem halad túl, a XV. században már csak nagyon szórványosnak tartja keletkezésüket (vö. KRISTÓ 1976: 48–9). MEZŐ ANDRÁS adatai alapján a patrocíniumi nevek legnagyobb része a XIII. század közepétől a XV. század végéig keletkezett, ezen belül e névadási mód legintenzívebb szakasza a XIII. század közepétől a XIV. század közepéig tartott. A XV. századtól szórványosan felbukkanó patrocíniumi neveket azonban analógiás keletkezésűeknek mondja, s azt sem tartja kizártnak, hogy nem valóban lakott helyre, csak romos templomokkal jelzett pusztákra vonatkozhattak (vö. MEZŐ 1996: 233–4).

Sok kutató mutatott rá, hogy alaki, morfológiai tekintetben a templomnévi eredetű településnevek, a pusztá személynévi és törzsnévi alapú helységnevek között párhuzamosság figyelhető meg: mindegyik névtípus formáns hozzáadása nélkül születik meg (KRISTÓ, MEZŐ, KISS L.). Ezt azért is érdemes kiemelni, mert néhány, első látásra egyértelműen pusztá személynévi alapú helynévnek értelmezhető településnévvel kapcsolatban felmerülhet a gyanú, hogy esetleg a templom védőszentje a névadás alapja. Akkor, ha a templomcím ismeretlen, ez az érzésünk még erősebb lehet. MEZŐ — ORTVAY munkájára is hivatkozva — ilyen bizonytalan eredetű helynévnek tekinti például a Bihar vármegyei *Kismarja* és *Nagymarja* neveket. Nagy valószínűséggel a patrocíniumával van kapcsolatban a szintén bihari *Margitta* neve is (vö. MEZŐ 1996: 223).

6.4. A patrocíniumi településneveknek az a csoportja, amelyek végén az *-úr*, *-asszony* utótag szerepel (*Keresztúr*, *Szentmárkúr*, *Szentsimonúr* stb.) sok vitát váltott ki. A kutatók egyik csoportjának véleménye szerint a fenti utótagok mint méltóságnevek szerepelnek az ilyen helynevekben: „Köztudomású, hogy az Árpádkor elején a trónörökös magyar herceg címe *úr* volt...” (GYÖRFFY GY. 1958: 584–95, vö. KARÁCSONYI 1925: 420, KÁLMÁN 1989: 157). Ezt a véleményt azonban már PAIS DEZSŐ megkérdőjelezte (1962: 133–46). A fenti utótagok, titulusok a középkori magyar nyelvben nemcsak a királynak és királynénak jártak, hanem tiszteletadó jelölő volt az egyházi nevekben és a világi nevekben azonos módon (FEKETE NAGY 1937: 425). Az utótag megjelenésében MELICH

észak-franciaországi hatást vélt felfedezni (1925: 76), ám a francia nyelvben — a magyartól eltérően — nincs meghatározott személyekhez kötve megjelenése. A névtípust önálló nyelvi fejleménynek kell tekintenünk. A névkutató mindennapos használatú kézikönyvében, a FNESz.-ben KISS LAJOS úgy vélekedik, hogy „a régi magyar nyelvben a szenteket is urazni szokták” (FNESz. 2: 565, 566). BENKŐ bizonyítékként hozza a Halotti Beszéd szövegét és Anonymust: „*Szent Simon úr, Szent Márk úr* és a többiek nem korábbi világi tisztségeik miatt kapták e titulust (részben nem is voltak uralkodók), hanem a szentek nevéhez csatlakozó megtisztelő értelmezőként, l. már HB.: *Szent Péter urat*, vö. még An.: *Ürsüúr* stb., s ez ment alkalmanként tovább a helynévadásba” (BENKŐ 1996c: 95). Ezzel a megállapítással ért egyet a történészek részéről KRISTÓ is: „Bizonyos, hogy az *úr* szó a középkorban nem számított méltóságnévnek, tehát nem ’király, fejedelem, trónörökös’ jelentése volt, hanem megszólításnak tekinthető” (1996b: 114).

A *Keresztúr* értelmezése különösen nagy feladat elé állította kutatóinkat. Már a múlt században próbálkoztak megfejtésével: ekkor még úgy gondolták, a név szerzetesrendekre utalhat (a CzF.-ből idézi az OklSz. 482), illetve ’nagybirtokos’ jelentést tulajdonítottak neki (WAGNER 1884). KARÁCSONY JÁNOS már közelebb áll a mai, elfogadottabb magyarázathoz: „Keresztúr olyan falut jelent, amelynek egyháza a szent kereszt tiszteletére volt avatva” (idézi OklSz. 482).

BENKŐ megállapítása szerint „Egy változatban Krisztus megjelölésére mégis kifejlődött a hátravetett méltóságjelölős, magyar forma. Ez a nagyon korán és alkalmasint latin mintáktól független Kereszt úr. A szókapcsolat tulajdonképpeni jelentése ’a keresztre feszített Krisztus’, a sok *Keresztúr* helységnév annak köszönheti létét, hogy jórészt a XII–XIII. században a kérdéses helység templomát a keresztre feszített Krisztus tiszteletére szentelték” (1980: 307).

A magyar helységnévek e speciális csoportjának, a patrocíniumi helyneveknek kimerítő részletességű vizsgálatát MEZŐ ANDRÁS végezte el eddig megjelent tanulmányaiban, illetve ezek összefoglalásaként s rendszerezéseként megszületett könyvében (1996). Ez a munka célját tekintve az ország egész területén előforduló egyházi helynevek feldolgozására vállalkozott a teljesség igényével.

Mező felfogása alapján abban az elemzési csoportban tartjuk számon a patrocíniumi neveket, amelyben funkcionális-szemantikai szinten az ott lévő *é p í t m é n y* neve fejeződik ki az elnevezésben. E településnevek tehát az olyan helynevek csoportjába tartoznak, amelyek a hely valamilyen *s a j á - t o s s á g á r a* utaltak, s e kategórián belül a ’hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez’ általános jelentés fejeződik ki bennük. A lexikálmorfológiai elemzés keretében a tulajdonképpeni személynevek kategóriájához legközelebb állónak tarthatjuk a *s z e n t n e v e k e t*, amelyek falvaink nevében úgy jutnak szerephez, mint a település templomának védőszentjeit megnevező névrészek.

6.5. A középkori Bihar vármegyében a patrocíniumi nevek 44 falu nevében jutottak szerephez, mégpedig mint a település templomának védőszentjeit megnevező névrészek, s ezek összesen 67 névváltozatban jelennek meg. Előfordulásuk az egyrészes nevekben mutat nagyobb arányokat, mivel 46 patrocíniumi alapú egyrészes településnév élt az Árpád-kori Bihar megye területén, s emellett 19 kétrészes név (többnyire első) névrésze tartalmazta a védőszent nevét. A kétrészes patrocíniumi elnevezések közül pusztán egyetlen olyan emelhető ki (*Szentlászlófalva*⁴⁰), amelynek nincs adatolható egyrészes alakváltozata, tehát a források szerint nem ment át típusváltáson (vö. MEZŐ 1989: 143–6).

Neveinket vizsgálva azt láthatjuk, hogy igen széles azoknak a szenteknek a köre, amelyeket Bihar megye területén tiszteltek: a fentebb mondott összes patrocíniumi nevet viselő település 28 szent tiszteletének állított helynévi emléket. Az egyrészes nevek között a következő szentnevek fordulnak elő: *Szentmárton* négy településnek adott nevet, Bihartól Ny–ÉNy-ra a Berettyó bal partján (1213/550, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *S. Martini*, v. (Gy. I, 669, JAKÓ 351, VR. 121: 503)), Váradtól DK-re a Hév-jó-patak bal partján ([1291–4]: *S. Martino* (Gy. I, 669, VT. 359)), Margittától ÉK-re (1332: *Sanctus Martinus* (JAKÓ 245)), Belényestől Ny–ÉNy-ra (?1332–7/Pp.Reg: *Sancto Martino*, de (MEZŐ 1996: 153: 17)). Ugyancsak négy település névadója volt *Szentmiklós*: Fenestől ÉNy-ra a Solymos patak jobb partján ([1291–4]: *S. Nicolao* (Gy. I, 670, VT. 357) 1552, 1587: *Zenthmiklos* (JAKÓ 353, ComBih. 293)), Körösszegtől ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1311/323: *Scentmiclos* (AnjouOkmt. I, 235–6, AnjouOklt. III, 82: 167, AnjouOklt. VII, 305: 662)), Székelyhídtól D–DK-re (1332–7/Pp. Reg: *S. Nycolao* (Gy. I, 670), 1342: *Zenthmiclos* (AnjouOklt. IV, 230)) és Cséffától É-ra (1462, 1485 k.: Szent-Miklós — az adat közlése nélkül (Cs. I, 624), 1478: *Zenthmiklos* (JAKÓ 353)). *Mindszent* volt a névadója három településnek: Székelyhídtól DK-re a Berettyó jobb partján ([1291–4]: *Mendscent* (Gy. I, 645, JAKÓ 302, VT. 359)), az Ér-patak jobb partján, Diószeg mellett (1325: *Mendzenth* (Gy. I, 614, AnjouOkmt. II, 218, AnjouOklt. IX, 248: 458)) és Váradtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján (1332–7/Pp. Reg: *Mendsel*, v. ~ *Mendsent*, v. ~ *Mensent* [2a] (Gy. I, 645)). Szintén három települést neveztek el lakói *Keresztúr*-ról: Bihartól ÉNy-ra a Berettyó bal partján (1285: *S. Crucis*, eccl. (Gy. I, 633, JAKÓ 275), 1311: *Keyrustwr*, p. (AO. III, 71: 145, Gy. I, 633, JAKÓ 275)), Székelyhídtól K–DK-re (1311/318: *Kereztwr* (AO. III, 13: 11, Gy. I, 633)), illetve Sarkadtól É-ra (1333: *S. Crucis*, Ecclesia (JAKÓ 275)). Három település nyerte nevét a *Szentkirály*-nak is mondott *Szentistván*-ról Váradtól ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (Obituarium O. Praem. [saec. XII] [2a], [saec. XII–XIII] [2a], [saec. XIII.] [2a], 1234 k./XV [6a], [2a], 1252, 1294/458 [2a], 1320/633, 1332–7/Pp. Reg: *S. Stephani*, mon. (Gy. I, 688)), Hunyadtól DNy-ra a

⁴⁰ 1435: *Zenthlazlofalva* (JAKÓ 341)

Kalota patak bal partján (1332–7/Pp. Reg: *Senkral*, v. (Gy. I, 669)), talán Komáditól ÉNy-ra (1342, 1355, 1433, 1536: *Zenthkyral*, de, pr. (Cs. I, 624, AnjouOkmt. IV, 228, ComBih. 366)). *Szentlőrinc* két településnek adott nevet, Váradtól DK-re (1273/392/477: *S. Laurentii*, v. (Gy. I, 669)) és Debrecentől D–DNy-ra a Kék-Kálló patak bal partján’ (1311/323: *Scenthleurinch*, t. (Gy. I, 669, AnjouOkmt. I, 235, AnjouOklt. III, 82: 167)).

A többi szentnév egy-egy településnévben jelenik meg: Debrecentől DNy-ra *Boldogasszony* (1282>405, 1289, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *B. V.*, v. (Gy. I, 605)), *Szentadorján* Bihar vm. Ny-i részén a Berettyó jobb partján (1329/437: *Zenthaderyan*, p. (Gy. I, 667)), *Szentandrás* Váradtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján ([1291–4], [1311 k.], 1319, 1329: *S. Andrea* (Gy. I, 667, JAKÓ 349 [itt *Sanctus Andreas*], AnjouOkmt. I, 497, AnjouOkmt. II, 428, VT. 358, AnjouOklt. V, 148: 372), 1370: *Zenthandras* (JAKÓ 349)), *Szentbenedek* Fenestől DK-re (1332–7/Pp. Reg: *S. Benedicti*, v. (Gy. I, 667, Cs. I, 623)), *Szentdemeter* Bihartól ÉNy-ra, a Berettyó partján (1373, 1406–1425, 1418: *Zenthdemeter* (Cs. I, 623, JAKÓ 349)), *Szentdienes* Bihartól Ny–ÉNy-ra a Berettyó bal partján ([1291–4]: *S. Dyonisio* [2a] (Gy. I, 667, JAKÓ 349 [itt *Sancto Dionisio*], VT. 299), [1321]>381>448/XV: *Zenth Dyenes*, poss. (Gy. I, 667)), *Szentgyörgy* Debrecentől K–DK-re (1307, 1307>383>399, 1307>383>414: *Sengurg* (AO. II, 77: 164)), *Szentimre* Bihartól ÉK-re a Berettyó jobb partján (1220/550: *S. Henrico* (Gy. I, 667, JAKÓ 350, VR. 121: 500), [1291–4], 1459: *Zenthemreh* (JAKÓ 350)), *Szentiván* Apáti és Besenyő közt Körösszeg vár tartozéka (1421: *Zenthyuuan* (Cs. I, 623)), *Szentjános* Váradtól ÉNy-ra a Sebes-Körös jobb partján (1215/550, 1229/550, 1235/550: *S. Joannis*, mon. (Gy. I, 667, JAKÓ 350, VR. 121: 501 [itt *Ioannis*]), 1376: *Seniuanus* (JAKÓ 350)), *Szentjobb* Székelyhídtól D-re a Berettyó jobb partján ([1163–73]>520 k.: *Sanctissimam Dextreram* (Gy. I, 688), 1599: *Zenth Job* (ComBih. 292)), *Szentkatalin* Váradtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján (1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine* ~ *S. Katharine*, v. ~ *S. Katherine* [3a], v. (Gy. I, 637)), *Szentkozmadamján* Bihar vm. ÉNy-i részén (Berettyó)Újfalutól ÉNy-ra (1373: *Zentcozmadomyen* (JAKÓ 351)), *Szentlászló* Bihar vm. É-i részén, Debrecenbe olvadt (1332–7/Pp.Reg: *S. Ladislav*, v. ~ *S. Ladislai* ~ *S. regis Ladislai*, v. (Gy. I, 610)), *Szentlázár* Székelyhídtól DK-re a Berettyó bal partján ([1291–4], 1332–7/Pp. Reg [2a]: *S. Lazaro* (Gy. I, 669, JAKÓ 351 [itt *Sanctus Lazarus*], VT. 358), 1406, 1458, 1459, 1556: *Zenthlazar*, p., v., opp. (Cs. I, 624, ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 351, ComBih. 292)), *Szentmihály* Váradtól Ny–DNy-ra a Sebes-Körös bal partján ([1291–4]: *S. Mychaele* (Gy. I, 670, JAKÓ 352 [itt *Sanctus Mychael*], VT. 358), XIV, 1329: *Scentmihal*, p. (Gy. I, 670, Cs. I, 624, JAKÓ 352)), *Szentpál* Debrecentől É-ra ([1308 k.]: *Scenthpal*, p. (Gy. I, 670)), *Szentpéter* Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1285: *S. Petri* que vulg. *Scentpeturzegy*, eccl. (Gy. I, 670, Cs. I, 624, JAKÓ 353)), *Marja* a Berettyó bal

partján (1277/282: *Mariam* (Gy. I, 641)), *Margitta* Székelyhídtól K-re, a Berettyó, Bisztra és a Hosszúaszó völgyének egybenyílásánál (1216: *Margneta* (JAKÓ 294)), *Máriamagdolna* Székelyhídtól DK-re a Berettyó bal partján (1332–7/Pp. Reg: *Marie Magdalene*, v. (Gy. I, 642, JAKÓ 297 [itt *Mariae Magdalena*])).

Ezeknek a településneveknek az első előfordulása zömmel a XIII. század végéről, a XIV. század elejéről adatható.

Érdekes, hogy a keletkezésüket tekintve az e típusba tartozó nevek igen egyenmű csoportot alkotnak: csakis metonímia révén (tehát képző nélkül) önmagukban, jelentésváltozással lettek településnévvé. E zártsághoz képest meglepően nagy a névtípus nyelvi változékonysága.

MEZŐ ANDRÁS a helynevek változástípusainak rendszerével foglalkozva (i. m.) négy csoportot állapított meg: 1. a név elhalása, 2. a név felváltása, 3. típuson belüli névváltozás, 4. típusváltozás. Bihari patrocíniumi névanyagunkban a vizsgált korszakot tekintve kétféle változástípust figyelhetünk meg:

A. típusváltás

A.1. megőrző tendencia eredményeként:

védőszentnév > védőszentnév + *-egyház*

A.2. > védőszentnév + *-telek/-telke*

A.3. > védőszentnév + *-földe*

A.4. > védőszentnév + *-falva*

A.5. > védőszentnév + *-szege*

A.6. > jelzői névrész + védőszentnév

B. a név felváltása

A következőkben Mező rendszeréből kiindulva azt tekintem át, hogy a bihari templomcímű eredetű helyneveink milyen névszerkezeti változásokon mentek át.

6.6. A típusváltáson átment nevek nagyobbik csoportját azok a nevek alkotják, amelyeknek „puszta személynévi jellegű” névalakja is élt. MEZŐ ezeket az elnevezéseket alapkijében a későbbi változások kiindulópontjaként *p a t r o c í n i u m i a l a p e l e* meknek nevezi. Az ilyen kiindulási alakok zömmel a XIII. századból valók, s az újabb névrésszel bővült változatuk a XIV–XV. században jött létre. A XIII. század végén felbukkant *Szentgyörgy* korábbi névalakja *György(i)* volt, ám a XIV. század elejétől több változatban szerepelt: *Györgytelke*, *Györgyegyház*, majd *Györgyfölde* alakban, tehát földrajzi köznévi elemmel kiegészülve jelent meg⁴¹.

---

⁴¹ **György(i)** 1292/407: *Georgy*, t. (Gy. I, 623, JAKÓ 253) **Györgytelke** 1327/469: *Gyorgteluky*, p. (Gy. I, 623, JAKÓ 253, Cs. I, 609, AnjouOklt. XI, 157: 332), 1332: *Gyurgteluke*, p. (Gy. I, 623) **Györgyegyház** 1374: *Giurgehaz* (JAKÓ 253), 1402: *Gewrg-eghaz* (ZsO. II/1: 238) **Györgyfölde** 1543: *Gergfelde* (JAKÓ 253)

Boldogasszony formában kerül elénk névanyagunkban a XIII. század végén az a település, amely a XV. század közepén *Boldogasszonyfalva*, három évtizeddel később egy névelem eltűnésével *Boldogfalva* alakot ölt fel⁴². Ez a változás nem mondható gyakorinak, hiszen MEZŐ ugyan beszél a köznévi alap eltűnésével puszta patrocíniumi névként tovább élő településnevekről, de a *szent* névelem eltűnése nem jelenik meg munkájában önálló jelenséggként. A változást talán az tehetné lehetővé, hogy a *boldog* jelzöt kizárólag a *Boldogasszony* titulusból használták, s ebből az *asszony* elhagyása után is világos volt, hogy Szűz Mária megnevezése a *Boldogfalva* első névrésze.

A második névrészt tekintve a XIII. század eleji, Bihartól Ny-ra fekvő *Szentmárton* esetében is ez történt: a XIV. század végén *Szentmártonfalva*⁴³ alakot vett fel, s hasonló változás ment végbe a XIII. századi *Margitta* nevében is akkor, amikor a XV. század elején megszületett a *-falva* utótagú *Margittafalva*⁴⁴ alakváltozat. Ez utóbbi településünk néveredete problematikus. KISS LAJOS szerint a településnév a *Maria* (1208/1550, ÁKSz. 215) puszta személynévből született meg, s tulajdonosával vagy a Szűz Máriáról elnevezett templomával egyaránt kapcsolatban lehet (FNESz. *Kismarja*). MEZŐ ANDRÁS inkább a második vélemény mellett foglal állást, bár a templomcím homályban maradása miatt ez nem bizonyítható, írja (MEZŐ 1996: 223). Első benyomásunk alapján nyugodt lelkiismerettel sorolhatnánk a puszta személynévi alapú településnevek csoportjába. Az alapos kutatói munka eredménye azonban, hogy MEZŐ azok között a települések között tartja számon, amelyekkel kapcsolatban felmerülhet a patrocíniumi néveredet gyanúja. Egy 1358-as búcsúfolyamodvány adatának

⁴² **Boldogasszony** 1282>405, 1289, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *B. V.*, v. (Gy. I, 605), 1332–7/Pp. Reg: *B. Marie*, v. ~ *S. Marie Magdalene*, v. (Gy. I, 605) **Boldogasszonyfalva** 1443, 1459, 1460, 1462, 1471: *Bodogazonfalwa* (JAKÓ 218, Cs. I, 604), 1469: *Bodogazzonfalwa*, p. (ComBih. 54 [itt tévesen Boldogasszonytelke alatt]) **Boldogfalva** 1472, 1477, 1487: *Bodogfalwa* (JAKÓ 218, Cs. I, 604)

⁴³ **Szentmárton** 1213/550, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *S. Martini*, v. (Gy. I, 669, JAKÓ 351, VR. 121: 503), 1321: *Scethmartun*, p. (Gy. I, 669), 1321, 1323 [8a]: *Scentmartun*, p. (Gy. I, 669, JAKÓ 351 [itt *Scentmarton*], AnjouOklt. VII, 236: 507, 237: 508, 237: 509), 1323>448/XV: *Zenthmarton*, p. (Gy. I, 669, AnjouOklt. VII, 209: 448, 209: 449, 209: 450 [az utóbbi három helyen: *Zenthmarthon* [2a], *Zenthmarthun*]), 1332–7/Pp. Reg: *S. Martino* (Gy. I, 669), 1470: *Zenthmarthon* (Cs. I, 624) **Szentmártonfalva** 1388: *Zenthmartonfalua* (JAKÓ 351)

⁴⁴ **Margitta** 1216: *Margneta* (JAKÓ 294), 1332: *Marguita* (JAKÓ 294), 1334: *Margytha* (JAKÓ 294), 1352: *Marita* (Cs. I, 616) ~ *Maryta*, p., v. (ComBih. 206), 1363: *Margita* (Cs. I, 616) **Margittafalva** 1422, 1425, 1478, 1496: *Margythafalwa*, p., opp. (Cs. I, 616, JAKÓ 294 [itt *Margithafalwa*], ComBih. 206), 1454, 1478: *Margithafalwa*, p. (ComBih. 206)

korábbi, véleménye szerint hibás, soproni lokalizálását véli felismerni abban az adatban („in beati Laurentii de Kovazi, beate Marie de Zechen, beate Marie de Popii, omnium sanctorum de Kerekighas ac *beate Margarete de Margitha* et beati Stephani regis in Hermen, ecclesiis parrochialibus Chanadiensis, Waradiensis et Jauriensis diocesium...” [Bossányi 2: 322]), amely egyértelművé tenné a település nevének templomi védőszentnévből való metonimikus létrejöttét (MEZŐ 1996: 223). ORTVAY fogalmazása teljesen egyértelműnek látszik: „Nevét kétségtelenül a Bol. Szűz tiszteletére szentelt egyházától kapta” (ORTVAY 1891–1892: 542, ld. 559 is).

Esetleg ide sorolható a XIII. századi *Szentpéter* és a *-szege* köznévi utótaggal kiegészült *Szentpéterszege*⁴⁵, amely azonos datálással áll előttünk, bár itt inkább arra lehet gondolni, hogy a helynévvé nem vált templomcím jelenik meg az első adatban. Nem pusztán a *-falva* utótag jelent új elemet a tizedlajstrombeli *Szentkatalin* XIV. század végi alakjában, hanem az *-asszony-* névelem is, s megszületett *Szentkatalinaasszonyfalva*⁴⁶.

A Székelyhídtól K–DK-re fekvő *Keresztúr* a XIV. század elejétől a XVI. század végéig szerepelt ebben az alakban, majd a *-telek* földrajzi köznévvvel egészült ki⁴⁷.

A patrocíniumi alapelemű elnevezések változástípusait vizsgálva MEZŐ egyik csoportként a „másodlagosan jelzővel bővült sima alapelemek” csoportját határozta meg: meggyénkben ilyen átalakuláson ment át a jelzői névrésszel bővült *Szentistván*⁴⁸, *Marja*⁴⁹ XIII. századi és a Körösszegtől ÉNy-ra fekvő *Szent-*

---

⁴⁵ **Szentpéter** 1285: *S. Petri* que vulg. *Scentpeturzegy*, eccl. (Gy. I, 670, Cs. I, 624, JAKÓ 353) **Szentpéterszege** 1285: *S. Petri* que vulg. *Scentpeturzegy*, eccl. (Gy. I, 670, Cs. I, 624, JAKÓ 353), 1311: *Scenthpeturscegy*, p. (AO. III, 71: 145, Gy. I, 670, JAKÓ 353), 1405, 1443, 1450, 1460, 1463, 1476: *Zenthpeterzege*, p. (Cs. I, 624, JAKÓ 353, ComBih. 312), 1411: *Sentpetersege*, p. (ComBih. 312)

⁴⁶ **Szentkatalin** 1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine* ~ *S. Katharine*, v. ~ *S. Katherine* [3a], v. (Gy. I, 637) **Szentkatalinaasszonyfalva** 1396: *Zenthkatarene Azzonfalua* (Cs. I, 623) ~ *Zenthkatherinaazzonfalwa*, p., v. (ComBih. 76), 1421: *Zenthkatherinaazonfolwa* (Cs. I, 623)

⁴⁷ **Keresztúrtelek** 1311/318: *Kereztwr* (AO. III, 13: 11, Gy. I, 633), 1318: *Kereztr vr* (Gy. I, 633, AnjouOklt. V, 52: 105), 1328: *Kerusthur* (Gy. I, 633), 1333: *Kerezthur* (Gy. I, 633, JAKÓ 274) **Keresztúr** 1582: *Kerezturtelek* (JAKÓ 274)

⁴⁸ **Szentistván** Obituarium O. Praem. [saec. XII] [2a], [saec. XII–XIII] [2a], [saec. XIII.] [2a], 1234 k./XV [6a], 1252, 1294/458 [2a], 1320/633, 1332–7/Pp. Reg: *S. Stephani*, mon. (Gy. I, 688), 1294/458: *S. Stephanus* [2a] (Gy. I, 688), 1308/355: *S. Stephano* (Gy. I, 688) **Váradszentistván** 1214/307: *S. Stephani Waradiensis*, 1234 k./XV [5a]: *S. Stephani Waradiensis*, *S. Stephanus*, *Waradine civitas*, 1265: *S. Stephani de Varadino*, eccl. (Gy. I, 688)

*miklós*⁵⁰ XIV. századi neve, s belőlük létrejött a *Várad*szentistván, *Újmarja*, *Ómarja*, *Nagymarja* és *Kismarja*, illetve *Kisszentmiklós* új elnevezések sora, amelyek a közeli településre, *Várad*-ra, az osztódott települések viszonylagos korára, illetve méretére (*új, ó, nagy, kis*) utalnak.

Egyetlen bihari települést jelöltek a kezdetektől párhuzamosan a „puszta személynévi” és a jelzős szentnévi változattal: *Lázár* és *Szentlázár*⁵¹.

Érdeemes kiemelni e nevek közül *Szentjobb* ~ *Szentjog* ~ *Jog*⁵² nevét. Az elnevezés nem tartozik a szokásos értelemben vett patrocíniumi nevek közé. Nemzeti történelmünk hozta létre, ezért sajátosan magyar alakulat: szent királyunk, István király jobb keze a névadó, amelyet egy Szent László által 1084-ben építtetett bencés kőmonostorban őriztek, s lassan kialakult körötte a kérdéses település is. A *Szentjog* névváltozatban a „jobb kéz” jelentésű denominális nomenképzős *jog* (TESz. II, 277–8) és a *Szent* jelzői névelem kapcsolódott össze, ám idővel a *jó*-ból alakult középfokú melléknév állt a szemantikailag elavult *jog* helyére. A település legkorábbi megnevezése a XII. századtól latinul szerepel, majd alakváltozatként a XIV. illetve a XV. században a *Szentjog* és a *Jog*⁵³ jelenik

---

⁴⁹ **Marja** 1277/282: *Mariam* (Gy. I, 641), 1323: *Marya* (AO. VII, 187: 399, 206: 441), [1291–4] [2a], 1332–7/Pp. Reg, 1341: *Maria*, v., p. (Gy. I, 641, JAKÓ 296, VT. 222, 358), 1332–7/Pp. Reg: *Vinum* (Gy. I, 641), 1447, 1456: *Marya*, p., de (ComBih. 225) **Újmarja** [1291–4]: *Maria noua* (Gy. I, 641, JAKÓ 296 [itt *Maria nova*], VT. 299 [itt *Moria noua*]), 1332–7/Pp. Reg [4a], 1335: *Vymaria* (Gy. I, 641, JAKÓ 296) **Ómarja** 1322, 1332–7/Pp. Reg [4a], 1341, 1342, 1353: *Omaria*, v., p., de (Gy. I, 641, JAKÓ 296, AnjouOkmt. IV, 226, 227, AnjouOkmt. V, 502, ComBih. 179) **Nagymarja** 1426: *Naghmaria* (JAKÓ 296), 1490: *Nagh Maria* (Cs. I, 616) **Kismarja** 1490: *Kys Maria* (Cs. I, 616, JAKÓ 296), 1521: *Kysmaria*, de (ComBih. 179)

⁵⁰ **Szentmiklós** 1311/323: *Scntmiclos* (AnjouOkmt. I, 235–6, AnjouOklt. III, 82: 167, AnjouOklt. VII, 305: 662), 1322: *Scenthmyklws* (JAKÓ 353) **Kisszentmiklós** 1552: *Kys Zenthmyklos* (JAKÓ 353)

⁵¹ **Lázár** [1291–4]: *Lazar*, v. (Gy. I, 669, JAKÓ 351, VT. 300) **Szentlázár** [1291–4], 1332–7/Pp. Reg [2a]: *S. Lazaro* (Gy. I, 669, JAKÓ 351 [itt *Sanctus Lazarus*], VT. 358), 1332–7/Pp. Reg [2a]: *S. Lazari*, v. (Gy. I, 669), 1406, 1458, 1459: *Zenthlazar*, p., v. (Cs. I, 624, ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 351, ComBih. 292)

⁵² **Szentjog** 1326/XVIII., 1332–7/Pp. Reg: *S. Jog* (Gy. I, 668), 1395: *Zenthhyog*, de (ComBih. 291, 292), 1407: *sancti Jog*, monasterium (ZsO. II/2: 13), 1436, 1470, 1479: *Zenthog*, de (ComBih. 291), 1449–54, 1469: *Zenth Jog* ~ *Zenthvgh* (Cs. I, 623), 1469, 1475: *Zenthjogh* (Cs. I, 623, JAKÓ 350), 1470: *Zenth Jogh*, de (ComBih. 291)

⁵³ **Szentjobb** [1163–73]>520 k.: *Sanctissimam Dextreram* (Gy. I, 688), 1239: *S. Dextre Szentjog* 1326/XVIII., 1332–7/Pp. Reg: *S. Jog* (Gy. I, 668), 1395: *Zenthhyog*, de (ComBih. 291, 292), 1407: *sancti Jog*, monasterium (ZsO. II/2: 13), 1436, 1470, 1479: *Zenthog*, de (ComBih. 291), 1449–54, 1469: *Zenth Jog* ~ *Zenthvgh* (Cs. I, 623), 1469,

meg. Erre a változásra (ti. hogy a patrocíniumi név *szent* jelzői néveleme tűnik el) nem találunk példát Mezőnél, s bizonyára ritka névalakulási mód lehetett. Ehhez az alakulásmódhoz ld. *Margitta*⁵⁴ nevét is.

A XIV. század utolsó negyedében élő *Szentkozmadamján* majd csak egy évszázaddal később elemkihagyás (redukció) eredményeként *Szentkozma* és *Szentdamján* néven jelenik meg újra⁵⁵.

Hét olyan templomi védőszentjéről elnevezett települést találunk Biharban, amelynek a patrocíniumi névhez egyáltalán nem kötődő névváltozata is élt vagy korábbi vagy későbbi adatolással. Ezekben az esetekben a név felváltásáról beszélhetünk. MEZŐ munkája e csoportokat a „más motivációjú korábbi nevek felváltása Ø fokú patrocíniumi helynévvel”, illetve a „régébbi patrocíniumi név fölcserélése egyéb motivációjú névvel” kategóriájában tartja számon. Bihar megyében az első csoportba tartozik: *Mindszent* (a Diószeg melletti) — *Egyed*, *Egyedmonostora*, *Tótfalu*⁵⁶, *Szentmiklós* (Székelyhídtól D-re) — *Márkos*, *Márkosi*⁵⁷, *Szentkatalin* — *Körösszeg*⁵⁸. A második csoportot az alábbi névpárok alkotják: *Szentmárton* (Margittától ÉK-re) — *Genyéte*⁵⁹, *Szentjobb* — *Berety-*

1475: *Zenthjogh* (Cs. I, 623, JAKÓ 350), 1470: *Zenth Jogh*, de (ComBih. 291) **Jog** 1405: *Jog* (ZsO. II/1: 532)

⁵⁴ **Margitta** 1216: *Margneta* (JAKÓ 294), 1332: *Marguita* (JAKÓ 294), 1334: *Margytha* (JAKÓ 294), 1352: *Marita* (Cs. I, 616) ~ *Maryta*, p., v. (ComBih. 206), 1363: *Margita* (Cs. I, 616)

⁵⁵ **Szentkozmadamján** 1373: *Zentcozmadomyen* (JAKÓ 351), 1425, 1495: *Zenthkozmadamyen*, p. (Cs. I, 624, ComBih. 312), 1487: *Zenthkozmademyen* (Cs. I, 624) **Szentkozma** 1463, 1487: *Zenthkozma* (JAKÓ 351, Cs. I, 624), 1464: *Zenthcosma* (Cs. I, 624) **Szentdamján** 1479: *Zenth Damian* (JAKÓ 351)

⁵⁶ **Mindszent** 1325: *Mendzenth* (Gy. I, 614, AnjouOkmt. II, 218, AnjouOklt. IX, 248: 458) **Egyed** 1214/550, 1275, [1278 k.], 1438: *Igged* (Gy. I, 614, Cs. I, 607, JAKÓ 236, VR. 80: 288) **Egyedmonostora** 1386: *Egyedmonustra*, de (ComBih. 111) ~ *Egyedmunstora*, de (ComBih. 111) **Tótfalu** 1439: *Thotfalw* (ComBih. 111), 1511: *Thothfalw* (JAKÓ 237)

⁵⁷ **Szentmiklós** 1332–7/Pp. Reg: *S. Nycolao* (Gy. I, 670), 1390, 1447: *Zenthmiklos*, p. (JAKÓ 352, ComBih. 293) **Márkos(i)** [1163–73]>520k.: *Markus*, v. (Gy. I, 642), 1219/550: *Marcusy*, v. (Gy. I, 642, VR. 92: 359)

⁵⁸ **Szentkatalin** 1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine* ~ *S. Katharine*, v. ~ *S. Katherine* [3a], v. (Gy. I, 637) **Szentkatalinasszonyfalva** 1396: *ZenthkatAREne Azzonfalua* (Cs. I, 623) ~ *Zenthkatherinaazzonfalwa*, p., v. (ComBih. 76) **Körösszeg** [1289]: *Keressceg* (Gy. I, 637)

⁵⁹ **Szentmárton** ~ **Genyéte** 1332: *Sanctus Martinus* (JAKÓ 245), 1489: *Zenthmarton* aliter *Genyete* (Cs. I, 608) ~ *Zenthmarton* vel *Genyethe* (JAKÓ 245)

tyó⁶⁰. Azonos időből származó első adatai alapján nem dönthető el az elsőség *Boldogasszonytelke* — *Tóskereke*⁶¹ település esetében.

7. Építményre utaló településnevek

Szintén 'a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' jelentés fejeződik ki azokban a gyakran előforduló településnevekben, amelyekben az ott lévő építmény neve jelenik meg funkcionális-szemantikai szinten. A legnagyobb csoport e körben az a névtípus, amelyben a települést templomáról, illetve annak védőszentjéről nevezték el (*Szentkatalin*, *Szentmihály*, *Szentpál*, *Mindszent* stb.). E nevek vizsgálatát a személynemekhez való lexikális közelségük miatt azonban önálló típusként már fentiekben tárgyaltam.

A névadást motiváló építmények valamilyen szempontból mindig nagyon fontos szerepet tölthettek be a névadó közösség életében. Az épület- vagy építménynevek minden képző nélkül, metonimikus úton is válhattak a település névadójává. Lehetek ezek:

— hidak: *Bócszida* (Berettyó)Újfalutól D-re (1271, 1274: *Bolchhyda*, t. (Gy. I, 604, JAKÓ 217)), *Henchida* (Berettyó)Újfalutól K–ÉK-re, a Berettyó bal partján (1342: *Hechhaza* (AnjouOkmt. IV, 226)), *Privárthida* Bihartól É–ÉNy-ra, a Berettyó bal partján (1277/282, 1280, 1282: Wodozt al. nom. *Priuarthyda*, p. (Gy. I, 652, JAKÓ 318 [itt *Privarthyda* vel Wodosaj])), *Saulhida* Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján ([1291–4]: *Saulhyda* (Gy. I, 658, JAKÓ 333, VT. 298)), *Székelyhid* az Ér bal partján (1278/317/323/401, [1291–4] [2a]: *Zekulhyd*, t. (Gy. I, 666, JAKÓ 355, VT. 222, 298)), *Tamáshida* Kölesértől DNy-ra, a Fekete-Körös jobb partján (1241: *Pons Thomae* (JAKÓ 360)),

— jelentős várak vagy kastélyok: *Derzspalotája* Váradtól Ny-ra, a Sebes-Körös bal partján (1279: *Deerspalataya*, castr. (Gy. I, 650, JAKÓ 314)), *Sebesvár* Hunyadtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján (1319/323, 1322, 1323 [2a], 1325, 1330: *Sebuswar* (Gy. I, 660, AnjouOkmt. I, 521, AnjouOkmt. II, 14, 83, 188, AnjouOklt. V, 197: 501, AnjouOklt. VII, 182: 388, 186: 397, AnjouOklt. IX, 82: 129)), *Várad* Bihartól D-re a Sebes-Körös bal partján ([XIII.], Chron. saec. XIV. [2a], Chron. Warad [XIV.], +1111/XIII, 1134 [2a], 1138/329, 1156, 1229/550, 1234/243, Rogerius, 1250, 1256/284/294/572 [2a],

---

⁶⁰ **Szentjobb** [1163–73]>520 k.: *Sanctissimam Dextreram* (Gy. I, 688), 1599: *Zentth Job* (ComBih. 292) **Szentjog** 1326/XVIII., 1332–7/Pp. Reg: *S. Jog* (Gy. I, 668), 1395: *Zenthyog*, de (ComBih. 291, 292) **Berettyó** 1213/550: *Beruchyō* ~ *Beruchyon* [∩: *Beruchyou*] (Gy. I, 668, VR. 33: 45)

⁶¹ **Boldogasszonytelke** ~ **Tóskereke** 1430: *Thoskereky* alio nomine *Bodogazzon-teleke* (JAKÓ 217)

1264, 1265, [1272–89]/392/477, 1279, 1296, Chron. saec. XIV., 1303/326, 1304, 1310/311/318, 1320, 1320 Pp/Pp. Reg, 1321, 1325/Pp. Reg, 1332, 1332–7/Pp. Reg [6a], 1340 [2a], 1342 [3a], 1345, 1350, 1449, 1455 [2a], 1475, 1486: *Waradiensis*, civ., ep., eccl. (Gy. I, 681, 682, 683, 684, Cs. I, 600, MNy. 1936. 205, AnjouOkmt. IV, 29, 292, 293, 548, AnjouOkmt. V, 391)),

— talán egy különösen tetszetős külsejű udvarház: a két *Széplak* település nevében a Berettyó bal partján, Margittától DK-re ([1291–4]: *Zeplok* (Gy. I, 671, VT. 358)), és Fenestől ÉNy-ra a Solymos patak jobb partján ([1291–4], 1332–7/Pp. Reg [5a], 1374, 1495: *Zeplak*, v. (Gy. I, 671, Cs. I, 600, JAKÓ 357, VT. 358, ComBih. 307)),

— vízi átkelőhely: *Rév* Élesdtől DK-re a Sebes-Körös jobb partján (1332–7/Pp. Reg, 1459: *Bev* [romlott alak], p., v. (Gy. I, 657, ComBih. 344) ~ *Bey* [romlott alak], v. (Gy. I, 657) ~ *Rev* [3a], v. (Gy. I, 657, JAKÓ 330) ~ *Rey* [romlott alak] (Gy. I, 657)), *Lórév* a Sebes-Körös és a Jád-patak egybeömlésénél (1406: *Lorew* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 292)),

— a megélhetéshez elengedhetetlen malom: *Apamolna* pontos helye ismeretlen, Tancskereki és Barsa vidékén fekkent ([1321]>381>448/XV, 1350, 1433: *Apamolna*, p. (Gy. I, 594, Cs. I, 602, JAKÓ 294)), *Mocsmolna* Váradtól É-ra a Kösmő patak bal partján állott (1552: *Moczmona* (JAKÓ 303)),

— a falu félbemaradt, romos vagy kerek alaprajzú vagy egyszerű temploma: két *Félegyház* a Berettyó jobb partján Bihartól É–ÉK-re ([1308–13]: *Felyghaz*, t. seu p. (Gy. I, 617)), illetve Körösszegtől ÉNy-ra (1411, 1421, 1489: *Felegghaz*, poss. (Cs. I, 608, JAKÓ 242)), *Kerekegyház* Bihartól É-ra a Berettyó jobb partján (1314: *Kerekeghaaz* (AO. III, 374: 849)), *Bánkegyház* Debrecentől DK-re (1317/324, 1317/324>383, 1317/324>383>391, 1317/324>383>391>422, 1324, 1324>383/391/422: *Bankyghaz*, t. seu p. (Gy. I, 597, JAKÓ 206, Cs. I, 603 [itt *Bankighaz*], AnjouOklt. IV, 249: 657, AnjouOklt. VIII, 34: 51)), *Dorogegyháza* Bihartól É–ÉK-re (1338: *Dorugeghaza* (JAKÓ 241)), *Györgyegyház* ~ *Görgyegyháza* (1374: *Giurgeghaz* [romlott alak] (JAKÓ 253), 1402: *Gewrgeghaz* (ZsO. II/1: 238), XIV.: *Gurgedhasa* (JAKÓ 253)), *Homorogegyház* Körösszegtől Ny-ra (1516: *Homrokeghaz* (JAKÓ 260)), *Simonegyház* pontosan nem lokalizálható (1411: *Symoneghaz* (Cs. I, 622)),

— a településen álló monostor: *Egyedmonostora* az Ér patak jobb partján, Diószeg mellett (1386: *Egyedmonustra*, de (ComBih. 111) ~ *Eggyedmunstora*, de (ComBih. 111)), *Gáborjánmonostora* Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1217: *Monasterium Gabrielis* (Gy. I, 618, JAKÓ 244)), *Izsómonostora* Sarkadtól K-re (*1233: *eccl. de Ysou* (Gy. I, 620)), két *Monostor* Debrecentől É-ra ([1308 k.] [2a], 1347: *Monustur*, p. (Gy. I, 645, JAKÓ 304)), Hunyadtól DK-re (1332–7/Pp. Reg: *Monustur*, v. (Gy. I, 645)), *Szólátmonostora* Debrecentől É-ra (1315, 1325 [5a]: *Zolathmunustura*, p. (Gy. I, 645, AnjouOklt. IV, 69: 167, AnjouOklt. IX, 66:

103, 67: 106, 77: 122)), *Ugramonostora* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1214: *Monasterium Vgra* (JAKÓ 372)),

— kút, forrás, mint fontos (esetleg kiépített) vízvételi hely: *Botkuta* Bihartól DK-re (1335, 1340 [3a]: *Bothkutha*, poss., *particulas possessionarias* (Anjou Okmt. III, 130, AnjouOkmt. IV, 29, 30)), *Brajkuta* Váradtól K–DK-re (1508: *Braykwtha* (JAKÓ 220)), *Brázkútja* Belényestől É-ra (1508: *Brozkwly* (JAKÓ 221)), *Disznókút* bizonytalan lokalizálással (1400: *Gyuznoukuth*, pr. ~ *Gywnoukuth* [2a], pr. seu loca villarum (ZsO. II/1: 43)), *Köbölkút* Székelyhídtől DK-re a Berettyó jobb partján ([1291–4]: *Kubulkut* (Gy. I, 636, JAKÓ 284, VT. 222)),

— egyéb építmény neve: *Lugas* Élesdtől Ny-ra, a Sebes-Körös jobb partján ([1291–4], 1354 [3a]: *Lugas*, v. (Gy. I, 640, JAKÓ 292, VT. 300, AnjouOkmt. VI, 165)), két *Baromlak* Szentjobbtól K-re, a Berettyó bal partján (1327/469: *Boromlak*, p. (Gy. I, 598, JAKÓ 204 [itt *Borumlak*], AnjouOklt. XI, 157: 332)), illetve Bihartól ÉNy-ra az Ölyvös és a Jószás patakok között (1435: *Baromlak* alio nomine Wylak (JAKÓ 375)), *Rézbánya* a Fekete-Körös forrásvidékén (1585: *Rezbanya* ~ *Reezbanya* (ComBih. 29)).

A fentiek közül érdemes egy kicsit külön foglalkoznunk az *-egyháza* névrészszel. Egyes kutatóink ugyanis egyértelműen úgy értelmezik, hogy a tatárjárás alatt elpusztult falvak nevében található meg, s így valójában egy középkori 'puszta' jelentéssel ruházzák fel. Ezen a véleményen van GYÖRFFY is: „A tatárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt egyházas faluk rövidesen az enyészet útjára jutottak, csak a romos egyház hirdette a falu helyét. Innen magyarázható az a sajátos jelenség, hogy akkor kapja a falu neve az *-egyháza* utótagot, amikor pusztává válik” (GYÖRFFY GY. 1960: 34).

Ezek az építmények/épületek az egyrészes és a kétrészes elnevezésekben egyaránt felbukkanhatnak: a középkori Bihar vármegye területén 80 település valamely mesterségesen, ember által létrehozott építményéről nyerte elnevezését, s ezek között a többség egyrészes helynév (54).

Ebben a helynévcsoporthban a jelentésbeli névalkotásnak, a metonimiának 47 település elnevezése köszönheti létét, ami azt jelenti, hogy itt e névadási mód tűnik a legelterjedtebbnek. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a szavak ugyan többnyire összetettek, két vagy több lexémából állnak, településnévként mégis egyrészesnek tekintjük őket, hiszen — korábbi meghatározásunknak megfelelően — denotátumukról, magáról a településről csupán egyetlen szemantikai jegyet, információt fejeznek ki. A *Derzspalotája* nevű település szemantikailag azt jelöli, hogy ott van a *Derzspalotája* nevű épület, azaz egy *Derzs* nevű személy palotája. Ahogy az állat- és növénynevekből lett településneveknél is láthattuk, feltehető itt is, hogy a település nevének alapjául szolgáló szó eleve tulajdonnév (épületnév, hídnév stb.) volt, de lehet az is, hogy pusztán közszoói megjelölése az adott építménynek. Ez azonban a település nevének keletkezéstörténeti, illetve

szerkezeti megítélését nem érinti. Vizsgálatunk során megállapíthatjuk továbbá, hogy ezekben a helynevekben, mint eredeti mikronevekben nagyon gyakran egy személynév és egy épület/építménynév kapcsolódik össze, de — ahogyan azt a fentebbi felsorolásból láthatjuk — a birtokos jelzős szóösszetétel első tagjaként egyéb lexémák is előfordulhatnak.

A fenti példákból is kitűnik, hogy az ilyen típusú egyrészes nevek alapjául szolgálhatnak eredetileg kétrészes helynevek is, de mindenképpen több lexémából áll e nevek nagy többsége. Szerkezeti felépítésüket tekintve azt látjuk, hogy e nevekben a lexémák közötti viszony lehet minőségjelzős vagy birtokos jelzős, s ez utóbbiak többnyire jelöletlenek.

Szóképzéssel mindössze két ide tartozó település neve alakult: *Hidas* Széplaktól É-ra (1326, 1332–7/Pp. Reg. [3a]: *Hydus*, p., v. (Gy. I, 625, JAKÓ 259)) és (Berettyó)Újfalutól Ny-ra *Udvári* (1214/550, 1217/550, 1221/550, 1229/550: *Vduori*, v. (Gy. I, 515, JAKÓ 372)). A szerkezeti változás csekély számú építménynévi vonatkozású településnevet érintett: redukcióval született meg egyetlen település két névalakja: *Palota* < *Derzspalotája*, *Derzspalota* < *Derzspalotája*⁶². Egyetlen toldalékmorfémával bővülve született meg három településnevünk: a *-d* helynévképzővel bővülve jött létre az Élesdtől Ny-ra fekvő *Lugasd* településnév a korábbi *Lugas* névalakból⁶³, és az Élesdtől DK-re fekvő *Réved* elnevezés a korábbi *Rév*⁶⁴ formából, a birtokos személyjellel bővült az Ér bal partján fekvő *Székelyhíd* neve, s alakult ki a *Székelyhida*⁶⁵ névalak.

Kétrészes településneveink között az egyrészesekhez viszonyítva kevesebb az építménynévi eredetre visszavezethető. Szintagmatikus szerkesztéssel — természetesen módon — kivétel nélkül minőségjelzős összetétellel hozták létre 25 település nevét. Ezeknek a településneveknek az első névrésze lexikális szinten melléknévi jelentésű szó, amely a fosztóképzős *Egyházatlanpércs* alaktól (1347: *Eghaziathlan Perch*, p. (Cs. I, 619, JAKÓ 322 [itt *Eghaziatlan Perch*], AnjouOkmt. V, 107) ~ *Eghazathlan Perch*, p. (AnjouOkmt. V, 107)), a két *Malomszeg* településnévtől eltekintve az *-s* valamivel való ellátottságot kifejező képzővel van ellátva. A második alaprészükben olyan valódi helynév szere-

---

⁶² **Derzspalotája** (1279: *Deerspalataya*, castr. (Gy. I, 650, JAKÓ 314) > **Derzspalota**: 1388: *Derspalata* (JAKÓ 314), **Derzspalotája** > **Palota** 1335, 1403: *Palatha*, de (Gy. I, 650, JAKÓ 314, ZsO. II/1: 287: 2434, ComBih. 243)

⁶³ **Lugas** > **Lugasd** [1291–4], 1354 [3a]: *Lugas*, v. (Gy. I, 640, JAKÓ 292, VT. 300, AnjouOkmt. VI, 165) > 1406: *Lugasd* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 292)

⁶⁴ **Rév** > **Réved** 1332–7/Pp. Reg. 1459: *Bev* [romlott alak], p., v. (Gy. I, 657, ComBih. 344) ~ *Rev* [3a], v. (Gy. I, 657, JAKÓ 330) > 1406: *Rewyd*, p., v. (ComBih. 344)

⁶⁵ **Székelyhíd** > **Székelyhida** 1278/317/323/401, [1291–4] [2a]: *Zekulhyd*, t. (Gy. I, 666, JAKÓ 355, VT. 222, 298) > 1325 [4a]: *Zekulhyda*, v. (Gy. I, 666, Cs. I, 599, AnjouOkmt. II, 216, 217, 219, AnjouOklt. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458)

pel, amely az esetek legnagyobb hányadában vagy párhuzamosan, vagy korábban önállóan is élt. Az egyetlen kivétel *Kápolnáshidas* neve, amelynek nem létezett *Hidas névváltozata. A kétrészes nevek első névrészeiben szereplő építménynevek nem mutatnak nagy változatosságot. Megjelenik bennük

— az *egyház*- előtagban a falu temploma: *Egyházasgeszt* Váradtól DNy-ra a Nyárér patak mellett (1410: *Egyhazas Gezt* (JAKÓ 245)), *Egyházasgyanta* Széplaktól É-ÉNy-ra, a Fekete-Körös bal partján (1552: *Egyhazas Gyantha* (JAKÓ 247)), *Egyházasharsány* Váradtól DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1234–1336: *Eghazasharsan* (Cs. I, 610)), *Egyházaskéc* Margittától É-ra (1475: *Eghazaskeech* (Cs. I, 612)), *Egyházaskereki* Székelyhídtól ÉK-re az Ér patak bal partján (XIII., 1333, 1432, 1342: *Eghazaskereky*, poss. (Cs. I, 613, Gy. I, 632, ComBih. 75)), *Egyházasnyésta* Körösszegtől ÉNy-ra a Kutas patak jobb partján (1417: *Eghazasnystha* (Cs. I, 618, JAKÓ 307)), *Egyházasósi* Várad közvetlen közelében, a Hév-jó és Sebes-Körös között (1552: *Egyhazas Ewsy* (JAKÓ 313)), *Egyházaspércs* Debrecentől D-re (1347: *Eghazas Perch*, p. (Cs. I, 619, JAKÓ 322, AnjouOkmt. V, 107)), *Egyházaspüspöki* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1426: *Eghazaspysky* (JAKÓ 324)), *Egyházasszakál* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös partján (1552: *Egyhazaszakal* (JAKÓ 343)), *Egyházasugra* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1429: *Egihazaswgra* (JAKÓ 372)),

— a *molnos*- jelzőben a település malma: *Molnosábrány* a Berettyó folyó mellett, Margittától DNy-ra (1445, 1450: *Molnosabran* (JAKÓ 199, Cs. I, 601) ~ *Molnos Abran* (Cs. I, 601)), *Molnospetri* Székelyhídtól K-re (1332: *Malnospetri* (JAKÓ 322)), *Molnosszántó* Bihartól ÉNy-ra a Józás-patak bal partján (1513: *Molnos Zantho* (JAKÓ 347)),

— a *monostoros*- előtagban a falu monostora: *Monostorosábrány* a Berettyó folyó mellett, Margittától DNy-ra (1388: *Monostorosabram* [2a] (ZsO. I, 37: 384)), *Monostorospályi* Debrecentől D–DK-re (1415, 1587: *Monostorospaly* (Cs. I, 619, JAKÓ 317, ComBih. 220)), *Monostorosugra* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1406: *Monusthorusugra* (JAKÓ 372)),

— a *kápolnás*- első névrészben a település kápolnája: *Kápolnásgyanta* Széplaktól É-ÉNy-ra, a Fekete-Körös bal partján (1552: *Kapolnas Gyantha* (JAKÓ 247)), *Kápolnáshidas* Széplaktól É-ra, a Hidas-patak völgyében (1508: *Kapolnashydas* (JAKÓ 259)), *Kápolnásventer* Széplaktól É-ra (1599: *Kapolnasventer* (JAKÓ 386)),

— a *váras*- jelző a faluban található várra utalt: *Várakeszi*, pontos lokalizálása ismeretlen (1307: *Waraskezv* (AO. II, 81: 173)),

— leginkább ebbe a névcsoportba sorolható a Váradtól DK-re a Hév-jó-patak bal partján fekvő *Hídkőszőlős* (1374: *Hydkwzheulews* (JAKÓ 359)) és a két *Malomszeg* Váradtól K–ÉK-re, a Berettyó bal partján ([1291–4]: *Molunzeg* (Gy. I, 641, JAKÓ 294, VT. 222)), illetve a nem lokalizálható másik *Malomszeg*

(1308/585: *Malunzeg* (AO. II, 202: 466, Gy. I, 641, [itt *Malomzeg*]), illetve a Debrecentől É-ra fekvő *Hadház* (1312/XVIII, 1313: *Hothaz* (AO. III, 101: 213, 230: 512)) település neve is.

Szerkezeti változás útján, kiegészüléssel csupán *Hidastelek* neve alakult ki a *Hidas* alakból⁶⁶. A „szabályos szerkezetű” példákat látva feltűnő *Kágyaegy-ház*as neve (1327: *Kagia eghazas*, v. (Gy. I, 629, JAKÓ 270, AnjouOkt. XI, 223: 474)), amelyben nem a megszokott sorrendben jelenik meg az alaptag (általában a második névrész) és a megkülönböztető jelzői tag (általában az első névrész), tehát az első és a második névrész fordított sorrendjéről van szó, ami — bár ritka jelenség, de — előfordul, esetleg pusztán oklevélnévként.

8. Vásártartásra utaló településnevek

A középkori magyar falvak elnevezésével a lakosság olykor a település sajátos funkciójára, működésére is utalhatott. Névkincsünkben nem szokatlan jelenség az olyan településnevek megszületése, amelyek nevükben valamilyen módon a mindennapi ember megélhetésében fontos szerepet játszó vásárok, a mezőgazdasági termékek és kézműves készítmények cseréjének helyét, a kereskedelmi lehetőségek meglétét rögzítik. Bihar vármegyében ilyen név a Cséffától D–DNy-ra található *Vásári* település (1290/422, 1327/409, 1341, 1390: *Vasary*, t., v., p. (Gy. I, 690, ZsO. I, 157: 1357, JAKÓ 385, AnjouOkt. XI, 85: 173)) neve, amely az egyetlen ilyen jelentéstartalmú egyrészes elnevezés, és amelyről GYÖRFFY megállapítja: „Nevéből következtethetően eredetileg vásáros hely volt” (Gy. I, 690). Ebből indul ki SZABÓ G. FERENC, amikor a helynevet köznévi előzményre vezeti vissza, amelyhez szerinte az *-i* mint melléknévképző kapcsolódott. Az így kialakult névhez véleménye szerint hozzáértették a *falu*, *szállás* földrajzi köznevet (SZABÓ G. 1998: 88). Véleményem szerint a névben sokkal inkább az *-i* helynévképzői szerepével számolhatunk, amely több szemantikai csoportban sokféle lexémához kapcsolódhatott. Ugyancsak egyértelmű a kétrészes névnek tekinthető, a Váradtól K-re a Sebes-Körös bal partján fekvő *Vásárhely* (1421, 1560: *Wasarhel* (JAKÓ 384, ComBih. 241)) elnevezésének motivációja. A település vásáros voltára, vásártartási joggal való rendelkezésre utalt a királynéi tulajdonban lévő *Asszonyvására* Szalacstól DNy-ra (1203/342/356/477: *Foro Regine* (Gy. I, 595, JAKÓ 197, AnjouOkmt. IV, 292), 1268/270: *Ahzunwasara* (Gy. I, 595, JAKÓ 197 [itt *Ahsunwasara*])) elnevezése (vö. KISS 1997b: 183). Itt a *vásár* metonimikusan jelöli valójában a települést. A vásártartás napja a *hely* földrajzi köznévvvel összekapcsolva jelzi a település vásáros voltát: *Szombathely*

---

⁶⁶ **Hidas** 1326, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *Hydus*, p., v. (Gy. I, 625, JAKÓ 259) > **Hidastelek** 1552: *Hydastelek* (JAKÓ 259)

Várad városrészének elnevezésében (1374, 1599: *Zombathely*, vicus (JAKÓ, 383)). A hét napjai vasárnap kivételével (hiszen az eredetileg is *vásár-nap* volt) településnévi alaplexémák lehetnek a falu állandó vásártartási, hetipiaci napjának megnevezéseként (vö. KISS 1999a: 115, KISS 1997b: 182, SZABÓ G. 1998: 107). Mindezt Szent István rendeletére vezethetjük vissza, aki a vásárok állandó napjaként a *dies dominicát* jelölte ki. E nap magyar neve lett *vasárnap*, vagyis *vásár-nap*. Később I. Géza, majd Szent László megtiltotta a vasárnapi vásárolást, s ezidőtől fogva a vásártartások napja a hét valamely egyéb időszakára esett.

9. Növény- és állatvilágra utaló településnevek

A középkori településnévadásban természetes helye volt azoknak az elnevezéseknek, amelyekben a vidék jellemző növény- vagy állatvilága jelenik meg, tehát ezekben is 'a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' szemantikai jegy mutatkozik meg. Növények és állatok neve egyaránt szerepelhet egyrészes és kétrészes nevekben, s lexikális szinten ezek zömmel *-s* képzős melléknévként jelennek meg mindkét szerkezeti formában.

Az egyrészes és a kétrészes településneveket összehasonlítva azt láthatjuk, hogy ez az összességében nem igazán jelentős nagyságrendet képviselő névcsoport nagyobb számban az egyrészes nevekben van jelen. A környező növényvilágra adatainkból összesen 43 településnév utal, s ebből 33 az egyrészes településnevek között található. E neveknek egy kis része metonímiával alakult, azaz a növény neve egyes számú formájában, képző nélkül szerepel bennük. A növénynevek egyes száma ilyenkor általában gyűjtő értelemben szerepel. Biharban két ide sorolható településnevünk van: a Körösszegtől D-re fekvő *Szil* (1560: *Zyl* (ComBih. 314)), s esetleg ide tartozik a Belényestől ÉNy-ra a Hollodi-patak bal partján fekvő *Tős ~ Tövis* település neve is (1319: *Tuys* [tüis ?], v. (AO. V, 218: 560)). Ez utóbbi településnév e szerint az értelmezés szerint a *tövis* 'tüskés növény' (TESz. III, 977) jelentésű főnévből született meg, s lett a falu névadójává. Ebben az esetben arra utalhatott, hogy a kérdéses területen sok szúrós növény élt. Bihartól ÉK-re az Ér bal partján fekszik az a *Negyvenszil* ([1307]: *Neguenzyl*, p. (Gy. I, 627)) nevű település, amely a környék szilfákban való gazdagságát fejezte ki metonimikus úton született nevével. Leginkább ebbe a csoportba illeszthető Váradtól DNy-ra a Nyárér patak mellett települt *Geszt* neve is (1213/550: *Gest*, v. (Gy. I, 619, JAKÓ 245, VR. 67: 218)), amelynek alapja talán a m. R. *gestz* 'gyümölcs fás héja' (TESz. I, 1056) főnévből származik.

Gyakoribb az az eljárás, hogy a növénynév képző felhasználásával válik a település nevének jelölőjévé. A középkori Bihar megyében 33 ilyen településnév mutatható be: két *Csalános* Székelyhídtól ÉNy-ra, az Ér-patak jobb partján

(1310 [2a], 1330, 1342 [15a], 1400, 1415: *Chalanus*, p. (Gy. I, 607, ZsO. II/1: 43, 44, JAKÓ 223, AnjouOkmt. II, 463, AnjouOkmt. IV, 226, 227, 228, 229, 231, 257, 258, ComBih. 73, AnjouOklt. II, 434: 1001)) és Szentjobb mellett DK-re az Almás és a Gyepes patak között (1342, 1395: *Chalanus* (Cs. I, 605, JAKÓ 223)), két Győrös 'gyűrűfüves', az egyik valahol Kölesértől K–DK-re ([1321]>381>448/XV.: *Gyres*, p. (Gy. I, 623)), a másik ismeretlen fekvésű ([1163–73]>520 k.: *Gewrews* ~ *Gwrus*, v. (Gy. I, 623)), két *Hagymás* közül az egyiket Bihar mellett fekvőnek mondják (+1214/1334: *Hagmas*, pr. (Gy. I, 623)), a másik Béltől K-re fektűt (1588: *Hagimas* (JAKÓ 254)), *Harsány* Váradtól DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1220/550, 1234–1336, 1273/392/477: *Harsan*, v. (Gy. I, 624, Cs. I, 610, JAKÓ 25, VR. 74: 253)), két *Körtvélyes* közül az egyik Bihar-tól É–ÉNy-ra a Berettyó mellett (1313/425: *Kerthweles*, ins. (AO. III, 284: 633, Gy. I, 655)) és Élesdtől D–DNy-ra (1335: *Keurthweles* (JAKÓ 286)), három *Meggyes* Cséffától DNy-ra (1220/550: *Medies*, v. (Gy. I, 642, JAKÓ 298, VR. 94: 365)), Váradtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján (1329: *Medyes*, p. (Gy. I, 642, JAKÓ 298)), Béltől É-ra, a Töz-patak jobb partján (1552: *Meggyes* (JAKÓ 360)), a bizonytalan lokalizálású *Mogyorós* (1599: *Mogioros* (JAKÓ 303)), *Nyíres* Cséffától K-re a Nyárér-patak jobb partján (1492: *Nyres* (JAKÓ 307)), az ismeretlen lokalizálású *Somos* (1475: *Somos* (Cs. I, 622)), *Szilas* Kölesértől DNy-ra (1374: *Zylas* (JAKÓ 357)), *Szölös* Váradtól DK-re a Hév-jó-patak bal partján (1213/550: *Sceuleus*, v. (Gy. I, 672, JAKÓ 359, VR. 125: 525)), *Egregy* a vármegye D-i határrészén, Bél tartozéka (1588: *Egregy* (JAKÓ 199)), *Füzege* Belényestől DNy-ra, a Fekete-Körös bal partján (1552: *Fyzege* (JAKÓ 244)), három *Somogy* Váradtól DNy-ra, Pósa tartozéka (1319, 1319/414/XVI: *Somog* (AO. V, 190: 480, 193: 488 [itt 1319/414/581])), Váradtól DNy-ra (1552: *Somogy* (JAKÓ 341)), Váradtól DNy-ra (1552: *Somogy* (JAKÓ 341)), három *Száldobág*, Kölesértől D–DK-re, a Gyepes-patak jobb partján (1226/550: *Scaldubag*, v. (Gy. I, 665, VR. 123: 514, JAKÓ 346 [itt Száldobág 2.-re értelmezve szerepel])), Váradtól ÉK-re (1236, [1291–4]: *Zaldubag*, v., t. (Gy. I, 665, JAKÓ 346, VT. 360)), Margittától DK-re, a Berettyó bal partján (1390: *Zaldobag* (ZsO. I, 178: 1601)), *Halyagd* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (*1221/550, *1222/550: *Hologd*, v. (Gy. I, 623, VR. 77: 273)), *Bozsaj* Margittától D-re a Bisztra bal partján (1406: *Bozay*, p. (JAKÓ 219, ZsO. II/1: 537, 635)).

Szerkezeti változással keletkezett nevek is vannak e csoportban. Két redukció eredményeként létrejött helynevünk: a Kölesértől DNy-ra fekvő *Szil* (< *Szilas*) (1374: *Zylas* (JAKÓ 357) > 1475: *Zyl* (Cs. I, 624, JAKÓ 357)), valamint a Hév-jó és a Gyepes patak forrásvidékénél, Váradtól D-re található *Harang* 'harangvirág' (< *Harangmező*) (a név eredetileg mikrotoponima volt: +1214/334: *Harungwe Mezev*, prat. [HA. 1: 77]) 1552: *Haranghmezeo* (JAKÓ 254) > 1342: *Harang*, de (AnjouOkmt. IV, 229)) (vö. JUHÁSZ 1980). Egyetlen településnév, a Székelyhíd-

tól DNy-ra, az Ér patak bal partján álló *Diós* (< *Dióstelek*) (1330: *Gyosteluk*, p. (Gy. I, 613, AnjouOkmt. II, 463) > 1342: *Gyoos*, p. (AnjouOkmt. IV, 229)) vált kétrészes elnevezésből egyrészessé ellipszis útján.

A kétrészes településelnevezésekben 13 esetben találkozunk növénynévi első névrésszel. Ezek között nagyobb arányban, 7 esetben figyelhető meg a második névrészben valamilyen földrajzi köznév, amely 5 alkalommal a *-telek(e)*: a Bisztra és a Berettyó felső folyása vidékén kereshető *Almatelke* (1406: *Almatheleke* [2a] (ZsO. II/1: 537, 635) ~ *Almateleke* (JAKÓ 341)), Váradtól K–DK-re *Borostelek* (1552: *Borosthelek* (JAKÓ 218)), Székelyhídtól DNy-ra az Ér patak bal partján *Dióstelek* (1330: *Gyosteluk*, p. (Gy. I, 613, AnjouOkmt. II, 463)), Debrecentől D-re, a Kék-Kálló jobb partján *Füzesstelek* (1311/323: *Füzessteluk*, t. (AO. III, 82: 167, Gy. I, 618, AnjouOkmt. I, 235)), Szalárdtól K–DK-re *Nadastelek* (1400: *Nadastelek* (JAKÓ 304)), Hunyadtól ÉK-re *Szilitelek* ([1260–70]: *Stylyteluk*, t. (Gy. I, 672)). Csupán egyetlen névben, a Székelytelektől DK-re fekvő *Rózsafalva* (1583: *Rwsafalva* (JAKÓ 332)) nevében fordul elő a *-falva* utótag. Három település nevében helynévi alaptag szerepel: Debrecentől D–DK-re *Nyírpályi* (1219/550: Jo-is de v. *Pauli de Nyr* (Gy. I, 650, JAKÓ 317, VR. 109: 435), [1291–4]: *Nyrypaul* (Gy. I, 650, JAKÓ 317, VT. 359)), Kölesértől K-re a Kölesér bal partján *Répáskeszi* (1468, 1473, 1481: *Repeskezy* (Cs. I, 613)), Cséffától DNy-ra, Kötetarcsa szomszédságában *Sziltarcsa* (1552: *Zyltarchya* (JAKÓ 362)).

E nevek egy kivételtől eltekintve (amely többféleképpen elemezhető: *Száldobágytelke*) minőségjelzős szintagmatikus szerkesztéssel alakultak ki, s második névrészük nagyjából földrajzi köznév, azok közül is a *-tel(e)k(e)*.

Csekély az előfordulási aránya azoknak az egyrésztes településneveknek, amelyek 'a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' funkció kifejezésében az ott élő állatok nevét veszik alapul. Ezek az elnevezések minden esetben arra utaltak, hogy az adott település területén vagy környezetében a névadó állatok feltűnően nagy számban éltek. Bihar vármegye névanyagában az állatvilágot 9 településnév reprezentálja, s ezek közül 5 az egyrésztes név. Kialakításukban nagyobb részt a morfológiai szerkesztésnek van szerepe: hét településnévben az *-s*, hétben a *-d* helynévképző kapcsolódik az állatnévhez: *Belényes* Fenestől ÉK-re a Fekete-Körös jobb partján ([1291–4]: *Benenus* (Gy. I, 599, JAKÓ 208, VT. 358)), *Sólyomd* Széplak mellett D-re (1487: *Solyond* ~ *Sylyond* (JAKÓ 340)), *Szekcsőd* Csökmőtől K-re (1393: *Zegchud* (JAKÓ 358)), két *Hodos* Bihartól É–ÉK-re, a Berettyó bal partján ([1291–4] [2a], 1301, 1321, 1323 [2a], 1325 [2a], 1329, 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Hudus*, v. (Gy. I, 625, JAKÓ 259, Cs. I, 610, AnjouOkmt. II, 217, VT. 221, 298, 358, AnjouOklt. I, 73: 74, AnjouOklt. VII, 213: 459, 284: 615, AnjouOklt. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458)), Kölesértől K-re, Karánd tartozéka (1300>338: *Hudus*, p. (Gy. I, 625)).

A két részből álló helynevek között mindössze három olyat találunk, amelynek első névrészében állatnév szerepel: Belényestől DK-re a Petrósz-Körös bal partján *Békafalva* (1600: *Bika falua* (JAKÓ 221)), mellette *Gémfalva* (1588: *Gemfalwa* (JAKÓ 246)), Belényestől DNy-ra *Kecskéskér* (1332: *Kechkesker* (JAKÓ 278)). Az első kettőben az állatnév a *-falva* földrajzi köznévhöz kapcsolódik. Ezekben a jelölt birtokos jezs szerkezetben nem valódi birtokviszony fejeződik ki. A harmadik névben az *-s* képzős állatnév meglévő falunévhez járult jelzőként.

A növény- és állatnevekből alakult településnevek egy jó részében arra is gondolhatunk, hogy a település megnevezésébe nem közvetlenül került bele az adott lexéma (akár magában, akár képzővel), hanem mikrotoponimiai áttételtől van szó. A kérdéses név tehát elsődlegesen valamilyen természeti hely: erdő, rét, mező stb. neve lehetett, s a település neve ebből származhat. Az így kialakuló településnév természetesen más keletkezési csoportba tartozik (mint más helynevekből alakult név), s eredeti szemantikai tartalma is más: pl. *Meggyes* 'a Meggyes nevű erdő közelében lévő falu' stb. E körülményeket az esetek óriási többségében azonban ilyen időtávtól nem tudjuk megítélni. Más szempontból ez talán nem is lényeges, hiszen a létrejött név szemantikai tartalma a beszélők számára a fentiekől függetlenül az lehetett, hogy például 'olyan falu, ahol meggyes erdő van'.

10. Lokális viszonyra utaló településnevek

A településnevek funkcionális-szemantikai szerkezetében gyakran fejeződik ki 'a hely valamely más helyhez való viszonya', ezen belül is a 'hely pontos elhelyezkedésére' is történhetett utalás. E szemantikai viszony lehetőségére már a patrocíniumi, valamint az állat- és növénynévi, továbbá az épületek/építmények nevéből alakult településnevek típusainál utaltunk. Vannak azonban olyan nevek is, ahol ez a szemantikai jegy meghatározónak tűnik.

10.1. Általános helymegnevezés

Az ide sorolható nevek sajátos csoportja az a réteg, amelynek lexikális névszerkezetében valamilyen egyszerű földrajzi köznévi jelenik meg, mint a település elnevezésének alapja, pl. *Sziget*, *Telki*. A földrajzi köznevek a helynevek óriási tömegében a hely fajtáját fejezik ki, de nem csupán ilyen funkciójuk lehet. Az e településnévi csoportba sorolt nevek alapja soha nem valamilyen településfajtát megjelölő földrajzi köznévi, hanem ezek mindig más jelentéskörből kerülnek ki. A *Sziget* településnévként nem értelmezhető fajtajelölő szerepűnek, funkciója csakis lokális jegy kifejezése lehet 'az a település', amely szigeten (vagy a *Sziget* nevű szigeten) fekszik'. Ezért tárgyaljuk az alábbiakat e helyen.

Az egyrészes helynevek között 52 ilyen névadat található, s ezekből 29 olyan névforma figyelhető meg, amelyben a földrajzi köznév mindenféle toldalék-morféma nélkül szerepel, tehát metonímiával jött létre:

A *balkány* 'vizenyős, lápos hely' (TESz. I, 230, vö. MEZŐ—NÉMETH 1972: 31) jelentésű tájszó az alapja a Kölesér jobb partján fekvő *Balkány* településnek: 1458, 1507: *Balkan*, poss. (Cs. I, 603).

A ma is élő *Derecske* település elnevezésének is minden bizonnyal hasonló ok, a falu alakja lehetett a motivációja: a *derék* 'hosszan elnyúló talajkiemelkedés' jelentésű főnév *-cse* kicsinyítő képzős változataként metonimikus úton születhetett meg. Ezt látszik alátámasztani a XIII. század végéről származó legkorábbi névadata is: [1291–4]: *Derekce* (Gy. I, 613, VT. 300).

Hasonló szemantikai jeggyel rendelkezik a Debrecen és Szoboszló között elterülő *Ebes* (1332–7/Pp. Reg, 1409, 1411, 1482: *Ebes*, poss. (Cs. I, 607, ZsO. II/2: 290)) település elnevezése is, amely a m. R. N. *ebes* 'mocsaras, zsombékos' (TESz. I, 703) közsóra megy vissza.

Körösszegtől Ny-ra a Kutas-patak jobb partján feküdt *Hat* ~ *Hát* település (1213/550, 1214/550: *Hot*, v. (Gy. I, 624, JAKÓ 256, VR. 78: 277), amelynek kialakulásában esetleg a *hát* 'szélesebb tetejű magaslat, földhát' (TESz. II, 72) földrajzi köznév játszott szerepet.

Határ településünk Belényestől DK-re, a Fekete-Körös bal partján feküdt (1588: *Hatar* (JAKÓ 255)), elnevezésének alapja a *határ* 'valamely terület szélső része, valamely helység beépítetlen, rendszerint gazdaságilag megművelt környéke' (TESz. II, 73) földrajzi köznév.

E csoportba tartozik az Okány mellett D-re fekvő *Lapos* (1475: *Lapus* (Cs. I, 615)) településnév, amely valószínűleg a 'mocsaras, ingoványos' melléknévből keletkezett metonímiával, s arra utal, hogy a falu lapályos helyen települt.

Pontosabban nem lokalizálható a megye K-i részén fekvő *Lak* település (1389: *Lak*, v. seu poss. olachalis (ZsO. I, 142: 1153)) neve, amely a *lak* 'szálláshely, udvarhely, lakóhely, település' (TESz. II, 708) jelentésű főnévből jött létre.

Az Élesdtől K-re található *Lok* nevében BENKŐ (1948a: 52) és KNEZSA (1944: 29, 1974: 879) véleménye szerint talán a székely *lok* 'kis völgy, mélyedés' jelentésű földrajzi köznév szerepel.

A m. R. *láz* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' (TESz. II, 730) jelentésű földrajzi köznévből való a Székelyhídtől DK-re a Berettyó bal partján fekvő *Láz* falu (1255/300 k.: *Laz*, p. (Gy. I, 638, JAKÓ 290)) neve.

A Bihartól É–ÉK-re található *Mező* településnév ([1291–4], [1311 k.], 1324, 1327, 1328, 1342: *Mezeu*, v. (Gy. I, 643, JAKÓ 299, VT. 300, AnjouOkmt. IV, 230, AnjouOklt. VIII, 102: 192, AnjouOklt. XI, 64: 122)) a *mező* 'sík terület, szántóföld' jelentésű (TESz. II, 913) földrajzi köznévből alakulhatott ki.

Megyénkben két *Mocsolya* nevű falu létezett, az egyik Széplaktól ÉK-re a Hollodi- és a Remete-patak között (1552: *Mochyola* (JAKÓ 293)), a másik Bértől

ÉNy-ra (1552: *Mochyola* (JAKÓ 303)) terült el. Nevének alapja a m. N. *mo-csolya* ~ *macsola* 'pocsolya, len- vagy kenderáztató' (TESz. II, 939) földrajzi köznév.

Pallag település Debrecentől ÉK-re terült el (1323: *Parlag* [2a] (Gy. I, 651, AnjouOklt. VII, 213: 459 [az egyik *Parag*])), nevének alapja a *parlag* 'több éven keresztül műveletlenül hagyott föld' (TESz. III, 109) jelentésű földrajzi köznév volt.

Váradtól K-re terült el *Szakadát* (1466: *Zakadath*, pr. (Cs. I, 622, JAKÓ 343)), amely a m. R., N. *szakadát* 'szakadék' (TESz. III, 650 *szakad* a.) jelentésű földrajzi köznévből jött létre.

A Bélhez tartozó falvak közt említették *Szék* település nevét (1327/469: *Scek*, p. (Gy. I, 666, AnjouOklt. XI, 157: 332)), amelynek alapja a *szék* ~ *szik* 'idősza-kos vízállás, esőtlen nyaranta kiszáradó tó' (TESz. III, 750) jelentésű földrajzi köznév.

Sziget Váradtól D–DNy-ra fekszik (1318: *Insula*, de (Gy. I, 672, JAKÓ 383, AnjouOklt. V, 12: 10), 1374, 1587: *Zygeth*, t., vicus (JAKÓ 383 [itt *Ziget* alak-ban], ComBih. 368)).

Szurdok település Telegdtől D-re a Medes-patak jobb partján (1508, 1560: *Zwrdok*, p. (JAKÓ 360, ComBih. 308)) feküdt, s a *szurdok* 'szoros, keskeny völgy, út, vízmeder két meredekfalú magaslat között' (TESz. III, 805) jelentésű földrajzi köznévből született meg.

Biharban két *Telek* nevű település volt. Az egyiket Nagyfalva és (Oláh)-Szentmiklós közt sorolták fel (1462: *Thelek* (Cs. I, 626)), a másik Belényestől K-re feküdt (1588: *Telek* (JAKÓ 365)).

Nem sokkal ritkábban, 24 morfológus szerkesztéssel létrehozott település-névben a földrajzi köznév helynévképzővel áll előtűnk. Az *-i* helynévképző 10 településnév kialakításában játszott szerepet: *Sári* település pontos helye ismeretlen (1216/550: *Sari*, v. (Gy. I, 659, VR. 122: 507)), a településnév alapja a *sár* 'mocsár, vizenyős terület, víztől hígga vált föld' (TESz. III, 487) jelentésű földrajzi köznév. A két *Szigeti* település közül az egyik Bihartól É–ÉK-re a Berettyó bal partján (1214/550: *Sciguettij*, v. (Gy. I, 672, VR. 126: 527)), a má-sik Kölesértől DK-re, a Fekete-Körös bal partján feküdt (1214: *Scigueti* (JAKÓ 357, VR. 127: 534 [itt *Seigueti*])), s a név alapja a *sziget* köznév. A korabeli Biharban négy *Kereki* nevű település létezett, Bihartól ÉNy-ra, a Kis-Körös partján (1214/550: *Kerecu*, v. (Gy. I, 632, JAKÓ 273, VR. 86: 323)), Székelyhíd-től ÉK-re az Ér patak bal partján (1220/550: *Kerequi*, v. (Gy. I, 632, JAKÓ 273, VR. 86: 325)), pontosan nem lokalizálható település (1226/550: *Kereky*, t. (Gy. I, 632, VR. 86: 324)), s a bizonytalan azonosítású település (1404, 1406, 1408: *Kereky-i* (ZsO. II/1: 408, 589, ZsO. II/2: 120)). A településnév a *kerek* 'erdő; szigetszerű erdő' (TESz. II, 454, GYÖRFFY I. 1913/1942: 302) jelentésű földrajzi köznévből született meg. Élesdtől DK-re, a Sebes-Körös jobb partján feküdt

Telki (1341: *Ewsy alio nomine Teluky* (JAKÓ 313)). Az elnevezés alapja a *telek* 'jószág, birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz. III, 880) jelentésű földrajzi köznévi. Telegdtől DK-re a Sebes-Körös bal partján fekszik az egyik *Telki* ([1291–4]: *Teluky*, v. (Gy. I, 676, JAKÓ 365, VT. 300)), s a másik homonim nevű település pontos lokalizálása bizonytalan ([1291–4]: *Teluky* [2a], loc. (Gy. I, 676, VT. 222, 298)).

A *-d* képző a következő földrajzi köznévi alapú településnevekben jelent meg: *Lázd* valahol a Berettyó síkságán feketett (1214/550: *Lazd*, v. (Gy. I, 639, VR. 89: 341)), a név alapját korábban már láttuk. A pontosan nem lokalizálható *Szarvad* település neve (1388: *Zarwad*, de (ComBih. 364)) a 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' értelemben is használt *szarv* főnévre vezethető vissza. *Telegd* Váradtól K–ÉK-re a Sebes-Körös bal partján feküdt (1256/283/284/294/572, 1283/284/572, 1283/572, 1284/572: *Theled* [romlott alak], t. seu p., p. (Gy. I, 674, JAKÓ 364 [itt *Thelegd*])), közsői alapját már az előbbieken láttuk. Bihartól DNy-ra a Kutas patak bal partján terült el *Told* ([1275 k.], 1284/293, 1284/410, 1293, 1320, 1383, 1421, 1462, 1587: *Thold*, de (Gy. I, 677, Cs. I, 626, JAKÓ 367, ComBih. 332)) település, amelynek alapja bizonyára a *tó* főnevünk régiségben igen gyakori m. N. *tól* alakváltozata (TESz. III, 928, ABAFFY 1955: 216, NYIRKOS 1987: 130), amelynek közvetlen előzménye a *toy* diftongusos alak lehetett. Ide sorolható az *örvény* főnévből származó, Váradtól K–ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Örvénd* település neve is (1282: *Vluend*, t. (Gy. I, 649, JAKÓ 312)), valamint a négy *Ürögd* település elnevezése: Cséffától DNy-ra (1273/392/477: *Irgud* (Gy. I, 680, JAKÓ 376)), Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1273/392/477, 1332–7/Pp. Reg.: *Irugd*, t. (Gy. I, 680, Cs. I, 627)), és Váradtól D-re (?=1220: *Yrund*, v. ~ *Irund*, v. (ComBih. 230, VR. 82: 303)).

Szintén a *telek* földrajzi köznévből származott az *-sd* képzőbokkal létrejött *Telkesd* település neve Telegdtől D–DK-re (1308/585: *Thelukusd* (Gy. I, 676, AnjouOklt. II, 202: 466)).

A településnevek a megtelepedési hely tulajdonságára is rámutathattak. Biharban két *Homorog* nevű település létezett: az egyik Körösszegtől Ny-ra (1214/550: *Humuroc* (Gy. I, 626, JAKÓ 26, VR. 79: 280)), a másik Cséffától D-re (*1273/392/477, 1588: *Homrok* (Gy. I, 626, ComBih. 154)) található. A településnév lexikai alapja a *homorú* ~ *homorog* melléknév, s a belőle képzőmorfémával létrehozott helynév arra utalhatott, hogy a falu valamilyen völgyben telepedhetett meg. PAIS szerint a név eredetileg „vájttal oldaltól, üreg fölé előreugró sziklafalra vonatkozhatott” (1918: 67), de vizsgált településnevünk elhelyezkedése miatt ezt a jelentést nem tartom valószínűnek.

A helynévtipológiák általában az anyagra, talajra utaló nevek között tartják számon az olyan neveket, mint amilyen az Élesdtől ÉNy-ra, a Gyepes-patak forrásvidékénél fekvő *Kövesd* (+1283, 1324: *Kuesd*, p. (Gy. I, 638, Cs. I, 615,

JAKÓ 287, AnjouOklt. VIII, 115: 219)) település elnevezése, amely valószínűleg a vidék talajának minőségére, kavicsos, köves jellegére utalhatott, s morfológus úton alakult ki. Az ilyen nevek településnévként azonban inkább olyan viszonyra utalnak, hogy az adott település köves helyen épült, ott fekszik, tehát a lokális jegy fejeződik ki benne, éppúgy, mint a fenti *Sziget* vagy *Told* nevében. Mivel az *-sd* gyakori képző a természeti nevek körében, az is lehet, hogy eredetileg mikronév volt, s így a településnév szemantikai tartalma: 'a Kövesd nevű helyen/annak közelében található település'. A *Kövesd*-ből egyébként alakredukcióval *Köves* (1360: *Kwes*, p. (ComBih. 97)) forma is alakult.

Az e csoportba sorolható nevek létrehozásában az *-s* képző is szerepet játszott: *Fenyéres* Belényestől É–ÉNy-ra terült el (1580: *Feneres* (JAKÓ 241)), s neve a m. *fenyér* 'vizes-füves földterület' jelentésű (TESz. I, 888) főnévre vezethető vissza. A Berettyó és a Sebes-Körös közötti síkon, a Körösközben fekvő az a *Sáros* nevű település (1337: *Sarus*, p. (Gy. I, 659)), amelynek elnevezését a vidék sáros talaja motiválhatta. A környezete szintén vizenyős vidék volt, s ez motiválta a név kialakulását. Talán szintén a *sár* lexéma az alapja a *Sári* (1216/550: *Sari*, v. (Gy. I, 659, VR. 122: 507)) településnévnek is, amelynek pontos helyét nem ismerjük, de valahol Iráz körül kereshető.

A kétrészes településnevekben a földrajzi köznévi — mint láttuk — általában a második névrész szerepét tölti be, s a név fajtáját nevezi meg. (A földrajzi köznévi utótagok kérdésének tárgyalását ld. később.) Ez azonban adataink tanúsága szerint nem mondható teljesen kizárólagosnak még akkor sem, ha első névrészbeli megjelenésük igen-igen ritkán figyelhető meg. Ezt bizonyítja hat településnévünk első névrésze, amelyben a földrajzi köznévi lokális jegyet fejez ki.

Az utótag két esetben szintén földrajzi köznévi: *Ároktelek* (1347: *Aroktelek*, poss. (Cs. I, 602, AnjouOkmt. V, 50)) neve azt fejezi ki, hogy a település (*telek*) valamilyen *árok*-hoz közel fekszik, ugyanilyen szerkezetű *Gyeptelek* (1400: *Gyptelek* [2a], pr. (ZsO. II/1: 43)) elnevezése is.

Meglévő helynevekhez kapcsolódott jelzőként a földrajzi köznévi *Erdőgyarak* (1428, 1525: Nagh Gyarak alias *Erdewgyarak* (Cs. I, 609, JAKÓ 248 [itt 1427-es évszámmal])) nevében, s e név szemantikai szerkezete így 'az erdőhöz közeli Gyarak nevű falu'. Ugyanilyen szerkezetű *Berekbőszörmény* (1396, 1421, 1496: *Berekbezermen*, poss. (JAKÓ 210, Cs. I, 598, 599, ComBih. 40)) és *Völgypankóta* (1520: *Wewlghpankotha* (JAKÓ 315)) neve is. Talán szintén ide tartozik *Halmágyfalva* (1523: *Halmaghfalwa* (JAKÓ 254)) neve, amelyben az előtag a *halom* -gy képzős formája. A névben az e típusban szokatlan birtokos jelzős viszony jelenik meg. Ide sorolható *Sárosbócs* elnevezése is (1354, 1455: *Sarusbolch*, p., pr. (Cs. I, 597, AnjouOkmt. VI, 221)), amelynek megkülönböztető jelzője utalt a környezet sajátosságára.

Bihar megyében az alföldi mezőségi talaj, mint jellemző tulajdonság 11 falu szintagmatikus szerkesztéssel kialakított kétrészes nevének első névrészeiben

jelenik meg megkülönböztető jelzőként. Ezek nagy részében már élő településnevek adták a névalapot: Cséffától Ny-ra terült el *Mezőatyás* (1488: *Mezewatyas* (JAKÓ 197)), a Berettyó körül Várad felé esőnek mondták *Mezőbesenyő* települést (1587: *Mezeobesseneo* (ComBih. 210)), a Kölesértől ÉNy-ra található *Mezőgyán* (1395: *Mezewgyan* (JAKÓ 250)), *Mezőgyarak* a Kölesértől ÉNy-ra feküdt (1552: *Mezeogyarak* (JAKÓ 249)), *Mezőpanasz* Cséffától DNy-ra a Nyár-ér patak bal partján állt (1332–7/Pp. Reg: *Meseupanas*, v. ~ *Meukaraz*, v. ~ *Mezepannasi* ~ *Mezeupaz*, v. ~ *Mezevpanas* ~ *Mezevpanaz* (Gy. I, 651)), *Mezőpankota* Váradtól DNy-ra, Less és Gyapjú vidékén feküdt (1391: *Mezewpankata* (JAKÓ 315)), *Mezőpeterd* Bihartól Ny-ra az Ölyvös patak jobb partján terült el (1382: *Mezewpetherd* (Cs. I, 620, JAKÓ 320)), *Mezőtarcsa* Cséffától DNy-ra, Kötetarcsa szomszédságában állt (1278, 1400: *Mezeutarcha*, t. (Gy. I, 674, ZsO. II/1: 33, JAKÓ 362 [itt 1275-ös adattal])), *Mezőújlak* pedig Bihartól ÉNy-ra az Ölyvös- és a Józsa-patakok között feküdt (1599: *Mezeo Uylak* (ComBih. 341)). Csupán két településnévben figyelhető meg földrajzi köznévi második névrész: *Mezőfalva* nevében Bihartól É–ÉK-re (1421: *Mezewfoluua*, poss. hungaricalis (Cs. I, 616, JAKÓ 299 [itt *Mezewfalwa*] ~ *Mezeufalva* (ComBih. 212)), illetve *Mezőtelek* elnevezésében, amelyet a Berettyó körül Várad felé esőnek mondtak (1447: *Mezethelek*, pr. (ComBih. 210)).

Szintén a település helyének, talajának tulajdonságára utalt a Székelyhídtól DK-re a Berettyó bal partján fekvő *Poklostelek* ~ *Poklostelke* település neve (1213/550: *Puklusteluc*, v. (Gy. I, 654, JAKÓ 326, VR. 115: 470 [itt *Puclusteluc*]), 1389: *Pokloustelke*, p. (ComBih. 255)), amelynek jelzője a *poklos* 'szurkos' (TESz. III, 240) jelentésű melléknév.

10.2. Konkrét helymegnevezések

Közismert névtani tétel, hogy a mindenkori helynévrendszer oly módon is meghatározza a születő új nevek keletkezését, hogy a meglévő helynevek részt vesznek az új helynevek alkotásában. A szerepük ilyenkor csaknem mindig lokális jegy kifejezése. A meglévő helynevek gyakran bővítményként kapcsolódnak más helyek nevéhez, s ezáltal pontosítják a település elhelyezkedését. *Éradony* neve azt fejezi ki, hogy 'az Ér melletti Adony nevű falu'-ról van szó. A meglévő nevek azonban nemcsak grammatikai szerkesztéssel kerülhetnek bele új megnevezésekbe, hanem a név jelentésváltozása révén is. *Hévjó* település nevét a mellette lévő azonos nevű patakról kapta, s a településnév funkcionális-szemantikai szerkezetében így lokális jegy fejeződik ki: '<az a település>, amely a Hév-jó mellett fekszik'. Az ilyen metonímiával alakult településnevek — mint látjuk — mindig egyrészesek, attól függetlenül, hogy az alapjául szolgáló helynév esetleg kétrészes.

Az egyrészes településnevek körében a középkori Bihar vármegye területén 115 ilyen településelnevezés létezett, amelyekből csupán egy született szerkezeti

változással bővülés eredményeként, s ez *Éri* (*1214/550: *Her*, pr. (Gy. I, 615, VR. 75: 261)) falunak a neve. Motiválója a mellette elfolyó *Kölesér* lehetett, e víznévnek a földrajzi köznévi alapeleme adta — amely persze az adott helyen akár a folyóvíz tulajdonnévi értékű megnevezése is lehetett — a település elsődleges *Ér* nevét. Később, 1326-ban e falunév az *-i* helynévképzővel bővült, s megszületett az *Éri* (*Eery*, p. ~ *Ery* (Gy. I, 615)) névalak. KRISTÓ e nevet idézi példaként arra a megállapítására, hogy az *-i* képző még a XIII. században is eleven névalkotó morféma volt (1976: 55).

víznév > településnév Az egyrészes elnevezések között jelenlévő többi helynevet (96) metonímiával alkották meg. A Berettyó folyó (1229/550: *Beruciou* [HA. 1: 75]) mellett feküdt, s nevét is róla nyerte metonimikus úton megyénk *Berettyó* (1213/550: *Beruchyö* ~ *Beruchyön* [ɔ: *Beruchyöu*] (Gy. I, 668, VR. 33: 45)) nevű települése. Hunyadtól D-re a Kalota patak jobb partján feküdt *Kalota* (1214/550, 1256/284/294/572, 1319/414/XVI., 1332–7/Pp. Reg [2a]: *Kalatha* (Gy. I, 629, 630, AnjouOklt. V, 193: 488 [itt 1319/414/581-es datálással], VR. 84: 312)), Váradtól DK-re a Hévíz patak mellett terült el *Hévíz* (1249, 1332–7/Pp. Reg.: *Hewyo*, t. (Gy. I, 623, Cs. I, 610, JAKÓ 255)) településünk, s a *Gyepes* patak bal partján, Székelytelektől DK-re található a patakról elnevezett *Gyepes* (1411: *Gyepes* (JAKÓ 252)) falu stb. Közülük kiemelhető *Körösfő* (1276: *Crysfew*, t. (Gy. I, 637)) neve, amely eredetileg valószínűleg a Sebes-Körös eredőágának, a Körös-pataknak a forrását jelölhette, s a településnév róla kapta elnevezését. *Körösszeg* ([1289]: *Keressceg* (Gy. I, 637)) szintén elhelyezkedésének köszönheti nevét: a Sebes-Köröstől átkarolt szögletben telepedett meg. A kétrészes településnevek jelzői első névrésze is utalhat alakra, mégpedig szintagmatikus szerkesztéssel létrehozott elnevezésekben. A *kengyel* főnév jelenik meg a Kölesértől D-re, és a (Berettyó)Újfalutól Ny-ra fekvő két *Kengyel-szeg* első névrészában: 1341: *Kengelzegrh* (JAKÓ 272), illetve 1484: *Kengyelzegr* (JAKÓ 271).

A korabeli Magyarország vízneveinek alapján (vö. *Kengyel*: Bodrog vm. [HA. 1: 86], *Kengyel-ér*: Borsod vm. [HA. 1: 93], *Kengyeles*: Baranya vm. [HA. 1: 49], *Kengyel-tó*: Arad vm. [HA. 1: 35]) következtethetünk arra, hogy a (Berettyó)Újfalutól Ny-ra és a Kölesértől D-re fekvő *Kengyel* települések is víznév-ről nyerhették nevüket: feltételezhetjük, hogy egy mellettük kanyargó **Kengyel* nevű, szabálytalan alakú tó, folyó, patak lehet a névadás alapja, de azt sem zárhatjuk ki, hogy vizsgált nevünk eredetileg is a lakott hely megnevezésére jött létre, s a motiváló erő magának a településnek az alakja lehetett.

Eredeti mikronévként jöhetett létre *Sárszeg* neve Szalárdtól K-re, a Gyepes-patak jobb partján, közel a Berettyóhoz (1490: *Sarzeg* (JAKÓ 335)).

BENKŐ a víz és településnevek viszonyát vizsgálva (1947b: 259–63) a következő összefüggéseket mutatja ki: 1. víznév > mellette fekvő település, 2. település > mellette elfolyó víz. A két típus közül az első régibb s gyakoribb. A szé-

kelyföldi vízneveket elemezve Benkő arra a megállapításra jutott, hogy ilyen irányú metonimikus névfejlődési utat kell feltételeznünk azokban az esetekben, ha a helységnevekben a *patak, ér, víz* szó előfordul; ha a településnév hangalakja megegyezik a mellette elfolyó víz nevével; ha a víz mellett a *fő* 'forrás, eredet' és *tő* 'torkolat' szavakkal összetett helységneveket találunk; ha a víznév mellett több azonos nevű település található, illetve ha a településnévben víziálalakok neve fedezhető fel. E feltételekre a fentiekben több példát is láthatunk.

Egy település pontos elhelyezkedését nem csupán folyók nevének településnevekben való megjelenítésével lehetett megállapítani, hanem sokszor a falu határában vagy közelében álló tavat is alkalmasnak találták e funkcióra. Minden bizonnyal egy — anyagunkban nem adatható, ám kikövetkeztethető — *Fekete-tó, valamely fekete vizű vagy medrű tó mellett települhetett meg a Sebes-Körös jobb partján, Sólyomkötől DK-re fekvő *Feketetó* (1406: *Fekethethow* (JAKÓ 241, ZsO. II/1: 537) ~ *Ffekethewtho* (ZsO. II/1: 635)) település is. Ugyanezen a módon születhetett meg a Debrecentől D–DK-re fekvő *Fejértó* (1435, 1587: *Feyertho* (JAKÓ 240, ComBih. 118)) neve is: a település határa korszakunkban igen vízjárásos volt. A névadó olyan tó lehetett, amely vagy iszapot szállított, vagy amelynek fenekén vagy partján sziksós kivirágzás volt (MIKESY 1940: 11). Körösszegtől ÉNy-ra található *Mocstó* (1333: *Mochto* (Gy. I, 646, AnjouOkmt. III, 39)) település nevének motiválója szintén tónév lehetett. Láthatjuk, hogy az egyrészes településneveink alapjaként eredeti kétrészes mikro-nevek is szerepelhettek.

völgynév > településnév A Bihartól K-re álló *Sejter* neve valószínűleg sajátára emlékeztető mélyedéssel, völgygel kapcsolatos, a névadás elindítója valószínűleg az lehetett, hogy a település ilyen helyen állt (vö. KISS 1997b: 137).

erdőnév > településnév A Debrecen környékén fekvő *Apátfája* településnév (1347: *Apathfaya*, poss. (Cs. I, 602, AnjouOkmt. V, 49, 50)) az apátság élén álló szerzetes főpap erdőbirtokára utalt. Idővel a név előtagját magához hasonította az *apa* fn., illetve az *Apa* (1067 k./1267, ÁÚO. I, 26) szn., a *-fája* utótag pedig *-fa* alakra rövidült. A Sebes-Körös jobb partján fekvő *Csehkereki* (1284/410: *Chehkereky* (Gy. I, 608)), a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Ökörkerék* (1426: *Vkerkerék* (JAKÓ 311)), a Kölesértől Ny-ra, a Kölesér-patak bal partján fekvő *Simonkereke* (1407: *Symonkereke* (JAKÓ 338)), a Bihartól Ny-ra, a Berettyó bal partján fekvő *Tancskereki* (1283/311, [1291–4], 1322/338: *Tanchkereky*, v., p. (Gy. I, 673, JAKÓ 361, VT. 301)), a Körösszegtől Ny-ra a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Tóskereki* (1430: *Thoskereky* alio nomine Bodogazzonteleke (JAKÓ 217)), a Körösszeg mellett, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Tölgykerék* (1391: *Tulkerek* (JAKÓ 371)) mind ebbe a névcsoportba sorolható.

mező, liget neve > településnév Gyakorinak mondható megyénk névanyagában, hogy valamilyen füves, növényben gazdag terület neve vált metonimikus

úton településnévvé: a Székelyhídtól DK-re fekvő *Belmező* ([1291–4]: *Bel Mezeu* (Gy. I, 599, JAKÓ 213, VT. 358)), a Váradtól D-re fekvő *Harangmező* (1552: *Haranghmezeo* (JAKÓ 254)), a Bertény–Sonkolyos vonalától D-re fekvő *Jofamező* (1264, 1294: *Jofameze* (Cs. I, 611)), a Váradtól D–DK-re található *Nyírmező* (1214: *Nyr Mezew* (JAKÓ 306)), a Béltől É-ra fekvő *Királymezeje* (1344: *Keralmezei*, loc. (JAKÓ 288)), a Székelytelektől K-re fekvő *Hosszúliget* (1508: *Hozzwlygeth* (JAKÓ 246)), az Élesdtől D-re álló *Kerekliget* (1335, 1341: *Kereklygeth*, v. olacalis (JAKÓ 274, AnjouOkmt. IV, 79)), a Váradtól DK-re lévő *Kótliget* (1492: *Koghlygeth* (JAKÓ 283)), a Sólyomkő mellett Ny-ra található *Örvényesligete* (1336: *Wrwenusligethe* (JAKÓ 312)), a Széplaktól ÉK-re fekvő *Papmezeje* (1492: *Papmezeje* (JAKÓ 316)).

A kétrészes nevek első névrésze szintén tartalmazhat önállóan élő helynevet. Bihar területén tizenkét e csoportba sorolható településnevet szintagmatikus szerkesztéssel hoztak létre. A Szatmár megyében eredő, s Pocsajnál a Berettyóba ömlő *Ér* patak neve (1265/282: *Eer* (HA. 1: 76)) szerepel megkülönböztető jelzőként a Szalacstól DNy-ra fekvő *Éradony* (1408, 1415: *Eeradon*, p. (Cs. I, 607, JAKÓ 191)) nevében, amely grammatikai szerkesztéssel jött létre az eredeti *Adony* (1238/377: *Odum*, t. (Gy. I, 591)) névváltozatból. A Várád környéki *Körösbesenyő* (1587: *Keoreos-Bessenyeő ~ Keres-Besseneő* (ComBih. 173)) jelzői előtagjában *Körös* víznév szerepel (vö. HA. 1: 77). Belényestől D–DK-re, a Fekete-Körös jobb partján fekvő *Nyégerfalva* (1422: *Negerfalwa* (Cs. I, 617, JAKÓ 306)) rom. *negru* 'fekete' (Dicț. 2: 103) előtagját a község alatt esetleg a Fekete-Körösbe szakadó *Fekete-patak*-ról nyerte (GYÖRFFY I. 1913/1942: 298, 322). *Topatelke* Széplaktól É-ra a *Topa* patak (1808, Lipszky 1: 686), a Fekete-Körösbe jobbról ömlő Hollódi-patak jobb oldali mellékvize (FNESz. *Topa*) mellett települt, s neve a település első névrészesévé vált. Mivel *Topafalva* település elhelyezkedéséről csupán annyit tudunk, hogy a megye D-i részén keresendő, nem zárható ki, hogy előtagjában szintén az előbb említett víznév lelhető fel (1580: *Thopafalwa* (JAKÓ 368)).

Megyénkben gyakran szerepel a kétrészes nevek első, megkülönböztető névrészeként a (Fekete- vagy Fehér-) *Körös* alapeleme. E települések természetesen mind a Körös mellett vagy közelében álltak. Sajátos és megyénkben nem túl népes csoportot alkotnak az olyan falunévek, amelyek a Fekete-Körös mentén helyezkedtek el, ám nevükben nem a folyó nevének alapeleme, hanem jelzője szerepel névrészként (vö. FNESz. *Feketeardó*, *Feketebalog*, *Feketegyörös*, *Feketenyék*, *Feketetót*). A hasonló motivációjú *fekete* jelző használata nem ritka, ilyen például *Feketebátor* (1552: *Fekete Bathor* (JAKÓ 207)) elnevezése is. A falut *Bátor* ([1177]/202–3/XV., 1316/382, 1324 [2a], 1332–7/Pp. Reg [5a], 1344 [2a]: *Batur*, de, mon., v., p. (Gy. I, 598, JAKÓ 207, AnjouOklt. IV, 95: 240, AnjouOklt. VIII, 195: 382)) néven is ismerték, ám a XVI. század közepén megjelent nevében a folyó jelzői névrésze is a megkülönböztető jelző szerepében.

A kétrészes nevek helynévi előtagjai arra is utalhattak, hogy a vizsgált település mely másik település közelében feküdt. *Biharvárad* Bihartól D-re a Sebes-Körös bal partján feküdt, s bár magyar nyelvű adata nem maradt ránk, feltételezhetjük, hogy mégis lehetett (+1093/404: *Varadyensem de Byhor* (Gy. I, 682)), s elnevezése az eredeti *Várad* névalakból (FNESz. *Nagyvárad*, KNEZSA 1943: 195, MELICH 1956: 155–60) a megyére utaló *Bihar* előtaggal szintagmatikus szerkesztéssel született meg. *Rikácsiártánd* Bihartól DNy-ra (+1075/+124/+217: *Rikachi Artand*, v. (Gy. I, 595, JAKÓ 201, Cs. I, 602 [itt *Rikachi Arthand*])) első névrésze az összl. *rěka 'folyó' (KNEZSA 1974: II/1, 460) főnévre visszavezethető önálló *Rikács* (1209 Pp: *Richaz*, v. (Gy. I, 595)) településnév. A Kölesértől DNy-ra található *Sarkadősi* (1552: *Sarkadewssy* (JAKÓ 314)) nevének első névrészét a közelben található *Sarkad* (1226/550: *Surcud* (Gy. I, 659, JAKÓ 333, VR. 136: 580)) településtől nyerte. Bihar vármegyében a később is fontos szerepet játszó *Várad* neve ([XIII.], Chron. saec. XIV. [2a], Chron. Warad [XIV.], +1111/XIII, 1134 [2a], 1138/329, 1156, 1229/550, 1234/243, Rogerius, 1250, 1256/284/294/572 [2a], 1264, 1265, [1272–89]/392/477, 1279, 1296, Chron. saec. XIV., 1303/326, 1304, 1310/311/318, 1320, 1320 Pp/Pp. Reg, 1321, 1325/Pp. Reg, 1332, 1332–7/Pp. Reg [6a], 1340 [2a], 1342 [3a], 1345, 1350, 1449, 1455 [2a], 1475, 1486: *Waradiensis*, civ., ep., eccl. (Gy. I, 681, 682, 683, 684, Cs. I, 600, MNY. 1936. 205, AnjouOkmt. IV, 29, 292, 293, 548, AnjouOkmt. V, 391)) két önálló település első névrészében is megjelenik: *Váradősi* Váradtól Ny-ra helyezkedett el (1587: *Waradeössy* (ComBih. 162)), *Várad-szentistván* Váradtól ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján terült el (1214/307: *S. Stephani Varadiensis* (Gy. I, 688)).

Ha a környező lakosságnak tudomása van arról, hogy egy település lakói nagyobb számban egy adott faluból érkeztek, az anyatelepülés neve megjelenhet az új helység nevében is. A Székelyhídtól K–DK-re fekvő *Olaszi* ([1291–4]: *Olozy*, v. (Gy. I, 648, VT. 299)) nevének párhuzamosan élő alakja *Engolaszi* ([1291–4]: *Engolozy* (Gy. I, 648, JAKÓ 308, VT. 222)), amelynek előtagja arra mutatott, hogy lakossága a szerémségi *Eng*-ről való volt (Gy. I, 648).

Az eredetileg vízfolyást megnevező *Várvize*, amely metonimikusan a mellette fekvő település nevévé vált (1327/469: *Warvysy*, p. (Gy. I, 690, Cs. I, 627, AnjouOklt. XI, 157: 332)) szerkezeti változással, kiegészüléssel az idők során *Várvízteleke* (1406: *Waruiztheleke* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 384 [itt *Warviztheleke*])) alakúvá vált.

10.3. Viszonyított helymegnevezés

A lokális viszonyt kifejező nevek másik rétegét azok a településnevek adják, amelyek 'a hely viszonyított helyzetére' utalnak (68). Ezekben a nevekben a második névrész kizárólag magát a helyet megnevező szemantikai funkcióban áll.

10.3.1. Mivel e funkcióban az *al(só)-, fel(só)-* helyzetviszonyító névrész áll leggyakrabban (26, illetve 32 településnévben), vizsgáljuk meg legelőször ezeket. LŐRINCZE majd fél évszázada írott összegző tanulmányában még azt állapíthatta meg, hogy nem vizsgálta meg senki sem tüzetesen a magyar földrajzi-névadásban a világtájak megkülönböztetésének kérdését. Valószínűnek tartja azonban, „hogy az elnevezőnek olyan tapasztalata, hogy valami északi, déli, keleti vagy nyugati irányban fekszik, nem lehetett” (LŐRINCZE 1967: 10). A kérdéses differenciáló elemekkel kapcsolatban cikkek sora jelent meg a Magyar Nyelv lapjain, amihez indokot annak idején az *Alföld — Felföld, az Alsó-Magyarország — Felső-Magyarország* elnevezéspárok értelmezése adott (BÁTKY 1916: 333, később: TÖRÖK G. 1960: 216, HUTTERER 1961: 213). A településnevekkel azonban e tanulmányok nem foglalkoztak.

PESTI JÁNOS önálló tanulmányt szentelt az említett helyzetviszonyító elemek kérdésének (1969: 229–31). Néhány lapnyi dolgozatában a jelentésfunkció megállapításához a TESz. adatait tekintette irányadónak. A nyelvi adatokból véleménye szerint az derül ki, hogy elsődleges jelentésük a földfelszín vertikális tagolódására való utalás volt. Az *alsó-* szavunknak 1307 előtt nem volt ’déli, délen lévő’ jelentése, s hasonlóan nem jelentett ’északi, északon lévő’-t a *felső-* szó sem 1256/1284/1294/1572-ig. Mindkettő származékszó: az *al* ’alacsonyan fekvő, alsó rész’ illetve a *fel* ’magasan fekvő, felső rész’ főnévből jöttek létre a *-só/-ső* ’valahol lételet, elhelyezkedést’ jelentő képzőbokkal (vö. TESz. I, 143, 878, D. BARTHA 1958: 13–9, illetve TNyt. I, 244, II/1: 308).

JAKÓ SOLTÉSZ KATALIN a magyar igekötőrendszer kapcsán utalt az égtájak és a *fel, le* kapcsolatára, s megállapítja, hogy „fenn lévőnek képzeljük az északi, lenn lévőnek a déli égtájat, ezért a *fel* jelenthet északi, a *le* déli irányt” (1959: 25–6). Ha pedig ez a differenciálódás végbement, akkor az *alsó-/felső-* morféimáknak az előzőekben mondott konkrét jelentésén túl minden akadály nélkül kialakulhatott elvontabb értelme is.

Ezek alapján tehát feltételezhetjük, hogy az elnevező embernek mégiscsak régóta lehetett ’adott ponthoz viszonyítva északra lévő’, ’adott ponthoz viszonyítva délre lévő’ szemlélete. BALOGH LÁSZLÓ újabb jelentésmozganattal bővíti a szópair helynevekbeli jelentését, megállapítva, hogy „a földrajzinévadás gyakorlatában egy adott viszonyítási centrumhoz közel eső földrajzi egység általában a *felső*, egy távolabb eső földrajzi egység pedig *alsó* jellegűnek minősül a helyviszonyításban” (1973: 416).

PESTI JÁNOS fent említett munkájában (1969: 231) összefoglalóan az alábbi jelentéseket kapcsolja vizsgált lexémáinkhoz:

Az *al(só) — fel(ső)* utalhat

1. a domborzati viszonyokra (’mélyen fekvő’ — ’magasan fekvő’)
2. patakok, folyók szakaszjellegére és folyási irányára (’alsó folyás’ — ’felső folyás’)

3. a felszín horizontális tagolódására ('adott ponthoz közeli' — 'adott ponttól távoli')
  - a) *alsó* 'közelebb eső' — *felső* 'távolabb eső hely'
  - b) *alsó* 'valami vége, határa' — *felső* 'központja'
5. világtájakra ('dél' — 'észak')
4. néprajzi, településtörténeti vonatkozásokat is kifejezhet (*alvég* például 'a falunak cigányság lakta része')

Névanyagunkban 23 szabályos településnévpár élt: Sonkolyostól K-re a Sebes-Körös jobb partján *Alsó-* és *Felsőbeznye* (1406: *Alsobeznye* (JAKÓ 212, ZsO. II/1: 537, 635), 1406: *Felsewbeznye* (JAKÓ 212, ZsO. II/1: 537, 635)) — Váradtól ÉK-re *Alsó-* és *Felsőbottyán* (1508: *Alsobathyan* (JAKÓ 204), 1508: *Felsewbathyan* (JAKÓ 204)) — Szalárdtól K-re *Alsó-* és *Felsőderna* (1472: *Alsodarna* (JAKÓ 232), 1472: *Felsewdarna* (JAKÓ 232)) — Élesdtől D-re, a Sebes-Körös bal partján *Alsó-* és *Felsőesküllő* (1552: *Alsoeskewlew* (JAKÓ 237), 1552: *Felseweskwewlew* (JAKÓ 237)) — Belényestől DNy-ra *Alsó-* és *Felsőfenes* (1552: *Also Fenes* (JAKÓ 241) ~ *Alsó-Fenes* (ComBih. 123), 1552: *Felseo Fenes* (JAKÓ 241)) — Kisbányától Ny-ra, a Fekete-Körös jobb partján *Alsó-* és *Felsőfüves* (1552: *Alsofywes* (JAKÓ 386), 1552: *Felseofywes* (JAKÓ 386)) — Kölesértől K–DK-re *Alsó-* és *Felsőgyörös* (1552: *Also Gyewrews* (JAKÓ 253), 1552: *Felsew Gyewrews* (JAKÓ 253)) — Széplaktól DNy-ra *Alsó-* és *Felsőharna* (1374: *Harna inferior et superior* (JAKÓ 257)) — Széplaktól ÉK-re, a Topapatak völgyében *Alsó-* és *Felsőhidasel* (1508: *Alsohydassel* (JAKÓ 256), 1508: *Felsewhydassel* (JAKÓ 305)) — Széplak mellett Ny-ra *Alsó-* és *Felsőkaraszó* (1374: *Karazou inferior* (JAKÓ 268), 1587: *Alsokarazo* (JAKÓ 268), 1374: *Karazou superior* (JAKÓ 268), 1587: *Felseokarazo* (JAKÓ 268)) — Váradtól DK-re *Alsó-* és *Felsőké*r (1214/550: *inferioris Quer*, v. (Gy. I, 631, JAKÓ 277, VR. 117: 480), 1318>1390>1406: *Alsó Ker* (AO. V, 61: 129), [1272–90]>374/500 k. és 614: *Keer superiore* (Gy. I, 631), 1332–7/Pp. Reg: *Felkeer* (Gy. I, 631, Cs. I, 612)) — Székelyhídtól ÉK-re az Ér patak bal partján *Alsó-* és *Felsőkereki* (1454: *Alsokereky* (JAKÓ 273), 1454: *Felsewkereky* (JAKÓ 273)) — Belényestől DK-re *Alsó-* és *Felsőkimpány* (1600: *Also Kompanth* (JAKÓ 279), 1600: *Felseo Kompanth* (JAKÓ 279)) — Élesdtől ÉNy-ra a Gyepes-patak forrásvidékénél *Alsókövesd* és *Felsőkövesd* (1599: *Alsokövesd* (JAKÓ 287), 1599: *Felsőkövesd* (JAKÓ 287)) — Élesdtől K-re, a Sebes-Körös jobb partján *Alsó-* és *Felsőlak* (1472: *Alsolok* (JAKÓ 291), 1472: *Felsewlok* (JAKÓ 291)) — Belényestől É-ra, a Remete-patak partján *Al-* és *Felsőlymos* (1422: *Alsolmos* (Cs. I, 622, JAKÓ 339), 1422: *Felsolmos* (Cs. I, 622, JAKÓ 339)) — Belényes szomszédságában *Alsó-* és *Felsőmézes* (1588: *Alsomizes* (JAKÓ 300), 1588: *Felseomizes* (JAKÓ 300)) — az Élesdtől Sóllyomkö felé vezető út mellett, a Sebes-Körös jobb partján *Alsó-* és *Felsőpestes* (1325: *Inferior Pestus* (AO. IX, 129: 219), 1552: *Alsopesthes* (JAKÓ 319), 1470: *Felsewpesthes* (JAKÓ 319)) —

Belényes környékén feküdt *Alsó- és Felsőpojény* (1587: *Alsopöen* (JAKÓ 325), 1587: *Felseopöen* (JAKÓ 325)) — Váradtól K-re, a Medes-patak bal partján *Alsó- és Felsőszakadát* (1508: *Alsozakadath* (JAKÓ 343), 1508: *Felsewzakadath* (JAKÓ 343)) — Széplaktól É–ÉK-re *Alsó- és Felsőszáldobágy* (1599: *Also Zaldobagy* (JAKÓ 348)), 1587: *Felseő-Zelestyh* (ComBih. 275)) — Széplaktól É–ÉK-re, a Topa-patak felső völgyében *Alsó- és Felsőtopa* (1508: *Alstopa* (JAKÓ 368), 1508: *Felsewtopa* (JAKÓ 368)) — Kisbányától Ny-ra, a Fekete-Körös jobb partján *Alsó- és Felsővarzán* (1600: *Also Warzan* (JAKÓ 386), 1600: *Felseo Warsall* (JAKÓ 386)).

Bihar megye névanyagában csupán három olyan *al(só)*- előtagú településnév szerepel, amelynek nem volt ellentétes jelentésű megfelelője, vagy nem a szokásos antonim párja élt. A Hollódi-patak bal partján fekvő *Alsópatak* (1508: *Alsopathak* (JAKÓ 377)) település nevében ugyan szerepel a megkülönböztető névelem, de névpárja nem létezett. Ennek a jelenségnek talán az lehet az oka, hogy az elnevezés motivációját a falu elhelyezkedése, vagyis 'a (Hollódi)-patak alsó folyásánál fekvő' mivolta adta. A helyzetviszonyító elem tehát nem egy másik településhez való viszonyt jelölt. Az sem zárható ki, hogy a Hollódi-pataknak ezt a szakaszát *Alsó-patak*-nak is hívták, így akár metonimikusan keletkezett egyrészes településnévnek is felfogható.

Minden bizonnyal hasonló a helyzet a Kisbányától É–ÉNy-ra található *Alsófeketepatak* (1588: *Alsofeketepatak* (JAKÓ 379)) nevével is. A település párhuzamosan használt szinonim elnevezése a *Feketepatak* (1600: *Fekete Patak* (JAKÓ 379)) volt. A falu megkaphatta önállóan a mellette elfolyó víz nevét, de a patakhoz viszonyított pontos elhelyezkedését is meghatározhatták, s ebben az esetben — neveink tanúsága szerint — párhuzamosan mindkét motiváció élt.

A dél-bihari Belényestől DK-re fekvő *Alsókoh* (1588: *Alsokoh* (JAKÓ 280)) másik — a datálások minimális különbségéből kiindulva egyidejűleg használatban lévő — elnevezése a *Kiskoh* (1600: *Kis Koch* (JAKÓ 280)) volt. Ez utóbbi kérdéses falunak a tőle távolabb, bár szintén a délvidéken, Kisbányától Ny-ra fekvő *Nagykoh* a névpárja, de ez utóbbinak az *Alsókoh*hal szembenálló névváltozatát nem ismerjük. A jelenség azonban nem jellemző a névtípusra, mert az esetek nagy többségében ez az antonim névpár inkább birtokmegosztáskor, birtokaprózódáskor jelent meg.

Hasonlóan ritka az olyan *fel(ső)*- megkülönböztető jelzős névalakunk is, amely antonim pár nélkül élt. A Margittától Ny-ra fekvő *Apáti* (1319, 1332–7/Pp. Reg: *Apathi*, v. (Gy. I, 594, Cs. I, 602)) XIV. század eleji első adatolása után több, mint másfél évszázaddal *Felapáti* (1486: *Felapathy* (JAKÓ 196)) néven jelent meg.

Az Élesdtől D–DNy-ra fekvő *Felfancsika* (1274: *Felfonchka*, t. (Gy. I, 616, JAKÓ 239)) nevében szereplő helyzetviszonyító elem minden bizonnyal a 'magasan fekvő' jelentést hordozta, hiszen a falu hegyvidéken települt (vö. JAKÓ i. h.).

Szintén az alapnévvel párhuzamosan használták a *Felpályi* (XIII., [1291–4]: *Fulpaul* (Gy. I, 651, Cs. I, 619, JAKÓ 317 [itt *Fulpauli*], VT. 358)) alakváltozatot a Váradtól északra fekvő *Pályi* (*1229/550: *Paul*, v. (Gy. I, 651, VR. 109: 434)) megnevezésekor. Igaz, élt még egy település *Pályi* névvel Debrecentől D–DK-re, ám kettejük viszonyát tekintve éppen ez található északabbra, tehát inkább ezt illetné meg kérdéses jelzónk. Ezzel szemben ez utóbbi falu számos megkülönböztető jelzője között (*Ernefiaistván-, Hosszú-, Majs-, Monostoros-, Nyír-*) éppen ez nem fordul elő, tehát a jelző nem az egymáshoz viszonyított helyzetüket jelölte, valami más lehetett az előtag megjelenésének motivációja.

Hogy a települések birtokmegosztásakor megszületett új, önálló falvak megnevezésének nem pusztán a „szabályos” antonim névpárok létrehozása az egyetlen útja, azt *Szakál* település példája is mutatja. A XVI. század közepén történt kettéosztódásakor *Felsőszakál* (1552: *Felseozakal* (JAKÓ 343)) mellett *Egyházasszakál* (1552: *Egyházasszakal* (JAKÓ 343)) született meg, a megkülönböztetés funkcióját tehát két egymástól független jelentésű jelző látta el.

A Belényestől É–ÉNy-ra fekvő *Felsőszelistye* (1583: *Felseozeleste* (JAKÓ 348)) településnek sincs ellentétes jelentésű jelzöt viselő párja, a három *Szelistyétől* való megkülönböztetés lehetett e névalak kialakulásának motiválója.

A Széplaktól É-ra elterülő *Felventer* (1349, 1386: *Felventer* (Cs. I, 628, JAKÓ 386 [itt *Felwenter*])) nevének másik alakja az *Oláhventer*, s ikertelepülése ennek jelzőpárját viseli: *Magyarventer*.

A névalakokból, illetve azok földrajzi elhelyezkedéséből levonható az a tanulság, hogy a *fel(ső)*- jelzővel ellátott településnevek az *al(só)*- antonimákkal szereplő azonos alaplexémájú helynevekhez viszonyítva északra helyezkednek el. A bihari települések nevében tehát a *fel(ső)*- névrész többnyire ’északi’ jelentésű, az *al(só)*- előtag pedig ’déli’ jelentést hordoz.

10.3.2. Szintén helyzetviszonyító jelentésben, kétrészes név első névrészeként szerepelnek a **közép-** (3 névben) és a **bel-** (5 névadatban) melléknévek, amelyek azonban az előzőekben tárgyalt megkülönböztető jelzők előfordulásától messze elmaradnak, s antonim párjuk sem élt. A **közép-** melléknév szerepel a *Középvényes* (1580: *Keozeperweness* (JAKÓ 312)) névben, amely mellett az *Örvényes* állt, *Középsusd* nevében (1588: *Közepsusdh* (JAKÓ 342)), amely mellett a *Susd* alak állt és *Középugra* elnevezésében (1552: *Keozephwghra* (JAKÓ 372)), amely mellett az *Ugra* forma állt.

A **bel-** jelző a Székelyhídtól DK-re található *Belmező* (XIII.: *Belmezeu* (Cs. I, 604), [1291–4]: *Bel Mezeu* (Gy. I, 599, JAKÓ 213, VT. 358)), illetve a Fekete-Körös és a Gyepes patak régi összefolyásánál található *Belsok* (1399: *Beelsok* (JAKÓ 213, Cs. I, 604, ZsO. I, 675)) falvak nevében nem önálló településnévhez járult, az itteni aktuális jelentésük ’belső falu’ és ’belső mező’. Mindebből természetesen következik, hogy ikertelepülésre utaló névpárjuk nincs.

A fenti jelző szerepel a Tenkétől D-re fekvő *Belfenyér* (1552: *Belfenyés* (ComBih. 37)), a Székelyhídtól É-ra az Ér mellett található *Belhoró* (1400: *Belhorow*, loc. (ComBih. 155)), a Debrecentől K-re fekvő *Belpércs* ([1291–4]: *Belperch* (Gy. I, 653, JAKÓ 323, VT. 222)) neveiben. Az utóbbi településneveknek ikerneve nem volt, csak párhuzamosan használt névalakjuk élt: *Horó* ~ *Horót*, *Pércs* ~ *Vámospércs* formában, sőt *Belfenyér*-nek adataink szerint semmilyen alakváltozata nem létezett.

Leginkább a viszonylagos helyviszony kifejezésével rokon jelentésűnek tartathatjuk a *Kétbarsa* (1321>448/XV: *Kethbarsa*, p. (Gy. I, 598)) és *Kétbócs* ([1321]>381/448/XV., 1381: *Kethbulch*, p. (Gy. I, 604, JAKÓ 217)) elnevezésében jelentkező *két*- megkülönböztető jelző szemantikai szerepét. Az *e* jelzői névrésszel ellátott névalak minden bizonnyal az összefoglaló név szerepét tölthette be, egyúttal jelezve a települések lokális összetartozását, közelségét, s ezzel összefüggésben neveik szoros összetartozását is. Az idézett Bihar megyei településnevek esetében nemigen tudjuk eldönteni, hogy melyik két önálló település összefoglaló neve lehet a kérdéses névalak, hiszen *Kétbarsa* mellett korpuszunkban csupán a *Barsa* (1216/550: *Bursa*, v. (Gy. I, 598, VR. 42: 90)) névalak változat szerepel, míg *Kétbócs*nak *Apabócsa*, *Derzs*, *Derzsbócs*, *Bócs*, *Derzsbócsa*, *Bócs*hida, *Sárosbócs* és *Sárosbócs(hid?)a* elnevezése is élt, s mivel egy-egy településnév első írásbeli előfordulása nem feltétlenül a legkorábbi használatot jelzi, az utóbbi név esetében igen nehéz lenne állást foglalni.

11. Tulajdonságra utaló településnevek

11.1. Méret megjelölése

Bihar megye területén 51 *kis*, 1 *kisded*, 47 *nagy* jelző utalt összesen 99 településnévben a hely méretére. Ezek döntő többsége névpárként jelenik meg. Ez a szemantikai jegy egyrészes névben soha nem fejeződik ki, csupán kétrészesben. E kétrészes nevek nagyobbik csoportjában a jelző meglévő településnévhez kapcsolódik.

A jelzők általában antonim névpárokat hoznak létre. Megyénkben 27 olyan névpár található, amelyben a *kis* ~ *nagy* jelzők szerepelnek: Debrecentől D-re *Kis-* és *Nagybagos* (1347 [2a]: *Kysbogus* (Cs. I, 603, AnjouOkmt. V, 109), 1347 [2a]: *Nogbogus*, v. (Cs. I, 603, AnjouOkmt. V, 109)) — Kölesértől D-re *Kis-* és *Nagybaj* (1435, 1438, 1473: *Kysbay* (JAKÓ 202, Cs. I, 603), 1283/311: *Nogboy*, v. (Gy. I, 597, JAKÓ 202)) — Derecskétől DNy-ra *Kis-* és *Nagybajom* (1517: *Kysbayon* (JAKÓ 203) ~ *Kis-Bayon*, de (ComBih. 47), 1517: *Naghbayon* (JAKÓ 203)) — Sebesvártól ÉNy-ra, a Sebes-Körös jobb partjánál *Kis-* és *Nagybáród* (1510: *Kysbarwd* (JAKÓ 207), 1525: *Nagharod* (JAKÓ 207)) — Váradtól Ny-ra

Kis- és *Nagybőszörmény* (1391: *Kysbezermen* (JAKÓ 210), 1396: *Nagbezermen* (JAKÓ 210) ~ *Naghbezermen* (Cs. I, 598, ComBih. 40)) — Váradtól DNy-ra a Nyárér patak mellett *Kis-* és *Nagygeszt* (1475: *Kysgezth* (Cs. I, 609), 1485 k.: *Naggezth* (Cs. I, 609)) — Béltől K-re *Kis-* és *Nagyhagymás* (1599: *Kyshagimas* (JAKÓ 254), 1599: *Nagyhagimas* (JAKÓ 254)) — Váradtól DNy-ra a Sebes-Körös bal partján *Kis-* és *Nagyharsány* (1374: *Harsan minor et maior* (JAKÓ 255), 1552: *Nagyharsan* (JAKÓ 255)) — Székelyhídtól D-re az Ér patak bal partján *Kis-* és *Nagykágya* (1399: *Kyskagya* (JAKÓ 270), 1400: *Naghkagia* (JAKÓ 269)) — Széplaktól É-ÉNy-ra a Hodos- és a Gyepes-patak között *Kis-* és *Nagykáránd* (1587: *Kyskarand* (JAKÓ 268), 1587: *Nagykarand* (JAKÓ 268)), illetve Béltől DK-re (1588: *Kiskarand* (JAKÓ 368), 1588: *Nagykarand* (JAKÓ 368)) — Kölesértől DNy-ra a Gyepes patak jobb partján *Kis-* és *Nagykemény* (1364, 1475, 1552, 1588: *Kyskemen*, p. (Cs. I, 612, JAKÓ 271, ComBih. 171), 1552: *Nagyhkemen* (JAKÓ 271)) stb.

A **kis-** jelzői előtag összesen 51 településnévalakban szerepel, s ebből 11-nek nincs jelentésében ellentétes változata, csak az alapalak, vagy az alapalak mellett más, nem antonim jelzőjű pár áll mellettük: *Kisapáti* ~ *Apáti* Szalacstól ÉNy-ra (1520: *Kysapathy* (JAKÓ 196), 1326/327/XVIII., 1327/XVIII.: *Apaty*, p. (Gy. I, 594, JAKÓ 196, AnjouOklt. XI, 65: 125)) — *Kisatyás* ~ *Atyás* Cséffától Ny-ra (1410: *Kysataz* (JAKÓ 197), 1283/311, 1332–7/Pp. Reg: *Athas*, v., p. (Gy. I, 596, JAKÓ 197)) — *Kisbarmó* ~ *Barmó* Körösszegtől D-re (1327/589: *Kis Boroumo*, loc. seu t. (Gy. I, 598, AnjouOklt. XI, 95: 198), 1273/392/477: *Bormow*, t. (Gy. I, 598, JAKÓ 204, Cs. I, 603)) — *Kisbátor* ~ *Kisbátord* Debrecentől K-re (1279: *Kyus Batur* (JAKÓ 208), 1279/325, 1323/325, 1325: *Kyusbaturd*, p. (Gy. I, 599, AnjouOklt. VII, 148: 314, AnjouOklt. IX, 129: 218)) — *Kisgyarak* ~ *Gyarak* ~ *Mezőgyarak* Kölesértől ÉNy-ra (1429: *Kysgyarak* (Cs. I, 609, JAKÓ 249), *1219/550: *Gyroc*, v. (Gy. I, 622, JAKÓ 249 [itt *Gyrok*], VR. 70: 235), 1552: *Mezeogyarak* (JAKÓ 249)) — *Kisgyörös* ~ *Györös* ~ *Felsőgyörös* Kölesértől K–DK-re (1479: *Kysgyeres* (JAKÓ 253), [1321]>381>448/XV.: *Gyres*, p. (Gy. I, 623), 1552: *Felsew Gyewrews* (JAKÓ 253)) — *Kishomorog* ~ *Homorog* ~ *Homorogegyház* Körösszegtől Ny-ra (1552: *Kys Homrok* (JAKÓ 260), 1214/550: *Humuroc* (Gy. I, 626, JAKÓ 26, VR. 79: 280), 1516: *Homrokeghaz* (JAKÓ 260)) — *Kisjenő* ~ *Jenő* Váradtól K–ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (1360: *Kis-Jenew* (Cs. I, 611) ~ *Kysjeneo* (JAKÓ 265), 1236: *Ienev*, t. (Gy. I, 628, JAKÓ 265 [itt *Jenev*])) — *Kiskoh* ~ *Alsókoh* Belényestől DK-re, a Petrósz-Körös forrásvidékénél (1600: *Kis Koch* (JAKÓ 280), 1588: *Alsokoh* (JAKÓ 280)) — *Kisrábé* ~ *Rábé* (Berettyó)Újfalutól Ny-ra (1552: *Kysrabee*, p. (ComBih. 226), 1215/550, 1219/550, 1279: *Rabay* (Gy. I, 512, JAKÓ 328)) — *Kisszentmiklós* ~ *Szentmiklós* Körösszegtől ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1552: *Kys Zenthmyklos* (JAKÓ 353), 1311/323: *Scntmiclos* (AnjouOkmt. I, 235–6, AnjouOklt. III, 82: 167, AnjouOklt. VII, 305: 662)).

Tíz falut azonban pusztán ezzel a jelzői változattal ismertek: *Kisbánya* a megye DK-i csücskében a Fekete-Körös forrásvidékénél (1599: *Kys Banyá* (ComBih. 29)) — *Kisbelényes* Belényestől ÉK-re (1588: *Kys Bellenies* (JAKÓ 209)) — Pércs és Köteles helységekkel együtt említett *Kisfalú* (1440: *Kisfalú* (Cs. I, 613)) — Cséffától DNy-ra a Nyárér jobb partján *Kisfalud* (+1214/334: *Cusfoloud* (Gy. I, 634)) — két *Kishodos* Széplaktól ÉK-re (1508: *Kyshodos* (JAKÓ 260) és Széplaktól D–DNy-ra (1580: *Kyshodos* (JAKÓ 259)) — a mai Arad vármegyei *Kisjenő* (1476, 1483: *Kysyenew* (Cs. I, 611)) — *Kisszintye* a váradi püspök birtoka (1467: *Kyssynthe* (Cs. I, 614)) — *Kiszohoda* Belényestől ÉK-re a Remete-patak mellett (1552: *Kyszohoda* (JAKÓ 358)) — *Kistopa* Széplaktól É-ra a Hodos-patak mellett (1508: *Kysthoppa* (JAKÓ 368)).

Két településnév alakváltozatai csupán egy képzőmorfémában különböznek: *Kisbátor* ~ *Kisbátord* Debrecentől K-re (1279: *Kyus Batur* (JAKÓ 208), 1279/325, 1323/325, 1325: *Kyusbaturd*, p. (Gy. I, 599, AnjouOklt. VII, 148: 314, AnjouOklt. IX, 129: 218)) és *Kistelegd* ~ *Kistelek* Cséffától K–DK-re a Nyárér-patak mellett (1341: *Kystekud* (JAKÓ 365), 1374: *Kysthelek* (JAKÓ 365)). A Belényestől DK-re a Petrósz-Körös forrásvidékénél fekvő *Kiskoh* ~ *Alsókoh* sem szabályos jelzőpárral rendelkező település (1600: *Kis Koch* (JAKÓ 280), 1588: *Alsokoh* (JAKÓ 280)).

Az ellentétes jelentésű **nagy-** melléknév 47 település nevében jutott szerephez, ebből 15 elnevezés állt antonim pár nélkül pusztá alapnévi változattal, esetleg más jelzős névalakkal élt párhuzamosan vagy időbeli különbséggel pl.: *Nagybesenyő* (1526 e.: *Naghbesenyó* (JAKÓ 211)) ~ *Körösbesenyő* (1588: *Keres Bessenio* (JAKÓ 211)) ~ *Vajdabesenyő* (1489: *Wayda Besseniew* (JAKÓ 211)) ~ *Besenyő 1–3?* (1226/550: *Beseneu* (Gy. I, 600, JAKÓ 211, VR. 33: 49)) — *Nagygyarak* (1448: *Naggyarak* (JAKÓ 248)) ~ *Erdőgyarak* (1428, 1525: *Nagh Gyarak* alias *Erdewgyarak* (Cs. I, 609, JAKÓ 248 [itt 1427-es évszámmal])) ~ *Gyarak* (*1214/550: *Gyoroc*, v. (Gy. I, 622, JAKÓ 248, VR. 69: 233)) — *Nagy-macs* (1322: *Nog Moch* (Gy. I, 640)) ~ *Macs* (*1219/550: *Mochy*, v. (Gy. I, 640, VR. 96: 374), 1282, 1284 [v: 1285], 1311, 1322, 1323, 1332–7/Pp. Reg [4a], 1487: *Moch*, v., p. (Gy. I, 640, Cs. I, 615, AnjouOklt. III, 71: 145, AnjouOklt. VII, 24: 30)) stb.

Öt falunak kizárólag ez a névváltozata volt használatban adataink szerint: *Nagyér* Székelyhídtól Ny-ra az Ér jobb partján ([1291–4] [3a], 1312/XVIII. [2a], 1387: *Noger*, v. (AnjouOklt. III, 101: 213, Gy. I, 646, ZsO. I, 23: 237, JAKÓ 304, VT. 222, 298)) — *Nagyfalú* Cséffától É-ra (1338, 1354: *Nogfolu*, p. (Gy. I, 646, JAKÓ 305, AnjouOkmt. VI, 158)) — *Nagypatak* Sonkolyostól ÉK-re, a Báródi-patak bal partján (1393: *Nogpatak*, p. (ComBih. 348)) — *Nagysebes* Belényestől DK-re a Petrósz-Körös bal partján (1552: *Nagyhsebes* (JAKÓ 336)) — *Nagykosár* Belényestől K-re a Fekete-Körös jobb partján (1588: *Nagykosár* (JAKÓ 282)). Ezek közül a nevek közül a *Nagyér*, *Nagypatak* és a *Nagysebes* települé-

sek nevei eredetileg víznevek lehettek, s metonimikusan váltak a falvak nevévé, s ez magyarázza párnélküliségüket. *Nagykosár* alapeleme talán személynévi eredetű (vö. *Kosár* (1476, OklSz. 524)), *Nagyfalu* alapnévrésze pedig földrajzi köznévi.

Az alábbi településeknek más lexikális felépítésű névalakja élt a *nagy-* jelzős forma mellett: *Nagykoh* ~ *Krajova* Kisbányától Ny-ra, a Fekete-Körös bal partján (1552: *Nagyhko* (JAKÓ 378), 1599: *Krayova* (ComBih. 352)) — *Nagypatak* ~ *Feketepatak* Sonkolyos mellett ÉK-re (1392: *Nagypatak* (JAKÓ 305), 1406: *Fekethepathak* (JAKÓ 241, ZsO. II/1: 537: 4373) ~ *Fekethewpathak* (ZsO. II/1: 635)).

Fel kell hívnunk a figyelmet megyénk egyetlen településének nevében megjelenő *kisded-* megkülönböztető névelemre. Ez a jelző a Kölesértől D-re lévő *Baj* (1283/311: *Boy*, t. (Gy. I, 597, JAKÓ 202)) település megosztásakor tűnik fel: a „Zovárd nem osztozkodása alkalmával *Baj* 1/3 része a malommal került Bucho és Iuanch [o: Inanch] fiainak kezébe, s ennek neve lett *Kisdedbaj* (1283/311: *Kysdedboy* (Gy. I, 597, JAKÓ 202)), 2/3 része *Nagybaj* (1283/311: *Nogboy*, v. (Gy. I, 597, JAKÓ 202)) faluval és az egyházzal Bech, Budun és Apa utódainak jutott” (JAKÓ i. h.). A lexéma jelentése a régiségben teljesen azonos a *kis* jelzőével (vö. TESz. II, 496). A *kisded-* mellett azonban használták a gyakoribb *kis-* jelzőt is: 1435, 1438, 1473: *Kysbay* (JAKÓ 202, Cs. I, 603).

A fenti adatokból jól látszik, hogy a település nagyságára utaló jelzők döntő többségében önálló településnévi alapelemekhez kapcsolódtak, s csak kis részükből, mindössze három névalakban jelent meg földrajzi köznévi utótág: *Kisfalu*, *Kisfalud*, *Kistelek* ~ *Kistelegd*, *Nagyfalu* (adataikat ld. fent).

Megemlítendő, hogy egy-egy település *kis-/nagy-* névpárjai mellett más jelzőpárok is megjelenhetnek (megyénkben nem jelentős az ilyen települések száma, ám a jelenség nem egyedi). Az *al(só)-/fel(só)-* jelzői pár élt párhuzamosan a Váradtól DK-re fekvő *Kér*⁶⁷ és a Székelyhídtól ÉK-re elterülő *Kerek*⁶⁸ település osztódásakor keletkezett falvak elnevezésekor. Ugyanez volt a helyzet az *új-/ó-* antonim párral is, amelyek a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Marja*⁶⁹ és a Körösszegtől

---

⁶⁷ **Kér:** 1249: *Keer*, t. (Gy. I, 631), **Alkér:** 1214/550: *inferioris Quer*, v. (Gy. I, 631, JAKÓ 277, VR. 117: 480), **Felkér:** [1272–90]>374/500 k. és 614: *Keer superiore* (Gy. I, 631), **Kiskér:** 1552: *Kys Keer* (JAKÓ 277), **Nagykér:** 1552: *Nagy Keer* (JAKÓ 277)

⁶⁸ **Kereki:** 1220/550: *Kerequi*, v. (Gy. I, 632, JAKÓ 273, VR. 86: 325), **Alsókereki:** 1454: *Alsokereky* (JAKÓ 273), **Felsőkereki:** 1454: *Felsewkereky* (JAKÓ 273), **Kiskereki:** 1441: *Diskereky*, de (ComBih. 75), **Nagykereki:** 1479: *Naghkereky* (JAKÓ 273)

⁶⁹ **Ómarja:** 1322, 1332–7/Pp. Reg [4a], 1341, 1342, 1353: *Omaria*, v., p., de (Gy. I, 641, JAKÓ 296, AnjouOkmt. IV, 226, 227, AnjouOkmt. V, 502, ComBih. 179) vagy **Kismarja:** 1490: *Kys Maria* (Cs. I, 616, JAKÓ 296) és **Újmarja:** [1291–4]: *Maria noua*

DNy-ra lévő *Tóti*⁷⁰ település kettéosztódásakor megszületett települések elnevezésében jelentek meg.

11.2. Alak megjelölése

Abban az esetben, ha a település alakja valamilyen szempontból szokatlan, sajátos vagy szembeötlő, ez is szolgálhat a névadás motivációjaként (10 esetben).

A három névben is megjelenő *hosszú* melléknév a település hosszan elnyúló alakjára utalt: *Hosszúpályi* Debrecentől D–DK-re (1404: *Hwzypali* ~ *Hwzywpali* (ZsO. II/1: 365, JAKÓ 317 [itt *Howzypali*])), *Hosszúmog* a Berettyó bal partján (1411: *Hozzumoch*, p., v. (ComBih. 218)), *Hosszúbikács* Székelytelektől K-re (1508: *Hozzwykach* (JAKÓ 215)). Egy-egy névadatban jelent meg a középkorban a *rövid* és a *kurta* melléknév: Körösszegtől D-re terült el a metonimikus névadással született *Rövid* településnév, amely 'hosszirányban kicsi' (TESz. III, 459) jelentést hordozott.

A megye ÉK-i részén volt található *Kurtadrágfalva*, amelynek megkülönböztető jelzői névrésze a *kurta* 'rövid' (TESz. II, 679) melléknév szintén a település alakjára utalhatott. Ezeknek a településneveknek nincs antonim párja. *Hosszúpályi* neve mellett a *Pályi*, *Nyírpályi*, *Monostorospályi*, *Majspályija* és *Ernefia-istvánpályija*, *Hosszúmog* neve mellett a *Mogyi*, *Mogy*, *Hosszúbikács* mellett a *Bikács* szerepel. *Rövid* és *Kurtadrágfalva* településeknek ez az egyetlen névalakjuk.

11.3. Kor megjelölése

A településnevek első névrésze jelölheti a lakott hely alapításának korát, pontosabban viszonyított korát. Az ilyen névadatok megyénkben meglepően csekély számúak (47). Biharban három olyan település volt, amelyek antonim jelentésű jelzőpárokként éltek: a település ősbibb voltára utalhatott az **ó-** melléknév, amely a már előzőekben említett *Marja* és *Tóti* települések osztódása után született neveken kívül a két *Csalános* osztódásakor létrejött *Ócsalános* falvak: Székelyhídtól ÉNy-ra (1342 [9a]: *Ochalanus*, p. (Gy. I, 607, JAKÓ 223, AnjouOkmt. IV, 226, 227, 257, 258)) és Szentjobb mellett DK-re fekvő (1342: *Ochalanus* (Cs. I, 605)) elnevezésében jutott szerephez, s ez utóbbi kettőnek nem élt ellentétes jelentésű párja, csupán az alapalakkal álltak szemben. Ide kell még sorolnunk a Komáditól ÉNy-ra fekvő *Ész* település osztódásakor született

---

(Gy. I, 641, JAKÓ 296 [itt *Maria nova*], VT. 299 [itt *Moria noua*]), 1332–7/Pp. Reg [4a], 1335: *Vymaria* (Gy. I, 641, JAKÓ 296) vagy **Nagymarja**: 1426: *Naghmaria* (JAKÓ 296)

⁷⁰ **Újtóti**: 1421: *Wythothy* (Cs. I, 626) ~ *Wythoty* (JAKÓ 370) vagy **Nagytóti**: 1489: *Naghthothy* (Cs. I, 626) és **Ótóti**: 1421: *Othothy* (Cs. I, 626) ~ *Othoty* (JAKÓ 370) vagy **Kistóti**: 1489: *Kistothy* (Cs. I, 626)

Óész névalakot is (1421: *Ouez* (Cs. I, 607)), amelynek létezett antonim névpárja is.

A korabeli Biharban jóval több, 19 olyan településnév létezett, amelynek első névrésze a település újabb voltát fejezte ki az **új** melléknévvvel (*Újanda, Újfalu, Újlakfalva* stb.). Öt névalaknak nem élt antonim névpárja, legfeljebb párhuzamosan használt névváltozataik ismeretese az alapnévvel vagy egészen más névformával: *Újfalu* ~ *Hosszúaszó* Váradtól ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (1463: *Wyfalw* (JAKÓ 261), 1236: *Huzzeuzo* (Gy. I, 626, JAKÓ 261)) — *Újlak* ~ *Baromlak* ~ *Mezőlak* Bihartól ÉNy-ra az Ölyvös- és a Józás-patakok között (1213/550: *Viloc*, v. (Gy. I, 679, JAKÓ 375, VR. 148: 646), 1435: *Baromlak* alio nomine *Wylak* (JAKÓ 375), 1599: *Mezeo Uylak* (ComBih. 341)) — *Újlak* ~ *Újlaka* ~ *Pusztaiújlak* Telegdtől ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (+1283, 1324, 1336, 1366, 1388 [5a]: *Wylak*, p. (Gy. I, 679, 680, ZsO. I, 38: 396, 38: 397, 61: 616, 72: 711, JAKÓ 374, ComBih. 339, AnjouOklt. VIII, 115: 219 [a ComBih. 340 az 1388-as adatot a Váradtól ÉK-re, a Berettyó és Sebes-Körös völgye közti hegyekben fekvő Újlakkal azonosítja]), 1283, 1409: *Vylaka* (Cs. I, 627), 1561: *Pwztha Wylak* (JAKÓ 374)) — *Újlak* ~ *Újlakfalva* Váradtól ÉK-re ([1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. I, 680, JAKÓ 374, VT. 300), 1588: *Ujlakfalua* (JAKÓ 374) ~ *Uylakfalua* (ComBih. 340)) — *Újsemjén* ~ *Nagysemjén* ~ *Semjén* Székelyhídtól É-ra (1321: *Wysimean* [2a], v. (Gy. I, 660, AnjouOkmt. I, 611, 612), 1342: *Nogsemyen* (AnjouOkmt. IV, 229, 230), +1311, 1323, 1467, 1520: *Semyen* (Gy. I, 660, Cs. I, 622, JAKÓ 337, ComBih. 290)).

Nyolc településnévnek semmilyen másik névpárja vagy névváltozata nem létezett: *Újanda* a szabolcsi határnál a herpályi uradalom része (1333: *Vyanda* (JAKÓ 195)), három *Újfalu* Váradtól K-re a Sebes-Körös jobb partján (1285/477: *Nova Villa* (Gy. I, 679, JAKÓ 383 [itt *villa nova* alakban])), Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján ([1291–4]: v. *Nyc-i bani nova* (Gy. I, 679, JAKÓ 373, VT. 299 [itt *villa Nýcolai bani noua*]), 1373: *Wyfalu* (JAKÓ 373)), Bihartól É–ÉK-re (1421: *Ujfalu* (Cs. I, 627)), *Újfalva* Sólyomkötől ÉK-re, a Bisztra jobb partján (1472: *Wyfalwa* (JAKÓ 373)), három *Újlak* Debrecentől K–DK-re (1219/550: *Vylok* (Gy. I, 679, VR. 148: 648)), egy bizonytalan azonosítású ([1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. I, 680, VT. 301) ~ *Wylak* (Gy. I, 680, VT. 223)), illetve Fenestől ÉNy-ra a Fekete-Körös jobb partján (1332–7/Pp. Reg: *Vilak* ~ *Vilok* ~ *Vylak* [2a] ~ *Vylok* ~ *Wylok* (Gy. I, 680, Cs. I, 627)).

Egyetlen településnévnek csupán az alapalakja szerepel névváltozatként: *Újb(a)rátka* ~ *B(a)rátka* Sonkolyostól K-re a Sebes-Körös jobb partján (1470: *Wybrathka* (JAKÓ 221), 1435: *Brata* (JAKÓ 221)). Megjegyezhetjük, hogy az alapnévi névalakot ilyen esetekben talán felfoghatjuk az *ó* jelzős formával egyenértékűnek.

Feltűnő, hogy milyen nagy a homonim nevek száma ebben a névcsoportban, s hogy ezek földrajzi köznévi utótaggal álltak: megyénkben hat *Újlak* és négy

Újfalva élt, s mellettük *Újfalva* önálló település neveként, *Újlaka* és *Újlakfalva* pedig névváltozatokként éltek. A megjelenő földrajzi köznevek megoszlása a következő: *-falva* (4 névben), *-falva* (2 névben), *-lak* (6 névben), *-laka* (1 névben).

12. A hely fajtáját kifejező névrészek

Az eddigiekben szemantikai csoportok szerint tekintettük át a bihari településnévanyagot. Az egyrészes nevek esetében ez semmiféle gonddal nem jár, a kétrészeseknél azonban — a típuson belüli elkülönített tárgyalás ellenére — az alapnevek névbeli szerepe óhatatlanul háttérbe szorul. A megnevező funkciójú alaprészek esetében kevésbé érezzük az áttekintés hiányát, a fajtát jelölő földrajzi köznévi alaprészek elkülönített tárgyalására azonban mindenképpen szükség van, mivel a szócsoport nagy súllyal vesz részt a névalkotásban, s kellően differenciált és változékony rendszert alkot. Az alábbi fejezetben ezt szeretném bemutatni.

12.1. Az összetett nevek

A korai ómagyar korban, mint láttuk, a magyar nyelv egyik legáltalánosabban elterjedt névtípusa a pusztá személynévi alapú településnév volt. A XIII. századtól azonban az összetett nevek kezdenek térhódításba, amelyek lexikai felépítése általában olyan, hogy az addig önállóan álló személynévhez (esetleg méltóság- vagy népnévhez) kapcsolódik valamilyen települést vagy ahhoz kapcsolódó helyfajtát jelölő földrajzi köznév: *-laka*, *-háza*, *-falva*, *-földje*, *-tel(e)ke*, *-ülése* stb. Az összetételi tagok viszonya jelöletlen, de többnyire jelölt birtokviszony, ami az esetek döntő többségében valós birtokviszonyt fejezett ki (vö. KÁZMÉR 1970: 53). Az ilyenféle nevek előtagja általában a falu tulajdonosát, birtokosát nevezte meg, ám utalhatott a telepítés munkáját végző kenéz, soltész, vajda személyére is, de ide sorolhatók az egyházi tisztségből alakult településnevek is.

A kétrészes településnevek második névrészában megjelenő földrajzi köznevek területi és gyakorisági előfordulásának vizsgálata, valamint időbeli változásuk felrajzolása érdekes tanulságokkal szolgálhat. KÁZMÉR MIKLÓS sokat idézett munkája, „A »falva« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század” (KÁZMÉR 1970) a *falva* köznevet tartalmazó településnevek kialakulását, fejlődését és változásait vette példaszerű módszerességgel szemügyre. Munkamódszerét alapul véve és egyben kiterjesztve más alaprész szerepű földrajzi köznevekre kívánom megvizsgálni a régi Bihar vármegye helynévanyagát. Az ómagyar kori Bihar vármegye olyan nagy kiterjedésű megye volt, hogy fennmaradt névanyagára elég gazdag ahhoz, hogy e területre vonatkozó névföldrajzi következtetéseket von-

junk le belőle. A megye névanyagának kétrészes nevei közül a továbbiakban azokat vizsgálom, amelyekben a második névrész valamilyen, a település jellegét kifejező földrajzi köznévről. Előtte azonban még szükségesnek látszik a szakirodalom által előtérbe állított néhány kérdésre kitérni.

12.2. A névtípus kronológiája

Az utótaggal alakult helynevek kronológiája viták alapját adta. KNIEZSA és követői azt állapították meg, hogy a puszta személynévi alapú helynevek típusát a XIII. században szinte viharos gyorsasággal váltotta fel az összetett nevek új típusa, s alig fél évszázadig éltek egymás mellett párhuzamosan (vö. KNIEZSA 1943: 128, BÁRCZI 1958a :160, SZABÓ 1966: 136, MOÓR 1936: 117).

A korai ómagyar kor névtípusainak kronológiai kérdését tüzetes vizsgálat alá vevő KRISTÓ véleménye azonban e kérdésben is eltérő: szerinte az „együtt élés” időszaka 3–4 évszázadig tarthatott a XI. századtól a XIV. század közepéig. „Magunk felvetjük annak a lehetőségét, hogy talán mégsem kellene a *falunak* és származékainak helynevek utótagjaként való XI–XII. századi előfordulásától, magának az előfordulásnak a feltételezésétől mereven elzárkózni” (KRISTÓ 1976: 92). Véleményének alátámasztására felhívja a figyelmet arra, hogy az utótaggal született településnévi típus csúcspontjára a XV. században jutott, amikor már jóval kisebb a formáns nélküli helynevek elevevége. MOÓR ELEMÉR szerint a *-falva* utótagú településnevek a XII. század második felében vagy a XIII. század első felében jelentek meg (1936: 117).

Az első biztos adatunk a földrajzi köznévi alaptaggal ellátott településnévre a *Leustachfalua* 1218-ból, Nyitra megyéből való, amelyet KERTÉSZ idézett (1939: 73). A témával kimerítő részletességgel foglalkozó KÁZMÉR MIKLÓS így vélekedik: „a *-falva* megjelenése kétségtelenül a XIII. század elejére, esetleg a XII. század végére tehető. A XIII. századból 120, többségében biztos, kisebb részben valószínűleg biztos — a latin szerkezetből kikövetkeztethető — adat mutatható ki. ... A névtípus igazán elevenné ugyanis a következő századokban válik: a XIV–XVI. század helynévanyagában több mint 2200 *-falva*-t találtam” (1970: 59).

A névtípus, azon belül a *-falva* utótagú összetett településnevek létrejöttében annak alapján, hogy elsősorban német települések közelében voltak gyakoriak, illetve hogy a személynévi előtagjuk esetenként német eredetű volt, MOÓR a német telepesek hatását vélte felfedezni, ám leszögezte, hogy ez „természetesen a legkevésbé sem jelentheti azt, hogy minden *-falva* típusú nevet viselő település eredeti lakói németek lettek volna, hisz ez a névtípus — amint láttuk — analogikusan még a természeti néven alapuló helynevekre is áttért” (1936: 116). KNIEZSA azonban visszautasítja az idegen hatás feltételezését: olyan jelentős német lakosság, amelyik a magyar nyelvben egy addig ismeretlen névtípust elterjeszthetett volna, a névtípus megjelenésének helyén (Szabolcs, Ugocea,

Somogy, Baranya, Győr megyékben) nem volt. KNIEZSA egyúttal utalt arra is, hogy merőben más településtörténeti értéke lehet a *-telke*, *-háza*, *-laka* utótaggal összetett helyneveknek, mint a *-falva* utótagúaknak (1943: 128–9).

Az egyes megjelenő utótagok mind sajátos jelentéssel bírnak, s magáról az elnevezés módjáról szólva BÁRCZI kijelenti, hogy „nem ismeretlen ez az elnevezésmód a régebbi korban sem” (1958a: 160). Két csoportra osztja az összetett településneveket: az egyikbe azokat sorolja, amelyekben az utótag nem emberi lakótelepet, hanem természeti tárgyat, objektumot jelöl, a másik csoportot pedig azok a nevek adják, amelyek utótagja emberi telephelyet jelöl. Ez utóbbi sorba tartozó, egyik legkorábban megjelenő utótag a *-telke* (a XI–XII. században már biztosan megvan), amellyel az egyházatlan, mezőgazdasági termelést folytató falu neve bővült. A *-falu* (a XI–XII. században csak hamis diplomában szerepel) összetételi tag adatai a XIII. század elején bukkannak fel, változataként a *-falva* jelenik meg már 1200 körül, s helyén időnként a *-fala* áll. A *-földe*, *-háza* (a XIII. század előtt csupán kétes hitelű oklevelekben fordul elő), *-hely* (a XI–XII. században már biztosan megvan), *-laka* (létezik már a XI–XII. században), *-soka* (a XI–XII. században csak hamis diplomában szerepel), *-népe* (létezik már a XI–XII. században), *-telke* (FÖLDES 1971: 418–31), *-ülése*, *-szállása* (KERTÉSZ 1938: 43) stb. kisbirtokosok, kismemesek emlékét őrzik, akiknek csak egyetlen falujuk volt, vagy épp csak egy házat, lakot, telket birtokoltak. A *-soka* (vö. PAIS 1914: 255–9) és a *-népe* utótag névföldrajzi sajátosságának mondjuk, hogy kizárólag a Dunántúlon jelentek meg lakott terület jelzésére. A *-vágása* utótagot viselő településekről nagy valószínűséggel megállapítható, hogy eredetileg erdőségekbe települt soltészfalvak lehettek (vö. KISS 1997b: 184–5).

A szakirodalomban a *-telek* utótagú nevek keletkezését általában a tatárjárás pusztításához kapcsolják (GYÖRFFY GY. 1961: 35–8, MEZŐ—NÉMETH 1972: 94), s ’elpusztult, egyházatlan falu’ jelentéssel értelmezik. Egyes konkrét esetekben ez igaz is lehet, máskor azonban a név kronológiája egyértelműen kizárja ezt a magyarázatot.

Az összetétellel kialakított településnevek rendkívüli produktivitását jól mutatja, hogy törzsnévi, patrocíniumi, népnévi, foglalkozásnévi helynevek egyaránt felvehettek utótagot, sőt bizonyos típusokban a nevek már eredendően így születtek meg. Ám az utótaggal bővüléssel párhuzamosan, egyazon időben egy ellentétes nyelvfajlódási folyamat is megindult, mégpedig az utótag leválásának, elhagyásának folyamata, amelynek magyarázatát KÁZMÉR szavaival élve „az általánosabb érvényű nyelvi rövidülésben” találhatjuk meg (1970: 99).

A névváltozási folyamat mögött azt is látni kell, hogy a feudális birtok maga és fogalma is a XI–XII. században jött létre, amikor virágkorát élte a pusztá személyneves helynévadás. E névadási szokás elhalásának folyamatára azonban már nem birtoklás- vagy településtörténeti mozzanatok adnak magyarázatot, hanem szuverén nyelvfajlódási tendenciák, a nyelvi divat körében bekövetkezett változások.

Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy „A XIII–XVI. században, de mindenekelőtt a XV. században két tendencia harcol egymással, a terjedőben lévő összetett (utótagos) helynévtípus, amely megújítja a helynevek szóképét, illetve a visszaszorulóban lévő, formáns nélküli helynévtípus, amely az egyszerű, rövidebb alakot képviseli” (KRISTÓ 1976: 97).

A névtípussal kapcsolatban gyakran felvetődő probléma, hogy a középkori okleveleinkben a település neve mellett előforduló latin *terra*, *villa* stb. minősítések magyar nevek utótagja fordításának tekinthetők-e, tehát hogy a latin kifejezéseket a névtesthez tartozónak kell-e tekintenünk. Például a Bihar vármegyében található *Benke* település 1291–4-ben *villa Benke* formában szerepel (Gy. I, 599), későbbi alakjai már utótagos formát mutatnak: 1357: *Benkehaza*, 1475: *Benkefalva* (JAKÓ 210). A jelenséget elvileg többféleképpen értékelhetjük. Elképzelhető, hogy a korábbi adat pusztaszemélynévi helynévformát (*Benke*) takar, amely később szerkezeti változással lett kétrészes név (*Benkeháza*, *Benkefalva*), de az is lehet, hogy a korai alak egy ilyen összetett névnek a félig, köznévi elemében latinra fordított megjelenése. Hasonlóan értékeli KÁZMÉR is egy adatát: a *villa Martini* szerinte lehet *-háza/-laka* utótagú név megfelelője is, de lehet pusztaszemélynévből alakult helynév is (1970: 58–9).

Tulajdonképpen KRISTÓ is ehhez a nézethez kapcsolódik, amikor bizonytalanságát két oldalról is megfogalmazza: „Magunk természetesen nem állítjuk, hogy a XI. századi *villa Petri*, *villa Cosme* stb. alakok mindegyikében a magyar már a XI. században *-falva* utótagot mondott, XIII–XIV. századi példák ... mindenesetre igazolhatják egy ilyen magyar ejtés lehetőségét. ... Annál kevésbé állíthatjuk ezt, hiszen számos XIII–XV. századi adat meg éppen azt mutatja, hogy a *villa* + személynév összetételnek a magyar nyelvi névadásban pusztaszemélynévi helynév felelt meg” (1976: 93).

BENKŐ talán még ennél is összetettebben mutatja be a problémát, miközben felhívja a figyelmünket arra, hogy „például egy genitivusos *villa Petri* vagy „nominativusos” *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter*, *Pető*, *Petri*, *Péterfalva*, *Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac*, *Petrovce*, *Petrovo selo*, *Petersdorf*, *Petrești* stb. névformák állnak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy, bármelyik típusfajtának lehet más-más következménye a települési időre, birtoklásra, nyelvi és etnikai jellegre stb. nézve” (1998d: 115). Hangsúlyozza, hogy az ilyen esetekben mindig a típusok összehasonlító vizsgálata jelenthet a kutató számára eligazítást.

A fordítás kérdése azonban pusztán az oklevelezés nyelve, a latin használata kapcsán vetődik fel. Az, hogy a Kárpát-medencében használt vulgáris nyelvek egyikére vagy másikára lefordítva szerepelnének helynevek, felvetődött ugyan a szakirodalomban, de ez anakronisztikus szemléleten alapuló feltevés. GYÖRFFY egyértelműen fogalmazza meg ezzel kapcsolatos véleményét: „A határjárások minden esetben köztudatban élő helyneveket őriznek, mert a köztudatban nem

élő nevek jogbiztosító erővel nem bírtak. Az a feltevés, hogy a határjárásban szereplő helyneveket az írnokok fordították a maguk nyelvére, a középkori jogviszonyok hiányos ismeretében és a XIX–XX. század szemléletében született” (Gy. I, 15).

A névtípus általános kérdéseinek áttekintése után vegyük szemügyre Bihar vármegye településnévanyagában való megjelenését!

Megyénk vizsgált korszakának névanyagában 1453 önálló alakkal rendelkező, egymástól morfológiai tekintetben legalább egy morféányi eltérést mutató településnév különböztethető meg. Ezen belül 552 kétrészes településnév létezett az ómagyar kori Bihar vármegyében, s ez az összes név 39,9%-a (ez persze nem azt jelenti, hogy ennyi kétrészes nevű település létezett, hiszen viszonylag nagy az azonos alakú nevek száma [pl. *Újlak* nevű településből hat létezett a korban], ugyanakkor egy-egy településnek több neve is volt). A kérdéses nevek közel felében (244 település nevében) köznévként, mégpedig egyszerű földrajzi köznévként töltötte be a második névrész szerepét. Az ilyen nevek első névrésze lehet személynév, népnév, foglalkozásnév vagy valamilyen melléknév. A következőkben a korabeli Bihar megyében előforduló települést jelölő földrajzi közneveket előfordulási gyakoriságuk szerint tekintjük át

12.3. *-falu/-falva*

Az Árpád-kori Magyarország Bihar megyei részén a településnévi adatok szerint a *-falu/-falva* földrajzi köznévként volt a legkedveltebb. A birtokos személyjellel ellátott alak 92 falu nevében volt meg, a személyjel nélküli forma pedig 12 névben szerepel.

KÁZMÉR azzal magyarázza a típus életre hívását, hogy míg a pusztai személynévi településnevek a mozgó települések megjelölésére kiválóan alkalmazhatók voltak, addig a helyhez kötött falvak, állandó települések identifikálására egyre alkalmatlanabbá váltak. „A településforma megváltozása maga után vonhatta a névadási mód megváltozását” (KÁZMÉR 1970: 56). A település jellegének megjelölésére a *falu* köznevet használták, amely ősi örökség az ugor, esetleg a finnugor korból, az ugor (finnugor) alapalak **palyz* lehetett. Jelentése a legkorábbi időktől fogva ’kisebb emberi település’ volt (TESz. II, 836). Az írásosságban fellelhető legkorábbi megjelenése: 1075/1124/1217: „In Saroufalu a superior parte dedi terram ad quatuor aratra” (MonStrig. 1: 55). Jelentéséről SZABÓ ISTVÁN is azt állapította meg, hogy „leginkább a XIII. században kialakuló egyetlen és kicsiny falut, vagy éppen csak házat, lakot, telket birtokló kisnemesek falvai kaptak ilyen összetételekkel neveket” (1966: 136).

KÁZMÉR kutatásai szerint a *-falu* első adatai a XIII. században jelentek meg, s e földrajzi köznevünk legintenzívebben a XIV–XV. század névalkotásában kaptak szerepet. A Bihar vármegye névanyagában jelenlévő 12 *-falu* utótagú település adatainak eloszlása alátámasztja ezeket a megállapításokat (ld. a fejezet

végén álló táblázat adatait). E változat legkorábbi megyebeli megjelenése a XIII. század végére tehető: 1285/477: *Nova Villa* (Gy. I, 679) latinul, majd magyarul először: 1374/550 k.: *Wyfalu* (Gy. I, 679). Kronológiáját tekintve közel áll ehhez a birtokos személyjeles *-falva*: legkorábbi megjelenése a XIII. század elején, esetleg a XII. század végén figyelhető meg, s használatának legvirágzóbb időszak a XV–XVI. század. Bihar vármegyebeli legelső előfordulása azonban csak a XIV. század elejére tehető (1319: *Wozfolua* al. nom. Keykus (Cs. I, 612)), s azonos nagyságrendben jelenik meg a XV. és a XVI. században (43-43 település nevében).

E településnevek között döntő többségben (52 *-falva* és 2 *-falu* utótagú névben) szerepelnek az olyan típusú elnevezések, amelyeknek előtagja személynévi eredetű (ebbe a csoportba soroltam az egyszerűség kedvéért a patrocíniumi előtagú neveket is), s ezek túlnyomó többségében nagy valószínűséggel valódi birtoklás lehetett az elnevezés alapja. (Közöttük azonban több bizonytalan eredetű is található.) Az e csoportba sorolható szintagmatikus szerkesztéssel született elnevezések közé tartozik például: Belényestől DK-re *Bontafalva* (1374: *Bonafalva* (ComBih. 63)), *Bácsfalva* pontos lokalizálását nem ismerjük, a sólyomkői uradalom része (1435: *Bachfalwa* (JAKÓ 341)), Margittától DK-re a Berettyó bal partján *Barbijánosfalva* (1406: *Barby Janusfalwa* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 207)), Belényestől DK-re *Benkefalva* (1552: *Benkefalwa* (JAKÓ 210)), Sólyomkő mellett ÉNy-ra a Gyepes-patak bal partján *Bogdánfalva* (1469: *Bogdanfalwa* (JAKÓ 215)), Belényestől DK-re, a Fekete-Körös jobb partján *Csomafalva* (1588: *Chiomafalwa* (JAKÓ 229)), Margittától D-re, a Bisztra-patak bal partján *Hontfalva* (1406: *Honthfalua* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 254) ~ *Honthfalwa* (ZsO. II/1: 635)), Székelytelektől K–DK-re, a Gyepes- és a Hodos-patak közén *Illyefalva* (1411: *Elyefalwa* (JAKÓ 263)), két *Jánosfalva*, amelyek közül az egyik ismeretlen lokalizálású (1406: *Janusfalwa* (JAKÓ 341)), a másik Belényes mellett Ny-ra, a Fekete-Körös bal partján feküdt (1422: *Janosfalwa* (Cs. I, 611) ~ *Janasfalwa* (JAKÓ 265) ~ *Jánosfalwa* (ComBih. 162)) stb.

Ilyen felépítésű településnevek szerkezeti változással is születhettek: kiegészüléssel létrejött településnév például *Ivánka* > *Ivánkafalva*, *Kasza* > *Kaszafalva*, *Kozma* > *Kozmafalva*, *Egyed* > *Egyedfalva*⁷¹ stb.

---

⁷¹ **Ivánka** > **Ivánkafalva** (Bihartól ÉK-re az Ér bal partján) [1291–4]: *Ivance*, v. (Gy. I, 627, JAKÓ 264, VT. 222) ~ *Ivanka*, v. (Gy. I, 627, VT. 299, Cs. I, 611 [XIII. sz.-i dátummal]) > 1383, 1393: *Iwankafalva*, de (ComBih. 159); **Kasza** > **Kaszafalva** (Bihartól É-ra az Ér és a Berettyó között) 1336: *Kazaa*, p. (Gy. I, 630, JAKÓ 269, AnjouOkmt. III, 261 [3a]) > 1490: *Kazafalwa* (Cs. I, 612, JAKÓ 269); **Kozma** > **Kozmafalva** (Bihartól ÉK-re a Berettyó és az Ér közén) [1291–4]: *Cosme* [2a], v. (Gy. I, 636, JAKÓ 284, VT. 222, 299) > 1421: *Kozmafaluua*, poss. wolachalis (Cs. I, 614); **Egyed** > **Egyedfalva**

A *-falva* földrajzi köznévi formákat tartalmazó településnevek között névanyagunkban csupán kettő olyan szerepel, amelynek az első névrésze személynévi eredetre vezethető vissza: szintagmatikus szerkesztéssel jött létre a Kölesértől DNy-ra a Gyepes patak jobb partján található *Martonfalva* (1511: *Marthonfalva* (ComBih. 171)) neve, s redukcióval született meg a Fekete- és a Petrósz-Körös összefolyásánál fekvő *Tatárfalva* (1598: *Tatorfalva*, p. (ComBih. 336)) elnevezése a korábbi *Tatárfalva* (1580: *Totorfalva* (JAKÓ 364)) alakból.

A fennmaradó településnevek közül nyolcban foglalkozás- vagy méltóságnév áll az első névrészben: *Dékánfalva* Székelytelektől K-re, a Hodos és a Gyepes-patak között (1508: *Dekanfalwa* (JAKÓ 233)), *Kerekesfalva* Széplaktól ÉK-re a Topa és a Hollódi patak között (1508: *Kerekesfalwa* (JAKÓ 332)), két *Krajnikfalva* Élesdtől DK-re, a Sebes-Körös bal partján (1406: *Kraynokfalwa* ~ *Kraynokfalua* (ZsO. II/1: 537, 635)) és Széplaktól ÉK-re (1508: *Kraynikfalwa* (JAKÓ 288)), *Papfalva* Súlyomkötől É-ra (1435: *Papfalwa* (JAKÓ 315)), két *Vajdafalva* Belényes mellett ÉK-re (1552: *Vajdafalva* (JAKÓ 307)) és Béltől K-re (1599: *Vajdafalva* (JAKÓ 388)), *Vásznasfalva* Széplaktól ÉK-re (1508: *Wasnosfalwa* (JAKÓ 235)).

Öt településnévben népnév található ebben a szerepben: négy *Tótfalva* Székelyhídtól É-ra (1349: *Thothfalw* (JAKÓ 369)), Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1366–1405: *Thothfalw* (Cs. I, 626)), Váradtól ÉK-re (1443: *Tothfalva*, p. (ComBih. 298)) és az Ér patak jobb partján, Diószeg mellett (1439: *Thothfalw* (ComBih. 111)), *Szászfalva* Élesdtől DK-re a Sebes-Körös bal partján (1552: *Zaszfalwa* (JAKÓ 348)) nevében. A többi *-falva* utótagú településnév előtagjában a másutt már tárgyalt korra és méretre utaló jelzők szerepelnek.

Figyelemre méltó, hogy a *-falva* földrajzi köznév előtt a két személynévi eredetű névrészen kívül mindössze a *kis-*, *nagy-*, *tót-* és *új-* jelzők szerepelnek a következő településnevekben: a fentebb idézett négy *Tótfalva* névben, a Pércs és Köteles helységekkel együtt említett *Kisfalva* (1440: *Kisfalva* (Cs. I, 613)), *Nagyfalva* Cséffától É-ra (1338, 1354: *Nogfolu*, p. (Gy. I, 646, JAKÓ 305, AnjouOkmt. VI, 158)), négy *Újfalva* Váradtól K-re (1285/477: *Nova Villa* (Gy. I, 679, JAKÓ 383 [itt *villa nova* alakban])), Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján ([1291–4]: *villa* Nyc-i bani *nova* (Gy. I, 679, JAKÓ 373, VT. 299 [itt *villa* Nýcolai bani *noua*]), 1373: *Wyfalva* (JAKÓ 373)), Bihartól É–ÉK-re (1421: *Ujfalva* (Cs. I, 627)) és Váradtól ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (1463: *Wyfalw* (JAKÓ 261)).

„A *-falva* típusú helynevek az Alföldön, Észak-Dunántúl és általában a Duna mellékén alig vannak képviselve, ellenben annál több ilyen típusú név van a Felvidéken, Nyugat-Magyarországon, Déldunántúl, a Szerémségben, a Bánátban és Erdélyben, vagyis az ősi magyar települési terület szegélyein” — írja MOÓR a

---

(az Ér patak jobb partján, Diószeg mellett) 1214/550, 1275, [1278 k.], 1438: *Igged* (Gy. I, 614, Cs. I, 607, JAKÓ 236, VR. 80: 288) > 1570: *Eggiedfalwa* (ComBih. 111)

típus névföldrajzi vonatkozásával is foglalkozva (1936: 115), s ezt a megállapítást KÁZMÉR a kutatásai nyomán készített térképanyaggal is alátámasztotta. Vizsgálata szerint a történeti Magyarország területén a *-falva* előfordulására, megterheltségére nézve Bihar megye az előkelő 10. helyet foglalja el 85 településnévvel (KÁZMÉR 1970: 63). Ezeket a területi különbségeket egyértelműen nem tudjuk megmagyarázni, csak feltevésekre hagyatkozhatunk. Az azonban kétségtelen, hogy a XVIII–XIX. századra a *-falva* utótaggal álló településnevek száma jelentősen csökkent egyrészt a nagymértékű pusztásodás jelensége miatt, másrészt pedig a párhuzamos szlovák, román, délszláv nevek megszületése miatt (vö. SZABÓ 1966: 139–53, KÁZMÉR 1970: 61). A korábban nagy megterheltségű Biharban a fenti okok miatt az ilyen típusú nevek száma 57-re esett vissza (vö. KÁZMÉR i. m. 61). A megmaradt nevek kisebb része változatlan alakban élt tovább (legnagyobb tömbje Zemplén, Abaúj, Szabolcs, Bihar és Arad megyékben kezdődik, s kelet felé egyre sűrűsödik), ám nagyobb részük valamilyen változáson ment át (*-falva* > *-fa*, *-falva* > *-falu*, *-falva* > *-fala*, *-falva* > *-Ø*). E változásformák azonban már az ómagyar korban is jelentkeznek a névtípusban. A továbbiakban ezeket tekintjük át.

Az alaprészt jóval ritkábban, mint a *-falu/-falva -falud* formában is előfordul országshoz. A *-falud* alak Árpád-kori, az ország legkorábbi adatolása előfordulása megyénk egyetlen ilyen névrészt tartalmazó településének, *Kisfalud*-nak a nevében fordul elő: +1214/334: *Cusfoloud* (Gy. I, 634). KERTÉSZ MANÓ volt az első, aki vizsgálata alá vonta a *-falud* típusú neveket (1939: 68), s foglalkozott a *Kis*-jelzői névrész és a *-d* névelem funkciójának problémájával. Az ő nyomdokain járva, kérdésfeltevéseire választ keresve az ilyen típusú neveket is vizsgálta alapmunkájában KÁZMÉR, és megállapította (1970: 49–51), hogy a kérdéses képző elenyésző kivételtől eltekintve mindig a *Kisfalu* névalakhoz kapcsolódik. Magam azon a véleményen vagyok, hogy a képzőelem szerepe ebben a névcsoportban nem helynévképző, hanem kicsinyítő képző: *falu* + *d* 'falucska', s így ennek logikus jelzője a *Kis*-, amely a *falud* jelentését megerősíti. Ugyanakkor az is meggondolható vélemény lehet, hogy talán létezett a magyar nyelvben egy önálló *-falud* alakú földrajzi köznévi, amelynek 'falucska' jelentése volt, s nevünk létrehozásában is ez a köznévi játszott szerepet.

A *-falva* utótagú településnevek egyharmada, 29 település neve az idők során típusváltáson ment keresztül. Megyénk falvai között tíz olyan település található, amelynek a vizsgált utótaggal való megszületése kiegészülés eredménye volt, tehát a korábbi névváltozat ezekben az esetekben egyrészes helynév volt: *Ábrány* > *Ábrányfalva*⁷², *Boldogasszony* > *Boldogasszonyfalva*⁷³, *Bragyet* >

⁷² **Ábrány** 1234 k./XV.: *Abraham*, mon. (Gy. I, 590) > **Ábrányfalva** 1436: *Abramfalva* (JAKÓ 199)

*Bragyelfalva*⁷⁴, *Toplica* > *Forrófalva*⁷⁵, *Margitta* > *Margittafalva*⁷⁶, *Mező* > *Mezőfalva*⁷⁷, *Nagymihály* > *Nagymihályfalva*⁷⁸, *Szentmárton* > *Szentmártonfalva*⁷⁹ — a korábbi névalak egyetlen esetben kétrészes helynév: *Újlak* > *Újlakfalva*⁸⁰. Párhuzamosan élt a XIV. század elejéről való *Barbi* és *Barbijánosfalva*⁸¹ település kétféle alakja. Láthatjuk, hogy a típusváltásnak a $\emptyset$ > *-falva* csoportjában olyan településnevek szerepelnek, amelyek eredeti névformája (két kivételtől eltekintve) a XIII. századból való (5 név), s kiegészült alakja nagyjából azonos arányban a XV–XVI. században (42, illetve 43 elnevezés) született meg.

Öt település esetében a *-háza* földrajzi köznevet váltja fel a *-falva*. Erről a névalakulásról SZABÓ ISTVÁN azt írta, hogy „ez a csere mintegy a valóságos fejlődés útját fejezte ki: a birtokosnak előbb talán valóban magános udvarháza körül az idők folyamán falu nőtt fel” (1966: 134). Három település esetében közvetlenül zajlott le ez a változás: *Benkeháza* > *Benkefalva*⁸², *Kozmaháza* > *Kozmafalva*⁸³, *Szászháza* > *Szászfalva*⁸⁴. Két falunévben köztes alakváltozatok-

---

⁷³ **Boldogasszony** 1282>405: villa *Beate Virginis* (Gy. I, 605) > **Boldogasszonyfalva** 1443: *Bodogazonfalwa* (JAKÓ 218) (itt a latin nyelvű alak esetleg a *falva* fordítását is tartalmazhatja)

⁷⁴ **Bragyet** 1587: *Bradeth* (JAKÓ 220) > **Bregyelfalva** 1600: *Bredel falua* (JAKÓ 220)

⁷⁵ **Toplica** 1374: *Toplicza* (ComBih. 125) > **Forrófalva** 1587: *Forrofalwa* (JAKÓ 236) [itt minden bizonnyal fordításról lehet szó!]

⁷⁶ **Margitta** 1216: *Margneta* (JAKÓ 294) > **Margittafalva** 1422: *Margythafalwa*, p., opp. (Cs. I, 616, JAKÓ 294 [itt *Margithafalwa*])

⁷⁷ **Mező** [1291–4]: *Mezeu*, v. (Gy. I, 643, JAKÓ 299, VT. 300) > **Mezőfalva** 1421: *Mezewfoluua*, poss. hungaricalis (Cs. I, 616, JAKÓ 299 [itt *Mezewfalwa*])

⁷⁸ **Nagymihály** 1284: *Nogmihal*, v., de (Gy. I, 644, JAKÓ 302, VT. 222, 298, ComBih. 347) > **Nagymihályfalva** 1434: *Nagh Myhalfalwa* (Cs. I, 599, JAKÓ 302 [itt *Nagmyhalfalua*])

⁷⁹ **Szentmárton** 1213/550: *S. Martini*, v. (Gy. I, 669, JAKÓ 351, VR. 121: 503) > **Szentmártonfalva** 1388: *Zenthmartonfalua* (JAKÓ 351)

⁸⁰ **Újlak** [1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. I, 680, JAKÓ 374, VT. 300) > **Újlakfalva** 1588: *Ujlakfalua* (JAKÓ 374)

⁸¹ **Barbi** 1406: *Barby* (JAKÓ 207) > **Barbijánosfalva** 1406: *Barby Janusfalwa* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 207)

⁸² **Benke** 1307: *domus Benke* (Gy. I, 599, JAKÓ 210, AnjouOkt. II, 430: 994), 1357: *Benkehaza* (JAKÓ 210, AnjouOkmt. VI, 582) > **Benkefalva** 1475: *Benkefalva* (JAKÓ 210, Cs. I, 604 [itt *Benkefalwa*]) (a latin alak esetleg nem helynévi említés is lehet)

⁸³ **Kozma** 1323: *Cosmahaza* (AO. VII, 284: 615) > **Kozmafalva** 1421: *Kozmafaluua*, poss. wolachalis (Cs. I, 614)

⁸⁴ **Szászháza** 1508: *Zazhaza* (JAKÓ 348) > **Szászfalva** 1552: *Zazfalwa* (JAKÓ 348)

kal is találkozhatunk: *Dobracsényháza* > *Dobricsony* > *Dobricsonyfalva*⁸⁵, *Ivánka* > *Ivankabánháza* > *Ivankaháza* ~ *Bánháza* > *Ivankafalva*⁸⁶. Ezekből az adatokból (és SZABÓ magyarázatából is) úgy tűnik, hogy a *-falva* utótagnál korábbi megjelenésünek tarthatjuk a *-háza* földrajzi köznevet: az ezzel alakult névalakok a XIII. század végén és a XIV. század folyamán voltak használatban, majd — a legkorábbi, XIV. század végi *-falva* utótagú új névváltozat kivételével — a XV–XVI. században jöttek létre adatokkal igazolhatóan az új névalakok. Fordított irányú változás is lezajlott korszakunkban, de az kisebb arányúnak látszik (ld. később).

A *-telek* (*-telke*) köznevet is felválthatta a *-falva*, ahogyan azt az 1320-as *Martontelke* > 1511-es *Martonfalva*⁸⁷ alakja és az 1329-ből származó Székelyhídtől É-ra fekvő *Tóttelek*, illetve ennek 1349-es *Tótfalva*⁸⁸ névformája mutatja.

Előfordul, hogy az egyrészes képzett településnevek képzője az idők során úgy tűnt el, hogy helyette földrajzi köznév jelent meg a névben: ez figyelhető meg a *Kaszád* > *Kaszafalva*⁸⁹ névváltozatok egymásutániségában. Ugyanakkor fordított irányú fejlődésre is láthatunk példát: esetleg képző(bokor) és földrajzi köznév váltja egymást, mint a *Pokolest* > *Pokolafalva*⁹⁰, illetve *Dragánfalva* > *Dragenyese*⁹¹.

Az egyéb változások között meg kell említenünk azt a lehetőséget is, amelynek eredményeként a *-falva* utótaggal álló névváltozatot olyan új névalak váltja fel, amelyben az első névrész változott meg: *Cigánymiklósfalva* > *Cigányfal-*

⁸⁵ **Dobracsényháza** 1360: *Dobrachenhaza* (Cs. I, 606, JAKÓ 236 [itt *Dobrochona-haza*]) **Dobricsony** > 1389: *Doborzan*, t. (ComBih. 105) > **Dobricsonyfalva** 1508: *Dobrychonfalwa* (JAKÓ 236)

⁸⁶ **Ivánka** [1291–4]: villa *Ivance* (Gy. I, 627, JAKÓ 264, VT. 222) ~ villa *Ivanka* (Gy. I, 627, VT. 299) > **Ivankabánháza** 1321: *Joankabanhaza*, p. (Gy. I, 597, JAKÓ 206) > **Ivankaháza** ~ **Bánháza** 1332–7/Pp. Reg: *Yohankahaza* (Gy. I, 627) ~ 1375: *Banhaza* (JAKÓ 206, Cs. I, 603) > **Ivankafalva** 1383: *Iwankafalva*, de (ComBih. 159)

⁸⁷ **Martontelke** 1320: *Mortunteleke* que al. nom. Botkemene [2a], p. (Gy. I, 631, Cs. I, 616, JAKÓ 297, AnjouOklt. V, 281: 729, 281: 730) > **Martonfalva** 1511: *Marthonfalva* (ComBih. 171)

⁸⁸ **Tóttelek** 1329/358: *Tohteluk*, v. (Gy. I, 678, Cs. I, 626, JAKÓ 369) > **Tótfalva** 1349: *Thotfalw* (JAKÓ 369)

⁸⁹ **Kaszád** 1350: *Kassad* (Cs. I, 612, JAKÓ 269, AnjouOkmt. V, 384) > **Kaszafalva** 1490: *Kazafalwa* (Cs. I, 612, JAKÓ 269)

⁹⁰ **Pokolest** 1580: *Pakaliest* (JAKÓ 326) > **Pokolafalva** 1588: *Pakalafalwa* (JAKÓ 326)

⁹¹ **Dragánfalva** 1552: *Draghanfalwa* (JAKÓ 235) > **Dragenyese** 1580: *Dregenest* (JAKÓ 235)

va⁹², *Szitányfalva* > *Turbolyafalva*⁹³, *Veresjánosfalva* > *Veresfalva*⁹⁴, illetve megszülethettek olyan névalakok is, amelyekben a *-falva* névrészt felváltó elemet ily módon nem tudjuk egyértelmű kategóriába sorolni: *Bokorfalva* > *Bokorványa*⁹⁵, *Tatárfalva* > *Tatárján*⁹⁶, *Kozmafalva* > *Kozmaalmás*⁹⁷. Adataink alapján tehát a *-falva* ilyen típusú eltűnése a XV. század végétől figyelhető meg.

Az 1580-ban megjelenő *Pantosfalva*⁹⁸ és *Talpfalva*⁹⁹ néhány évvel később (1600-ban, illetve 1588-ban) köznévi utótag nélkül szerepel adataink között, ám itt az alakváltozatok közötti csekély időintervallumok miatt nem lehet egyértelmű, biztos fejlődési irányt megállapítani.

12.4. *-telek/-telke*

A *-telek*, *-tel(e)ke* 'földterület, jószág, birtok, faluhely' (TESz. III, 880) jelentésű földrajzi köznévi utótagként 55 településnévben fordul elő. Származékszó, amely a nomenverbum *tel-* alapszóból jött létre a *-k* névszóképzővel. A *telek* eredetileg valamivel (trágyával) tele lévő, telített földet jelentett, jelentéseiben tehát a földterületre vonatkozó jelentés elsődlegesebb lehetett a birtoklásra utalóknál. A köznévi legkorábbi előfordulása a XII. század elejéről adatható: 1130–40/12–13. sz.: „a quo per medium ruris, quod dicitur *theluch*” (PRT. 8: 267).

Vizsgált földrajzi köznévknek az alapalakjával álló változata mutat nagyobb gyakoriságot: 40 elnevezésben szerepel (*Aroktelek*, *Kávástelek*, *Székelytelek* stb.)¹⁰⁰, s legkorábbi előfordulása *Poklostelek* nevében a XIII. század elejéről

⁹² **Cigánymiklósfalva** 1406: *Chykanmyklofalua* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 223 [itt *Chikanmyklofalua*]), 1406: *Chykanmyklofalwa* (ZsO. II/1: 635) > **Cigányfalva** 1435: *Chyganfalwa* (JAKÓ 223)

⁹³ **Szitányfalva** 1508: *Zythaanfalwa* (JAKÓ 357) > **Turbolyafalva** 1508: *Thwrbolyafalwa* (JAKÓ 357)

⁹⁴ **Veresjánosfalva** 1406: *WerusJanusfalwa* ~ *Werusianusfalwa* (ZsO. II/1: 537, 635) ~ *Werusianusfalua* (JAKÓ 341) > **Veresfalva** 1508: *Weresfalwa* (JAKÓ 377)

⁹⁵ **Bokorfalva** 1445: *Bokorfalwa* (JAKÓ 217) > **Bokorványa** 1508: *Bokorvanya* (JAKÓ 221)

⁹⁶ **Tatárfalva** 1580: *Totorfalua* (JAKÓ 364) > **Tatárján** 1588: *Tateryan* (JAKÓ 364)

⁹⁷ **Kozmafalva** 1421: *Kozmafalwa* (JAKÓ 194) > **Kozmaalmás** 1489: *Cozmaalmas* ~ *Kozma Almas* (JAKÓ 194, Cs. I, 602)

⁹⁸ **Pantosfalva** 1580: *Panthosfalwa* (JAKÓ 315) > **Pantos** 1600: *Pantos* (JAKÓ 315)

⁹⁹ **Talpfalva** 1580: *Talpfalwa* (JAKÓ 360) > **Talp** 1588: *Talph* (JAKÓ 360)

¹⁰⁰ 1347: *Aroktelek*, poss. (Cs. I, 602, AnjouOkmt. V, 50), 1316/382: *Kauastelek*, p. (AO. IV, 95: 240, Gy. I, 630, JAKÓ 270), [1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. I, 666, JAKÓ 356, VT. 358)

származik¹⁰¹. A birtokos személyjellel ellátott alak 15 alkalommal jelenik meg névanyagunkban (*Györgytelke, Martontelke, Tárnoktelke* stb.)¹⁰². Szembetűnő különbség figyelhető meg a birtokos személyjeles és a személyjel nélküli földrajzi köznévi utótagú elnevezések között abban a tekintetben, hogy milyen elem tölti be az előtte álló első névrész szerepét: míg a *-telek* utótagot többnyire melléknévi vagy főnévi (növénynév, építménynév, foglalkozásnév, népnév) előtaghoz kapcsolták (mindössze 10 pusztaszemélynévi előtag jelent kivételt), addig a *-telke* változat fordított arányt mutat: zömmel személynévi első névrészhez kapcsolódott (mindössze 5 más jelentésű elem van közöttük).

Székely (1213/550), *Ónad?* (1284), *Keresztúr* (1311), *Hidas* (1326) és *Úz* (1376) települések későbbi adataiban jelenik meg a *-telek* földrajzi köznévi előtag: a XIII. század végén született meg a *Székelytelek*¹⁰³, az *Ónad?telek*¹⁰⁴ a XV. század elején jelent meg, s a pusztaszemélynévi előfordulásához képest csaknem egy évszázaddal később bukkant fel az *Úztelek*¹⁰⁵, a XVI. század második felében szerepel a *Hidastelek*¹⁰⁶, és a század vége felé a *Keresztúrtelek*¹⁰⁷. Láthatjuk, hogy itt nincs döntő szerepe a korábbi alakokban a személynévi alapnak. Ugyanez a változás megfigyelhető a *-telke* utótaggal álló településnevek egy részében is: a XIII. század elején az Érmihályfalvától É-ra fekvő *Tárnok* a XIV. század közepén *Tárnoktelke*-ként jelent meg¹⁰⁸, a XIII. század végén még egyrészes névként szereplő *Bálint* a következő század közepén már *Bálinttelke*¹⁰⁹ alakban kerül előnk, a XIV. századbéli *Szentgyörgy* két évtized múlva *Györgytelke*¹¹⁰, a

¹⁰¹ 1213/550: *Puklusteluc*, v. (Gy. I, 654, JAKÓ 326, VR. 115: 470 [itt *Puclusteluc*])

¹⁰² 1327/469: *Gyorgteluky*, p. (Gy. I, 623, JAKÓ 253, Cs. I, 609, AnjouOklt. XI, 157: 332), 1320: *Mortunteleke* que al. nom. Botkemene, p. (Gy. I, 631, Cs. I, 616, JAKÓ 297), 1352: *Tharnokteleke*, t. (Gy. I, 674, JAKÓ 364 [itt *Tharnoktelek*])

¹⁰³ **Székely** 1213/550: *Scedul*, v. (Gy. I, 666, JAKÓ 356, VR. 123: 516) > **Székelytelek** [1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. I, 666, JAKÓ 356 [itt *Zekultekek*], VT. 358)

¹⁰⁴ **Ónad** 1284: *Anad* (ComBih. 237) > **Ónadtelek** 1417: *Onadthelek*, p. (ComBih. 237)

¹⁰⁵ **Úz** 1376: *Ws* (JAKÓ 376) > **Úztelek** 1475: *Wzthelek* (JAKÓ 376)

¹⁰⁶ **Hidas** 1326: *Hydus*, p. (Gy. I, 625, JAKÓ 259) > **Hidastelek** 1552: *Hydastelek* (JAKÓ 259)

¹⁰⁷ **Keresztúr** 1311/318: *Kereztwr* (AO. III, 13: 11, Gy. I, 633) > **Keresztúrtelek** 1582: *Kerezturtelek* (JAKÓ 274)

¹⁰⁸ **Tárnok** 1215: *Tauarnuc* (VR. 137: 585) > **Tárnoktelke** 1352: *Tharnokteleke*, t. (Gy. I, 674, JAKÓ 364 [itt *Tharnoktelek*])

¹⁰⁹ **Bálint** [1291–4]: *Walenti*, v. (Gy. I, 597, JAKÓ 205, VT. 301) > **Bálinttelke** 1354: *Valintheleke*, loco sessionali (Gy. I, 597, JAKÓ 205, AnjouOkmt. VI, 221)

¹¹⁰ **Szentgyörgy** 1307: *Sengurg* (AO. II, 77: 164) > **Györgytelke** 1327/469: *Gyorgteluky*, p. (Gy. I, 623, JAKÓ 253, Cs. I, 609, AnjouOklt. XI, 157: 332)

XIV. század eleji datálású *Mikola* a XV. század kezdetén már *Mikolatelke*¹¹¹, s a Kölesértől D-re fekvő, 1401-es adatolású *Száldobágy* pedig öt év múltán *Száldobágytelke*¹¹² alakban mutatkozik. Sajátos változásforma a jelölt birtokos jelzős szerkezetű *Várvize* név kiegészülése: *Várvíztelke*¹¹³.

Jellemző alakulási mód a korábbi birtokos személyjellel ellátott alakú utótag felváltása a ragtalan formával, a *-telke* > *-telek* változás. Ez zajlott le *Bibatelke* > *Bibatelekek*¹¹⁴, *Ladánytelke* > *Ladánytelekek*¹¹⁵, *Nadálytelke* > *Nadálytelekek*¹¹⁶ falvak neveiben. A változás azonban fordított irányban is végbemehet: *-telek* > *-telke* fejlődés figyelhető meg *Poklostelek* XIII. század eleji elnevezésének és XIV. század végi *Poklostelke*¹¹⁷ névalakjának alakulásában csakúgy, mint a XIII. század végén élő *Oláhtelekek* és XIV. század elején megjelenő *Oláhtelke*¹¹⁸ alakváltozat esetében.

A *-telek* utótag eltűnését figyelhetjük meg két település névváltozásában: *Dióstelek* (1330) és *Kávástelek* (1316/382) század közepi megnevezéseként már az ellipszissel megváltozott *Diós* (1342)¹¹⁹ és *Kávás* (1355)¹²⁰ szerepelt.

Helynévképző helyébe is léphetett a *-telek* utótag. Ez figyelhető meg a megye Ny-i részén, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Csehi* és a Körösszegtől

---

¹¹¹ **Mikola** 1329: *Mykola* [2a], p. (Gy. I, 645, AnjouOkmt. II, 392) > **Mikolatelke** 1417: *Mykolatheleke* (Cs. I, 616, JAKÓ 302)

¹¹² **Száldobágy** 1401: *Zaldobag*, p. (ComBih. 364) > **Száldobágytelke** 1406: *Zaldobachtheleke* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 341 [itt *Zaldubachtheleke*])

¹¹³ **Várvize** 1327/469: *Warvysy*, p. (Gy. I, 690, Cs. I, 627, AnjouOklt. XI, 157: 332) ~ *Warvzy* [2a], p. (Gy. I, 690, JAKÓ 384, AnjouOklt. XI, 157: 332) > **Várvíztelke** 1406: *Waruiztheleke* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 384 [itt *Warviztheleke*]) ~ *Warwyztheleke* (ZsO. II/1: 635)

¹¹⁴ **Bibatelke** 1400: *Bibatheleke* (JAKÓ 213) > **Bibatelekek** 1429: *Bybathelek* (JAKÓ 213, Cs. I, 604 [itt *Bybatelek*])

¹¹⁵ **Ladánytelke** 1461: *Ladanthelke* (JAKÓ 304) > **Ladánytelekek** 1534: *Ladanthelek* (JAKÓ 304)

¹¹⁶ **Nadálytelke** 1400: *Nadaltheleke* (ZsO. II/1: 70) > **Nadálytelekek** 1421: *Nadanthelek* (Cs. I, 617, JAKÓ 304 [itt *Nadantelek*])

¹¹⁷ **Poklostelek** 1213/550: *Puklusteluc*, v. (Gy. I, 654, JAKÓ 326, VR. 115: 470 [itt *Puclusteluc*]) > **Poklostelke** 1389: *Pokloustelke*, p. (ComBih. 255)

¹¹⁸ **Oláhtelekek** +1283: *Olahteluk*, p. (Gy. I, 647, Cs. I, 618, JAKÓ 309) > **Oláhtelke** 1324: *Olahteluke*, p. (Gy. I, 647, AnjouOklt. VIII, 115: 219)

¹¹⁹ **Dióstelek** 1330: *Gyosteluk*, p. (Gy. I, 613, AnjouOkmt. II, 463) > **Diós** 1342: *Gyoos*, p. (ComBih. 144)

¹²⁰ **Kávástelek** 1316/382: *Kauastelek*, p. (AO. IV, 95: 240, Gy. I, 630, JAKÓ 270) > **Kávás** 1355: *Kavas*, poss. (JAKÓ 270, AnjouOkmt. VI, 356)

Komádiba vezető út mentén található *Csőszi* települések *Csehtelek*¹²¹ és *Csősztelek*¹²² névváltozataiban. Településneveinkben fordított irányú változás is végbe-mehetett: a birtokos személyjeles *-telke* utótag váltotta fel a képzői névelemet a *Várvize* településnévben, s így született meg a későbbi *Várviztelke* alak.

A *-falva* > *-telek* változást korszakunkban *Kaszafalva* képviseli, amelynek a XV. század kezdetén jött létre *Kaszatelek*¹²³ alakja.

12.5. *-háza*

A 'lakóhely, otthon, tartózkodási hely, település' (TESz. II, 76) jelentésű *ház* földrajzi köznévknek döntően a birtokos személyjeles *-háza* alakja élt a korabeli bihari részen, s a legkorábbról¹²⁴ adatolható *Ivánkabánháza*-tól¹²⁵ a legkésőbbi első előfordulású *Gálosháza*¹²⁶ és *Józsefháza*¹²⁷ elnevezésig 40 névadata van, amely a települést jelentő földrajzi nevek között a második leggyakoribbnak mutatkozik. Ezzel szemben a birtokos személyjel nélküli *-ház* csupán *Hadház*¹²⁸ elnevezésében jelent meg. Vizsgált típusunk minden egyes képviselőjében (a fenti egyetlen kivétellel) a név megkülönböztető jelzői előtagjának szerepét személynév tölti be. Maga a földrajzi köznévként finnugor eredetű. Földrajzi köznevekben való megjelenését és megerősödését az 'épület' → 'település' jelentés-fejlődés is megerősíthette.

A *-háza* utótagú nevek típusváltásait vizsgálva azt látjuk, hogy négy névváltozatnak élt korai, pusztai személyneves adata is, amelyhez később, kiegészüléssel járult a kérdéses köznévi utótag: a XIII. század végi *Ivánká*-ból a pápai tizedlajstrom idejére *Ivánkaháza* lett. Szintén a XIII. század végi adataink között ta-

---

¹²¹ **Csehi** 1284/410: *Chehy*, t. (Gy. I, 608, JAKÓ 226) > **Csehtelek** 1351: *Chehtelek* (JAKÓ 226)

¹²² **Csőszi** 1214/550: *Cheusci*, v. (Gy. I, 609, JAKÓ 231, VR. 48: 116) > **Csősztelek** 1351: *Cheustelek* [2a], p., t. (Gy. I, 609, Cs. I, 606, JAKÓ 231, AnjouOkmt. V, 424) ~ *Cheusthelek* (AnjouOkmt. V, 425)

¹²³ **Kaszafalva** 1490: *Kazafalwa* (Cs. I, 612, JAKÓ 269) > **Kaszatelek** 1507: *Kazathelek* (JAKÓ 269)

¹²⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy — mint már erről korábban szoltunk — a 1307-es *domus Benke* (AO. II, 430: 994, Gy. I, 599, JAKÓ 210), és az 1319/414/XVI.-i datálású *domus Philippi* (Gy. I, 618, JAKÓ 243, AnjouOklt. V, 193: 488 [itt 1319/414/581])-típusú névalakokat nem sorolhatjuk egyértelműen ebbe a csoportba, de teljes bizonyossággal nem is zárhatjuk ki innen, hiszen elképzelhető, hogy a fenti latin névalakok a magyar elnevezések fordításaiként állnak előttünk.

¹²⁵ 1321: *Joankabanhaza*, p. (Gy. I, 597, JAKÓ 206, Cs. I, 603)

¹²⁶ 1552: *Galoshaza* (JAKÓ 244)

¹²⁷ 1552: *Jozephaza* (JAKÓ 266)

¹²⁸ 1312/XVIII: *Hothaz* (AO. III, 101: 213, 230: 512)

láljuk *Benke*¹²⁹, *Gyak*¹³⁰ és *Kozma*¹³¹ nevét, amelyek a XIV. század elejére *Benkeháza*, *Gyakháza*, illetve *Kozmaháza* alakúvá váltak.

A fenti folyamat ellentétes irányban is végbemehetett: az 1406-os *Topaháza* több mint fél évszázad múlva pusztá személynévi alakban, a köznévi utótag nélküli *Topa*¹³² formában áll előttünk.

A *-falva* > *-háza* utótagváltozás zajlott le két településünk nevében: a XV. század elején *Illyefalva* alakban előforduló névváltozatot a XVI. század első harmadában már az *Illyeháza*¹³³ váltotta fel, s ugyanez a módosulás figyelhető meg a XIV. század elején *Úzfalva* néven megjelenő, majd a XV. század közepén *Úzháza*-ként¹³⁴ szereplő települések esetében is. Az 1342-ből való *Henchida* és *Hencháza*¹³⁵ névanyagunkban egymással párhuzamosan élő, ám eltérő utótagú névalakokként szerepelnek.

Figyelemre méltó a XIV. század első harmadában megjelenő *Újanda* és a XV. század elején felbukkanó *Andaháza*¹³⁶ névalakok viszonya. Itt a *háza* utótag a korábbi névváltozat megkülönböztető jelzőjét látszik felváltani. (E település névalakjainak sajátossága az — ahogyan azt már JAKÓ is feltételezte —, hogy az *Újanda* elnevezés nem lehet első, eredeti névadás eredménye. Véleménye szerint is lennie kellett korábban egy *Anda* pusztá személynévi alapú alaknak is, ám ezt az alaposnak látszó feltevést nem támasztják alá fennmaradt névadatok. Ez esetben *Anda* > *Andaháza* változás is feltehető.)

12.6. *-lak(a)*

A *-lak* (*-laka*) 'szálláshely, udvarhely, lakóhely, település' (TESz. II, 708) jelentésű köznévpár közül 13 alkalommal a birtokos személyjeles változat

---

¹²⁹ [1291–4], 1475: *Benke*, v. (Gy. I, 599, JAKÓ 210, Cs. I, 604, VT. 221, 298)

¹³⁰ **Gyak** [1291–4]: *Gok* (Gy. I, 620, VT. 301) > **Gyakháza** 1347: *Gakhaza* (Gy. I, 620, JAKÓ 247)

¹³¹ **Kozma** [1291–4]: *Cosme* [2a], v. (Gy. I, 636, JAKÓ 284, VT. 222, 299) > **Kozmaháza** 1323: *Cosmahaza* (AO. VII, 284: 615)

¹³² **Topaháza** 1406: *Thophazhaza* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 368 [itt *Thopazhaza*]) ~ *Topazhaza* (ZsO. II/1: 635) > **Topa** 1470: *Thopa* (JAKÓ 368)

¹³³ **Illyefalva** 1411: *Elyefalwa* (JAKÓ 263) > **Illyeháza** 1533: *Ilyehaza* (JAKÓ 263)

¹³⁴ **Úzfalva** 1319: *Wozfolua* al. nom. Keykus (Cs. I, 612) > **Úzháza** 1451: poss. *Kekes et pred. Vzhaza* (Cs. I, 612, JAKÓ 277)

¹³⁵ **Henchida** 1342: *Henchyda* (JAKÓ 256) ~ **Hencháza** 1342: *Hechhaza* (AnjouOkmt. IV, 226)

¹³⁶ **Újanda** 1333: *Vyanda* (JAKÓ 195) > **Andaháza** 1418: *Andahaza*, p. (JAKÓ 195, Cs. I, 602, ComBih. 23)

(*Bánlaka, Felsőlaka, Izsólaka* stb.)¹³⁷, 8 alkalommal pedig az alapalak áll előttünk. A finnugor eredetű köznévi a *ház-hoz* hasonló jelentésfejlődésen ment keresztül: 'épület' → 'település'. Az alapalak legkorábbi előfordulása¹³⁸ a XIII. század elejéről való, míg a birtokos személyjellel ellátott forma legelső Bihar vármegyei megjelenése¹³⁹ a XIII. század végéről datálható. Ez utóbbi forma nem hozott létre változatos neveket, hiszen két különböző *Széplak*¹⁴⁰ (a későbbi Berettyószéplak és Tenkeszéplak), illetve hat egymástól független *Újlak*¹⁴¹ település elnevezésében volt szerepe, tehát vidékünkön csak a *szép* és az *új* névrészhez kapcsolódott.¹⁴² Ezekon kívül — amennyiben valóban erről a földrajzi köznévről van szó (vö. BENKŐ 1948a) — egy *Alsólok* és egy *Felsőlok*¹⁴³ adat bukkant fel előttünk, s ezeket antonim nevekként, *Lok* (*Lak?*) település részeiként említették. Két olyan településünk létezett, amely *-lak* és *-laka* földrajzi köznévvvel egyaránt előfordult. Az egyik a már említett *Felsőlok*, amelynek nevét egy fél évszázaddal korábban még *Felsőlaka*¹⁴⁴ formában jegyezték le, a másik település a már szintén idézett, Telegdtől ÉK-re fekvő *Újlak*, amelynek *Újlaka* alakváltozata is élt, ám itt a ragos és ragtalan névrészes alak egyidőből adatható.¹⁴⁵

A *-lak/-laka* földrajzi köznévi utótag eltűnését (*-lak/-laka* > Ø) egyetlen település nevében láthatjuk: az [1291–4]-es említésű, Váradtól D-re fekvő *Pósalaka* 1319-ben a pusztai személynévi *Pósa*¹⁴⁶ formában jelenik meg. Amennyiben *Ma-*

¹³⁷ **Bánlaka** 1406 [3a]: *Banlaka*, p., v. (JAKÓ 206, ZsO. II/1: 537, 635), **Felsőlaka** 1406: *Felsewlaka* (ZsO. II/1: 537, 636, JAKÓ 341), **Izsólaka** 1322/338: *Ysowlaka*, p. (Gy. I, 692, Cs. I, 628, JAKÓ 390)

¹³⁸ 1213/550: *Viloc*, v. (Gy. I, 679, JAKÓ 375, VR. 148: 646)

¹³⁹ 1283: *Vylaka* (Cs. I, 627)

¹⁴⁰ **Széplak** (Margittától D-re) [1291–4]: *Zeplok* (Gy. I, 671, VT. 358) **Széplak** (Fenestől ÉNy-ra) [1291–4]: *Zeplak* (Gy. I, 671, JAKÓ 357, VT. 358, ComBih. 307)

¹⁴¹ **Újlak** (Bihartól ÉNy-ra) 1213/550: *Viloc*, v. (Gy. I, 679, JAKÓ 375, VR. 148: 646), **Újlak** (Debrecentől K–DK-re) 1219/550: *Vylok* (Gy. I, 679, VR. 148: 648), **Újlak** (Telegdtől ÉK-re) +1283: *Wylak*, p. (Gy. I, 679, JAKÓ 374, ComBih. 339), **Újlak** (Váradtól ÉK-re) [1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. I, 680, JAKÓ 374, VT. 300), **Újlak** (azonosítása bizonytalan) [1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. I, 680, VT. 301) ~ *Wylak* (Gy. I, 680, VT. 223), **Újlak** (Fenestől ÉNy-ra) 1332–7/Pp. Reg: *Vilak* ~ *Vilok* ~ *Vylak* [2a] ~ *Vylok* ~ *Wylok* (Gy. I, 680, Cs. I, 627)

¹⁴² SZABÓ ISTVÁN említett munkájában jegyzi meg (1966: 138), hogy a *-lak(a)* köznevet tartalmazó nevek leginkább Magyarország déli megyéit jellemezték.

¹⁴³ 1472: *Alsolok* (JAKÓ 291), illetve 1472: *Felsewlok* (JAKÓ 291)

¹⁴⁴ 1406: *Felsewlaka* (ZsO. II/1: 537, 636, JAKÓ 341)

¹⁴⁵ 1283: *Vylaka* (Cs. I, 627)

¹⁴⁶ [1291–4]: *Posalaka* (Gy. I, 655, VT. 358) > 1319: *Posa* (Cs. I, 620)

rót és *Marótlaka*¹⁴⁷ ugyanannak az objektumnak a megnevezése (bár GYÖRFFY szerint nem lehet megnyugtatóan azonosítani őket), ez az egy település mutatja az előbb mondott névalakulás fordított irányú útját ($\emptyset > -lak/-laka$). Érdemes itt megemlíteni a legkorábban 1322-ben említett *Izsólaka* névfejlődését, ugyanis látszólag a köznévvé eltűnését mutatja a pápai tizedlajstrom *Izsáka* alakja, ám itt sokkal inkább összerántódásról (KISS 1995: 27) lehet szó, amit az 1407-es *Zsáka* változat is alátámaszthat¹⁴⁸.

12.7. -ülés(e)

Az Árpád-kori Biharban előforduló egyéb földrajzi köznevek között 8 településnévben szerepel az *-ülés*, *-ülése* (*Bálintülése*¹⁴⁹, *Battyánülése*¹⁵⁰, *Gyarmánülése*¹⁵¹, *Mártonülése*¹⁵², *Péntekülése*¹⁵³, *Péterülése*¹⁵⁴, *Szólátülése*¹⁵⁵, *Harápsülés*¹⁵⁶). A köznévvé az ismeretlen eredetű *ül* igének *-és* névszóképzővel ellátott származéka (TESz. III, 1051), első írásos adata helynévben fordul elő, s a XII. század elejéről származik (1145/1443: *Budichhwlese* hn. (Fejér: CD. 2: 124)). Az *-ülés(e)* legkorábbi Bihar vármegyei előfordulása 1277-ből, legkésőbbi első megjelenése 1600-ból való, s minden esetben személynévi névrészhez kapcsolódik.

12.8. -sok

A *-sok* 'falu, település' (TESz. III, 568) jelentésű földrajzi köznévvé egyetlen település, *Belsok* nevének alakulásában kapott szerepet.¹⁵⁷ A köznévvé a finnugor korból származik, ősi örökségnek tekinthető. A finnugor alapalakja **čukk3* vagy **čokk3* lehetett. Eredeti jelentése 'sűrű' volt, s ez a jelentésárnyalat a korai helynevekben még élő lehetett. A helynévi összetételekben előforduló 'falu' jelentés

---

¹⁴⁷ **Marót** 1336: *Marouch* [2a], p. (Gy. I, 642, JAKÓ 296, AnjouOkmt. III, 286) > **Marótlaka** 1354: *Marouthlaka* (Cs. I, 616)

¹⁴⁸ **Izsólaka** 1322/338: *Ysowlaka*, p. (Gy. I, 692, Cs. I, 628, JAKÓ 390) > **Izsáka** 1332–7/Pp. Reg: *Isaca*, v. (Gy. I, 692) > **Zsáka** 1407: *Zaka*, de, p. (Cs. I, 628, ZsO. II/2: 47, ComBih. 370)

¹⁴⁹ 1470: *Balyntwlese* (JAKÓ 205)

¹⁵⁰ 1353: *Bathanylisy* (JAKÓ 205) ~ *Bathanylysy*, p. (ComBih. 33)

¹⁵¹ 1472: *Gyarman Ilese* (Cs. I, 609)

¹⁵² 1387: *Marthonulese* (ZsO. I, 26)

¹⁵³ 1301: *Pentuk Julese*, p. (Gy. I, 653, AnjouOklt. I, 64: 53), 1370: *Penthekylese* (JAKÓ 322)

¹⁵⁴ 1308/585: *Peterilese* (Gy. I, 654, AnjouOklt. II, 202: 466)

¹⁵⁵ 1277/282: *Zolathylusy* (Gy. I, 672)

¹⁵⁶ 1471: *Harapsyles* (Cs. I, 610, JAKÓ 255)

¹⁵⁷ 1399: *Beelsok* (JAKÓ 213, Cs. I, 604, ZsO. I, 675)

a 'sokaság' jelentésén keresztül fejlődhetett. Legelső helynévi előfordulása a XIII. század közepéről adatható: 1266: ? Thovsoch (Cs. III, 257).

12.9. -földe

Szintén egyetlen településnévben, *Györgyfölde* nevében jelenik meg a *-földe* 'megművelt mezőgazdasági terület' (TESz. I, 964) jelentésű főnév, amelyeket a névalakítás szempontjából szintén földrajzi köznévként foghatunk fel.

12.10. Áttekintés

Elemzésünkben világosan kitűnik, hogy a korszakban használatos földrajzi köznévi utótagok szinte mindegyike megjelenik Bihar megyében is, ám nem azonos gyakorisággal. Legtöbb névadatunkban a *-falva*, *-telek*, *-háza* fordul elő, s gyakoriságukat tekintve ezeket követi a *-telke*, *-laka*, *-lak*, *-falu*, *-ülése*, ugyanakkor egyedi előfordulásúnak tekinthetjük a *-falud*, *-sok*, *-földe* közneveket. A földrajzi köznevek időbeli megjelenését az első előfordulások szerint a következő táblázattal szemléltetjük. (A fejlécben szereplő /1. és a /2. az adott század első, illetve második felére utal.)

	XIII /1.	XIII /2.	XIV /1.	XIV /2.	XV /1.	XV /2.	XVI /1.	XVI /2.	Összesen
<i>-falu(va)</i>		2/-	2/1	1/5	4/32	1/10	1/17	1/27	12/92 = 104
<i>-háza</i>		1	9	15	6	3	3	3	40
<i>-telek(e)</i>	1/-	7/1	12/4	5/6	6/3	3/1	1/	5/-	40/15 = 55
<i>-lak(a)</i>	2/-	5/4	1/2	-/1	-/4	-/1	-/1		8/13 = 21
<i>-ülése</i>		1	2	2		2		1	8
<i>-szeg(e)</i>		2/1	2/-		1/-	1/-		1/-	7/1 = 8
<i>-földe</i>					1				1
<i>-hely</i>				1	1			1	3
<i>-parlaga</i>							1		1
<i>-falud</i>	1								1
<i>-sok</i>				1					1
Összesen	4	24	35	37	58	22	24	39	243

A táblázat által felvázolt kép megfelel a szakirodalom által megállapított, az egész Magyarország területén érvényesnek tekinthető datálásnak, nevezetesen annak, hogy az ilyen típusú nevek a XIII. században jelentek meg. Legnagyobb arányban Biharban is a XIV–XV. század folyamán születtek az e csoportba tartozó neveink, ám valójában a XIV. századtól folyamatosan elég erőteljesen jelen van ez a névalkotási mód. A köznevek közül Biharban a *-falu/-falva* látszik a legnépszerűbbnek. Nagyjából fele ekkora arányú a *-telek/-tel(e)ke* használata, s

ettől nem sokkal marad el a *-háza* földrajzi köznévi helyneveinkben való jelenléte. A *-laka/-lak* már jóval kevesebb településnévben képviselteti magát, s az összes többi köznévi utótag csupán szórványos előfordulásának tekinthető.

13. Megnevező funkciójú névrészek

A helynevek névrészeinek funkciói között számon tarthatók azok, amelyek megnevezik magát a helyet. E kategória felvételére annak figyelembevételével van szükség, hogy a meglévő helynevek az új névadás alapjául is szolgálnak. (E funkcióhoz ld. HOFFMANN 1993: 47–8.)

Ebben a funkcióban mindig valódi helynév áll: az egyrészes településnevek közül ide sorolhatók az átvett nevek, amelyek valamely idegen néptől kerültek a magyar névrendszerbe. Ezek száma Biharban elég magas, 72 név tartozik ide: *Konyár, Terebes, Valkó, Velence*¹⁵⁸ stb. Az átvétel útján névrendszerünkbe jutott településnevek lexikális szerkezetét valójában nem tekintjük elemzésünk céljának, hisz a magyar névrendszer elemzése áll vizsgáldásunk középpontjában. Annyit azonban érdemes megjegyeznünk, hogy az átvett elnevezésekből 53 román eredetű, 19 pedig a szláv nyelvekből került a magyar névrendszerbe. (Ezeket a keletkezéstörténeti részben taglalom részletesebben.)

Magas azoknak a kétrészes településeknek a száma (302), amelyekben a második névrész *h e l y e t m e g n e v e z ő* funkciót lát el, vagyis valójában élő, vagy korábban élt településnév látja el a névrész szerepét. Adataink zömmel a XIII–XIV. századból valók. A fenti funkciót ellátó eredeti településnév szerkezete nem áll megfelelésben a kétrészes névben betöltött szerepével. Az eredeti név lehet pusztán egyrészes (*Alkér, Érpályi, Kétkolcs, Nagybjaj, Mezőtarcsa*¹⁵⁹, *Nagyléta*¹⁶⁰, *Újmarja*¹⁶¹, *Kisdedbaj*¹⁶² stb.) vagy egyrészes képzett helynév

---

¹⁵⁸ **Konyár:** *1213/550: *Kanar* (Gy. I, 635, JAKÓ 282, VR. 84: 314), **Terebes:** 1219: *Terebus* (JAKÓ 366), **Valkó:** 1213: *Vulchoi* (VR. 154: 679), [1291–4]: *Wolkou* (Gy. I, 681, VT. 300), **Velence:** [1291–4], 1344, 1351, 1390: *Venecia*, de (Gy. I, 691, VT. 360, ComBih. 354)

¹⁵⁹ 1278, 1400: *Mezeutarcha*, t. (Gy. I, 674, ZsO. II/1: 33, JAKÓ 362 [itt 1275-ös adattal]), 1407: *Mezewtharcha*, poss. (Cs. I, 625)

¹⁶⁰ 1332–7/Pp. Reg: *Nagletha*, v. (Gy. I, 639), 1363: *Nogletha*, de (ComBih. 225), 1397: *Nogletha* (ZsO. I, 529, JAKÓ 291), 1400, 1401: *Nagletha*, poss. (ZsO. II/1: 42, 122), 1452: *Nagletha* (Cs. I, 615)

¹⁶¹ [1291–4]: *Maria noua* (Gy. I, 641, JAKÓ 296 [itt *Maria nova*], VT. 299 [itt *Moria noua*]), 1332–7/Pp. Reg [4a], 1335: *Vymaria* (Gy. I, 641, JAKÓ 296)

¹⁶² 1283/311: *Kysdedboy* (Gy. I, 597, JAKÓ 202)

(*Alsópestes*¹⁶³, *Egyházasharsány*¹⁶⁴, *Rikácsiártánd*¹⁶⁵ stb.), de akár lehet eredetileg is kétrészes helynév (két *Újlak* Bihartól ÉNy-ra és Telegdtől ÉK-re, amely később *Mezőújlak*¹⁶⁶ és *Pusztaiújlak*¹⁶⁷ formában is kétrészes név maradt).

Ezek a kétrészes elnevezések általában a települések osztódásakor, birtokmegosztások alkalmával születtek meg, amikor is az eredeti településnév adja a második, alapnévrészt.

A differenciálódás fogalmát INCZEFI — az összes helynévfajtára, tehát nemcsak a településnevekre vonatkozóan — a következőképpen határozta meg: „Differenciálódásnak nevezzük a földrajzi neveknek újabb elemmel való bővülését abból a célból, hogy azonos nevű helyet (települést) egymástól megkülönböztessünk, és így a nevek egyértelmű identifikációját távolabbi lakosság számára is biztosítsuk, továbbá egy nagyobb tájegység eddig külön megnevezetlen részterületét az egészhez való tartozás igényével megjelöljük” (1965: 75, ld. még SZABÓ 1966: 135). A szakirodalomban *differenciált nevek*ként számon tartott településelnevezések kétféle névadási szituációban keletkezhetnek. Ezek a nevek valamilyen új elemmel, megkülönböztető jelzői előtaggal egy addig nem létező, ú j o n n a n k i a l a k u l t település egyértelmű identifikációját fejezheték ki, vagy új névelemükkel a már addig is létező település életében beállt valamilyen v á l t o z á s t jelezheték (például a birtokos személyének megváltozását, templom megépülését stb.), vagy éppen egy a településhez kapcsolható jellegzetesség, egyedi sajátosság névbéli kinyilvánításával más azonos nevű településtől való egyértelmű k ü l ö n v a l ó s á g á t , különbözőségét igyekeztek kifejezni (például a lakosság nemzetiségét, valamilyen földrajzi objektumhoz való viszonyt stb.). Ez utóbbi mozzanatnak akkor lesz jelentősége, amikor a társadalom névismerete — valós mozgásterével, kapcsolatrendszerével összefüggésben — kibővül, szélesedik, s más, távolabb fekvő, azonos települések neve kerül a névtudatban egymás mellé.

INCZEFI a differenciálódást kiváltó okok alapján — definíciójának megfelelően — két típust állapít meg. Az elsőt k ü l s ő d i f f e r e n c i á c i ó n é v -

---

¹⁶³ 1325: *Inferior Pestus* (AO. IX, 129: 219), 1552: *Alsopesthes* (JAKÓ 319)

¹⁶⁴ 1234–1336: *Eghazasharsan* (Cs. I, 610), 1332–7/Pp. Reg: *Eghasazhan*, v. ~ *Eghazan*, v. ~ *Eghazashasa*, v. (Gy. I, 624), 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Eghasasharsan* (Gy. I, 624)

¹⁶⁵ +1075/+124/+217: *Rikachi Artand*, v. (Gy. I, 595, JAKÓ 201)

¹⁶⁶ **Újlak** 1213/550: *Viloc*, v. (Gy. I, 679, JAKÓ 375, VR. 148: 646) > **Mezőújlak** 1599: *Mezeo Uylak* (ComBih. 341)

¹⁶⁷ **Újlak** +1283, 1324, 1336, 1366, 1388 [5a]: *Wylak*, p. (Gy. I, 679, 680, ZsO. I, 38: 396, 38: 397, 61: 616, 72: 711, JAKÓ 374, ComBih. 339, AnjouOklt. VIII, 115: 219 [a ComBih. 340 az 1388-as adatot Újlak 4.-gyel azonosítja]) > **Pusztaiújlak** 1561: *Pwztha Wylak* (JAKÓ 374)

vel illeti: az egymástól távol eső, azonos alapnévvel rendelkező települések jellemző sajátosságuk alapján kapnak megkülönböztető jelzőt. A másik típus az ún. *b e l s ő d i f f e r e n c i á c i ó*, amely az egy nagyobb terület részeinek megnevezésére a régi név jelzővel való bővülését használja fel. Ez utóbbi nála ugyan elsősorban a területelnevezések jellegzetes megnyilvánulási formája, de jól értelmezhető a településnevek körében a faluosztódások, a települések differenciálódásának jelenségére is. A szerző emellett bevezeti az *e l s ő d l e g e s d i f f e r e n c i á c i ó* fogalmát, amelyen az alapnév első megkülönböztető névelemmel való ellátását érti. Ha egy már differenciált névvel jelölt hely új részletét nevezik meg a fenti módon, azt *m á s o d l a g o s d i f f e r e n c i á c i ó* nak mondja. Az utóbbi folyamat a településnevek körében azonban nem jellegzetes.

Az ómagyar korban igen jelentős számban születtek e típusba tartozó nevek, hiszen a településeknek új falura vagy falvakra való bomlása a középkorban természetes folyamat volt. Ennek leggyakoribb oka az volt, hogy a birtok tulajdonosai, a birtokos család tagjai megosztottak rajta. Így két vagy több új falu is létrejöhetett. A falvak kettős vagy hármas, esetleg többszörös nevei jórészt így alakulhattak ki. A másik lehetőség az, hogy a falu egy részét eladományozták, eladták vagy elcserélték. Ekkor nem zárható ki az sem, hogy — bár a falu birtokosa más személy lett, mint addig volt (s ez a jezői névelemben is megnyilvánult) — a falu a valóságban továbbra is települési egységet jelentett. Általánosnak mondható az olyan elhatárolás, amellyel a falut földrajzilag két vagy több részre osztották valamilyen megállapított határvonal mentén, de a település képe, valódi egysége megmaradt. Ezt a formát akkor tarthatjuk legvalószínűbbnek, ha a történelem folyamán a birtokviszonyok ismételt megváltozása, alakulása után a falut újra egyetlen — az eredeti — alapnévvel jelölték meg.

14. Elemezhetetlen nevek

Viszonylag magas a száma (70) azoknak a neveknek, amelyek funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai szerkezete nem világos, ezért elemezni sem tudjuk őket (*Jofa, Künej?, Septely*). E nevek természetesen keletkezésükkor valamelyik előző csoportba besorolhatók voltak, a névadás szemantikai hátterét, mozgatórugóit azonban ma már gazdagabb történeti adatok és egyéb ismeretek híján nem tudjuk föltárni.

15. Áttekintés

A névanyag funkcionális tárgyalásmódjának az egyes szemantikai csoportokon belül végig kísérő szempontja volt a nevek szerkezeti jellege. Ilyen szempontból áttekintve névanyagunkat, a következőket mondhatjuk.

Bihar megye középkori településnevei között 844 egyrészes (60,45%) és 552 kétrészes (39,54%) helységnév található, tehát az egyrészes nevek másfélszer nagyobb arányban vannak jelen. Érdekes lehet az első előfordulásuk idejének elemzése is:

Időpont	Egyrészes név	Kétrészes név	Összesen
895–1100	3	2	5
1101–1150	4	–	4
1151–1200	10	–	10
1201–1250	176	12	188
1251–1300	168	39	207
1301–1350	168	70	238
1351–1400	61	68	129
1401–1450	81	117	198
1451–1500	38	55	93
1501–1550	16	59	75
1551–1600	116	128	244
XII. sz.	1	–	1
XIII. sz.	–	2	2
XIV. sz.	1	–	1
XV. sz.	1	–	1
Összesen:	844 (60,45%)	552 (39,54%)	1396

Táblázatunkból láthatjuk, hogy a középkori bihari településnevek legnagyobb része a XIII. század eleje és a XV. század közepe közötti időszakból adatható, s egy újabb fellendülés a XVI. század második felében mutatkozott. Ha a kétféle szerkezetű településnévcsoportot külön-külön vesszük vizsgálat alá, azt láthatjuk, hogy az egyrészes településnevek zöme az 1200 és 1300 közötti évekből való, egyfajta kiegyenlítettség mutatkozik 1351 és 1400 között, míg a kétrészes nevek számának szembeszökő emelkedése 1401-től figyelhető meg. Persze ezek az adatok nem lehetnek abszolút értékűek, ám az arányok változását jól mutatják.

Az egyrészes településnevek a névrészfunkciókat vizsgálva alapvetően az alaprész szerepét töltik be. Ennek funkcionális-szemantikai szerepe mint láttuk, nagyon sokféle lehet.

A kétrészes településnevek egy alaprész és egy bővítményrész összekapcsolásával születtek meg. E nevek alaprész (a második névrész) a funkcionális-szemantikai elemzés szintjén kétféle szerepet tölthet be: megnevezheti a hely fajtáját, de megnevezheti magát a helyet is. Ez a névrész kizárólagosan a fenti két szemantikai funkciót láthatja el, más viszony, szemantikai jegy nem jelenik meg bennük. A hely fajtáját megnevező funkcionális kategória az első névrészben nem fordulhat elő. A fajtamegjelölés feladatát (amennyiben az megjelenik) a magyar névszerkezetben minden esetben a második névrész látja el, s e funkció kifejezésére földrajzi köznevet használunk. Azt is mondhatjuk, hogy a második névrész a kétrészes nevek minden csoportjában lehet helyfajtát megjelölő vagy magát a helyet megnevező funkciójú, ám kivételt jelentenek a hely viszonyított helyzetét kifejező névalakok, amelyekben szinte kizárólagosan a helyet magát megnevező névrész áll.

A továbbiakban — a gyakorisági sorrendnek megfelelően — összesítő táblázatban tekintem át a névrészfunkcióknak az egyes névformákban való kifejeződési arányát. Az egyes névrészfunkciók előfordulási arányát mindig az összes névformához (tehát 1453 névhez) viszonyítom. Ebből adódóan az egyes csoportok százaléktételeinek összege jóval többet mutat 100%-nál. Ez természetesen abból következik, hogy a kétrészes nevekben két szemantikai funkció is kifejeződik egyidejűleg. A viszonyítás azonban így is reális, mind az összes névalakhoz, mind az egyes szemantikai típusok között.

vásártartásra utaló név	4	0,27%
alak megjelölése	10	0,68%
törzsnév	27	1,85%
kor megjelölése	46	3,16%
növény- és állatnév	52	3,57%
viszonyított helymegnevezés	68	4,67%
népnév	71	4,88%
patrocíniumi név	73	5,02%
általános helymegnevezés	75	5,16%
épület/építménynév	80	5,50%
foglalkozás, méltóságnév, szolgáltatás	86	5,91%
méret kifejezése	101	6,95%
helyfajta kifejezése	252	17,34%
konkrét helymegnevezés	445	30,62%
személynév	492	33,86%

Táblázatunk jól mutatja, hogy településneveink legjelentősebb részében a személynevek, a konkrét helymegnevezések és a helyfajta kifejezése jut a legna-

gyobb szerephez, s e csoportok után jelentősen elmaradva következnek a települések méretének kifejezése, illetve az összes többi névcsoport. Ha nagyon le akarjuk egyszerűsíteni e vizsgálat tanulságát, azt mondhatjuk, hogy vizsgált névanyagunk alapján a településnévadásban igen nagy szerepet kapott a tulajdonos (nevezetes lakó) megnevezése, a már meglévő helynevek (településnevek, víznevek vagy egyéb mikrotoponimák) névalakító tulajdonsága, az új nevekben való megjelenése valamelyik részben, de sokszor az egyrészes nevekben is, illetve a falvak „település jellegének” névbeli jelzése. A vásártartásra és a falvak alakjára utaló településnevek aránya a legkisebb, s nem sokkal több településnévben jelenik meg törzsnév.

16. A kétrészes nevek bővítményrészei

A kétrészes neveket az alaprészek jellege szerint, mint láttuk, két típusba sorolhatjuk. Az egyik csoportban a névrész a hely ’település, lakott hely’ mivoltára utal, vagyis megnevezi a hely fajtáját földrajzi köznévi lexémával (*falu, háza, telek, lak* stb.). E szavak — érthető okokból — csak a legritkábban szerepelnek önmagukban: névként, szükségképpen valamilyen sajátosságjelölő bővítményrészsel együtt állnak.

A másik típusba olyan településneveket sorolhatunk, amelyekben az alaprész önmagában is megállná a helyét mint településnév — sőt igen gyakran korábban önállóan használták is ilyen szerepben —, de valamilyen más lexéma (ezek többnyire valamilyen jelzői szerepű szavak) mégis járul hozzá (*kis, nagy, al(só), fel(ső), egyházas* stb.). Az összetett nevek típusán belül e neveket differenciált neveknek szokás mondani. Az ilyen településnevek vizsgálatakor nem a mindig megnevező funkciót betöltő utótag, hanem az előtag áll az érdeklődés középpontjában. A bővítményrészek e kétrészes elnevezésekben igen változatos szemantikai szerepet tölthetnek be, ezért az alábbiakban ennek megfelelően tárgyalom a névtípust. Az ilyen nevek létrejötte tehát másodlagos névalakítási folyamat eredménye, így áttekintésük szintén érdekes tanulságokkal járhat.

A településnevek differenciálódását sokféle körülmény motiválhatta, s ezeknek megfelelően az új, megkülönböztető névrész is sokféle lehetett.

a.) A település tulajdonosának megváltozása természetes módon hozta magával a falu nevének megváltozását is, hiszen az ősi magyar településnévadás alapvető jellegzetessége a tulajdonos nevének használata birtoka megnevezésére: ez a korai időkben a már tárgyalt pusztai személynévként jelent meg (*Bojt, Egyed, Inke, Kalocsa, Salamon, Gáborján* stb.), utóbb földrajzi köznévi utótaggal együtt fordult elő leginkább (*Bálinttelke, Jánosfalva, Lászlótelek, Martontelke, Moróháza, Pósalaka* stb.). A tulajdonos személyneve mellett igen gyakran

jelent meg differenciáló elemként a birtokos világi vagy egyházi méltóságneve: *kenéz (Kelemenkenézpestese), vajda (Vajdabesenő, Vajdafalva), barát (Barátapestese, Barátpüspöki), pap (Papbeznye), apáca (Apácasomogy), prépost (Prépostósi)* stb.,

b.) A falunevek jelentékeny számú csoportjában önálló földrajzi nevek jelennek meg jelzői funkcióban, amelyek nagyban segíthetik a település pontos lokalizálását: megjelenhet bennük például közelben lévő folyó vagy patak neve (*Éradony, Körösbesenő* stb.), s ehhez hasonlóan alkalmas lehetett jelzői funkció betöltésére,

c.) valamely egyéb önálló településnév, például annak a neve, ahonnan korábban a kérdéses falu lakosai érkeztek (*Engolaszi*) vagy amely közelében települt (*Sarkadósi*),

d.) a földrajzi környezet felszíni, természeti viszonyait kifejező lexikai elemek (*Kövesdrév, Mezőatyás, Mezőbesenő* stb.).

e.) A település lakosainak nemzetiségi hovatartozása (*Oláhbáród, Oláhcsatár, Szászfalva, Tótalmás* stb.),

f.) a rendi állapot, a kötelező szolgáltatás (*Nemesgyanta, Szabadgyán*),

g.) a templom megléte vagy hiánya (*Egyházasgeszt, Egyházasgyanta, Egyházasharsány, Egyházatlanpércs* stb.), védőszentje (*Szentjánosugra*),

h.) és helyzetviszonyító elemek: *al(só)/fel(ső)-: Alsóbottyán, Alsóderna, Alsóesküllő, Alsófenes* stb., *Felsőbottyán, Felsőderna, Felsőesküllő, Felsőfenes* stb., illetve más gyakori jelzők: *kis-/nagy-: Kisbagos, Kisbaj, Kisbajom, Kisbáród* stb., *Nagybagos, Nagybagaj, Nagybagjom, Nagybáród* stb., *ó-/új-: Ócsalános, Ómarja, Ótóti* stb., *Újanda, Újmarja, Újtóti* stb., *közép-: Középvényes, Középusd, Középugra, bel-: Belhoró, Belpércs, Belfenyér* stb. is megjelenhetnek e funkcióban.

A következő táblázat a differenciált nevek (302) differenciáló névrészeinek megjelenését mutatja. A felső, kiemelt részen található elemek szerepelnek a differenciált neveink 76,5%-ában. E funkcióban a fenti adatok alapján leggyakrabban a település méretére, birtokosára (nevezetes lakójára), viszonyított helyzetére, lakóinak népi hovatartozására, a településen álló építményre, illetve a pontos elhelyezkedésére utaló elemek látszanak a leggyakoribb használatúnak.

<i>kis-, kised-</i>	47	15,56%
<i>nagy-</i>	44	14,56%
személynév	34	11,25%
<i>fel(ső)-</i>	30	9,93%
<i>al(só)-</i>	27	8,94%
népnév	24	7,94%
építménynév	24	7,94%

földrajzi köznévi	14	4,63%
önálló földrajzi név	11	3,64%
foglalkozás-, méltóságnév	9	2,98%
<i>új-</i>	6	1,98%
<i>ó-</i>	4	1,32%
rendi állapot, kiváltság	4	1,32%
növénynév	3	0,99%
<i>hosszú-</i>	3	0,99%
<i>közép-</i>	3	0,99%
<i>bel-</i>	2	0,66%
<i>két-</i>	2	0,66%
<i>kurta-</i>	1	0,33%
egyéb differenciáló elemek	10	3,31%

Nem lesz haszontalan ugyanakkor az sem, ha a differenciált nevek kronológiai megjelenését is szemügyre vesszük, szintén egy táblázat segítségével. (A század után álló /1., /2. az adott század első vagy második felére utal.)

Század	Adatok	Összesítés
XI/1.	—	—
XI/2.	2	0,66%
XII/1.	—	—
XII/2.	—	—
XIII/1.	8	2,64%
XIII/2.	17	5,62%
XIV/1.	34	11,25%
XIV/2.	31	10,26%
XV/1.	58	19,2%
XV/2.	30	9,93%
XVI/1.	32	10,59%
XVI/2.	90	29,8%

Bihar megye középkori differenciált településnevei nagyobb számban a XIII. század második felében és a XIV. század elején jelennek meg. Bár az első előfordulások korábbiak, de csekély számúak. Adatainkból úgy látszik, hogy a differenciáció jelenségének csúcspontját a XV. századtól számíthatjuk. Ha ezeket a kronológiai megállapításokat a földrajzi köznévi utótaggal álló településnevek keletkezési korával hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy a kétféle névtípus megjelenése és terjedése nagy vonalakban egybeesik.

V. Bihar megye településneveinek keletkezéstörténeti elemzése

„A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését” (HOFFMANN 1993: 67).

Mint tudjuk, az új nevek keletkezésében alapvetően meghatározó szerepük van a már meglévő helyneveknek, a maguk konkrétságában is, de főleg modellhatásuk révén. A nevek azonban nem örökéletűek abban a formában, ahogyan létrejöttek: a lexikális-morfológiai változás együtt jár a már meglévő nevek szerkezeti átalakulásával.

A történeti tipológia kategóriáiba ezért mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a neveket. Keletkezési típusokba úgy osztjuk őket, hogy azt a névélettani pillanatot vizsgáljuk, amelyben az adott hangsor meghatározott jelentésben a magyar helynévrendszer elemévé válik.

Településneveink létrejöttének utolsó névalakítási mozzanatát vizsgálva, vagyis a nevek változását nyomon követve azt láthatjuk, hogy a helynevek keletkezéstörténetének valójában ugyanolyan szabályai lehetnek, mint a közszavak kialakításának és változásának. Ezt persze teljesen természetesnek tekinthetjük, hiszen a településnevek ugyanolyan alkotóelemei egy nyelvnek, mint a közszavak. Ennek megfelelően első szinten a **k ü l s ő é s b e l s ő n é v a l k o t á s** módjait tudjuk elkülöníteni, majd ezeken belül állapítjuk meg a keletkezés-tipológiai csoportokat. A külső névalkotás kategóriáit az átvett nevek különböző származási csoportjai jelentik, míg a belső keletkezésű nevek nagy kategóriái a következők: 1. a szintagmatikus szerkesztéssel, 2. a morfematikai szerkesztéssel, 3. a jelentésbeli névadással, 4. a szerkezeti változással létrehozott elnevezések. A rendelkezésemre álló névanyagot dolgozatomban a keletkezés itt felsorolt módozatai szerint tekintetem át.

A történeti kategóriák némelyike az egy-, másik része a kétrészes helynévtípusra jellemző. A vizsgálat alkalmával megállapíthatjuk, hogy a jelentésbeli névalkotás (metonimikus, metaforikus névadás) és a névátvétel mindig egyrészes neveket hoz létre. A szerkezeti változással létrejött nevek közül az ellipszis mindig kétrészes névből hoz létre egyrészeset. A szintagmatikus szerkesztéssel és a kiegészüléssel alakult nevek viszont minden esetben kétrészesek. A többi névalakítási mód az egy- és kétrészes neveket egyaránt érintheti.

Amennyiben a változásokhoz a lexikális elemek felől közelítünk, azt vehetjük észre, hogy a szintagmatikus és morfematikai szerkesztés során a nyelv bármely eleme részt vehet a névalkotás folyamatában. A jelentésbeli névalkotás egyes típusai közül megyénk településnévanyagában csupán metonimikus és morfematikus szerkesztéssel született neveket találunk, s ezek létrehozásában

szintén minden szórétegre támaszkodhat a névalkotó. Ezekről eltérően a szerkezeti változás alapjaként viszont mindig helynevek szerepelnek, s természetesen a névátvétel is csak már létező helynevekre vonatkozhat.

Ebben a fejezetben azt szerettem kívánnom, hogy az ómagyar korban szokásos névadási módok milyen szerepet játszottak a Bihar vármegyei névanyag kialakításában. A fejezet végén található táblázat összefoglaló számadatokkal mutatja a megyét jellemző korabeli névadói szokásokat. (A táblázat nem tartalmazza az elemezhetetlen településneveket!)

1. A névátvétel

Bármilyen nyelv településnévrendszerének kialakulásában szerepe lehet a névátvételnek, s így van ez a magyar helynévkincs esetében is. Csak azokat a neveket tekinthetjük átvett neveknek, amelyek már mint földrajzi nevek kerültek át nyelvünkbe. Az átvett neveket azért kell külön kategóriába sorolnunk, mert idegen eredetűek lévén a magyar helynévrendszerben végső keletkezéstörténetüket vizsgálni nem célszerű, s nem is lehet, hiszen a magyar névhasználók számára sem funkcionális, sem lexikális közszoji jelentést nem hordoztak.

A fenti táblázatból levonható egyik (magától értetődő) tanulság, hogy a belső keletkezésű elnevezések és az idegen nyelvi eredetű, átvett nevek aránya egyértelműen a belső keletkezésű nevek javára tolódott el. Ezzel a megállapítással szoros kapcsolatban áll az a kérdés, hogy mennyiben lehet beszélni a Kárpát-medence neveinek kontinuitásáról, illetve hogy milyen népek mekkora névkincset hagyhattak hátra a honfoglaló magyarok számára (erről a dolgozat elején már szóltam). Az írott forrásokban fellelhető idegen eredetű nevek más vonatkozásban már szintén szóba kerültek. Az adott névanyagban 74 átvett név található (*Konyár, Zomlin, Valkó, Terebes* stb.), s jelentőségük főleg abban áll, hogy belőlük a megye korabeli lakosságának etnikai viszonyaira is hitelesen fény derülhet.

Ezért érdemes áttekinteni, hogy a különböző idegen népektől átvett nevek aránya hogyan alakul, földrajzilag hol figyelhető meg jelentősebb számban, s végül de nem utolsó sorban, hogy mely nép is volt az átadó. Ennek eldöntése gyakran igen nehéz kérdés, megválaszolásához néha a szóföldrajzi elvet kell segítségül hívnunk, s figyelembe kell vennünk esetenként az adott népek érintkezési lehetőségeit is. Mindez igen fontos lehet egy-egy terület, esetünkben Bihar vármegye névkincsének pontos feltérképezésében, s ugyanakkor népiségtörténeti következtetésekre is lehetőséget nyújt.

A középkori „Biharország” a legnagyobb területű megyénk volt, amelynek népessége — mint azt a megfelelő fejezetben láthattuk — nem mondható egységesen magyarnak. A névkincs legjelentősebb része természetesen magyar eredetű.

tú, ám a jelentős román népesség miatt egyáltalán nem elhanyagolható mennyiségű a román eredetű nevek száma, s gyakoriságukat tekintve harmadik helyen a szláv eredetre visszavezethető településnevek állnak.

Az átvett neveknek a névanyagban belüli aránya nem jelentős (72 település neve), s ha származásukat tekintjük, azt láthatjuk, hogy zömmel román eredetre vezethetők vissza. A nem magyar etimológiájú átvett településnévből 53 román eredetűnek látszik, s csupán 19 településnév származik valamely szláv nyelvből. Az idegen nevek megléte csupán a XIII. század elejétől adatolható, s viszonylag jelentősebb mennyiséggel a XVI. században jelentkeznek, főleg a román nyelvből kerülve át. E jelenségnek ismerjük a történeti okait, tisztában vagyunk azzal, hogy a románok Bihar megyei megtelepedésének egyik nagy hulláma éppen erre az időszakra esett, s ez hagyott nyomot a településnévanyagban is. A szláv nevek gyér számban ugyan, de a XIII. századtól folyamatosan jelen voltak, s mennyiségük az idők során számottevően nem változott.

A XIII. században kilenc átvett név jelenik meg a megye névanyagában, s ezek kivétel nélkül szláv nyelvből származnak: *Babonya* Váradtól D-re (1291, *1317: *Babna*, de (Gy. I, 596, AnjouOklt. IV, 148: 386)), *Bertény* a Sebes-Körös bal partján, Sebesvártól ÉNy-ra (1213/550: *Berceu* [ɔ: *Berten*], v. (Gy. I, 599, JAKÓ 215 [itt *Bercen*], VR. 31: 41)), *Déter* (Berettyó)Újfalutól D-re a Berettyó bal partján (1252, 1354 [2a]: *Dehter*, p. (JAKÓ 233, AnjouOkmt. VI, 221)), *Kágya* Székelyhídtól D-re az Ér patak bal partján (1270, 127[8], 127[8]/309, [1285. k.], [1291–4] [5a], 1321, 1332–7/Pp. Reg [6a]: *Kaga*, v. (Gy. I, 629, JAKÓ 269, 270, AnjouOkmt. I, 623, VT. 222, 298, 359)), *Konyár* Debrecentől D-re a Kék-Kálló patak bal partján (*1213/550: *Kanar* (Gy. I, 635, JAKÓ 282, VR. 84: 314)), *Rikács* Bihartól DNy-ra (1209 Pp: *Richaz*, v. (Gy. I, 595)), *Terebes* Székelyhídtól K–DK-re (1219: *Terebus* (JAKÓ 366)), *Valkó* Hunyadtól D-re a Kalota-patak jobb partján ([1291–4]: *Wolkou* (Gy. I, 681, VT. 300)), két *Zomlin* Bihartól Ny-ra (*1215/550, 1332–7/Pp. Reg [2a]: *Zomlun*, v. (Gy. I, 691, JAKÓ 389, VR. 158: 698)) és Körösszegtől Ny-ra a Kutas-patak bal partján (1333: Bosoud al. nom. *Zomlyn*, v., p. (Gy. I, 606, JAKÓ 219, AnjouOkmt. III. 39)).

A XIV. században hat idegen eredetű településnév felbukkanása figyelhető meg. Ebben a században jelentek meg az első román településnevek: *Dombrovica* Széplaktól D-re a Fekete-Körös bal partján (1374: *Dombrawytza* (JAKÓ 235)), *Kornice(l)* Sonkolyostól ÉK-re a Báródi-patak bal partján (1392: *Chormel* (JAKÓ 282), 1406: *Chornyce* (ZsO. II/1: 636)), *Rogoz* pontos helye ismeretlen (1332: *Rogos* (JAKÓ 331)), s szláv eredetű az Érmihályfálvától ÉK-re fekvő *Piskolt* (1329–58, 1449, 1454, 1469, 1481: *Piskolch*, v. (Cs. I, 620, JAKÓ 324)) neve is.

A XV. századi Biharban négy új román: *Rósa* Belényestől É-ra a Remete-patak forrásvidékénél (1445: *Rossa* (JAKÓ 332)), *Kocsuba* Széplaktól Ny-ra

(1445: *Kochuba* (JAKÓ 280)), *Kopacsel* Váradtól DK-re a Medes-patak bal partján (1489: *Kopach*, t. (ComBih. 89)), *Vércsorog* Telegdtől D–DK-re (1492: *Verchelogh* (JAKÓ 388)) és egy szláv nyelvből való településnév, a Kalotával és Kövesddel együtt említett *Szucsák* (1475: *Zwchak* (Cs. I, 625)) név jelentkezik.

A XVI. század a leggazdagabb az idegen eredetű nevek megjelenésében (55 településnév). A román nevek száma ekkor nő meg ugrásszerűen: 48 ilyen eredetű elnevezés jelenik meg: *Bucson* Telegdtől D-re (1508: *Bwchon* (JAKÓ 221)), *Grósz Bél* mellett K-re (1580: *Grooss* (JAKÓ 246)), *Kalugyer* Vaskóhtól D-re a Fekete-Körös bal oldalán (1588: *Kaluger* (JAKÓ 267)), két *Lázur* Belényestől É–ÉK-re a Remete-patak bal partján (1552: *Lazwr* (JAKÓ 290)) és Belényestől D-re, a Fekete-Körös bal partján (1587, 1588: *Lazur* (JAKÓ 290, ComBih. 197)), *Lonka* Kisbányától ÉNy-ra a Fekete-Körös jobb partján (1588: *Lonka* (JAKÓ 293)), két *Rogoz*, az egyik pontos helye ismeretlen (1332: *Rogos* (JAKÓ 331)), a másik Széplaktól D–DNy-ra (1552: *Rogoz* (JAKÓ 331)), *Stej* Kisbányától ÉNy-ra, a Fekete-Körös jobb partján (1580: *Skeey* (JAKÓ 359)) stb. Az e századból való szláv nevek a következők: *Posga* Széplaktól É–ÉK-re a Topa-patak jobb oldalán (1508: *Posga* (JAKÓ 327)), *Bakonya* Belényestől DNy-ra (1552: *Bokonya* (JAKÓ 217)), *Malicsán* Széplaktól ÉK-re a Hollodi- és a Remete-patak között (1580: *Maliczán* (JAKÓ 293)), *Rasztoka* Kisbányától É-ra a Petrósz-Körös forrásvidékénél (1587: *Reztoka* (JAKÓ 328)), *Szohodol* a vármegye D-i határánál a Fekete-Körös partján (1588: *Zohodol* (JAKÓ 358)).

2. A jelentésbeli névalkotás

2.1. A belső keletkezésű településnevek létrehozásának módjai között a jelentésbeli névalkotás volt a legkedveltebb névadási eljárás, amely szinte kizárólag *m e t o n i m i k u s n é v a d á s* formájában jelent meg: 510 név született meg így, az összes névadat 37% százaléka. A metonímia — fogalmának legegyszerűbb, a stilisztikában is használatos meghatározása szerint — „olyan szókép, amely a két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul. ...a két fogalom közt asszociáció lép fel, s ennek eredményeképpen az egyik fogalomnak: a kifejezőnek, a képnek a nevét átviszszük a másikonak: a kifejezendőnek a jelölésére, és annak értelmében használjuk” (FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI 1958: 108). E folyamat nyelvi vetületeként egy adott hangsor újabb jelentés hordozójává válik. A metonímia egyik fajtája a szinekdoché: a nem és fajta nevének felcserélése, amely a helynevek alkotásában egyáltalán nem játszik szerepet, a metaforikus névátvitelre pedig az általam vizsgált ómagyar kori anyagban nem találtam példát. Ez utóbbi névalkotási mód nyilvánvalóan az újabb időszakokban és főleg a mikrotoponimák körében jutott inkább szerephez.

Mivel a metonímia jelenségét településnévi anyagon tanulmányozzuk, sajátos típusokat, valójában szemantikai funkciók szerinti csoportokat állapíthatunk meg. A településnevek esetében a névátvitel alapjául igen sokféle jegy szolgálhatott: a település alakja, nagysága, a talaj színe, a település elhelyezkedése, jellegzetes épülete stb. A metonímiával született településneveket vizsgálva azt láthatjuk, hogy az így létrejött nevek kizárólag egyrészes elnevezések, amelyek a fentebb említett valamely tulajdonság leírásán alapulhatnak.

E névkeletkezési módok áttekintése előtt szólnunk kell egy sajátos megítélési problémáról. A névanyagban előforduló képzők szerepét nagytól alá véve egy olyan gonddal találjuk szembe magunkat, amelynek megoldása nem könnyű. Bizonyos — főleg *-s* — képzős helynevekről nem könnyű megállapítani, hogy az adott településnév a képző révén vált-e településnévvé (tehát morfológiai úton jött létre), vagy egy eredetileg valamivel való ellátottságot kifejező melléknévképzővel létrehozott mikrotoponima vált a vizsgált település nevévé, s ebben az esetben az utolsó névalakító mozzanat figyelembevételével metonimikus névadásról beszélhetünk. A két névalakulási mód közötti határok meghúzása igen nehéz. A metonimikus átvitelben csak akkor lehetünk biztosak, ha az adott névre településnévi használatát megelőzően mikronévi adataink is vannak. Esetenként a metonímia gyakori iránya (pl. víznév > településnév) alapján valószínűsíthető a településnév metonimikus eredete, mint például a Bihar megyei *Hodos* település esetében. Általában azonban ilyen bizonyítékok csak ritkán állnak rendelkezésünkre, ezért e névtípust az alaki jegy egésze alapján a képzett nevek típusán belül tekintem át.

2.1.1. A metonimikus névadással született településneveket lexikális szinten vizsgálva azt látjuk, hogy a név alapját adhatják egyszerű, minden toldalékformája nélkül álló földrajzi köznevek (*Láz, Sziget, Szék* stb.), amelyek a hely, ahol a település található jelentésösszefüggést mutatják. Eredetileg a földrajzi terület fajtáját fejezték ki: a *Láz* településnév korszakunkban a magyar nyelvterületen egyáltalán nem volt ritka, Bihar vármegyében Székelyhídtól DK-re feküdt, s arra utalt, hogy a terület korábban 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' (TESz. II, 730, FNESz. *Vámosláz*, Kniezsa 1943: 193) volt, s itt született meg a későbbi település. (Csupán zárójelben jegyzem meg, hogy ez a névadási motiváció nem pusztán a magyar névrendszerben figyelhető meg: a fent említett szemantikai tartalom mutatkozik meg a megye két *Lázur* falujának román eredetű elnevezésében is Belényestől D-re és É-ÉK-re.) Váradtól DNY-ra fekszik az a település, amelynek a vízjárta vidéken nem ritkán létrejött kis szigetecskék egyike lehetett a névadója, illetve valószínűleg ilyen területen épült fel *Sziget*. A megye D-i határrészén a Bélhez tartozó falvak között tartották számon azt a *Szék* nevű települést, amely nevét bizonyára a *szék* ~ *szik* 'időszakos vízállás, esőtlen nyaranta kiszáradó tó' (TESz. III, 750) jelentésű földrajzi köznévből eredeztethetjük. Megfigyelhetjük, hogy a földrajzi köznevek

közül azok, amelyekben a 'lakott település' szemantikai tartalom fogalmazódik meg, önállóan nemigen alkotnak településnevet. Ez érthető is, hiszen éppen jelentésénél fogva — mivel az túl általános — nem rendelkeznek az egyértelmű identifikáláshoz, a világos azonosításhoz szükséges tartalommal. Éppen ezért figyelemreméltó, hogy a *lak* 'szálláshely, udvarhely, lakóhely, település' (TESz. II, 708) önállóan is előfordul településnévi minőségben is (vö. FNESz. *Lak*). Megyénkben valahol a K–ÉK-i határnál állhatott *Lak* település, ám mivel egyetlen névadat áll róla rendelkezésünkre, s annak sem ismerjük pontos lokalizálását, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a név azonos lehet a *Lakság* (a Gyepes-menti kis román településcsírákból a XV. század első felében kialakult, már önálló életet élő községek közös jelölésére szolgáló új, összefoglaló név) elnevezésének korábban használatos *Lak* alakjával.

Ebbe a vizsgálati csoportba sorolhatjuk a két *Telek* nevű településünket is Cséffától É-ra és Belényestől K-re. A *telek* földrajzi köznévi eredetileg nem lakott helyet jelölt. Maga a szó a *tel-* nomenverbum tövel áll kapcsolatban (vö. *telik, tele, teljes* szavakkal), s a *telek* a valamivel tele lévő földet jelölhette. Ez a telítettség valószínűleg a trágyával való telítettséget jelenthette, tehát tulajdonképpen 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz. III, 880) jelentéstartalma volt. Minden bizonnyal ezért válhatott jelzői névrész nélkül is önállóan településnévvé (ezzel szemben viszont például **Falu* településnevet nem ismerünk).

2.1.2. A metonimikus névadásban a legtöbb névben (271) pusztá személynév szerepel abban a szemantikai összefüggésben, amelyben a *s z e m é l y* → *a h e l y*, *a m i a t u l a j d o n a* (*a h o l l a k i k*) jelentés fejeződik ki: *Bátor, Inke, Fancsal*. E névtípust a leíró részben már kellő alaposággal megtárgyaltuk, így itt nem szükséges részletezni.

2.1.3. Helynév metonimiával népnévből (8), törzsnévből (15) vagy foglalkozást, címet (22) jelölő lexémából is létrejöhet, s ebben az esetben az elnevezés a lakosság → a hely, ahol laknak jelentéstartalmat hordozza. Az ilyen típusú metonimikus nevek alapja a fentieknek megfelelően lehet népnév (*Székel, Orosz, Besenyő*), törzsnév (*Nyék, Jenő, Keszi*), foglalkozásnév (*Vajda, Csatár, Dusnok*).

2.1.4. KÁROLY SÁNDOR pars pro toto metonimiának mondja az olyan jelenséget, amelynek során egy feltűnő terepalakulat válik egy nagyobb terület, akár a település névadójává: 31 elnevezésben egy a településen lévő, valamilyen szempontból fontos épület vagy építmény (malom, templom, monostor, híd, rév stb.) jelenthette a névadás motivációját. Az előző fejezetben bővebben szövegtünk ezekről az elnevezésekről, amelyekben tehát az *é p ü l e t* → *a h e l y*, *a h o l e z t a l á l h a t ó* a közöttük lévő jelentéssz összefüggés. Ez a szemantikai mozzanat az eredeti egyrészes és kétrészes építménynévi alapú mikro-nevekből született településnevek esetében egyaránt megfigyelhető: *Monostor, Rév, Palota, Csépanhida, Derzspalotája* stb.

Szintén ebbe a vizsgálati csoportba kell sorolnunk a patrocíniumi neveket is, hiszen a településnév lexikai alapját adó szentnév végső soron a templom (védőszentjének) neve: *Szentmárton, Szentlázár, Szentpál*.

2.1.5. A vizek: tavak, folyók vagy patakok és kutak, források mindig nagyon fontos szerepet játszottak az emberek életében, nem kell csodálkoznunk azon, hogy a mellettük elterülő települések közül (legalább) egy-egy elnevezésében megjelenhetett a víznév is (41), utalva ezzel a pontos elhelyezkedésre. Ezért kaptak e nevek igen nagy jelentőséget a településnévadásban is. Gyakori, hogy egy települést a mellette álló tóról, a határában kanyargó patakról neveztek el, tehát *f o r r á s , p a t a k , t ó → h e l y , a h o l t a l á l h a t ó* a jelentésösszefüggésük. A nagyobb folyók neve önmagában nemigen fordul elő településnévként (éppen nagyságuk miatt), csupán megkülönböztető jelzői funkcióban kapnak szerepet. Egy- és kétrészes eredeti mikronévből lett településnevek e csoportban egyaránt előfordulhatnak.

Váradtól ÉK-re és Kölesértől K-re két *Hosszúaszó* nevű település élt Biharban. A név valószínűleg egy időszakosan ki-kiszáradó pataknak lehetett a neve, s később vált magának a településnek a nevévé metonimikus névadással. *Fekete-patak* neve szintén kétrészes mikrotoponimából eredeztethető, alapját egy a vizsgált időszakból nem adatolható **Fekete-patak* nevű vízfolyás adhatta.

Ilyen név *Som* települése is Váradtól D–DNy-ra, hiszen a leleszi konvent 1214-es birtokösszeírása a Hájó körüli erdőben egy ilyen nevű patakot említ, amely a település névadója lett, s a mi szempontunkból ez a névadási motívum a döntő (vö. JAKÓ 1940: 341): végső soron tehát nem közvetlenül a növényi környezet a településnévadás motíválója: növénynév → víznév → településnév az e néven végbement névfejlődési folyamat. Hasonló kétszeres áttétellel született meg a Berettyó bal oldali *Almás* nevű mellékvizéről elnevezett *Almás* településnév is Váradtól ÉK-re. Már a településnévből világosan látszik a víznévi eredet a Székelyhídtól DK-re fekvő *Várvize* falu esetében: eredetileg pataknév volt.

Feltételezhetően *Buzgó* település is — Bihartól K-re — egy olyan forrásról kaphatta nevét, amelynek jellemzője volt, hogy buzogva, bugyborékolva tört felszínre. Ugyanígy csak feltehetjük azt, hogy a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Kékes* is egy patak nevéből született metonímiával.

2.1.6. Az ember életében nem csak a víz, de a növények (12) és állatok (6) is fontos szerepet játszottak. A növény- és állatnevek használata igen gyakori a mikrotoponimák körében (hiszen az egyes számú növénynevek gyűjtő értelemben való használata természetes volt), s ugyanakkor az a jelenség sem egyedülálló, hogy a metonimikusan született mikronevekből szintén metonímiával egy-egy település neve jött létre. Településnévadók is lehettek gazdag tenyésztük, vagy éppen tenyésztésük, természetük miatt: *n ö v é n y , á l l a t → h e l y , a h o l t e r e m n e k / t e n y é s z n e k* (*Barmó*).

Megyénkben a fenti példán kívül talán egyetlen adatban szerepel nominativusban állatnév, mégpedig *Sas* település elnevezésében Körösszegtől ÉNy-ra. Amennyiben a név nem személynévi eredetű, a névadás indítéka az adott területen élő, valószínűleg feltűnően sok sas lehetett.

2.1.7. A metonimikus névadás legvirágzóbb időszaka Biharban névadataink alapján a XIII. század kezdetétől a XIV. század közepéig tartott, amikorról az összes középkori metonimikus eredetű településnevünk kétharmada adathozható. A metonimikus úton alakult településnevek az összes elemezhető név tekintélyes hányadát, 37%-át adják.

E másfélszáz év alatt egyenletesen magas számarányban alakultak ki a nevek. A metonimikus névadás az említett időszakon belül legproduktívabbnak a pusztaszemélynévből létrejövő, a birtoklás szemantikai jegyét kifejező településnevek létrehozásában bizonyult (271). Ezt az arányt bár nem közelíti meg, de gyakoriságát tekintve a második legnagyobb mennyiségben metonímiával született helynevek csoportját azok az elnevezések jelentik, amelyek alapját a kérdéses névalakulási folyamatunk lezajlásáig is élő, önálló földrajzi nevek adják (96). Az ilyen településnevek a helység pontos elhelyezkedésére utaltak, s eredetileg akár kétrészes mikronevek is lehettek. Az épület- vagy építménynevek lexikális csoportjából 31 vált metonimikus úton településnévvé, ez a harmadik leggyakoribb metonimikus névalap. A foglalkozás- és méltóságnevek (22), valamint a földrajzi köznevek (18) csoportja nagyjából azonos mennyiségben jelentették a bihari településnevek létrejöttének kiindulási pontját.

3. A névköltöztetés

Szintén a jelentésbeli névalkotás körét gyarapítják a névköltöztetéses a magyar névkincsbe került településnevek. Bihar vármegyében egyetlen ilyen település, *Velence* elnevezésének keletkezéstörténete tartozik e kategóriába. A névköltöztetés az a névadási mód, „amelynek során a más, távolabbi lakóhelyre áttelepülő lakosság az általa ismert helyneveket felhasználja az újonnan birtokba vett helyek megnevezésére” (HOFFMANN 1993: 118, vö. KÁLMÁN 1970: 42–4). Tulajdonképpen ugyanerről a csoportról szól JAKÓ SOLTÉSZ akkor, amikor munkájában emlékeztető szándékú névátvitelről beszél (1979: 87–8), s másféle megközelítésben BENKŐ, amikor a nyelvöldrajz történeti tanulságait veszi számba (1967: 31–9). Ez a névadási forma általában igen ritka (felfedezni sem könnyű az ilyen neveket), korpuszunkban is csupán ez az egy névadat képviseli e sajátos névtani csoportot.

A jelenség példaként kutatóink a hazánkból elvándorolt, Amerikában vagy Ausztráliában letelepedett magyarság jól ismert névadási gyakorlatának eredményeit szokták említeni. Ez azonban nem csupán erre a földrajzi területre, s

erre a mai korszakhoz viszonylag közeli időpontra korlátozható. A névalakítási mód régiségére MOLLAY KÁROLY hívta fel a figyelmet (MOLLAY 1991), s hogy már az ómagyar korban is használatos volt, arra a Bihar vármegyebeli *Velence* neve is példa. Bár KISS LAJOS véleménye szerint nem teljesen bizonyos (FNESz. *Váradvelence*), mégis feltehető, hogy az elnevezést olasz telepesek hozták magukkal betelepedésük alkalmával. Ezt a véleményt alátámaszthatjuk több bihari településnév tanúságával, amelyek egyértelműen bizonyítják viszonylag nagy számú olasz, vallon telepes érkezését. Településeiket a környező magyar lakóközösség éppen nemzeti hovatartozásukat alapul véve nevezte el: így születtek meg a már korábban más vonatkozásban említett *Olasz*, *Olaszi* helynevek.

4. A morfematikus szerkesztés

A harmadik leggyakoribb névadási mód a középkori Biharban a morfematikus névadás volt: 162 településnév létrehozása kapcsolódik hozzá, az összes névkincs 11,7%-a. Képzettnek azokat a neveket tekintem, amelyek képző hozzátétele útján váltak földrajzi tulajdonnevekké, bennük a képző szerepe a helynév létrehozása. A képzés a névalkotásnak az a módja, amelynek során „az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk” (vö. HOFFMANN 1993: 75) „A helynévképzés mint funkció megjelenését valószínűleg az ősmagyar korra tehetjük, bár bizonyára jóval kisebb teret kapott a helyjelölésben, mint a későbbi időszakokban” (TNyt. I, 253). A névalkotásnak ez a módja minden esetben egyrészes elnevezést eredményez. Itt kell azonban felhívni a figyelmet arra, hogy ez nem jelenti azt, hogy képzőelemekkel ne találkozunk egyes kétrészes nevekben is. Természetesen ott is megjelenhetnek, de az ilyen településnevek létrejöttüket nem pusztán a képzők megjelenésének köszönhetik.

A következőkben azt tekintjük át, hogy az egyes képzők milyen arányban és milyen előfordulási sajátosságokkal rendelkezve képeztek az ómagyar kori Bihar megyében településnevet. Az adott kor jellemző képzői szinte mind képviseltetik magukat megyénkben, s előfordulási gyakoriságuk is megfelel az Árpád-kori névképzésről kialakult általános képnek.

A névformáns általában közsői és tulajdonnévi (személynévi és helynévi) szótövhöz egyaránt kapcsolódhat. A közszó lexikális szinten lehet egyszerű földrajzi köznév (*Lázd*, *Telkesd*, *Szigeti*), méltóság- vagy foglalkozásnév (*Báród*, *Püspöki*, *Vadászó*), kisebb számban népnév (*Olaszi*, *Csehi*, *Németi*), növénynév (*Halyagd*), állatnév (*Tulogd*, *Hodosd*, *Ártánd*), építménynév (*Várad*), egyrészes helynév (*Ürögd*, *Éri*, *Homorogd*). A legjelentősebb azonban az olyan település-

nevek csoportja, amelyben a név alapjául személynév szolgált (*Marcelli, Jánosd, Ósi, Vasand*). A képzéssel létrehozott nevek tehát funkcionális-szemantikai szinten általában a település valamely tulajdonságát jelölik meg, egyrészes elnevezések. A képző bizonyos tekintetben a 'hely' jelentést hordozza, s így ezek a helynevek ennyiben közel állnak a kétrészes nevekhez. Az analógia szerepét fontos tényezőnek kell tartanunk a helynévképzővel alakult nevek esetében is. A közszavakban más funkcióban előforduló képző könnyen magára veheti a 'hely' jelentést, és néha akkor is felhasználja ezt a névalkotó ember, amikor az adott képző közszóval összekapcsolva köznévként egyébként nem használatos.

4.1. Az *-i* képző

Az *-é* birtokjelről párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el, s vált önállóvá az ómagyar korban az *-i* formáns helynévképző funkcióban. Ez a funkcióváltás a személynévből alakult településnevek körében indulhatott meg (vö. TNYt. I, 254). Az ezzel a formánssal alakult településnevek megszületését nagy általánosságban a társadalmi, gazdasági változásokkal kapcsolták össze. Ám KRISTÓ mutatott rá arra, hogy ez a változás sokkal szorosabb kapcsolatban van „a szuverén nyelvfejlődési tendenciákkal, a nyelvi divat körében bekövetkezett változásokkal” (1976: 57). A tulajdonosra való utalás (vö. KÁZMÉR 1970: 57, MAKKAI 1947: 113) ezzel az elemmel bizonyára általánossá lett. A fentiek alapján az *-i* képzős helynevek legkorábbi csoportjának a személyre utaló (személynév, foglalkozás-, illetve tisztségnév, nemzeti hovatartozást jelölő) alapszavakból létrejöttet tarthatjuk (*Álcsi, Olaszi, Püspöki*). Itt kell megjegyeznünk, hogy a népnevek közül a *kazár, besenyő, marót, lengyel* névből alakult településnevek sohasem veszik fel az *-i* képzőt.

Az *-i* képzővel alakult településnevek kronológiájának ügyében nagyon fontos megállapítanunk azt, hogy mivel a képző viszonylag rövid ideig volt eleven, ezért kormeghatározó értékkel bír. KNIEZSA álláspontja szerint ez a névtípus a XII–XIII. század határán túl már nem keletkezett, ám a XI. század előtt sem jöhetett létre. Véleményét arra alapozta, hogy „sem a kétségtelenül XI. század közepéig beköltözött népek (böszörmények, kálizok, besenyők) nevéből, sem pedig pogány kori magyar személynévekből ilyen típusú nevek nem alakultak. Az *-i* képzős helynevek tehát a XI–XII. század folyamán keletkeztek” (KNIEZSA 1943: 124–5). Később úgy módosítja álláspontját, hogy „meg kell engednünk, hogy ilyen típusú nevek e koron túl is alakulhattak, kétségtelen, hogy zömük a XIII. század közepe előtt keletkezett” (KNIEZSA 1949: 100, 107, 1960: 20).

Kniezsához képest továbblépést jelentett a BÁRCZI által húzott kronológiai határ: a XI. század vége a nyitó, a XIII. század közepe a záró korszakhatár (1958a: 149, 157, 160).

Még korábbra, a XI. század legelejére, illetve a X. század legvégére helyezi az első *-i* képzős településnév kialakulását KRISTÓ. Kétkedik a névtípus XII.

századi csúcspontjával kapcsolatban is, hiszen „Az a körülmény, hogy *-i* nomen possessi képzős helynévre sem az 1055. évi tihanyi, sem az 1121. évi almádi, sem pedig az 1138. évi dömösi oklevélben nincs biztos példánk, nemcsak ezt igazolja, hanem elgondolkozásra int abban a vonatkozásban is, hogy az *-i* képzős helynevek divatjának fénykora a XII. század volt-e” (KRISTÓ 1976: 51–2). Településtörténeti szempontokat figyelembe véve, példákkal bizonyítva a képző legproduktívabb időszakának ő a XIII–XIV. századot tartja, s keletkezésük időszakának tekinthető szerinte még a XV. század is. „... aligha lehet kétséges: a puszta és az *-i* képzővel alakult foglalkozásnévi helynevek a X–XI. század fordulójától kezdődően egészen addig keletkeztek, ameddig formáns nélküli és *-i* képzős helynevek egyáltalán létrejöhetnek, vagyis nagyobb számban legalább a XIV–XV. századig” (1976: 77).

A típus elterjedése azonban nem mehetett végbe egy csapásra, amit az is jelez, hogy a Kristó által összegyűjtött példák jelentős részében a képző nélküli névalak átváltása képzős alakká hosszabb időszak eredménye volt, sőt olykor évszázadokat ölelt át.

Kristó fenti állításait maradéktalanul alátámasztják megyénk adatai: a 65 *-i* képzővel létrehozott településnév legnagyobb része, 57 névalak a XIII–XV. század folyamán született meg.

Ugyanakkor Kristó véleményéhez csatlakozik a TNyt. is: „Az *-i* helynévképzőként a XIV. század végéig eleven, de a XV. században még felbukkannak újabb származékszavak a meglévők analógiájára” (TNyt. I, 255).

Bihar megye névanyagában e nevek gyakran váltakoznak képző nélküli alternánsokkal (17 névpár). Az e csoportba vonható neveket lexikai szempontból számbavéve láthatjuk, hogy az elnevezések alapszava lehet személynév: *Bölcs* ~ *Bölcsi*¹⁶⁸, *Márkos* ~ *Márkosi*¹⁶⁹ stb., foglalkozásnév: *Peszér* ~ *Peszere*¹⁷⁰, *Tárnok* ~ *Tárnoki*¹⁷¹ stb., népnév megnevezése: *Orosz* ~ *Oroszi*¹⁷², *Tót* ~

---

¹⁶⁸ **Bölcs** 1387: *Beulch* (ZsO. I, 23) — **Bölcsi** 1249: *Belchyeo*, t. (Gy. I, 606, JAKÓ 220 [itt *Belcheo*], 1329/371, 1370: *Bulchy*, p. (Gy. I, 606, JAKÓ 220, ComBih. 52), 1348: *Bulch* de (ComBih. 52), 1426: *Belchy* (JAKÓ 220), 1494, 1517: *Bewlchy* (Cs. I, 605, JAKÓ 220)

¹⁶⁹ **Márkos** [1163–73]>520k.: *Markus*, v. (Gy. I, 642), 1304.VI.6: *Marcus* (AO. I, 306: 623) — **Márkosi** 1219/550: *Marcusy*, v. (Gy. I, 642, VR. 92: 359)

¹⁷⁰ **Peszér** 1400: *Pezer* (JAKÓ 319) — **Peszere** 1220/550 [2a]: *Pescera*, v. (Gy. I, 654, Cs. I, 620, JAKÓ 319, VR. 111: 445), 1407, 1429, 1485 k., 1587: *Pezere* (Cs. I, 620, ZsO. II/2: 47, JAKÓ 319, ComBih. 250)

¹⁷¹ **Tárnok** 1310 [2a], 1335 [2a], 1355 [3a]: *Tarnuk*, p. (JAKÓ 364, AnjouOkmt. III, 171, AnjouOkmt. VI, 362, AnjouOklt. II, 434: 1001), 1342: *Tauarnuk*, p. (Gy. I, 674, JAKÓ 364 [itt *Tavarnuk*], AnjouOkmt. IV, 229) — **Tárnoki** 1301: *Tarnuky* (Gy. I, 674, AnjouOklt. I, 73: 74)

*Tóti*¹⁷³ stb. vagy földrajzi köznévként *Ér* ~ *Éri*¹⁷⁴, *Kerek* ~ *Kereki* (Bihartól ÉNy-ra)¹⁷⁵ stb. Az egyes alakváltozatok datálását vizsgálva azt látjuk, hogy anyagunk 17 alakváltozatpárja közül 12-ben az *-i* képzővel ellátott a korábbi, s ez a kronológiai differencia a legtöbb esetben nem néhány évre szűkül csupán. Igaz, hogy Bihar megye területe önmagában az Árpád-kori Magyarország területének csak kis részét tette ki (és ebből az anyagból nem lehet feltétlenül általános érvényű következtetéseket levonnunk a korszak egészére), mégis, a fentebb mondott szerkezeti sajátosság újra azt látszik alátámasztani, hogy a képzős–képzetlen nevek egyértelmű időbeli egymásutániségét, elsőbbségét, vagy másodlagosságát nem lehet kimondani. A képző utólagos kapcsolódása, vagy éppen késői eltűnése egyaránt tapasztalható nyelvi jelenség.

Jelentős azoknak az alakpároknak a száma, amelyekben a képzős név olyan alakokkal váltakozik, amelyekben a képző megmaradása mellett még valamilyen egyéb, új, differenciáló névelem is szerepel. Ezek vizsgálata azért érdekes, mert rámutathat az *-i* képző korabeli funkciójára, értékére. Ezek a változatok elsőként gyakran azonos korból adathatók, ami esetleg arra is utalhat, hogy megszülethettek és élhettek együtt párhuzamosan, mint pl. a *Kovácsi* (Bihartól Ny–ÉNy-ra) ~ *Apakovácsi*¹⁷⁶, *Olaszi* ~ *Engolaszi*¹⁷⁷, de természetesen gyakoribb, hogy később jöttek létre a differenciálódott, jelzővel bővült változatok: pl. *Apáti*

¹⁷² **Orosz** 1220/550, 1221: *Vruz*, v. (Gy. I, 649, JAKÓ 310, VR. 153: 675), 1279, 1343: *Vrws*, t. (JAKÓ 310, ComBih. 239) — **Oroszi** 1282: *Vrusi* (JAKÓ 310), 1398, 1462, 1476, 1485 k.: *Orozy* (Cs. I, 618, JAKÓ 310, ZsO. I, 578)

¹⁷³ **Tót** 1355: *Toth*, poss. (AnjouOkmt. VI, 356), 1552: *Thooth* (JAKÓ 369) — **Tóti** 1316/382: *Toty* (AnjouOklt. IV, 95: 240, Gy. I, 677, JAKÓ 369), 1405: *Thoty* (JAKÓ 369)

¹⁷⁴ **Ér** *1214/550: *Her*, pr. (Gy. I, 615, VR. 75: 261), 1219/550: *Er* (Gy. I, 615) — **Éri** 1326: *Eery*, p. ~ *Ery* (Gy. I, 615)

¹⁷⁵ **Kerek** [1291–4]: *Kerek*, v. (Gy. I, 632, VT. 301) — **Kereki** 1214/550: *Kerecu*, v. (Gy. I, 632, JAKÓ 273, VR. 86: 323), 1226, 1470, 1520, 1589: *Kereky*, castr. (Cs. I, 613, JAKÓ 273, ComBih. 224), 1563, 1570, 1588: *Kereki* (ComBih. 224)

¹⁷⁶ **Kovácsi** [1291–4]: *Kuachy* (Gy. I, 635, VT. 223), [1321]>381>448/XV., 1349, 1433, 1447, 1479: *Kowachy*, p. (Gy. I, 635, Cs. I, 614), 1332–7/Pp. Reg: *Koachi*, v. ~ *Kuachi* [2a] (Gy. I, 635), 1349, 1433, 1447, 1479: *Koachy* (Cs. I, 614, JAKÓ 283) ~ *Kowaczy* (Cs. I, 614) — **Apakovácsi** [1291–4]: *Apa Kuachy*, v. (Gy. I, 635, JAKÓ 283, VT. 298)

¹⁷⁷ **Olaszi** [1291–4]: *Olozy*, v. (Gy. I, 648, VT. 299), 1325 [4a], 1354, 1392, 1395, 1446, 1483: *Olazy*, v., de (Gy. I, 648, Cs. I, 618, JAKÓ 308, AnjouOkmt. II, 216, 217 [2a], 218, 219, ComBih. 236, AnjouOklt. IX, 248: 456, 248: 458), 1332–7/Pp. Reg: *Olassi*, v. (Gy. I, 648) ~ *Olazi* [5a] (Gy. I, 648) — **Engolaszi** [1291–4]: *Engolozy* (Gy. I, 648, JAKÓ 308, VT. 222)

(Margittától Ny-ra) ~ *Felapáti*¹⁷⁸, *Komádi* ~ *Nagykomádi*¹⁷⁹, *Petri* (Székelyhídtól K-re) ~ *Molnospetri*¹⁸⁰, *Petri* (Székelyhídtól ÉK-re) ~ *Gálospetri*¹⁸¹, *Püspöki* (Körösszegtől DNy-ra) ~ *Piski* ~ *Egyházaspüspöki*¹⁸², *Püspöki* (Debrecen-től D–DK-re) ~ *Barátpüspöki*¹⁸³. Több szempontból is figyelemre méltó *Pályi* (Debrecen-től D–DK-re)¹⁸⁴ alak története, hiszen viszonylag nagy számú szinonima-alakkal rendelkezik: *Nyírpályi*¹⁸⁵ ~ *Ernefiaistvánpályija*¹⁸⁶ ~ *Majspályija*¹⁸⁷ ~ *Hosszúpályi*¹⁸⁸ ~ *Monostorospályi*¹⁸⁹. A két legkorábbi névváltozat datálása az

¹⁷⁸ **Apáti** 1319, 1332–7/Pp. Reg: *Apathi*, v. (Gy. I, 594, Cs. I, 602), 1332–7/Pp. Reg: *Apati* [2a] (Gy. I, 594), 1354: *Apaty* (Cs. I, 602), 1385: *Appathi* (JAKÓ 196) — **Felapáti** 1486: *Felapathy* (JAKÓ 196)

¹⁷⁹ **Komádi** 1351: *Kumady* (JAKÓ 281), 1393, 1405: *Komady*, poss., de (ZsO. I, 324, ComBih. 187), 1421: *Komadi* ~ *Komady* (Cs. I, 614) — **Nagykomádi** 1516: *Naghkomady* (JAKÓ 281)

¹⁸⁰ **Petri** 1215: *Petri* (JAKÓ 322), 1270: *Petury* (JAKÓ 322), 1358, 1438: *Petry* (Cs. I, 620, AnjouOkmt. VII, 71) — **Molnospetri** 1332: *Malnospetri* (JAKÓ 322), 1453: *Molnospetri* (Cs. I, 620), 1535: *Molnaspetry* (JAKÓ 322)

¹⁸¹ **Petri** [1291–4]: *Petri*, v. (Gy. I, 654, JAKÓ 321, VT. 299), 1338: *Peturi* (Cs. I, 620), 1482: *Pethry* (Cs. I, 620) — **Gálospetri** 1321: *Galuspetury*, p. (Gy. I, 654, JAKÓ 321), 1322/323: *Galuspetri*, t. (Gy. I, 654), 1336, 1471: *Galospetri*, p. (Cs. I, 620, ComBih. 129), 1342: *Galuspetry*, p. (ComBih. 129)

¹⁸² **Püspöki** 1329, 1332–1426, 1332–7/Pp. Reg, 1429: *Pyspuky*, p., v. (Gy. I, 656, Cs. I, 620, JAKÓ 324 [itt *Pyspuki*]), 1332–7/Pp. Reg: *Pyspuki* [2a] ~ *Pyskupy*, v. (Gy. I, 656), 1476: *Pisky*, p. (ComBih. 261) — **Piski** 1332–1426, 1406, 1429: *Pysky* (Cs. I, 620, JAKÓ 324), 1552: *Pewsky* (JAKÓ 324) — **Egyházaspüspöki** 1426: *Eghazaspysky* (JAKÓ 324)

¹⁸³ **Püspöki** 1336: Geus al. nom. *Pyspuky*, p. (Gy. I, 620) — **Barátpüspöki** 1281: *Baratpyspuky* ~ *Barathpyspuky*, v. (Gy. I, 655), 1282: *Baratpispuki*, v. (Gy. I, 655, JAKÓ 204 [itt *Baratpispuk*]), 1339: *Baratpuspuky* (JAKÓ 204), 1400: *Barthapyspeky* (ZsO. II/1: 83), 1416: *Barat Pyspeki* ~ *Warathpyspuki* (Cs. I, 599, JAKÓ 204), 1449: *Barathpispuky* (JAKÓ 204)

¹⁸⁴ 1220/550: *Paul*, v. (Gy. I, 650, 109: 435), 1220/550, *1222/550, 1234 k./XV. [2a], [1291–4] [3a], 1294/Cod. [2a], 1294/458: *Pauli*, eccl., mon. (Gy. I, 650, JAKÓ 317, VT. 298, VR. 109: 435), [1270 k.]: *Pauly* (Gy. I, 650), 1404: *Paly*, poss. (ZsO. II/1: 365)

¹⁸⁵ 1219/550: Jo-is de v. *Pauli de Nyr* (Gy. I, 650, JAKÓ 317, VR. 109: 435), [1291–4]: *Nyrypaul* (Gy. I, 650, JAKÓ 317, VT. 359), 1332–7/Pp. Reg: *Nirpali* [4a], v. ~ *Nirpasi*, v. ~ *Nyrypali* [2a], v. ~ *Nyrypauk* (Gy. I, 651)

¹⁸⁶ 1322: *Ernefyastephanpaulia*, p. (Gy. I, 650, JAKÓ 317, AnjouOkmt. II, 45)

¹⁸⁷ 1322: *Moyspaulia*, p. (Gy. I, 650, JAKÓ 317, AnjouOkmt. II, 45)

¹⁸⁸ 1404: *Hwzypali* ~ (*Hwzywpali*) (ZsO. II/1: 365 JAKÓ 317 [itt *Howzypali*]), 1415: *Hwzypaly* (Cs. I, 619) ~ *Hwzywpaly*, p. (ComBih. 155), 1479: *Hozzopaly* (Cs. I, 619)

¹⁸⁹ 1415: *Monostorospaly* (Cs. I, 619, JAKÓ 317)

első említésre méltó dolog: az egyszerű képzős alak és a *Nyír*- előtaggal bővült változat között egyetlen év a különbség, de nem a névadási szokásnak megfelelően. Ez a különbség annyira csekély, hogy bizonyosan a véletlen művének tulajdonítható, hogy az együtt élő változatok közül éppen a jelzöst jegyezték le hamarabb. A másik érdekesség, hogy a XIV. század elején történt birtokmegosztás után született két névalak (*Majspályija*, *Ernefia-istvánpályija*) nem csupán a birtokos nevével bővült településnév, de a birtoklás tényének hangsúlyozására a név végére került még egy birtokos személyjel is, ami azt mutatja, hogy erre az időre a *Pályi* végén lévő *-i* eredeti, birtokjel funkciója már a korabeli beszélők névtudatában teljesen elhalványult, egyértelmű volt a helynévképzői szerepe.

Általános tendenciának szokás minősíteni a nyelvtudományban azt a folyamatot, amelynek során egy nyelv fejlődése az egyszerűtől a bonyolultabb felé halad. Ez a tendencia a névkeletkezésre is igaz: a képzős neveket igen gyakran váltják fel az összetett, kétrészes nevek. A szókincs általános bővítésének módzataira is jellemző, hogy az ómagyar korban viszonylag gyakori szóképzést egyre inkább felváltja, háttérbe szorítja a szóösszetétel eszköze. A helynevekben ez úgy is megjelenik, hogy a képző helyére valamilyen földrajzi köznévi névrész kerül.

Amennyiben a név végén szereplő *-i* nem a latin genitívus toldaléka, úgy a Bihar megyei *Bálinti* és *Marcelli* nevek esetében is ez történt. *Bálinti*¹⁹⁰ névadatának XIV. század végi megjelenése után több, mint fél évszázaddal a képzőt felváltotta a *-telke* névrész, majd egy újabb bő évszázad múlva az *-ülése* személyjeles földrajzi köznév jelenik meg a település elnevezésében¹⁹¹. A Körösszegegről Komádiba vezető úton fekvő *Csőszi* nevének ilyen megváltozása az első, XIII. század eleji említéséhez képest több, mint egy évszázad múlva következett be: a képző helyére a *-telek* földrajzi köznév került, s megszületett a *Csősztelek*¹⁹² alak. A *-háza* földrajzi köznév váltotta fel a képzőt megyénk *Marcelli* nevű falujának elnevezésében a XIV. század közepén¹⁹³. A Körösszegetől Ny-DNy-ra fekvő *Csehi* egyik névváltozatában a képző helyén szintén földrajzi

---

¹⁹⁰ [1291–4]: *Walenti*, v. (Gy. I, 597, JAKÓ 205, VT. 301)

¹⁹¹ **Bálinttelke** 1354: *Valinttheleke*, loco sessionali (Gy. I, 597, JAKÓ 205, AnjouOkmt. VI, 221) — **Bálintülése** 1470: *Balyntwlese* (JAKÓ 205), 1477: *Balyntilese* (JAKÓ 205)

¹⁹² **Csőszi** 1214/550: *Cheusci*, v. (Gy. I, 609, JAKÓ 231, VR. 48: 116) — **Csősztelek** 1351: *Cheusteleke* [2a], p., t. (Gy. I, 609, Cs. I, 606, JAKÓ 231, AnjouOkmt. V, 424) ~ *Cheusthelek* (AnjouOkmt. V, 425), 1410: *Cheztelek* (JAKÓ 231), 1415: *Chewsthelek* (JAKÓ 231, Cs. I, 606 [itt *Chewzthelek*])

¹⁹³ **Marcelli** [1291–4]: *Marcelli*, v. (Gy. I, 641, JAKÓ 294, VT. 358) — **Marcelháza** 1341: *Marcihaza* (Gy. I, 641, JAKÓ 294), 1412: *Marchelhaza* (Cs. I, 615), 1458, 1470: *Marcelhaza* (Cs. I, 615, JAKÓ 294)

köznév állt: a *-kerei* birtokos személyjeles formában, egy másik névalakja pedig a *Csehtelek*¹⁹⁴ volt. Megjegyzendő, hogy a *Csehkerei* névváltozat a képzős alakkal azonos időből, a XIII. század végéről származik.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy korszakunk négy településnevében az *-i* helynévképző alakváltozatai szerepelnek. A korábbi *-e/-é* alak fordul elő a XII. század elejéről való *Reszege*, a XIII. század kezdetéről adatolt *Gyanté* és *Peszere* nevében. Talán a XV. század elején megjelenő *Bozsaj* településnévben is a helynévképző egy alakváltozatával, az *-i* képző magánhangzó után álló *-j* formájával állunk szemben.

Az *-i* helynévképző legkorábbi megjelenése megyénkben *Fugyi* település nevében figyelhető meg 1141-ben, s a fellelhető legkésőbbi első előfordulása a megye É-i részén Hosszúpályi, Konyár, Pocsaj, Álmosd vidékén feltűnő *Ősi* település nevében szerepel 1479-ben.

4.2. A *-d* képző

A *-d* eredetileg kicsinyítő, becéző képzőnk, s belőle fejlődött, vagy már vele párhuzamosan kialakult a valamivel való ellátottság jelentése is. Viszonylag korán jellegzetes helynévképzővé vált, s a kapcsolódásával alakult helynevek a X. századtól adatolhatók (vö. TNYt. I, 253). Túlnyomó többségében lexikailag növény- vagy állatnévi alapszóhoz kapcsolódva jelent meg, s jelentésánál a vidék adott növényben vagy állatban való gazdagságát fejezte ki. A *-d* képző nagyon gyakran kapcsolódott tulajdonnévi alapszóhoz is (*Inánd, Jánosd, Kaszád* stb.). E képzőnkkel rokon morfémának szokták tekinteni a *-gy* helynévképzőt is, ám mivel ennek használati köre szűkebb (csakis növénynevekhez kapcsolódik), célszerű külön tárgyalni.

KNIEZSA a *-d* képzővel született településnevek kronológiai határának megállapításakor kiindulási alpnak tekintette azt a megfigyelését, hogy e formáns „A magyarság XII. század utáni településterületein ... egyáltalán nem fordul elő... E képző elterjedésének kérdése azonban behatóbb vizsgálatot igényel” (1943: 127).

Őt követve vallja BÁRCZI is, hogy „ilyen alkotású nevek a XIV. századnál régebbiek, többnyire XII. századiak (ugyane képzővel személynévből, népnévből stb. alkotott nevek kissé régebbiek) ... Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e korhatárt nem szabad túlságosan mereven értelmezni” (1958a: 155).

KRISTÓ GYULA ezt az időhatárt is felülvizsgálta, s vitatkozott KNIEZSA állításával. Nem tartja kizártnak, hogy a vizsgált képzővel alakult földrajzi neveink — mint általában egy-egy helynévtípus — elterjedése földrajzi területenként eltérő lehet, de ez nem jelenti feltétlenül azt is, hogy ez az eltérés kronológiailag

---

¹⁹⁴ **Csehi** 1284/410: *Cehy*, t. (Gy. I, 608, JAKÓ 226) — **Csehkerei** 1284/410: *Csehkreký* (Gy. I, 608) — **Csehtelek** 1351: *Csehtelek* (JAKÓ 226)

direkt módon értelmezhető. Ilyenfajta következtetésre csak akkor juthatunk, „ha szisztematikus anyaggyűjtés eredményeképpen térképre visszük a középkori magyar állam területén előforduló összes *-d* képzős helynevet, s megállapítjuk, hogy a *-d* képzős helynevek hiánya csak a Kniezsa által említett északi területeken áll-e fenn (Nyitra megye északi részén, Túróc, Liptó és Szepes megyében), vagy pedig más, hasonlóan kései megszállású vidékeken is” (KRISTÓ 1976: 86). Ilyen feldolgozás azonban napjainkig nem született.

A szakirodalomban tehát általános vélemény, hogy a *-d* képző a XIII–XIV. században volt a legtermékenyebb, s a helynevek képzésében a korai ómagyar kor végéig vett részt, azután már csak analogikusan születtek ilyen típusú nevek. Természetesen itt is számolnunk kell a másodlagos névalakulás lehetőségével. BÁRCZI egyértelműen analogikus alakulásúnak mond minden olyan településnevet, amely a XVI–XVII. századig *-d* képző nélkül állt, s ekkor felbukkant *-d*-s változata is. „Jelenlegi tudásunk szerint ebből a *-d* képző folytatólagos elevenőségére nem szabad következtetni, de a kérdés mindenesetre alaposabb vizsgálatot igényel” (BÁRCZI 1958a: 155).

KRISTÓ a képző elevenőségét egészen a XV. századig elképzelhetőnek tartja, analogikus úton véleménye szerint azokban a nevekben bukkan fel a *-d*, amelyek ilyen alakban csak a XV. század után jelennek meg (vö. 1976: 88). A névfejlődési változások e századokban mindenesetre olyan irányúak, hogy a *-d* képzős alakok számát növelték (vö. KISS 1995: 39–40).

Bihar vármegye *-d* képzővel létrehozott településneveinek kronológiai vizsgálata a szakirodalom általános véleményét látszik alátámasztani. Az e csoportba sorolható 50 elnevezés közül magasan a legtöbb, 39 a XIII–XIV. századból adathozható. Elszórtan a korábbi és a későbbi időszakokban is születhettek ilyen nevek, még a XVI. század folyamán is.

A *-d* képző általános kronológiai jellemzőit vizsgáló korábbi tudományos véleményeket a Bihar vármegyei adatok alátámasztják. A legkorábbi ilyen képzőmorfémát tartalmazó településnév az 1138/329-es datálású *Sarkad* neve.

A morfológiai úton született településneveink második legnagyobb csoportja a *-d* képzős neveké: *Bozsód* (1220/550: *Bosold*, v. (Gy. I, 606, JAKÓ 219, VR. 40: 78)), *Csegőd* Kölesértől D-re (1290/422, 1332, 1417, 1454, 1493, 1488: *Cheged*, t., de (Gy. I, 607, Cs. I, 605, JAKÓ 225, ComBih. 94)), *Csegőd* Bihar vm. Ny-i részén (1418: *Chegeed* (Cs. I, 605)), *Halyagd* (*1221/550, *1222/550: *Hologd*, v. (Gy. I, 623, VR. 77: 273)) stb. neveinkben. Ebből a néhány példából is láthatjuk, hogy ez a képzőmorféma személynévhez vagy köznévhöz egyaránt kapcsolódhatott a bihari névanyagban is.

Érdekes megfigyelni, hogy 12 olyan *-d* képzős településnév szerepel a korabeli Bihar vármegyében, amelynek *-d* nélküli szinonim változata is élt: *Álmos* (1261) ~

Álmosd (+?1261>810)¹⁹⁵, *Árpa* (*+1214/334) ~ *Árpád* (1326)¹⁹⁶, *Gégény* (1360) ~ *Gégényd* (1552)¹⁹⁷, a Bihartól É-ÉK-re fekvő *Hodos* ([1291–4]) ~ *Hodosd* (1310/338)¹⁹⁸, *Kasza* (1336) ~ *Kaszád* (1350)¹⁹⁹, *Kávás* (1355) ~ *Kávásd* (1425)²⁰⁰, *Kemény* (1327/589) ~ *Keménd* (1323)²⁰¹, a (Berettyó)Újfalutól Ny-ra lévő *Kengyel* (1417) ~ *Kengyeld* (1373)²⁰², *Lugas* ([1291–4]) ~ *Lugasd* (1406)²⁰³, *Tárkány* (1332–7/Pp. Reg.) ~ *Tárkánd* (1406)²⁰⁴, a Cséffától DNy-ra található

---

¹⁹⁵ **Álmos** 1261, 1281, [1292 k.], 1292/407, 1300, 1332, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1388 [2a], 1389, 1400 [5a], 1401, 1402, 1404: *Almus*, poss., v. (Gy. I, 593, JAKÓ 200, Cs. I, 602, ZsO. I, 74, 90, ZsO. II/1: 4, 42, 43, 122, 201, 365), 1261, 1406 [3a], 1416: *Almos* (Cs. I, 602, ZsO. II/1: 587, JAKÓ 200), 1281: *Almas* (JAKÓ 200), 1332–7/Pp. Reg, 1402: *Almuz*, v., de (Gy. I, 593, ZsO. II/1: 238, ComBih. 20) **Álmosd** +?1261>810: *Almusd* (Gy. I, 593), 1409, 1461, 1479: *Almosd* (ZsO. II/2: 303, JAKÓ 200, Cs. I, 602)

¹⁹⁶ **Árpa** *+1214/334: *Arpa*, v. (Gy. I, 595) **Árpád** 1326, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1397, 1424, 1489: *Arpad*, p., v. (Gy. I, 595, JAKÓ 200, Cs. I, 602), 1417: *Arpaad*, p. (ComBih. 25)

¹⁹⁷ **Gégény** 1360, 1406: *Gegen*, de (JAKÓ 245, ZsO. II/1: 537, 636, ComBih. 134) **Gégényd** 1552: *Gheghendh* (JAKÓ 245)

¹⁹⁸ **Hodos** [1291–4] [2a], 1301, 1321, 1323 [2a], 1325 [2a], 1329, 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Hudus*, v. (Gy. I, 625, JAKÓ 259, AnjouOkmt. II, 217, VT. 221, 298, 358, AnjouOklt. I, 73: 74, AnjouOklt. VII, 213: 459, 284: 615, AnjouOklt. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458), 1329: *Hodus* (JAKÓ 259), 1332, 1448: *Hodos* (Gy. I, 625, JAKÓ 259), 1332–7/Pp. Reg: *Choedos*, v. (Gy. I, 625), 1447: *Hodws* [2a], p. ~ *Hodows* (ComBih. 153) **Hodosd** 1310/338: *Hudust*, t. (Gy. I, 625, AnjouOklt. II, 430: 994)

¹⁹⁹ **Kasza** 1336: *Kazaa*, p. (Gy. I, 630, JAKÓ 269, AnjouOkmt. III, 261 [3a]) **Kaszád** 1350: *Kassad* (Cs. I, 612, JAKÓ 269, AnjouOkmt. V, 384), 1353: *Kazad*, poss. (JAKÓ 269, AnjouOkmt. VI, 62, 63)

²⁰⁰ **Kávás** 1355: *Kavas*, poss. (JAKÓ 270, AnjouOkmt. VI, 356) **Kávásd** 1425: *Kavasd* (JAKÓ 270)

²⁰¹ **Kemény** 1327/589: *Kewyu* [ɔ: *Kemyn*], p. (Gy. I, 631, AnjouOklt. XI, 95: 198), 1341: *Kemen* et alia *Kemen* (JAKÓ 271, AnjouOkmt. IV, 143), 1466: *Kemyn* (Cs. I, 612) **Keményd** 1323: *Kemend* (Gy. I, 631, AnjouOklt. VII, 213: 459)

²⁰² **Kengyel** 1417, 1418: *Kengel*, poss. (Cs. I, 612, JAKÓ 271), 1425: *Kengyel*, poss. (Cs. I, 612) **Kengyeld** 1373: *Kengeld* (JAKÓ 271)

²⁰³ **Lugas** [1291–4]: *Lugas*, v. (Gy. I, 640, JAKÓ 292, VT. 300) **Lugasd** 1406: *Lugasd* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 292)

²⁰⁴ **Tárkány** 1332–7/Pp. Reg: *Tarkan* ~ *Tarkun* (Gy. I, 674), 1332–7/Pp. Reg [2a], 1422: *Tharkan* (Gy. I, 674, Cs. I, 625, JAKÓ 364 [itt *Tarkan*]) **Tárkánd** 1332–7/Pp. Reg: *Tarkand*, v. (Gy. I, 674, JAKÓ 364) ~ *Tharkand*, v. (Gy. I, 674)

Ürög (+1214/334) ~ *Ürögd* (1273/392/477)²⁰⁵, a Körösszegtől DNy-ra lévő *Ürög* (1229) ~ *Ürögd* (1273/392/477)²⁰⁶, a Váradtól D-re fekvő *Ürög* (1273/392/477) ~ *Ürögd* (?=1220)²⁰⁷, *Vernel* (XV.) ~ *Verneld* (1332–7/Pp. Reg)²⁰⁸. E névpárok nagyobb hányadában a képző nélküli alak a korábbi datálású, s bár pusztán létükkel bizonyítják, hogy alkalmasak voltak a „névszerep” ellátására, minden bizonnyal az analógia hatására, a modellhatás eredményeként kapták meg utóbb a *-d* morfémát (vö. BENKŐ 1949: 317–8). A legkorábbi *-d*-s pár az *Álmosd* névben a XIII. században jelent meg, s egyidejűleg élt a képző nélküli változattal. A legkésőbbi képző-megjelenés a XV. század elején *Kávásd* nevében adatható. A nevek kisebb hányadában a képző eltűnése figyelhető meg (4 névpár), s ez a kutatók által már megfigyelt hasonló típusú, ám ritkább alakulások sorába illik. A kérdéssel foglalkozók többsége általában azon a véleményen van, hogy a képzős–képzőtlen névpárok közül többnyire a képzőtlen változat tekinthető korábbinak, s ehhez az alakhoz később járult a képzőmorféma. Ez azonban nem kivétel nélküli, s a változásban nem lehet egyedül érvényes névfejlődési irányt megállapítani.

A fentiekben vizsgált települések közül azok, amelyek az idők során nem tűntek el, vagy képzős alakjukban maradtak meg napjainkra (*Álmosd*, *Árpád*, *Kávásd*), vagy a „képzőt helyettesíteni látszó” jelzői névelemmel gyarapodva láthatjuk viszont őket. Ez a folyamat már korszakunkban megindult, s megfigyelhető például a *Lugasd* ~ *Magyarlugas* (1458: *Magyarlugas* (Cs. I, 615)) névpár történeti alakulásában.

Ugyanakkor olyan névfejlődési vonal is megfigyelhető — a föntinél érthetően jóval gyakrabban —, amelynek során nem tűnt el a korábbi képzős névváltozat képzője, hanem ez az alak egészül ki jelzői névrésszel: ilyen a *Nagyürögd* névalak, s *Peterd* (Bihartól Ny-ra)²⁰⁹ XIV. század végi kettéválásakor is hasonló

²⁰⁵ **Ürög** +1214/334: *Yrug*, foss. (Gy. I, 680, JAKÓ 376) **Ürögd** 1273/392/477: *Irgud* (Gy. I, 680, JAKÓ 376), 1319: *Irenugd* (JAKÓ 376)

²⁰⁶ **Ürög** 1229: *Irug* (JAKÓ 264) **Ürögd** 1273/392/477, 1332–7/Pp. Reg.: *Irugd*, t. (Gy. I, 680, Cs. I, 627), 1329/371: *Vregd*, p. ~ *Vrgd* (Gy. I, 680)

²⁰⁷ **Ürög** 1273/392/477: *Ireg*, t. (Gy. I, 680) **Ürögd** ?=1220: *Yrund*, v. ~ *Irund*, v. (ComBih. 230, VR. 82: 303), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg: *Irugd*, v. (Gy. I, 680, VT. 358), 1319/414/XVI.: *Ireuugd* ~ *Ireuügd* (Gy. I, 680, AnjouOklt. V, 193: 488 [itt 1319/414/581])

²⁰⁸ **Vernel** XV.: *Vernel* (JAKÓ 386) **Verneld** 1332–7/Pp. Reg: *Vened* [2a], v. (Gy. I, 691) ~ *Verneds* (Gy. I, 691) ~ *Verneld* [2a], v. (Gy. I, 691, JAKÓ 386), 1504: *Wernelth* (JAKÓ 386), 1552: *Wernylth* (JAKÓ 386)

²⁰⁹ **Peterd** [1291–4], 1365: *Peturd*, v., de (Gy. I, 654, JAKÓ 320, VT. 301, ComBih. 213), 1332–7/Pp. Reg: *Peterd* [2a] (Gy. I, 654) ~ *Petred*, v. (Gy. I, 654) ~ *Petresd* (Gy. I, 654), 1332–7/Pp. Reg [2a], 1374: *Peterd*, de (Gy. I, 654, ComBih. 213)

változás zajlott le, amikor is *Fegyvernekpeterd* és *Mezőpeterd*²¹⁰ született meg. A Sebesvártól ÉNy-ra fekvő *Báród* település kettéosztódásakor jött létre a XIV. század végén *Magyarbáród*²¹¹ és *Oláhbáród*²¹², amelyek a XVI. század elején már a *Nagybáród* és *Kisbáród* nevet viselték. Bonyolultabb, de kronológiailag szépen végigvezethető névalakulási folyamatot mutat a Cséffától Ny-ra található *Ürög* ~ *Ürögd* ~ *Pántürögd*²¹³, illetve a Váradtól D-re elterülő *Ürög* ~ *Nagyürögd* és *Kisürögd*²¹⁴ falvak nevének változása. Az első példában a legkorábbi, a XIII. század elején felbukkanó képzőmorféma nélkül álló névalakot a XIII. század utolsó negyedében felváltja a képzős alak, illetve talán egy birtokosváltás eredménye a *Pántürögd* forma. A második említett település kettészakadásakor a képzővel ellátott alapnévhez kapcsolódott a XV. század kezdetén a *kis* és a XVI. század közepéről adatható *nagy* méretre utaló jelzői névrész.

Fel kell hívnunk a figyelmet a *Kasza* ~ *Kaszád* település későbbi, XVI. századi *Kaszatelek* ~ *Kaszafalva*²¹⁵ névváltozataira. Ebben az esetben a név úgy ment át típusváltáson, hogy a képzőelem helyét egy-egy földrajzi köznévvé vette át. Felvetődik a kérdés, hogy levonhatjuk-e az ilyen típusú nevek alapján azt a következtetést, hogy az elnevezés „névségi voltát” illetően a képző és a földrajzi köznévi névrész azonos szerepet tölt be.

4.2.1. A *-d* képzőelem az alapszó lexikai jellege szerint leggyakrabban, fél-száz *-d* képzős név közül 26 esetben személynévhez kapcsolódik: *Álmosd*²¹⁶, *Bagd*²¹⁷, *Báránd*²¹⁸, *Báród*²¹⁹, *Bozsód* (adatait ld. korábban), Kölesértől D-re,

²¹⁰ **Fegyvernekpeterd** 1382: *Feghuernepeturd* (Cs. I, 620, JAKÓ 320 [itt *Feghuernepeterd*]) ~ **Mezőpeterd** 1382: *Mezewpetherd* (Cs. I, 620, JAKÓ 320), 1485 k.: *Mezewpeterd* (Cs. I, 620)

²¹¹ **Magyarbáród** 1392: *Magiarbarod* (JAKÓ 207), 1406 [2a]: *Magyarbarod*, p. (ZsO. II/1: 537, 635) ~ **Nagybáród** 1525: *Naghbarod* (JAKÓ 207)

²¹² **Oláhbáród** 1392: *Olahbarod* (JAKÓ 207) ~ **Kisbáród** 1510: *Kysbarwd* (JAKÓ 207)

²¹³ **Ürög** +1214/334: *Yrug*, foss. (Gy. I, 680, JAKÓ 376) ~ **Ürögd** 1273/392/477: *Irgud* (Gy. I, 680, JAKÓ 376) ~ **Pántürögd** 1273/392/477: *Panchyrgay*, v. (Gy. I, 680, JAKÓ 376 [itt *Panchyrgdy*])

²¹⁴ **Nagyürögd** 1552: *Nagyh Iregdh* (JAKÓ 376) **Kisürögd** 1403: *Kys Irugd* (JAKÓ 376), 1552: *Kysewrogd* (JAKÓ 376)

²¹⁵ **Kaszafalva** 1490: *Kazafalwa* (Cs. I, 612, JAKÓ 269) ~ **Kaszatelek** 1507: *Kazathelek* (JAKÓ 269)

²¹⁶ +?1261>810: *Almusd* (Gy. I, 593)

²¹⁷ *1290/422: *Bwgud* [vagy *Bwgus*], t. (Gy. I, 596, ComBih. 28), 1290: *Bwgod* (JAKÓ 202), 1435, 1448, 1468: *Bagd* (JAKÓ 202, Cs. I, 602)

²¹⁸ [1272–90]: *Barand*, v. (Gy. I, 598)

illetve a Ny-i határnál fekvő *Csegőd*²²⁰, *Dögösd*²²¹, *Élesd*²²², a Hunyadtól É–ÉK-re, illetve Váradtól Ny–DNy-ra fekvő *Füld*²²³, a Cséffától DNy-ra, illetve Váradtól Ny-ra fekvő *Iklód*²²⁴, a Szalontától ÉK-re a Nyár-ér jobb partján fekvő *Inánd*²²⁵, a Szalontától ÉK-re fekvő *Jánosd*²²⁶ ~ *Jánosdi*²²⁷, a Cséffától DNy-ra fekvő *Kaland*²²⁸, a Széplaktól É–ÉNy-ra fekvő *Káránd*²²⁹, a Bihartól É-ra fekvő *Kaszád*²³⁰, a Kölesértől DNy-ra a Gyepes patak jobb partján fekvő *Keménd*²³¹, a Körösszegtől ÉNy-ra a Kutas patak jobb partján lévő *Körmösd*²³² (< *Körmös* szn. + *d*), a Széplaktól Ny-ra, a Fekete-Körös bal partján fekvő *Petegd*²³³, a Bi-

---

²¹⁹ [1291–4]: *Baroud*, v. (Gy. I, 598, JAKÓ 207, Cs. I, 603, VT. 300, 359), 1475: *Barod* (Cs. I, 603)

²²⁰ (Kölesértől D-re a Gyepes patak jobb partján) 1290/422, 1332, 1417, 1454, 1493, 1488, 1588: *Cheged*, t., de (Gy. I, 607, Cs. I, 605, JAKÓ 225, ComBih. 94), (a megye Ny-i részén fekvő) 1418: *Chegeed* (Cs. I, 605)

²²¹ [1163–73]>520 k.: *Degwsd*, v. (Gy. I, 613), 1213/550: *Degust* [2a], v. (Gy. I, 613, VR. 56: 153)

²²² [1291–4]: *Elusd*, v. (Gy. I, 615, JAKÓ 238, VT. 300), 1332–7/Pp. Reg, 1458, 1459: *Elesd*, v., p. (Gy. I, 615, Cs. I, 607, ComBih. 19), 1406: *Eleesd*, p. (JAKÓ 238, ZsO. II/1: 537, 635)

²²³ **1.** (Hunyadtól É–ÉK-re) 1249: *Fyld*, t. (Gy. I, 618) **2.** (Váradtól Ny–DNy-ra) 1323/572: *Feold*, p. (Gy. I, 618, AnjouOklt. VII, 23: 28 [itt 1323/323/570/572-es dátummal])

²²⁴ **1.** (Cséffától DNy-ra) 1395, 1435: *Iklod* (Cs. I, 611, JAKÓ 262) **2.** (Váradtól Ny-ra) 1329: *Icloud*, p. (Gy. I, 626, JAKÓ 262)

²²⁵ 1396, 1411: *Inand* (JAKÓ 263, ComBih. 161) ~ *Innand*, p., v. (ComBih. 161)

²²⁶ 1203/342/356/477: *Janosd* (Gy. I, 627, AnjouOkmt. IV, 292), 1213: *Janust* (JAKÓ 264), 1213/550 [3a], 1219/550: *Ianust*, v. (Gy. I, 627, VR. 79: 283), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg., 1355, 1365, 1475: *Janusd*, de (Gy. I, 627, Cs. I, 611, JAKÓ 264, VT. 358, AnjouOkmt. VI, 359, 360, ComBih. 159), 1300>338, 1340: *Iwanusd*, p. (Gy. I, 627, JAKÓ 264), 1332–7/Pp. Reg.: *Iuansd* ~ *Iuanusi*, v. ~ *Ivanusd* [2a], v. ~ *Jouanusd* (Gy. I, 627), 1332–7/Pp. Reg., 1355, 1475 *Jovanusd* (Cs. I, 611)

²²⁷ 1409: *Janosdi* (ZsO. II/2: 258)

²²⁸ 1220/550, 1221/550: *Kolond*, v. (Gy. I, 629, VR. 87: 331)

²²⁹ 1493: *Karand* (JAKÓ 268)

²³⁰ 1350: *Kassad* (Cs. I, 612, JAKÓ 269, AnjouOkmt. V, 384)

²³¹ 1323: *Kemend* (Gy. I, 631, AnjouOklt. VII, 213: 459)

²³² 1213/550, 1235/550: *Cornust*, t. (Gy. I, 637, JAKÓ 285, VR. 52: 134), 1214/550: *Curmusd* (Gy. I, 637, JAKÓ 285, VR. 52: 134), 1411, 1421, 1489: *Kermesd* (Cs. I, 613, JAKÓ 285), 1414: *Kwrmesd* (ComBih. 183), 1496, 1510: *Kewrmesd*, p. (JAKÓ 285, ComBih. 183)

²³³ 1374: *Peteghd* (JAKÓ 319) ~ *Petegd*, v. (ComBih. 251)

hartól Ny-ra, illetve Körösszegtől DNy-ra fekvő *Peterd*²³⁴, a Körösszegtől Ny-ÉNy-ra fekvő *Petlend*²³⁵, a Körösszegtől É-ra a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Verneld*²³⁶.

4.2.2. Gyakoriságukat tekintve a *-d* képzős nevek második nagy csoportját azok a településnevek alkotják, amelyek alapszava állatnévre vezethető vissza (7 db): a Bihartól DNy-ra fekvő *Ártánd*²³⁷, a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Nyüved*²³⁸, a pontosan nem lokalizált *Sasad*²³⁹, a Széplak mellett D-re lévő *Sólyomd*²⁴⁰, a vármegye K-i részén, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Tinód*²⁴¹, a Székelyhídtól ÉNy-ra az Ér jobb partján lévő *Tulogd*²⁴², a Csökmőtől K-re fekvő *Szekcsőd*²⁴³, a Margittától K–DK-re lévő *Szunyogd*²⁴⁴ stb.

4.2.3. Földrajzi köznévi lehet az alapja 18 bihari településnévnek: a Berettyó síkságán fekvő *Lázd* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' (adatait ld. koráb-

---

²³⁴ 1. (Bihartól Ny-ra) [1291–4], 1365: *Peturd*, v., de (Gy. I, 654, JAKÓ 320, VT. 301, ComBih. 213), 1332–7/Pp. Reg: *Peterd* [2a] (Gy. I, 654) ~ *Petred*, v. (Gy. I, 654) ~ *Petresd* (Gy. I, 654), 1332–7/Pp. Reg [2a], 1374: *Peterd*, de (Gy. I, 654, ComBih. 213)
2. (Körösszegtől DNy-ra) 1332–7/Pp. Reg: *Peched*, v. ~ *Peturd* (Gy. I, 654), 1332–7/Pp. Reg. [4a], 1389 [2a], 1426, 1488, 1587: *Peterd*, p. (Gy. I, 654, ZsO. I, 141, JAKÓ 319, ComBih. 184)

²³⁵ [1275 k.], 1417: *Petlend*, t., de (Gy. I, 654, ComBih. 251), 1327, 1351 [2a], 1393, 1409, 1431: *Pethlend*, de (Cs. I, 620, JAKÓ 320, AnjouOkmt. V, 424, ComBih. 251), 1488: *Pethlem*, de (ComBih. 251)

²³⁶ 1332–7/Pp. Reg: *Vened* [2a], v. (Gy. I, 691, Cs. I, 628 [XIII. és XV. sz. dátummal]) ~ *Verneds* [romlott alak] (Gy. I, 691) ~ *Verneld* [2a], v. (Gy. I, 691, JAKÓ 386, Cs. I, 628 [XIII. és XV. sz. dátummal])

²³⁷ [1291–4], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1587: *Artand* (Gy. I, 595, JAKÓ 201, VT. 301, 358)

²³⁸ *1208/550, 1213/550: *Neueg*, v. (Gy. I, 647, JAKÓ 307, VR. 102: 403)

²³⁹ 1214/550: *Sashad*, v. (Gy. I, 659, VR. 122: 510)

²⁴⁰ 1487: *Solyond* ~ *Sylyond* (JAKÓ 340), 1600: *Soliomd* (JAKÓ 340)

²⁴¹ 1406: *Thynod* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 367) ~ *Tynod* (ZsO. II/1: 636), 1466: *Thynold* (Cs. I, 626)

²⁴² [1291–4]: *Tulukd* (Gy. I, 678, JAKÓ 372, VT. 222)

²⁴³ 1393: *Zegchud* (JAKÓ 358), 1398, 1430: *Zekchwd* (JAKÓ 358, ZsO. I, 578), 1409, 1430: *Zwkchwd* (JAKÓ 358, ZsO. II/2: 264), 1418: *Zekched* (Cs. I, 623), 1524: *Zekchyed* (JAKÓ 358), 1552: *Zekhedh* (JAKÓ 358)

²⁴⁴ 1374: *Zywnyogd* (JAKÓ 360), 1421, 1422: *Zunyogd*, poss. volahalis (Cs. I, 625, JAKÓ 360 [itt *Zvnyogd*]), 1422: *Zwnyogd* (ComBih. 305), 1454, 1489: *Zwnyogh* (Cs. I, 625, JAKÓ 360), 1496: *Zwnyog*, p. (ComBih. 305)

ban), a Váradtól K–ÉK-re fekvő *Telegd*²⁴⁵ ’jószág, birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld’, a Bihartól DNy-ra fekvő *Told*²⁴⁶ ’a tó főnév m. N. *tól* alakváltozata’ (MTsz., TESz. III, 928) neveknek. Ez utóbbi alakváltozat kialakulása vagy egy *l* hiátustöltővel jöhetett létre azokban az esetekben, amikor olyan formánsok kapcsolódtak hozzá, amelyekhez a más szavakon meglévő tövég-hangzó analogikusan hozzátapadt: pl. *tóak* > *tólak*, *tóat* > *tólat* (ABAFFY 1955: 126), vagy téves regresszió eredménye (NYIRKOS 1987: 130).

A lexikális vizsgálat szintjén ugyancsak földrajzi köznévként jelenik meg a következő településnevekben: egy feltűnő *üreg* ’gödör’ (TESz. III, 1054) lehetett a három *Ürögd* (Cséffától DNy-ra, Körösszegtől DNy-ra, Váradtól D-re) településeink elnevezésének motiválója. A *sarok* < R. *surku* ’kiszögellés, szögletnél lévő’ jelentésű (TESz. III, 496, vö. SZABÓ D. 1954: 25) főnév az alapja *Sarkad* ~ *Sarkadi*²⁴⁷ településünk nevének, amely valamely vízfolyásnak, mocsárnak a kiszögellésével lehet kapcsolatos.

Az *örvény* főnévből való *Örvénd*²⁴⁸ település neve azért érdemel külön is figyelmet, mert azok közé a *-d* képzős nevek közé sorolható, amelyeknek *-s* kép-

²⁴⁵ 1256/283/284/294/572, 1283/284/572, 1283/572, 1284/572: *Theled* [romlott alak], t. seu p., p. (Gy. I, 674, JAKÓ 364 [itt *Thelegd*]), 1256/284/294/572, 1271/283/572, 1294, 1308/585 [2a], 1312/357/398/475 [2a], 1312/357/398/475>573, 1366, 1389, 1398 [2a], 1406, 1409, 1503, 1560: *Thelegd*, t., v., opp., de (Gy. I, 674, Cs. I, 625, ZsO. I, 142: 1153, 578: 5247, ZsO. II/2: 263: 6936, AnjouOkmt. I, 264, ComBih. 329, 330, AnjouOklt. II, 202: 466, AnjouOklt. III, 158: 346), [1291–4] [2a], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1388 [3a], 1391, 1393, 1563: *Telegd*, v., castellum (Gy. I, 674, ZsO. I, 38: 396, 53: 540, 61: 616, 249: 2260, 350: 3150, VT. 300, 359, ComBih. 330), 1323: *Thilegd* (AO. VII, 162: 346), Chron. saec. XIV., 1329: *Telekd* [2a], p. (Gy. I, 674), 1331 Pp/Pp. Reg: *Tilet* [romlott alak] (Gy. I, 674), 1332–7/Pp. Reg: *Chelegin* [romlott alak], v. ~ *Teleg*, v. ~ *Theleg* ~ *Thelega* [romlott alak] (Gy. I, 674), 1393: *Thelekd* (ZsO. I, 341: 3079), 1587: *Theleghd*, opp. (ComBih. 330)

²⁴⁶ [1275 k.], 1284/293, 1284/410, 1293, 1320, 1383, 1421, 1462: *Thold*, de (Gy. I, 677, Cs. I, 626, JAKÓ 367, ComBih. 332), 1322, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1353: *Told*, v., p. (Gy. I, 677, AnjouOkmt. II, 26, ComBih. 332), 1326: *Toldy* (Gy. I, 677), 1332–7/Pp. Reg: *Tuld* (Gy. I, 677), 1383: *Tholdy*, de (ComBih. 332)

²⁴⁷ 1138/329: *Surcudi*, v. (Gy. I, 659, MNy. 1936. 133), 1226/550: *Surcud* (Gy. I, 659, JAKÓ 333, VR. 136: 580), 1332–7/Pp. Reg [3a], 1453: *Sarkad*, v. (Gy. I, 659, Cs. I, 621, JAKÓ 333), 1332–7/Pp. Reg: *Gargad* [2a] ~ *Garkad*, v. (Gy. I, 659), 1487: *Sarkaad* (Cs. I, 621)

²⁴⁸ 1282: *Vluend*, t. (Gy. I, 649, JAKÓ 312), 1409, 1468, 1475: *Erwend* (Cs. I, 599, ZsO. II/2: 262), 1388, 1389: *Wruend* (ZsO. I, 38, 142, JAKÓ 312), 1390: *Eorwend*, p. (ComBih. 342), 1478: *Ewrwend* ~ *Eorwind* (Cs. I, 599, JAKÓ 312)

zós alakjuk is létrejött: *Örvényes* (Váradtól K-re)²⁴⁹. Ebből a névpárból adataink tanúsága szerint a *-d-s* alak született korábban, a XIII. század végén, s a XIV. század közepétől a két alakváltozat párhuzamosan élt egymás mellett.

4.2.4. Előfordulhat, hogy a képzett nevek alapszava növénynév. Bihar megye anyagában csupán a Körösszegtől DNY-ra fekvő *Halyagd* település neve sorolható ide (*1221/550, *1222/550: *Hologd*, v. (Gy. I, 623, VR. 77: 273)).

4.3. A *-di* képző

Sajátos csoportot alkotnak az olyan településnevek, amelyekben a XIII–XIV. század folyamán a *-d* vagy az *-i* képzővel együtt alkot helynevet, vagy a már meglévő *-i* képzős helynévbe, az *-i* elé ékelődve hozza létre a névalakot. Ennek a képzőnek a megítélése azonban nagy körültekintést és óvatosságot igényel, hiszen korai névadatainkban akár tövéghangzóként is értékelhető az *-i*. Megkönynyítheti e kérdés eldöntését több, későbbi *-i* végű névadat. Ugyanakkor tudjuk, hogy a helynévképző után álló magánhangzó tovább megmaradhat, mint a közszavak végén álló tövéghangzó, hiszen a név végén a névtudat ennek is funkciót tulajdonít (BÁRCZI 1951: 71, D. BARTHA 1958: 103).

Megyénkben az ilyen településnevek aránya kicsi. Nagy valószínűséggel ide sorolható a Bihartól DNY-ra fekvő *Ártándi* (+1214/334: *Artandi* (Gy. I, 595)), és a talán a Szalontától ÉK-re fekvő *Jánosd* településsel azonosítható *Jánosdi* névadata (1409: *Janosdi* (ZsO. II/2: 258)).

Nem sorolhatjuk azonban ebbe a csoportba azokat a településneveket, amelyek személynévhez kapcsolva, a latin *de* előjárószóval együtt jelennek meg, hiszen ott melléknévi jelentéssel szerepelnek, az *-i* a név végén tehát csupán melléknévképző. Ilyen a Berettyó síkságán kereshető *Lázd* településnek egy XIII. századi adata (1213/550: *Lazdi*, de (Gy. I, 639, VR. 89: 341)), a Kölesértől DNY-ra fekvő *Méhkerék* XV. század elejéről származó névformája (1400: *Mehkereky*, de (ZsO. II/1: 244)), a megye ÉK-i határánál, az Ér bal partján található *Szalacs* három adata ([1163–73]>520 k.: *Zolochy*, de (Gy. I, 663), 1236 Pp/Pp. Reg: *Zolochi*, de (Gy. I, 663), 1569: *Salaczy* (ComBih. 273)), a Bihartól DNY-ra fekvő *Szeben* XIV. századból való névadata (1332/XVIII: *Zebeni*, de (Gy. I, 666)) stb.

4.4. Az *-sd* képző

Szintén külön csoportot alkotnak azok a településelnevezések, amelyekben az *-sd* képzőbókor tölti be a helynévalkotás szerepét. Névanyagunkban eredetileg valamivel való ellátottságot kifejező, ám a névben már helynévképző szerepben álló *-s* morfémával ellátott, így már önmagukban is helynévi szerepben

---

²⁴⁹ 1360: *Ewruenes* ~ *Wrueynes* (Cs. I, 599), 1393: *Wrueenes* (ZsO. I, 350: 3150)

álló névalak az alapja: Bihartól É–ÉK-re *Hodos* ~ *Hodosd*²⁵⁰, *Kávás* ~ *Kávásd*²⁵¹, és *Buzás* ~ *Buzásd*²⁵² névpárok második tagjának. Ez utóbbi névpárnak külön érdekessége, hogy egy korábbi datálású, harmadik névalak is élt a település megnevezésére, a minden morféma nélküli, valószínűleg személynévi eredetű alapalak: *Buza*²⁵³. Ez a névhármas szembetűnő időbeli fejlődési vonalat rajzol elénk: *Buza* → *Buzás* → *Buzásd*. A *-d* megjelenését ezeken a neveken talán a településnév „névségének” túlbiztosításával magyarázhatjuk. Nincs korábról adatolt pusztas *-s* képzős változata, rögtön *-sd* morféma-kapcsolattal képzett alakkal jelenik meg az írásosságban a *Kövesd*²⁵⁴ és a *Telkesd*²⁵⁵ név.

Érdekes a Bihartól Ny-ra fekvő *Peterd* egy pápai regestrumbeli névadata: *Petresd* (Gy. I, 654), amelyben úgy látszik, a *Péter* személynév egy *Petre-* töve jelenik meg. Amennyiben nem a tizedlajstromban gyakori névelírással állunk szemben (ezt támogathatja, hogy ugyanitt szerepel a fenti tőből képzett *Petred* változat is), ez a településnév is az *-sd* képzős csoport képviselője.

Talán az *-sd* képzőbokr megjelenését feltételezhetjük a megye D-i részén, a Petrósz- és a Fekete-Körös egybeömlésénél található *Dregenyesd*²⁵⁶ nevében, amely viszonylag késői datálású, 1580-ból való. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a név végén a román *-ești* helynévképző áll.

4.5. Az *-s* képző

„Valószínűleg helytálló tehát az a feltevésünk, hogy a nyelvelméleinkben tulajdonnévi minőségben adatolható *-s* képzős származékszavakban a formánsnak névképző szerepe is van: [1165 k.]: *nadas* (MonStrig. 1: 118), 1218: *Egrus* (ÁÚO. VI, 393), († 1092) 1399: *Tetes* (tetős) (PRT. 10: 498), stb.” (TNyt. I,

²⁵⁰ **Hodos** [1291–4] [2a], 1301, 1321, 1323 [2a], 1325 [2a], 1329, 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Hudus*, v. (Gy. I, 625, JAKÓ 259, Cs. I, 610, AnjouOkmt. II, 217, VT. 221, 298, 358, AnjouOklt. I, 73: 74, AnjouOklt. VII, 213: 459, 284: 615, AnjouOklt. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458) ~ **Hodosd** 1310/338: *Hudust*, t. (Gy. I, 625, AnjouOklt. II, 430: 994)

²⁵¹ **Kávás** 1355: *Kavas*, p. (JAKÓ 270, AnjouOkmt. VI, 356) ~ **Kávásd** 1425: *Kavasd* (JAKÓ 270)

²⁵² **Buzás** 1493: *Buzas* (JAKÓ 222) ~ **Buzásd** 1552: *Bwzasdh* (JAKÓ 222)

²⁵³ **Buza** 1220: *Buza* (JAKÓ 222)

²⁵⁴ +1283, 1324: *Kuesd*, p. (Gy. I, 638, Cs. I, 615, JAKÓ 287, AnjouOklt. VIII, 115: 219), 1283: *Kuest* (JAKÓ 287), 1336, 1360: *Kwesd*, p. (Cs. I, 615, ComBih. 97), 1360: *Kwes*, p. (ComBih. 97), 1409, 1475: *Kewesd* (Cs. I, 615, ZsO. II/2: 262, JAKÓ 287)

²⁵⁵ 1308/585: *Thelukusd* (Gy. I, 676, AnjouOklt. II, 202: 466), 1552: *Thelkesdh* (JAKÓ 365)

²⁵⁶ 1580: *Dregenest* (JAKÓ 235)

255). A korai ómagyar kor településneveinek kialakításában jelentős szerepet töltött be az *-s* képző is. Helynévképző szerepe a valamivel való ellátottság és a gyűjtőnévképző funkcióból fejlődött ki. Az *-s* képzős településnevek és mikronevek alakilag teljesen azonosak is lehetnek, így sokszor okoz gondot az elválasztásuk keletkezéstörténeti tekintetben. A metonimikus névadás kapcsán már szoltunk arról, hogy a *Nyíres*, *Meggyes* típusú helynevek, amelyekben az *-s* képzőnek nincs helynévképző szerepe, a *nyíres*, *meggyes* gyűjtőnévképzős főnevek közvetlenül, a maguk egészében váltak bizonyára mikrotoponima felhasználáson keresztül településnévvé (vö. B. LÖRINCZY 1962: 88). Ezek az elnevezések metonimikus, s nem morfematikus névadással jöttek létre.

Bihar megye névanyagának képzős nevei között (az Árpád-kor általános képeinek megfelelően) a harmadik legjelentősebb csoportot azok a településnevek alkotják (21 név), amelyekben az *-s* morféma tölti be a képzőfunkciót.

Ennél a képzőnél is találhatunk képzős–képzőtlen alakváltozatokat: a más vonatkozásban már említett *Buza* ~ *Buzás* ~ *Buzásd* (ld. feljebb) név alapja valószínűleg személynévi eredetű, s a képző magához a településnévhez kapcsolódhatott hozzá. A *Közép* ~ *Közepes*²⁵⁷ település képzős alakja három évtized múlva jelenik meg okleveleinkben. Képzővesztéssel találkozhatunk a *Szilás* ~ *Szil*²⁵⁸ névpárban, ahol is a képzőtlen névalak egy egész évszázaddal később volt használatban. A *Csáklyás* ~ *Csáklya* ~ *Csáklyapataka*²⁵⁹ névhármasában szintén a képzős változat a korábbi datálású, a képző eltűnése után pedig egy fél évszázaddal a képző helyét e névben is földrajzi köznévvé, a *-pataka* töltötte be.

Az *-s* valamely más névelemmel való közvetlen felcserélésére a bihari névanyagban egyetlen példát sem találtunk. Annál inkább jellemző névalkotási mód, hogy a képzett alak elé valamilyen megkülönböztető jelzői előtagot illesztenek, azzal „kiegészítik a nevet”. Ezt az eljárást az e típusba tartozó nevek gyakorisága is előidézhetheti, támogathatja. Az először a XIII. század végén említett személynévi alapú *Atyás* településnévnek a XV. század elején született meg az egyik, melléknévvel bővült alakja, a *Kisatyás*, a század végén pedig egy a mezőségi talajra utaló másik jelző kerül a név élére, létrejön a *Mezőatyás*²⁶⁰ változat. A név mai alakja a minden jelző nélküli pusztai képzős alak.

---

²⁵⁷ **Közép** 1406: *Kwzep* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 288) — **Közepes** 1438, 1466, 1472: *Kezepes* (Cs. I, 615, JAKÓ 288)

²⁵⁸ **Szilás** 1374: *Zylas* (JAKÓ 357) — **Szil** 1475: *Zyl* (Cs. I, 624, JAKÓ 357)

²⁵⁹ **Csáklyás** 1392: *Chechyas* (JAKÓ 229), ?=1393: *Chachyas*, p. (ComBih. 73) — **Csáklya** 1406: *Chaklya*, p. (JAKÓ 229, ZsO. II/1: 537, 636), 1443: *Cheklye* (JAKÓ 229) — **Csáklyapataka** 1465: *Cheklye Pataka* (JAKÓ 229)

²⁶⁰ **Atyás** 1283/311, 1332–7/Pp. Reg: *Athas*, v., p. (Gy. I, 596, JAKÓ 197), 1333: *Athaas*, p. (JAKÓ 197, AnjouOkmt. III, 41), 1401 [5a], 1483: *Athyas*, p. (JAKÓ 197, ZsO.

Természetesen igen elterjedt névadási gyakorlat a régiségben csakúgy, mint ma, hogy az azonos nevű települések pontos identifikálásához — főleg, ha a települések „belátható” földrajzi közelségben vannak — a névalakhoz megkülönböztető szerepű névelemet (esetenként még egy képzőt) illesztettek. Ez történt Bihar megye három *Hodos* megnevezésű településével. A Bihartól É–ÉK-re fekvő *Hodos*²⁶¹ első írásos megjelenése egybeesett a Kölesértől K-re lévő *Hodos*²⁶² első említésével. Ezután alig néhány évvel az első települést *Jákóhodosd* formában említi egy oklevél, s bár még a XV. század második feléből is adatosható az eredeti névváltozat, a jelzős alak mutatkozott később is tartósnak. Ezek mellé még egy harmadik névváltozat is kialakult, a *-d*-vel továbbképzett *Hodosd*²⁶³. A Kölesér melletti másik település is kapott jelzői előtagot: *Pogányhodos*²⁶⁴. Így a harmadik azonos alapnevű *Hodos*²⁶⁵, a Kölesértől K-re, a Hodos-patak partján fekvő település névalakja korszakunkban megmaradhatott, hisz a három falu így világosan elkülöníthető volt.

Ha ennek az igen gyakori használatú képzőnek a kronológiai sajátosságát vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a legelső megjelenése a megye egyik legkorábbi datálású településének, *Berkes*-nek a nevében fedezhető fel az [1163–73]/XIII/1326>XVII.-es többszörösen átírt oklevél eredetijében. A képző legkésőbbi bihari megjelenésének pedig *Fenyéres* nevének 1580-as első előfordulását tekinthetjük. Bihar vármegyében 21 *-s* képzős településnevet találunk, amelyek több mint fele a XIV. században született meg, ugyanakkor a XII. századból egyetlen adat sincs erre a típusra.

4.6. A *-gy* képző

Amint már mondtuk, a *-gy* képző a *-d* képzővel rokon morféma, de annál csekélyebb mértékben, mindössze 10 névben vett rész az Árpád-kori Bihar megye településnévanyagának kialakításában. A *-gy* képző minden esetben növénynévhez kapcsolódott, eredetileg a település környezeti sajátosságaira utal-

---

II/1: 154, 155, Cs. I, 602) — **Kisatyás** 1410: *Kysataz* (JAKÓ 197) — **Mezőatyás** 1488: *Mezewatyas* (JAKÓ 197)

²⁶¹ [1291–4] [2a], 1301, 1321, 1323 [2a], 1325 [2a], 1329, 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Hudus*, v. (Gy. I, 625, JAKÓ 259, AnjouOkmt. II, 217, VT. 221, 298, 358, AnjouOklt. I, 73: 74, AnjouOklt. VII, 213: 459, 284: 615, AnjouOklt. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458), 1329: *Hodus* (JAKÓ 259), 1332, 1448: *Hodos* (Gy. I, 625, JAKÓ 259), 1332–7/Pp. Reg; *Choedos*, v. (Gy. I, 625), 1447: *Hodws* [2a], p. ~ *Hodows* (ComBih. 153)

²⁶² 1300>338: *Hudus*, p. (Gy. I, 625)

²⁶³ **Jákóhodosd** 1301: *Jakow Hudust* (JAKÓ 259) — **Hodosd** 1310/338: *Hudust*, t. (Gy. I, 625, AnjouOklt. II, 430: 994)

²⁶⁴ 1580: *Poganhodos* (JAKÓ 260)

²⁶⁵ 1326: *Hudus*, p. ~ *Hydus*, p. (Gy. I, 625)

hatott: *Egregy*²⁶⁶, *Füzezy*²⁶⁷, a három Váradtól DNy-ra fekvő *Somogy*²⁶⁸, a három, Kölesértől D–DK-re, Váradtól ÉK-re, Margittától DK-re fekvő *Száldobágy* és *Kórógy*²⁶⁹. Vizsgált korszakunkban ez a képző egyetlen esetben sem tűnik el a névből. A XV–XVI. század során bekövetkezett névalakváltozatokban is jelen van: az új alakok a régi névformához kapcsolt jelzői előtaggal, vagy földrajzi köznévi utótaggal gyarapodtak. A Váradtól DNy-ra fekvő *Somogy* birtokmegosztásakor született az *Apácasomogy*²⁷⁰ település, *Száldobágy* Margittától DK-re pedig a XV. század elején *Oláhszáldobágy* és *Száldobágytelke*²⁷¹ névvel jelenik meg újra.

A -gy képzőmorféma anyagunkban fellelhető legkorábbi megjelenése 1226/550-ben figyelhető meg a Kölesértől D–DK-re található *Száldobágy* nevében, míg legkésőbb *Egregy* nevében találkozunk vele 1588-ban.

4.7. A -k (~ -g) képző

A -k (~ -g) képzőmorféma két homonim névben jelent meg: az egyik a Körösszeg mellett fekvő *Homorog*, a másik a Cséffától D-re elhelyezkedő *Homorog*.²⁷² A XVI. század folyamán a két település nevének azonosítását, illetve az egymástól való elkülönítést jelzői előtag felvételével könnyítették meg. Az első település neve az említett század elején az -*egyház* utótaggal bővült, majd a század közepén a második település akkor már kialakult *Nagy*- melléknévi előtagjával ellentétes értelmű *Kis*- jelzővel bővítették eredeti képzős válto-

²⁶⁶ 1588: *Egregy* (JAKÓ 199)

²⁶⁷ 1552: *Fyzezh* (JAKÓ 244)

²⁶⁸ 1. 1319, 1319/414/XVI: *Somog* (AO. V, 190: 480, 193: 488 [itt 1319/414/581]), 1319/323/581/XVI: *Sumogy* (Gy. I, 662, JAKÓ 341, AnjouOklt. V, 190: 481), 1319/323/581/XVI, 1382, 1395, 1418: *Somogy*, de (Cs. I, 622, ComBih. 302, AnjouOklt. V, 190: 481) 2. 1552: *Somoghy* (JAKÓ 341) 3. 1552: *Somogy* (JAKÓ 341)

²⁶⁹ *1323: *Chorog* (Gy. I, 635, JAKÓ 282, AnjouOklt. VII, 213: 459), *1326/327/380: *Korug* (Gy. I, 635), 1335: *Chorow* (JAKÓ 282), 1342: *Koroug* (JAKÓ 282, AnjouOkmt. IV, 229 [itt *Korong*]), 1476: *Gorogh* (Cs. I, 614), 1460, 1478, 1517: *Korogh* (Cs. I, 614, JAKÓ 282, ComBih. 189), 1517: *Korogy*, de (ComBih. 189)

²⁷⁰ 1552: *Apacza Somogy* (JAKÓ 341)

²⁷¹ 1401: *Volahaly Zaldobag*, p. (ZsO. II/1: 155: 1306), illetve 1406: *Zaldobachtheleke* (ZsO. II/1: 537: 4373, 635, JAKÓ 341 [itt *Zaldubachtheleke*])

²⁷² 1. 1214/550: *Humuroc* (Gy. I, 626, JAKÓ 26, VR. 79: 280), 1322: *Humruk*, t. seu p. (Gy. I, 626, AnjouOkmt. II, 25), 1409, 1411, 1414, 1466, 1482: *Homrok* (Cs. I, 610, JAKÓ 260) 2. *1273/392/477: *Homrok* (Gy. I, 626), [1291–4]: *Humuruk* (Gy. I, 626, JAKÓ 261, VT. 358), 1332–7/Pp. Reg: *Homrus* ~ *Humrak* [2a] ~ *Humrugd*, v. ~ *Humruk* [11a] (Gy. I, 626), 1421, 1470, 1489: *Homrok* (Cs. I, 610, JAKÓ 261)

zatát.²⁷³ Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a Cséffa mellett elhelyezkedő *Homorog*-nak egy pápai tizedlajstromban említett *Homorogd* alakja is szerepel. Az összeírás névalakokat illető hitelességére már utaltunk. Hogy ez a névalak valóban élt-e, nem tudhatjuk pontosan, azt viszont látjuk, hogy soha többé nem jelenik meg: az összeírásban 14 másik változat szerepel képző nélkül. Ha mégis elfogadjuk valóban élő névváltozatnak, a *-d* képzős nevek között kell számon tartanunk. A településnek újra a pápai összeírásban bukkan fel még egy, szintén egyszeri előfordulásként számon tartható alakja, a *Hom(o)rús*, amelyre ugyanazok a megjegyzések vonatkoztathatók, mint amelyeket az előző példával kapcsolatban elmondtunk, s inkább romlott alaknak tekinthetjük. Ha mégis elfogadjuk önálló névalaknak, az *-s* képzős településnevek számát gyarapíthatja.

Vizsgált képzőnk bár nem túl gyakori névanyagunkban, kronológiai jellemzői mégis az általános tendenciához igazodnak. A legkorábban előforduló *-g* képző a Körösszegtől Ny-ra fekvő *Homorog* nevének kialakításában jutott szerephez, amelyet a Várad Regestrumban (1214/550) említenek. A képző megjelenésének legkésőbbi időpontja a másik, Cséffától D-re fekvő *Homorog* nevében figyelhető meg *1273/392/477-es időpontú megjelenéssel.

4.8. Az *-nd* képző

Egyetlen település nevében figyelhetjük meg az *-nd* képzőbokr névalkoto szerepét: a személynévi alapú, és viszonylag későn, először a pápai tizedlajstromban felbukkanó *Vasand* esetében²⁷⁴.

4.9. Az *-ny* képző

Úgy látszik, az *-ny* képző az országnak ebben a keleti részében kevésbé volt népszerű, hiszen egyetlen alkalommal, egy 1220/550-es keltezésű oklevélben említett *Harsány* település nevében van jelen. A képző általában növénynevekhez kapcsolódott, s eredetileg kicsinyítő funkciójú volt, később a valamivel való ellátottságot fejezte ki (FNESz. *Harsány*). A fenti településnév típusváltása után, azaz megkülönböztető jelzői előtaggal való kiegészülésekor (*Egyházasharsány*), sőt a település osztódása után is megmarad a név végén (*Kisharsány*, *Nagyharsány*)²⁷⁵.

---

²⁷³ 1. 1516: *Homrokeghaz* (JAKÓ 260), 1552: *Kys Homrok* (JAKÓ 260) 2. 1518: *Nagyhomrk* (JAKÓ 261)

²⁷⁴ 1332–7/Pp. Reg: *Hasand* (Gy. I, 690) ~ *Vasand* (Gy. I, 690, Cs. I, 628) ~ *Vosand* [3a] (Gy. I, 690, JAKÓ 378) ~ *Wasand*, v. (Gy. I, 690)

²⁷⁵ **Harsány** 1220/550, 1234–1336, 1273/392/477: *Harsan*, v. (Gy. I, 624, Cs. I, 610, JAKÓ 25, VR. 74: 253) **Egyházasharsány** 1234–1336: *Eghazasharsan* (Cs. I, 610), 1332–7/Pp. Reg: *Eghasazhan*, v. ~ *Eghazan*, v. ~ *Eghazashasa*, v. (Gy. I, 624), 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Eghasasharsan* (Gy. I, 624) — **Kisharsány** 1374: *Harsan minor* et

4.10. Az -ó/-ő képző

Az -ó/-ő eredeti folyamatos melléknévi igenévi képzőnek sincs igazán jelentős szerepe helynévképzőként Bihar vármegye Árpád-kori névanyagában, pusztán két adatban fordul elő. Az eredetileg bizonyára valamilyen forrás, patak jellemzésére használt *buzog* ige -ó képzős alakjából származik *Buzgó*²⁷⁶ település neve 1327/469-es datálással (eszerint tehát a falunév közvetlenül metonímiával alakult ki). Az eredetileg a királyi vadászok lakhelyéül szolgáló *Vadászó* nevében is ez a képző jut szerephez egy +1214/334-ből származó oklevélben. A település neve több mint egy évszázaddal később a képző nélküli alakjában jelenik meg, pusztá foglalkozásnévi névváltozatként²⁷⁷.

4.11. A -ka/-ke képző

Egyedi előfordulású megyénk településnevei között a -ka/-ke kicsinyítő képző a Sonkolyostól K-re fekvő, 1435-ös datálású *B(a)rátka* településnévben. Az elnevezés alapja valószínűleg a *barát* főnév, amelyhez képző kapcsolódott. E morféma a korszakban erőteljes területi korlátozottságot mutat: a magyar nyelvterület északi-északkeleti részéről, illetve a Dunántúlról adatolható. Minden bizonnyal a szomszédos szláv terület gyakori -ka/-ke végződésű helyneveinek hatását tükrözi a magyar helynévrendszerben. A nyelvérzék a magyarban élő -ka/-ke képzővel azonos alakú szláv elemnek is helynévképző szerepet tulajdonított, s ebben a szerepben elvonta, majd magyar helyneveket hozott vele létre (vö. -*ьka* szl. képző (ŠMILAUER 1970: 28–9)). SZEGFŰ MÁRIA azonban nem zárja ki a képző magyar eredetét sem (TNyt. II/1: 320).

4.12. Áttekintés

Az egyrészes képzős helynevekről összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy az Árpád-kor településneveinek jelentős hányadát teszik ki. A képzők nagyon színes palettája jelenik meg a korszak Bihar megyei névanyagában is. A szakirodalomban igen gyakran feltett kérdésre — amelyet már mi is említettünk — ti. hogy a képzős–képzőtlen névpárok közül melyik tekinthető időben elsőnek, ez a névanyag sem ad egyértelmű választ, illetve meg kell állapítanunk, hogy a képzőtlen → képzős és a képzős → képzőtlen típusváltási irány egyaránt létezett az ómagyar korban.

---

maior (JAKÓ 255), 1552: *Kys Harsan* (JAKÓ 255) **Nagyharsány** 1374: *Harsan minor et maior* (JAKÓ 255), 1552: *Nagyharsan* (JAKÓ 255)

²⁷⁶ 1327/469: *Bwzgow* (Gy. I, 606 [itt *Buzgow*], AnjouOklt. XI, 157: 3032)

²⁷⁷ **Vadászó** +1214/334: *Wodazow*, v. (Gy. I, 681, JAKÓ 377 [itt *Wodazov*]) — **Vadász** 1335: *Vodaz* (JAKÓ 377), 1341: *Wodaz*, p. (Gy. I, 681)

Az alábbi táblázattal a képzett helynevek születésének kronológiai jellemzőit mutatjuk be.

Század	Adatok	Összesítés
XII/1.	2	3 (1,86%)
XII/2.	1	
XIII/1.	48	84 (51,55%)
XIII/2.	36	
XIV/1.	30	42 (26,08%)
XIV/2.	12	
XV/1.	14	19 (11,8%)
XV/2.	5	
XVI/1.	1	
XVI/2.	13	14 (8,7%)
		162 (100%)

Bihar megye képzett helyneveinek időbeli megoszlása

Táblázatunk azt mutatja, hogy a korabeli Bihar megye képzett helyneveinek időbeli megjelenése hűen tükrözi a nyelvtudomány és a történettudomány eddigi kutatásai alapján megállapított időhatárokat. A legkorábbi, bizonyosan morfe-matikai szerkesztéssel született településnevünk az 1141-es datálású oklevélből származó *Fugyi* neve, a vizsgált névanyag legkésőbbi megjelenésű képzett hely-neve a XVI. század végéről, 1588-ból származó *Egregy*. Mindez főleg a KRISTÓ által módosított (általa ugyan csupán a *-d* és *-i* képzőre vonatkoztatott) kronológiai határok létjogosultságát mutatja (vö. KRISTÓ 1976: 57, 88).

Az alábbi táblázat Bihar megye helynévképzőinek kronológia előfordulását mutatja az egyes képzők feltűnése szerint elkülönítve.

	<i>-i</i>	<i>-d</i>	<i>-s</i>	<i>-gy</i>	<i>-sd</i>	<i>-di</i>	<i>-k (~ -g)</i>	<i>-nd</i>	<i>-ka</i>	<i>-ó</i>	<i>-ny</i>
XII. sz.	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
XIII. sz.	46	25	2	4	1	1	2	—	—	2	1
XIV. sz.	11	14	12	2	2	—	—	1	—	—	—
XV. sz.	7	5	3	—	2	1	—	—	1	—	—
XVI. sz.	—	4	4	4	2	—	—	—	—	—	—
Összes:											
162	65	50	21	10	7	2	2	1	1	2	1

A fenti képzők produktivitása a XIV. század végére nagyon lecsökkent, s egyre nőtt az olyan településnevek aránya, amelyek már több elemből álltak, tehát összetettek voltak (vö. TNyt. II/1: 317–21).

Az előzőekben arról szóltunk, hogy képzett helynevekről abban az esetben szokás beszélni, ha az adott településnév legutolsó névalakítási mozzanata egy képző hozzákapcsolása, s a településnév ennek révén születik meg. Tágabb értelemben véve azonban a kétrészes nevekben is találkozunk helynévképzőkkel. Ha a birtokosztódások alkalmával létrejött kétrészes helynevek alapját adó névrész — amely korábban önálló névalak volt — ha képzett név is akár, változatlan formában kerülhet be az új, kétrészes névbe. Így az elnevezés valójában tartalmaz egy képzőelemet az alapnévrészben, ám mivel ezekben az esetekben a megkülönböztető jelző hozzátétele jelenti a névadás utolsó mozzanatát, nem tarthatjuk őket képzett neveknek. Ezek figyelembevételével a képzőhasználat szempontjából más részről azonban mégis indokolt.

5. Szintagmatikus szerkesztés

A metonimikus névadás eredményeként született településnevek mögött számszerűleg nem sokkal marad el Biharban a szintagmatikus szerkesztéssel létrehozott helynevek száma: 501 településnév, az összes elemezhető név 36,3%-a. Szintagmatikus szerkesztés eredményének azokat az elnevezéseket tekintjük, amelyek létrejöttükor ilyen szerkezetként születtek meg. Szintagmatikus szerkezetként egy településnév kivétel nélkül csak kétrészes lehet, hiszen mindkét tagja valamilyen információt közöl a denotátumáról. Ha a névrészek viszonyát grammatikai kapcsolatként értelmezzük, „a két névrész között létesített nyelvtani viszonyt tarthatjuk meghatározónak az adott jelsor névsége szempontjából” (HOFFMANN 1993: 70, vö. ZELLIGER 1991: 15–32 és TNyt. I, 540–52). Összességében tehát kicsit későbbi névalkotási mód ez, mint a metonimikus névadás és a névképzés. A szerkezeti tagok egymáshoz való viszonya megyénk névanyagában vagy minőségjelzős vagy birtokos jelzős viszony. A minőségjelzős összetételek aránya látszik jóval nagyobbnak, 309 településnévben fejeződik ki ez a viszony, míg a birtoklás tényét birtokos jelzős szóösszetétellel 190 településnév mutatja, két településnévben pedig mindkét viszony elképzelhető. Lexikálisan a névrészek bármelyike lehet köznévi vagy tulajdonnévi, s maga is egy vagy kétrészes mikronév. Úgy látszik, hogy bár a névadásban kétrészes elnevezések kialakításakor előszeretettel használták első, megkülönböztető jelzői névrészként a tulajdonost jelölő lexémát (személynév, foglalkozásnév), mégis, a hely valamely jellemző tulajdonságának felmutatása erősebb névadási motívációt jelentett a korabeli ember számára. A szintagmatikus szerkezetű településnevek első megjelenése az írásbeliségben a XII. században fi-

gyelhető meg, fellendülésük a XIV. század eleje és a XV. század közepe között zajlott le, s jelentősebb számbeli megugráásával a XVI. század második felében szembesülünk. A kétféle szintagmatikus szerkezetből született településnevek közül korábbiak tűnnek a minőségjelzős összetételből létrejöttek: a XIV. századig előforduló összes szintagmatikus szerkesztéssel született névből csupán 13-ban tükröződik birtokviszony. Ennek az lehet az oka, hogy a melléknév vagy főnév + földrajzi köznévi egyszerű grammatikai szintű összetételek egy jóval közvetlenebb, ősbibb szemléletmódot tükröznek, míg a személyjellel ellátott kifejezőmódnak a nyelvi fejlődés későbbi szintjén kellett megjelenie.

A kétrészes településnevek megyénkben egyszerű, igen homogén csoportot alkotnak: az ilyen településnevek legnagyobb, döntő része szintagmatikus szerkesztés útján jött létre jelzős szerkezetből.

Névanyagunk ide vonható része tehát kizárólag jelzős összetételből alakult ki. A jelzős szerkezet jelölheti az alaptagban kifejezett fogalom minőségét, mennyiségét, birtokosát.

Funkcionális-szemantikai szempontból ezek nagyrészt birtoklást fejeznek ki, és ebből következően jelöletlen (54 esetben, pl. *Tót/telek*, *Derzs/bócs*, *Csohaj/tora* stb.) vagy jelölt birtokos jelzős szerkezet az alapjuk (135 esetben: többek között *Pósa/laka*, *Úz/falva*, *Marton/telke* nevekben). Az első névrész az ilyen összetételekben nagyon gyakran személynév (105), de nem ritka a népnévi, vagy éppen foglalkozásnévi megkülönböztető jelzői első névrész sem. A második névrész szerepét ezekben a névszerkezetekben döntően földrajzi köznevek töltik be, ám viszonylag gyakori a helynévi utótag is. Ez utóbbi településnevek általában a birtokostódások vagy birtokosváltások eredményei.

A jelzős szerkezet a birtokoson túlmenően jelölheti az alaptagban kifejezett fogalom minőségét is, tehát a név alapjául minőségjelzős szerkezet is szolgálhatott, sőt a leggyakrabban (312 esetben) ez figyelhető meg a kétrészes nevekben. Ezekben az első névrész melléknévi jellegű szó, az alaptagja pedig általában földrajzi köznévi, helyfajta megjelölő funkcióban. A bővítményrészben kifejeződik például a település viszonyított nagysága (*Nagy/macs*, *Kis/falud*, *Nagy/falu*), régi vagy új volta (*Ó/csalános*, *Új/marja*, *Új/semjén*), viszonyított helyzete (*Fel/pályi*, *Fel/pércs*, *Al/kér*), növényvilága (*Szili/telek*, *Füzes/telek*, *Diós/telek*).

Ha a második névrészt a két szerkezetet összehasonlítva vesszük vizsgálat alá, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a birtokos jelzős szerkezetekben általánosabb az egyszerű földrajzi köznévi jelenléte, amely a helyfajtát megjelölő funkcióban áll, és vagy birtokos személyjeles vagy anélküli formában jelenik meg (*lak/a*, *tel(e)k/e*, *ház/a*, *falu/falva*, *ülés/e* stb.), míg a minőségjelzős szerkezetek második névrésze inkább magát a helyet nevezi meg (*Nagy/macs*, *Új/marja* stb.).

Településneveink között több olyan szerepel, amelyek első névrészeinek megítélésében bizonytalanok vagyunk ugyan, de utótagjával kétségtelenül jelzős

szerkezetet alkot. A *Bazracaháza*, *Kosgyánfalva*, *Diószánfalva*, *Bártfalva*, *Rebegefalva* stb. településnév utótagja fajtamegjelölő funkcióban szerepel, a *Jencbikács* esetében pedig megnevezi magát a helyet.

A kétrészes nevek tehát keletkezéstörténeti szempontból nem mutatnak olyan mértékű változatosságot sem, mint az egyrészes helynevek, sőt ebből a szempontból meglehetősen egyneműeknek tekinthetők.

6. Szerkezeti változás

Nem csekély azoknak a helyneveknek az aránya, amelyek valamilyen névszerkezeti változáson mentek át: 111 helynevünk keletkezett így, ami az összes névanyag 8%-át teszi ki. A névalakulásnak ebben a formájában természetesen mindig valamilyen már meglévő névalak volt a változás kiindulási alapja. Ezek a névalakok fejlődésük során vagy „nagyobb terjedelműek” lettek, vagy éppen kisebbek. Mindkét irányú változás végbemehetett a névelemek és a névrészek szintjén is. A névelemnyi névcsökkenést *r e d u k c i ó* nak, a névrésznyi csökkenést *e l l i p s z i s* nek nevezzük. Az ellenkező irányú változásokat a névelemek szintjén *b ő v ü l é s* nek, a névrészek szintjén *k i e g é s z ü l é s* nek mondjuk (HOFFMANN 1993, 122). A fenti két-két változásirány pontos meghatározása az egyes nevek esetében nem mindig egyszerű feladat. Ha a vizsgálandó kétféle alakú névpár adatainak első előfordulása nem esik egymástól túl távol, szinte lehetetlen eldönteni valamelyik alak elsőbbségét. A rövidülési és a vele ellentétes irányú változások névrendszerünkben egymástól függetlenül, időbeli megköthettség nélkül, párhuzamosan mentek végbe. Emellett pedig azt is figyelembe kell vennünk, hogy a nevek egy adott időben egyszerre két síkon léteztek: a szóbeliség és az írásbeliség szintjén. E két szintből számunkra már csupán az utóbbi ragadható meg. Nem jelenthetjük ki tehát sem a rövidebb, sem a hosszabb alak elsőbbségét valamilyen kronológiai meghatározottság következtében sem. Mindebből az következik, hogy abban az esetben, ha egy település neve nincs kellően adatolva, szinte lehetetlen rámutatni a fejlődés biztos irányára (vö. BENKŐ 1947a: 48).

A szerkezeti változásokkal létrehozott településnevek körébe sorolható a népetimológia és a deetimologizáció jelensége is. Az ilyen módon megváltozott helynevek tipikus alakulásmódját nem tudjuk szabályok szerint meghatározni, azok mindig egyediek.

6.1. A redukció

A fentiekben már említettük, hogy redukciós névszerkezeti változás során a településnévnek valamely nem névrészalkotó néveleme tűnik el. E folyamat során neveinkből valamilyen toldalékmorféma — a mi anyagunkban általában

az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel, illetve egy-egy képző —, vagy nem névrész-szerepű lexéma marad el. A névalakok illetően változása ugyanúgy végbemehetett az egyrészes, mint a kétrészes helynevekben. A név-elem eltűnése nincs pozícióhoz kötve: a név elejéről közepéről vagy végéről egyformán elmaradhatnak. A toldalékmorfémák közül bármelyik erre a sorsra juthatott.

Névanyagunk 39 olyan településnevet tartalmaz (2,8%), amelyek esetében nagy valószínűséggel vagy bizonyosan megállapítható a redukció végbemente. Ez a kis bizonytalanság azzal magyarázható, hogy a településnevekben lezajló változások irányára a ránk maradt adatokból következtethetünk, s ha a vizsgált formák kronológiailag közel állnak egymáshoz a változási irányt — mint fent mondtuk — egyértelműen nem tudjuk megállapítani.

A képzőmorfémák közül legnagyobb számban, 11 névben az *-i* elmaradása figyelhető meg. Ezek között feltűnő az egyrészes településnevek kiugró aránya. Az ilyen elnevezéseknek az alapja lexikális szinten sokrétű lehet (foglalkozásnév, személynév, népnév, földrajzi köznévf. stb.). E változás végbemenetelét minden bizonnyal segíthette a metonimikus névadás analógiája, hiszen a magyar névadási szabályoknak megfelelően a beszélők számára a *Bölcsi* ~ *Bölcs*, a *Csősi* ~ *Csősz*, a *Kereki* ~ *Kerek*, a *Lesői* ~ *Leső*, a Körösszegtől Ny-ra és a Kölesértől DNy-ra fekvő *Ősi* ~ *Ős*, a Körösszegtől DK-re fekvő *Tamási* ~ *Tamás*, a Cséffától DK-re található *Tóti* ~ *Tót* és a *Vásári* ~ *Vásár*²⁷⁸ településnévpárok mindkét tagja egyformán névszerűnek tűnhetett.

Az egyes szám harmadik személyű *-a* ~ *-e/-ja* ~ *-je* birtokos személyjel szintén elmaradhatott a név végéről, ez a jelenség 9 helynévben zajlott le. Így születhettek meg a következő névalakpárok: *Derzspalotája* > *Derzspalota*, *Ladánytelke* > *Ladánytelek*, *Papmezeje* > *Papmező*, *Patafája* > *Patafa*, *Peszere*

²⁷⁸ **Bölcsi** 1329/371: *Bulchy*, p. (Gy. I, 606, JAKÓ 220, ComBih. 52) > **Bölcs** 1348: *Bulch*, de (ComBih. 52), **Csősi** 1213/550: *Seusci*, v. (Gy. I, 609, VR. 129: 543) > **Csősz** *1312/XVIII.: *Cheus*, t. (AnjouOklt. 3: 101/213, Gy. I, 609); **Kereki** 1226, 1470, 1520, 1589: *Kereky*, castr. (Cs. I, 613, JAKÓ 273, ComBih. 224), 1563, 1570, 1588: *Kereki* (ComBih. 224) > **Kerek** 1214/550: *Kerecu*, v. (Gy. I, 632, JAKÓ 273, VR. 86: 323); **Lesői** [1291–4]: *Lesuy* (Gy. I, 639, VT. 358, JAKÓ 291) > **Leső** 1332–7/Pp. Reg: *Las* (Gy. I, 639); **Ősi** (Körösszegtől Ny-ra) *1214/550: *Euse*, v. (Gy. I, 649, VR. 62: 189) > **Ős** 1417: *Ews* (Cs. I, 618, JAKÓ 313); **Ősi** (Kölesértől DNy-ra) *1220/550: *Euse* (Gy. I, 649, JAKÓ 314, VR. 62: 190) > **Ős** 1431: *Ech* (Cs. I, 618); **Tamási** 1234/550: *Thomasci*, t. (Gy. I, 673, JAKÓ 361, VR. 139: 595) > **Tamás** 1332–7/Pp. Reg: *Tamas* (Gy. I, 673); **Tóti** 1316/382: *Toty* (AnjouOklt. 4: 95/240, Gy. I, 677, JAKÓ 369) > **Tót** 1355: *Toth*, p. (AnjouOkmt. 6: 356); **Vásári** 1290/422, 1327/409, 1341, 1390: *Vasary*, t., v., p. (Gy. I, 690, ZsO. I, 157: 1357, JAKÓ 385, AnjouOklt. 11: 85/173) > **Vásár** 1327/409>800: *Varsán* [romlott alak] (AnjouOklt. 11: 85/173).

> *Peszér, Sályseptelye* > *Sályseptely, Simonkereke* > *Simonkerék, Szentpéterszege* > *Szentpéterszeg, Tatárfalva* > *Tatárfalu*²⁷⁹. Talán ez a változás zajlott le a *Bibatelke* > *Bibatelekek*²⁸⁰ névben. Datálása alapján a redukciós változást mutató településnevek sorába lenne illeszthető a *Felsőloka* (1406) ~ *Felsőlok* (1472) névpár is²⁸¹. A *felső* megkülönböztető jelző azonban rendszerint változatlan alakú alapnévhez kapcsolódott minőségjelzős szerkezetet hozva létre. Ennek megfelelően a *Lok* (1406) alapnévből a korábban alakult forma a *Felsőlok* lehetett, amely a későbbiekben valószínűleg a személynév + *-laka* típusú nevek analógiájára vette fel a birtokos személyjelet.

A *-d* helynévképző tűnt el a névalakulás során hét névből a korábbi datálású, Debrecentől K-re fekvő *Kisbátord*, a Cséffától K–DK-re fekvő *Kistelegd*, a Margittától K–DK-re fekvő *Szunyogd*, a Fenestől K–DK-re fekvő *Tárkánd*, az Élesdtől ÉNy-ra fekvő *Kövesd*, talán a Váradtól D-re fekvő *Ürögd* és a Körös-szegtől É-ra fekvő *Verneld* nevéből²⁸². Egyetlen település, *Vadászó*²⁸³ nevéből az

---

²⁷⁹ **Derzspalotája** 1279: *Deerspalataya*, castr. (Gy. I, 650, JAKÓ 314) > **Derzspalota** 1388: *Derspalata* (JAKÓ 314); **Ladánytelke** 1461: *Ladantheleke* (JAKÓ 304) > **Ladánytelek** 1534: *Ladanthelek* (JAKÓ 304); **Papmezeje** 1492: *Papmezeye* (JAKÓ 316) > **Papmező** 1508: *Papmezew* (JAKÓ 316); **Patafája** [1291–4]: *Patafaya* (Gy. I, 652, JAKÓ 316, VT. 358) > **Patafa** 1332–7/Pp. Reg: *Pathafa*, v. (Gy. I, 652); **Peszere** 1220/550 [2a]: *Pescera*, v. (Gy. I, 654, Cs. I, 620, JAKÓ 319, VR. 111: 445) > **Peszér** 1400: *Pezer* (JAKÓ 319); **Sályseptelye** 1379: *Sal Septele* (JAKÓ 337) > **Sályseptely** 1448: *Salseptel* (Cs. I, 622); **Simonkereke** 1407: *Symonkereke* (JAKÓ 338) > **Simonkerék** 1560: *Symonkerek* (ComBih. 291); **Szentpéterszege** 1285: S. Petri que vulg. *Scenpeturzegy*, eccl. (Gy. I, 670, Cs. I, 624, JAKÓ 353) > **Szentpéterszeg** 1587: *Zenthpeterzegh* (ComBih. 312); **Tatárfalva** 1580: *Totorfalua* (JAKÓ 364) > **Tatárfalu** 1598: *Tatorfalu*, p. (ComBih. 336).

²⁸⁰ **Bibatelke** 1400: *Bibatheleke* (JAKÓ 213) > **Bibatelekek** 1429: *Bybathelek* (JAKÓ 213, Cs. I, 604 [itt *Bybatelek*]).

²⁸¹ **Felsőloka** 1406: *Felsewlaka* (ZsO. II/1: 537, 636, JAKÓ 341) > **Felsőlok** 1472: *Felsewlok* (JAKÓ 291).

²⁸² **Kisbátord** 1279/325, 1323/325, 1325: *Kyusbaturd*, p. (Gy. I, 599, AnjouOklt. 7: 148/314, 9: 129/218) > **Kisbátor** 1279: *Kyus Batur* (JAKÓ 208); **Szunyogd** 1374: *Zywnywgd* (JAKÓ 360) > **Szunyog** 1454, 1489: *Zwnyogh* (Cs. I, 625, JAKÓ 360); **Tárkánd** 1332–7/Pp. Reg: *Tarkand*, v. (Gy. I, 674, JAKÓ 364) ~ *Tharkand*, v. (Gy. I, 674). **Tárkány** 1332–7/Pp. Reg: *Tarkan* ~ *Tarkun* (Gy. I, 674); **Kövesd** +1283, 1324: *Kuesd*, p. (Gy. I, 638, Cs. I, 615, JAKÓ 287, AnjouOklt. 8: 115/219) > **Köves** 1360: *Kwes*, p. (ComBih. 97); **Ürögd** ?=1220: *Yrund*, v. ~ *Irund*, v. (ComBih. 230, VR. 82: 303) > **Ürög** 1273/392/477: *Ireg*, t. (Gy. I, 680); **Verneld** 1332–7/Pp. Reg: *Vened* [2a], v. (Gy. I, 691, Cs. I, 628 [XIII., XV. sz. dátummal]) ~ *Verneds* [romlott alak] (Gy. I, 691) ~

-ó képző maradt el, s szintén egy településnévben találunk példát az -s képző redukciójára a *Cséklyás* > *Cséklye* és *Szilás* > *Szil*²⁸⁴ esetében.

Ahogy arra már fentebb is felhívtuk a figyelmet, a redukció elnevezéssel nem pusztán a toldalékmorfémák eltűnését jelöljük. Elmaradhatott a névből nem névrészalkotó lexéma is, s előfordulhat, hogy ilyen nem névrészalkotó névelem és toldalékmorféma együtt is kieshetett a név fejlődése során. Az ilyen jelenségek száma településneveinkben 12. A XIV. század elején felbukkanó *Ivánkabánháza* településnév a majd egy századdal később felbukkanó formájában a személynévi első névelem nélkül jelenik meg, s megszületik a *Bánháza*²⁸⁵ név-alak.

Nem ritka az a jelenség sem, amelynek eredményeként az utolsó névelemvész el a korábbi névalakból. Mivel a *Bócsida* helynév és *Bócs*²⁸⁶ alakváltozatának megjelenése között a XIII. század végén pusztán két évtized telt el, ebben az esetben is feltehetjük az alakredukciót. Szintén nem névalkotó szerepű lexéma tűnt el a *Bánkegyház* > *Bánk*, a *Harangmező* > *Harang*, az *Örvényesligete* > *Örvényes* és a *Tatárospatakfő* > *Tatáros*²⁸⁷ településnév-párokban. E nevek ugyanis településnévként egyrészesnek minősülnek, mégpedig olyan egyré-

---

Verneld [2a], v. (Gy. I, 691, JAKÓ 386, Cs. I, 628 [XIII., XV. sz. dátummal]) > **Vernel** XV.: *Vernel* (JAKÓ 386).

²⁸³ **Vadászó** +1214/334: *Wodazow*, v. (Gy. I, 681, JAKÓ 377 [itt *Wodazov*]) > **Vadász** 1335: *Vodaz* (JAKÓ 377).

²⁸⁴ **Cséklyás** 1392: *Chechyas* (JAKÓ 229) > **Cséklye** 1406: *Chaklya*, p. (JAKÓ 229, ZsO. II/1: 537, 636); **Szilás** 1374: *Zylas* (JAKÓ 357) > **Szil** 1475: *Zyl* (Cs. I, 624, JAKÓ 357).

²⁸⁵ **Ivánkabánháza** 1321: *Joankabanhaza*, p. (Gy. I, 597, JAKÓ 206) > **Bánháza** 1375, 1428: *Banhaza* (JAKÓ 206, Cs. I, 603).

²⁸⁶ **Bócsida** 1271, 1274: *Bolchhyda*, t. (Gy. I, 604, JAKÓ 217) > **Bócs** [1291–4] [4a], 1312/XVIII., 1323>448/XV. [6a], 1338, 1354, 1447, 1452, 1481: *Bolch*, v., p., de (Gy. I, 604, Cs. I, 597, JAKÓ 217, VT. 223, 298, 299, 358, AnjouOkmt. 6: 221, AnjouOklt. 3: 101/213, 7: 151/322, 209/448, 209/450).

²⁸⁷ **Bánkegyház** 1317/324, 1317/324>383, 1317/324>383>391, 1317/324>383>391>422, 1324, 1324>383/391/422: *Bankyghaz*, t., t. seu p. (Gy. I, 597, JAKÓ 206, Cs. I, 603 [itt *Bankighaz*], AnjouOklt. 4: 249/657, AnjouOklt. VIII, 34: 51) > **Bánk** (1318), 1322, 1324 [2a], 1325 [4a], 1352, 1409 [3a], 1415: *Bank*, v., p. (Gy. I, 597, Cs. I, 603, ZsO. II/2: 255, AnjouOkmt. 1: 477, 2: 35, 132, 171, 175, 195, 206, 5: 552, AnjouOklt. 5: 80/180, 9: 21/21, 132/225, 146/255, 186/328); **Harangmező** 1552: *Haranghmezeo* (JAKÓ 254) > **Harang** 1342: *Harang*, de (AnjouOkmt. 4: 229); **Örvényesligete** 1336: *Wrwenusligethe* (JAKÓ 312) > **Örvényes** 1360: *Ewrwenes* (JAKÓ 312); **Tatárospatakfő** 1360: *Tataraspatakteo*, loc. (ComBih. 60) > **Tatáros** 1490: *Tatharos* (JAKÓ 363)

szesnek, amelyek többsége eredetileg kétrészes mikrotoponimából lett metonímiával településnévvé.

A harmadik típusú redukciós változást jól szemlélteti a Bihartól ÉK-re fekvő *Dorogegyháza*²⁸⁸ település nevének fejlődése, hiszen ebben a második (középső) névelem tűnt el. Érdekes felhívni a figyelmet erre a sajátos jelenségre, hiszen bár formailag igaz az eltűnt névelemre tett fenti megállapításunk, valójában azonban arról van szó, hogy a második névrész rövidült meg analógiás hatás alapján. Ahogyan teljesen természetesen illik a magyar névrendszerbe a személynév + *-egyháza* utótagú településnév, ugyanúgy teljes értékű névnek tekinthető a személynév + *-háza* szerkezetű elnevezés is, a névtudat mindkét nevet elfogadja. A változás érdekessége abban rejlik, hogy ha az első, korábbi névváltozat nem maradt volna fenn, a településnév „jelentését” egészen másként értelmeznénk: a korai datálású forma egyértelműen mutatja a település templomos voltának névadási motivációját, míg a későbbi elnevezést önmagában egy birtoklásra utaló személynév + földrajzi köznévi szerkezeti felépítésű névnek tarthatnánk. Persze elméletileg az sem tartható kizártnak, hogy névrészcserevel állunk szemben, tehát az *-egyháza* utótagot valójában a *-háza* földrajzi köznévi váltotta fel, ám ez a változási forma nem mondható gyakorinak.

A településnév funkcionális-szemantikai elemzésekor ugyancsak megtévesztő lehet az 1435-ben megjelent *Cigányfalva*²⁸⁹ neve is. Önmagában népnévi előtag és földrajzi köznévi utótag összetételének tarthatnánk, s ha nem lenne névelőzménye 1406-ból *Cigánymiklósfalva* alakban — s ha nem tudnánk emellett azt is, hogy a *cigány* népnév ebben az időben nemigen szerepelt a településnevekben —, el is fogadhatnánk ezt az álláspontot. A korábbi alak azonban egyértelművé teszi az eredeti személynévi előtag és földrajzi köznévi utótag összekapcsolódását.

Szintén egyedi névváltozásnak látszik a Debrecentől DNy-ra található, s 1443-ból adatolható *Boldogasszonyfalva* település neve, amelyet 1472-ben a *Boldogfalva*²⁹⁰ névforma váltott fel. Ebben az esetben a második névelem maradt el, amely tulajdonképpen az első névrész, Szűz Mária Boldogasszony megnevezésének második eleme.

Sajátos fejlődésképet mutat az először 1373-ban megjelenő *Szentkozmadamján* település elnevezése, amelyben két vértanú neve szerepel. Mintegy száz év

---

²⁸⁸ **Dorogegyháza** 1338: *Dorugeghaza* (JAKÓ 241) > **Dorogháza** 1358: *Doroghaza* (JAKÓ 242)

²⁸⁹ **Cigánymiklósfalva** 1406: *Chykanmyklosfalua* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 223 [itt *Chikanmyklosfalua*]) ~ *Chykanmyklosfalwa* (ZsO. II/1: 635) > **Cigányfalva** 1435: *Chyganfalwa* (JAKÓ 223)

²⁹⁰ **Boldogasszonyfalva** 1443, 1459, 1460, 1462, 1471: *Bodogazonfalwa* (JAKÓ 218, Cs. I, 604) > **Boldogfalva** 1472, 1477, 1487: *Bodogfalwa* (JAKÓ 218, Cs. I, 604)

múltán, 1463-ban *Szentkozma*, s 1479-ben *Szentdamján*²⁹¹ néven szerepel. Az első névváltozatban a második névelem veszett el a névből, míg a második névalak az eredeti elnevezés harmadik néveleme nélkül fordul elő.

Névkincsünkben arra is találunk példát, hogy a korábbi településnév elejéről és végéről egyaránt elmaradt egy-egy névelem. A Váradtól Ny-ra fekvő, s 1279-ben felbukkanó *Derzspalotája* település neve egy fél évszázad múlva 1335-ben már a személynévi első névelem és a névvégi birtokos személyjel eltűnése után *Palota* formában tűnik fel. Igaz, hogy létezett egy köztes névforma is, a *Derzspalota*²⁹² alak, ám ezt csupán a század végén, újabb ötven év elteltével vetették papírra, s ez túl sok idő ahhoz, hogy a névalakulás közbeeső formáját lássuk benne.

Rendhagyó, de mindenesetre szokatlan elnevezés *Szentjog* település neve, amely legkorábban egy 1326/XVIII-as datálású oklevélben jelent meg, s bár ez a forma látszik gyakoribb előfordulásúnak, 1405-ben — egyetlen rendelkezésünkre álló adatként a korszakból — az első névelem nélkül, *Jog*²⁹³ alakban mutatkozik (vö. a patrocíniumi nevek fejezetben mondottakkal).

6.2. A bővülés

A fenti névszerkezeti változással ellentétes irányú folyamat a bővülés, amelynek eredményeként egy településnév valamely nem névrész szerepű lexémával vagy toldalékmorfémával növekszik meg. Ez a névalakítási mód tehát az előzőekkel megegyező módon szintén nem hoz változást a helynevek névrészeinek számát tekintve, csupán az alaki szerkezet módosulását eredményezi.

Bihar vármegye településnevei közül 32 alakváltozat született meg ezzel a szerkezeti változással. Legnagyobb számban (12) a *-d* képző kapcsolódott utólag egy már létező névalakhoz: többek között így jött létre az *Árpa* (növénynévi alapú) személynévből származó településnévalakból az *Árpád*²⁹⁴ forma. E névalak kialakulását segíthették hasonló analógiák is, mint amilyen például a szintén megyénkben előforduló *Álmos* ~ *Álmosd*²⁹⁵ névpár. Mindemellett pedig az is

---

²⁹¹ **Szentkozmadamján** 1373: *Zentcozmadomyen* (JAKÓ 351) > **Szentkozma** 1463, 1487: *Zenthkozma* (JAKÓ 351, Cs. I, 624) és **Szentdamján** 1479: *Zenth Damian* (JAKÓ 351)

²⁹² **Derzspalotája** 1279: *Deerspalataya*, castr. (Gy. I, 650, JAKÓ 314) > **Palota** 1335, 1403: *Palatha*, de (Gy. I, 650, JAKÓ 314, ZsO. II/1: 287: 2434, ComBih. 243), illetve **Derzspalota** 1388: *Derspalata* (JAKÓ 314)

²⁹³ **Szentjog** 1326/XVIII.: *S. Jog* (Gy. I, 668) > **Jog** 1405: *Jog* (ZsO. II/1: 532)

²⁹⁴ **Árpa** *+1214/334: *Arpa*, v. (Gy. I, 595) > **Árpád** 1326, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1397, 1424, 1489, 1587: *Arpad*, p., v. (Gy. I, 595, JAKÓ 200, Cs. I, 602, ComBih. 25)

²⁹⁵ **Álmos** 1261, 1281, [1292 k.], 1292/407, 1300, 1332, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1388 [2a], 1389, 1400 [5a], 1401, 1402, 1404: *Almus*, p., v. (Gy. I, 593, JAKÓ 200, Cs. I, 602,

hozzájárulhatott e névalak megszületéséhez, hogy a korban használatos volt az *Árpád* (1237–40: *Arpad*, ÁKSz. 35) személynév is (ld. még korábban a képzett nevek típusváltásáról mondottakat).

A birtokos személyjel új névelemként minden esetben (4) azokban a nevekben fordult elő, amelyek több névelemből álltak: az 1332-ben felbukkanó *Derzsbócs* település, amely (Berettyó)Újfalutól D-re állt, 1349-ben már a birtokos személyjellel gyarapodva, mint *Derzsbócsa*²⁹⁶ jelent meg. Viszonylag későn, az 1552-es dézsmajegyzékben jegyezték le *Libánpatak* települést, amelyet az oklevelek három évtized múltán *Libánpataka*²⁹⁷ alakban emlegettek. Hasonló módon született meg az újabb *Székelyhida* névalak a korábbi *Székelyhid*²⁹⁸ település megnevezésére, a *Tölgykerék* településnév pedig öt évvel a *Tölgykerék*²⁹⁹ alakváltozat után jelent meg. A kétrészes településnevek közül kettőben figyelhető meg a birtokos személyjel utólagos hozzákapcsolása: a XIII. század legelején merült fel a Székelyhídtől DK-re elterülő *Poklostelek* település neve, s hogy a másik névváltozat kialakulásában valóban a bővülés folyamatának volt szerepe, annak biztosítéka lehet az a több mint másfélszáz év, amelynek eltelté után 1389-ben a *Poklostelke*³⁰⁰ névváltozat áll egy oklevélben. A másik kétrészes településnév a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Tótfalu* neve, amelyet később birtokos személyjellel bővülve, *Tótfalva*³⁰¹ formában látunk viszont.

Az *-i* képző 7 településnév alakváltozatát hozta létre a korábbi formához való utólagos hozzákapcsolódásával. Így született meg a *Bócs* > *Bócsi*, az *Écs* > *Écsi*, az *Ér* > *Éri*, a *Komád* > *Komádi*, a *Lomb* > *Lombi*, az *Oros* > *Orosi*, az *Orosz* > *Oroszi*, a *Pap* > *Papi*³⁰² települések képzős névformái.

ZsO. I, 74: 738, 90: 903, ZsO. II/1: 4, 42, 43, 122, 201, 365) > **Álmosd** +?1261>810: *Almusd* (Gy. I, 593)

²⁹⁶ **Derzsbócs** 1332: *DersBulch*, p. (Gy. I, 604) > **Derzsbócsa** 1349, 1360: *Dersbulchya*, p. (JAKÓ 217, Cs. I, 597)

²⁹⁷ **Libánpatak** 1552: *Lybanpathak* (JAKÓ 291) > **Libánpataka** 1580: *Libanpataka* (JAKÓ 291)

²⁹⁸ **Székelyhid** 1278/317/323/401, [1291–4] [2a]: *Zekulhyd*, t. (Gy. I, 666, JAKÓ 355, VT. 222, 298) > **Székelyhida** 1325: *Zekulhyda* [4a], v. (Gy. I, 666, Cs. I, 599, AnjouOkmt. 2: 216, 217, 219, AnjouOklt. 9: 248/456, 248/457, 248/458)

²⁹⁹ **Tölgykerék** 1391: *Tulkerek* (JAKÓ 371) > **Tölgykerék** 1396: *Tulgykereke* (Cs. I, 626) ~ *Thwlghkereke* (JAKÓ 371) ~ *Tulgkerekj* (ComBih. 327)

³⁰⁰ **Poklostelek** 1213/550: *Puklusteluc*, v. (Gy. I, 654, JAKÓ 326, VR. 115: 470 [itt *Puclosteluc*]) > **Poklostelke** 1389: *Pokloustelke*, p. (ComBih. 255)

³⁰¹ **Tótfalu** 1366–1405: *Thothfalw* (Cs. I, 626) > **Tótfalva** 1477: *Thothfalwa* (JAKÓ 369)

³⁰² **Bócs** [1291–4] [4a], 1312/XVIII., 1323>448/XV. [6a], 1338, 1354, 1447, 1452, 1481: *Bolch*, v., p., de (Gy. I, 604, Cs. I, 597, JAKÓ 217, VT. 223, 298, 299, 358,

A bővüléssel szerkezeti változással megyénk névanyagában született településnevek közül egyetlenben játszott szerepet az *-s* képző. A Súlyomkötől É-ra fekvő *Közép* településnév 1406-ban megjelent első névalakja után több, mint harminc évvel adathozható a *Közepes*³⁰³ alakváltozat.

Néhány alkalommal az is előfordult, hogy nem toldalékmorfémával, hanem nem névrész értékű önálló lexémával bővült az eredeti névforma: *Almás* > *Almásmonostora*, *Diószeg* > *Diószeghídvége*, *Dorog* > *Dorogegyháza*, *Pósa* > *Pósatövis*, *Homorog* > *Homorogegyház*, *Szerep* > *Szerepmonostora*³⁰⁴.

Szembetűnő, hogy olyan településnevekhez, amelyek már korábbi alakjukban is képzettek voltak — tehát eredetileg morfológiai szerkesztéssel születtek meg —, nem kapcsolódott bővüléssel újabb képzőmorféma.

6.3. Az ellipszis

Az ellipszis a névalakok névrésznői rövidülését eredményezi. Gyakori jelenség, hogy a névből a földrajzi köznévi utótag vész el, ugyanakkor az olyan nevek sem mondhatók egyedi előfordulásúaknak, amelyekből valamilyen egyéb névrészkötő lexéma maradt el. Ennek a változásnak a kiinduló névalakja min-

---

AnjouOkmt. 6: 221, AnjouOklt. 3: 101/213, 7: 151/322, 209/448, 209/450) > **Bócsi** 1332–7/Pp. Reg: *Bulchi* [2a], v., (Gy. I, 604); **Écs** 1431, 1588: *Ech*, p. (JAKÓ 238, ComBih. 110) > **Écsi** 1587: *Eczy* (ComBih. 110); **Ér** *1214/550: *Her*, pr. (Gy. I, 615, VR. 75: 261) > **Éri** 1326: *Eery*, p. ~ *Ery* (Gy. I, 615); **Komád** [1291–4]: *Kumad*, v. (Gy. I, 635, JAKÓ 281, VT. 301) > **Komádi** 1351: *Kumady* (JAKÓ 281); **Lomb** 1213/550, 1235/550, 1309: *Lomb*, v. (Gy. I, 640, AnjouOklt. 2: 239/552, VR. 90: 349) > **Lombi** 1282: *Lombi*, t. (Gy. I, 640); **Oros** 1279: *Vrws*, v. (Gy. I, 649) > **Orosi** 1284, 1284–1348, [1291–4], 1314: *Wrusy*, p. (AnjouOklt. 3: 352/796, Gy. I, 649, Cs. I, 618, JAKÓ 309, VT. 358); **Orosz** 1220/550, 1221: *Vruz*, v. (Gy. I, 649, JAKÓ 310, VR. 153: 675) > **Oroszi** 1282: *Vrusi* (JAKÓ 310); **Pap** ?=1261: *Pop*, p. (ComBih. 245) > **Papi** 1284: *Popy*, p. (ComBih. 245)

³⁰³ **Közép** 1406: *Kwzep* (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 288) > **Közepes** 1438, 1466, 1472: *Kezepes* (Cs. I, 615, JAKÓ 288)

³⁰⁴ **Almás** 1234 k./XV.: *Almas*, t., v. (Gy. I, 593) > **Almásmonostora** [1291–4]: *Almasmunustura* [2a] (Gy. I, 593, VT. 300); **Diószeg** [1278 k.]: *Gyozyk* (Gy. I, 613) > **Diószeghídvége** [1291–4]: *Gyozeg hiduege*, v. (Gy. I, 613, JAKÓ 234, 289, VT. 219 [itt *Gyozeg hiduege*]); **Dorog** [1291–4]: *Drug*, v. (Gy. I, 617, JAKÓ 241, VT. 222) > **Dorogegyháza** 1338: *Dorugeghaza* (JAKÓ 241); **Pósa** 1277/282: *Posa* (Gy. I, 655) > **Pósatövis** 1308/313/425: *Pousathyuisse*, p. (AnjouOklt. 2: 153/340, Gy. I, 655 [itt *Paussathyuisse*]); **Homorog** 1214/550: *Humuroc* (Gy. I, 626, JAKÓ 26, VR. 79: 280) > **Homorogegyház** 1516: *Homrokeghaz* (JAKÓ 260); **Szerep** XII., 1283: *Zerep*, de (Gy. I, 514, JAKÓ 354) > **Szerepmonostora** 1322: *Scerepmunustura* (Gy. I, 514, JAKÓ 354)

den esetben kétrészes helynév, s eredményeként kizárólag egyrészes településnevek születnek meg.

6.3.1. Bihar vármegye ómagyar kori névkincsében 6 (0,4%) bizonyosan ilyen szerkezeti változással alakult településnevet találhatunk (vö. a földrajzi köznévek típusváltásáról mondottakkal). Ezek kisebb hányadában a földrajzi köznévi második névrész tűnt el a névből: az 1360-ban megjelenő *Dobracsényháza* neve a század végén (1389) már *Dobracsény*³⁰⁵ alakban tűnik fel.

A Cséffától D–DK-re fekvő *Kávástelek* településnév későbbi alakulását nem pusztán e névféjlődés példajaként érdemes kiemelni, ugyanis a névalakulások sajátos fejlődését mutatja. Kronológiailag leghamarabb a *Kávástelek* névalak jött létre (1316/382) szintagmatikus szerkesztéssel. Fejlődésének következő lépcsőjén a *Kávás* névforma áll négy évtized múltán (1355), amely tehát ellipszis útján született meg a földrajzi köznévi utótag elmaradásának eredményeként. S a településnév még mindig nem ebben a formájában állandósult, hanem hét évtized múltán a *-d* helynévképzővel bővült alakjában jelenik meg, és ez a képzőmorfémával ellátott névalak maradt meg napjainkra is, igaz, hivatalosan a román nyelvbe átkerült *Căuașd*³⁰⁶ formában.

Hogy ez a névalakulási folyamat nem zárult le az ómagyar korban, arra szemléletes példa *Pantosfalva* település neve, amely viszonylag későn, a XVI. század végén (1580) tűnt fel, s mindössze két évtized múlt el addig, amikor is a földrajzi köznévi utótag nélkül álló *Pantos*³⁰⁷ forma megjelent (1600).

A többféleképpen elemezhető településnevek közül inkább az ellipszis által létrehozottak között lehet számon tartanunk a Váradtól D–DNy-ra fekvő *Pósalaka* település rövidebb, földrajzi köznévi utótag nélkül álló alakját. Kétrészes neve a XIII. század végén ([1291–4]) bukkant fel, ám mivel a rövidebb *Pósa*³⁰⁸ forma megjelenése 1319-ben figyelhető meg, nem zárható ki a metonimikus névkeletkezés lehetősége sem.

Hasonló kettős úton fejlődhetett ki a *Topa* településnév is 1470-re, hiszen eredeti *Topaháza*³⁰⁹ formájában már a század elején adatolható (1406).

---

³⁰⁵ **Dobracsényháza** 1360: *Dobrachenhaza* (Cs. I, 606, JAKÓ 236 [itt *Dobrochonhaza*]) > **Dobracsény** 1389: *Doborzan*, t. (ComBih. 105)

³⁰⁶ **Kávástelek** 1316/382: *Kauastelek*, p. (AnjouOklt. 4: 95/240, Gy. I, 630, JAKÓ 270) > **Kávás** 1355: *Kavas*, p. (JAKÓ 270, AnjouOkmt. 6: 356) > **Kávásd** 1425: *Kavasd* (JAKÓ 270)

³⁰⁷ **Pantosfalva** 1580: *Panthosfalwa* (JAKÓ 315) > **Pantos** 1600: *Pantos* (JAKÓ 315)

³⁰⁸ **Pósalaka** [1291–4]: *Posalaka* (Gy. I, 655, VT. 358) > **Pósa** 1319, 1587: *Posa* (Cs. I, 620, ComBih. 248)

³⁰⁹ **Topaháza** 1406: *Thophazhaza* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 368 [itt *Thopazhaza*]) ~ *Topazhaza* (ZsO. II/1: 635) > **Topa** 1470: *Thopa* (JAKÓ 368)

6.3.2. A fent említett településnevekben kivétel nélkül a földrajzi köznévi második névrész tűnt el. Az ellipszissel történő névalakváltozás azonban nem pusztán a földrajzi köznévi névrészre terjedt ki. Sőt, névanyagunkban éppen azoknak a településneveknek nagyobb az aránya, amelyekből valamilyen egyéb névrészalkotó szerepű elem vészett el.

Olyan településnevek is létrejöttek ezzel a változással, amelyekből az önálló helynévi névrész maradt el. Az ilyen esetekben minden alkalommal az első névrész maradt meg. Ebbe a csoportba tartozik a *Berekböszörmény* (1396) nevéből létrejött *Berek*³¹⁰ településnév-forma (1552).

Ennél a névtörténeti szerkezetváltozásnál kell vizsgálnunk a mai *Berettyó-csohaj* történetét is. A településnév legkorábbi alakja a *Tora* volt, amely a XII. század elején tűnt fel. Majd egy évszázad múltán (minden bizonnyal új tulajdonos felbukkanása nyomán) megjelenik az új neve *Csohajtora* formában, s így az eredeti egyrészes elnevezés kétrészesé vált. A név fejlődése azonban itt még nem zárult le, hiszen a XIII. század végén az ellipszis nyomán megszületik a már újból egyrészes *Csohaj*³¹¹ névalak.

Talán ellipszis tehető fel *Derzs* nevének (1406) létrehozásában is. Amennyiben a településnév nem közvetlenül pusztai személynévből metonimikus úton született meg, a kronológia alapján feltételezhető a *Derzsbócs* (1332) vagy *Derzsbócsa*³¹² (1349) névalakból való létrejötte.

Nem ritka az olyan névalakváltozás sem, amelynek eredményeként az első, többnyire megkülönböztető jelzői névrész tűnt el a névből. Az 1391-ből adatható *Mezőpankota* településnév első névrésze, amely a vidék mezőségi talajára utalhatott, a néhány évvel későbbi (1396) alakváltozatból már hiányzik³¹³. Ugyanakkor persze ezt a változást másképpen is értékelhetjük, aminek az adhat alapot, hogy a két alakváltozat közötti időbeli különbség nem akkora, hogy a változást egyértelműen így értelmezhetnénk. Feltételezhetjük esetleg azt is, hogy a két névalak párhuzamosan létezhetett.

---

³¹⁰ **Berekböszörmény** 1396, 1421, 1496: *Berebbezermen*, p. (JAKÓ 210, Cs. I, 598, 599, ComBih. 40) > **Berek** 1552, 1587: *Berek* (JAKÓ 210, ComBih. 41)

³¹¹ **Tora** [1163–73]>520 k.: *Thwra*, v. (Gy. I, 608) > **Csohajtora** 1229/550: *Chuey-tora*, v. (Gy. I, 608, VR. 50: 124) > **Csohaj** [1291–4]: *Choaj* (Gy. I, 608, VT. 358, Cs. I, 606 [dátum nélkül]) ~ *Chuey*, v. (Gy. I, 608, JAKÓ 229, VT. 300)

³¹² **Derzsbócs** 1332: *DersBulch*, p. (Gy. I, 604) vagy **Derzsbócsa** 1349, 1360: *Dersbulchya*, p. (JAKÓ 217, Cs. I, 597) > **Derzs** 1406: *Deers*, p. (ZsO. II/1: 537, 635, JAKÓ 341)

³¹³ **Mezőpankota** 1391: *Mezewpankata* (JAKÓ 315) > **Pankota** 1396: *Pankata* (Cs. I, 619, JAKÓ 315)

Hasonlóan bizonytalan, ám ezzel együtt is besorolható e csoportba *Segesd*³¹⁴ település nevének fejlődése. 1588-ból adatható a falu *Nagysegesd* névformája, s hogy nem vagyunk teljesen bizonyosak abban, hogy a *Segesd* névalak ebből jött létre ellipszissel, azt szintén a két elnevezés megjelenése közötti csekély időbeli eltéréssel magyarázhatjuk, hiszen ezt az egyrészes nevet 1600-ban jegyezték fel. A bizonytalansági tényezőt tovább növeli az a tény, hogy a településnek létezett egy még korábbi alakja is, amelyet 1580-ból *Seges*-ként adathatunk. E két tényező alapján azt is feltehetnénk, hogy a korai *Seges* névalak volt a névfelődés kiindulópontja, amelyből a *-d* képző hozzákapcsolásával, morfológiai szerkesztéssel is létrejöhetett a kérdéses *Segesd* forma, s így a *Nagysegesd* csupán ennek kiegészüléssel született alakváltozata.

Az oklevélbeli datálás teszi nehezzé a *Középsusd* ~ *Susd*³¹⁵ településnév alakulásmódjának egyértelmű megállapítását is. A két alak közötti eltérés mindössze két év: 1588-ból származik a kétrészes *Középsusd* névváltozat, s az 1600-as oklevél e település megnevezéseként már a (talán ellipszissel kialakult) *Susd* névformát tartalmazza. A kronológiai közelségből persze emellett párhuzamos névalakulásra is következtethetünk.

6.4. A kiegészülés

Kiegészülés eredményeként mindig egyrészes településnév alakul át kétrészesé, tehát névalkotó szerepű névrész kapcsolódik az eredeti névváltozathoz. Az újonnan létrejött helynév szerkezete minden esetben úgy alakul, hogy a névrészek a megnevezés és a hely fajtájának megjelölési funkcióját látják el.

A középkori Bihar vármegye általunk vizsgált névanyaga 34 (2,4%) ilyen módon született településnevet tartalmaz. A korábbi elnevezésekhez utólag illesztett földrajzi köznevek arányát tekintve a *-falva* látszik vezetőnek (14), s ez nem mondható meglepőnek. Korábbi, kétrészes településneveink elemzése során már megvizsgáltuk a névalkotásban szerepet játszó földrajzi közneveket, s ott is messze ez az utótag mutatkozott a legnépszerűbbnek.

Ezek között a településnevek között találhatjuk *Ábrány* > *Ábrányfalva*, *Boldogasszony* > *Boldogasszonyfalva*, *Egyed* > *Egyedfalva*, *Margitta* > *Margittafalva*, *Nagymihály* > *Nagymihályfalva*, *Szentkatalinasszony* > *Szentkatalinasszonyfalva*, *Szentmárton* > *Szentmártonfalva*, *Újlak* > *Újlakfalva*³¹⁶ stb. válto-

³¹⁴ **Seges** 1580: *Seges* (JAKÓ 336), **Nagysegesd** 1588: *Nagysegesdh* (JAKÓ 336), **Segesd** 1600: *Segesd* (JAKÓ 336)

³¹⁵ **Középsusd** 1588: *Középsusdh* (JAKÓ 342) > **Susd** 1600: *Svsd* (JAKÓ 342)

³¹⁶ **Ábrány** 1234 k./XV., 1294/458, 1425: *Abraham*, mon. (Gy. I, 590, Cs. I, 601) > **Ábrányfalva** 1436: *Abranfalva* (JAKÓ 199); **Boldogasszony** 1332–7/Pp. Reg: *villa Beatae Marie* ~ *villa Sancte Marie Magdalene* (Gy. I, 605) > **Boldogasszonyfalva** 1443, 1459, 1460, 1462, 1471: *Bodogazonfalwa* (JAKÓ 218, Cs. I, 604); **Egyed** 1214/550,

záson átment falvak neveit. A kronológiai jellemzőket figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a legkorábban végbement kiegészülés megyénkben a XIV. század végén zajlott le *Szentmártonfalva* nevének létrejöttkor (1388), s a legkésőbbi ilyen szerkezetváltozást az 1588-ból adatolt, a Váradtól ÉK-re fekvő *Újlakfalva* neve mutatja. Ez utóbbi településnév egyébként is a legfigyelemreméltóbb ebből a névcsoportból. Érdekességét az adja, hogy már a kiegészülés előtt is olyan kétrészes névként élt, amelynek második, földrajzi köznévi névrésze a *-lak* volt. Érdekes lenne tudni, hogy mi indíthatta arra a névadókat, hogy az első, XIII. század végi ([1291–4]) adatolású eredetileg is kétrészes nevet kiegészítsék egy újabb földrajzi köznévi elemmel, mégpedig viszonylag későn, a XVI. század végén. Igaz ugyanis, hogy megyénkben ritkább volt a *-lak/-laka* köznévi használata, de semmiképpen nem mondható, hogy erre az időre már teljesen azonosíthatatlanná vált volna a helynevekben a névhasználók számára. Esetleg az lehet a kérdés megválaszolásában segítségünkre, hogy a korszak Bihar vármegyéjében hat *Újlak* település létezett. Ezek közül a Szentjóbttól K-re fekvőnek a XV. században jött létre a *Baromlak*, majd a XVI. század végén a *Mezőújlak*³¹⁷ névalakja. Telegdtől ÉK-re állt az a falu, amelynek *Újlaka* névformája egyidejűleg élt a birtokos személyjel nélküli alakokkal, ugyanakkor ezek mellett létrehozták a még egy újabb jelzői előtaggal ellátott *Pusztáújlak*³¹⁸ formáját is. A Debrecentől K–DK-re, a Fenestől ÉNy-ra elterülő falvak és egy bizonyosan nem azonosítha-

---

1275, [1278 k.], 1438: *Igged* (Gy. I, 614, Cs. I, 607, JAKÓ 236, VR. 80: 288) > **Egyedfalva** 1570: *Eggiedfalwa* (ComBih. 111); **Margitta** 1216: *Margneta* (JAKÓ 294) > **Margittafalva** 1422, 1425, 1478, 1496: *Margythafalwa*, p., opp. (Cs. I, 616, JAKÓ 294 [itt *Margithafalwa*], ComBih. 206); **Nagymihály** 1284, [1291–4] [4a], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1342: *Nogmihal*, v., de (Gy. I, 644, JAKÓ 302, VT. 222, 298, AnjouOkmt. 4: 229, ComBih. 347) > **Nagymihályfalva** 1434, 1466, 1482: *Nagh Myhalfalwa* (Cs. I, 599, JAKÓ 302 [itt *Nagmyhalfalua*]); **Szentkatalinasszony** 1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine* ~ *S. Katharine*, v. ~ *S. Katherine* [3a], v. (Gy. I, 637) > **Szentkatalinasszonyfalva** 1396: *Zenthkatarene Azzonfalua* (Cs. I, 623) ~ *Zenthkatherinaazzonfalwa*, p., v. (ComBih. 76); **Szentmárton** 1213/550, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *S. Martini*, v. (Gy. I, 669, JAKÓ 351, VR. 121: 503) > **Szentmártonfalva** 1388: *Zenthmartonfalua* (JAKÓ 351); **Újlak** [1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. I, 680, JAKÓ 374, VT. 300) > **Újlakfalva** 1588: *Ujlakfalua* (JAKÓ 374) ~ *Uylakfalua* (ComBih. 340)

³¹⁷ **Újlak** 1213/550: *Viloc*, v. (Gy. I, 679, JAKÓ 375, VR. 148: 646), **Baromlak** 1435: *Baromlak* alio nomine *Wylak* (JAKÓ 375), **Mezőújlak** 1599: *Mezeo Uylak* (ComBih. 341)

³¹⁸ **Újlak** +1283, 1324, 1336, 1366, 1388 [5a]: *Wylak*, p. (Gy. I, 679, 680, ZsO. I, 38: 396, 38: 397, 61: 616, 72: 711, JAKÓ 374, ComBih. 339, AnjouOklt. 8: 115/219), **Újlaka** 1283: *Vylaka* (Cs. I, 627), **Pusztáújlak** 1561: *Pwztha Wylak* (JAKÓ 374)

tó *Újlak*³¹⁹ települések azonos névalakúak. Kérdés, hogy nincsenek-e ezek földrajzilag egymástól olyan távol, ami már nem indokolhatná a települések egyértelmű azonosíthatóságának biztosítását egy új névrésszel történő kiegészítéssel. Minden bizonnyal nem szolgálhat magyarázatként a településnév névségének túlbiztosítása sem, más magyarázatot pedig az *Újlakfalva* névalak kialakulására nemigen találhatunk.

Ha az eredeti egyrészes nevek lexikális hovatartozását vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy minden esetben vagy személynévre vagy patrocíniumi névre vezethetők vissza, s ebben a tekintetben szintén az eredeti kétrészes, *-falva* utótagú nevek tulajdonságát láthatjuk viszont.

Az adatok gyakorisági jellemzői a továbbiakban is megfelelnek az eredetileg kétrészes nevekként létrejött település-elnevezésekben megfigyelhető földrajzi köznévi előfordulásoknak. Ez azt jelenti, hogy számszerű adataiban a következő, kiegészüléssel a nevekhez járuló földrajzi köznév a *-telek/-telke* (8/5). Az itt megjelenő elnevezések korábbi egyrészes alakjának lexikai alapja jóval szélesebb, mint az előző csoporté: növénynév, patrocíniumi név, népnév és személynév egyaránt megjelenhet benne. Ilyen szerkezeti változással alakultak ki az alábbi települések nevei: *Amberus* > *Amberustelek*, *Besenyő* > *Besenyőtelek*, *Hidas* > *Hidastelek*, *Ónad* > *Ónadtelek*, *Székely* > *Székelytelek*, *Úz* > *Úztelek*, *Szentpál* > *Szentpáltelke*, *Tárnok* > *Tárnoktelke*, *Várvize* > *Várvíztelke*³²⁰ stb.

---

³¹⁹ **Újlak** (Debrecentől K–DK-re) 1219/550: *Vylok* (Gy. I, 679, VR. 148: 648), **Újlak** (Fenestől ÉNy-ra) 1332–7/Pp. Reg: *Vilak* ~ *Vilok* ~ *Vylak* [2a] ~ *Vylok* ~ *Wylok* (Gy. I, 680, Cs. I, 627), **Újlak** (biztosan nem azonosítható) [1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. I, 680, VT. 301) ~ *Wylak* (Gy. I, 680, VT. 223)

³²⁰ **Amberus** 1273/392/477: *Ombereus*, v. (Gy. I, 594) > **Amberustelek** 1340: *Vrbamusteluk*, p. (AnjouOkmt. 4: 29, ComBih. 341); **Besenyő** 1273/392/477, 1374/500 k. [2a], 1396, 1421: *Besenew*, t. (Gy. I, 600, JAKÓ 211, Cs. I, 604) > **Besenyőtelek** 1319/414/581: *Besenyő Thelek* (AnjouOklt. 5: 193/488, Gy. I, 600 [itt 1319/414/XVI. datálással]); **Hidas** 1326, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *Hydus*, p., v. (Gy. I, 625, JAKÓ 259) > **Hidastelek** 1552: *Hydastelek* (JAKÓ 259); **Ónad** 1284: *Anad* (ComBih. 237) > **Ónadtelek** 1417: *Onadthelek*, p. (ComBih. 237); **Székely** 1213/550: *Scecul*, v. (Gy. I, 666, JAKÓ 356, VR. 123: 516) > **Székelytelek** [1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. I, 666, JAKÓ 356 [itt *Zekultelelek*], VT. 358); **Úz** 1376: *Ws* (JAKÓ 376) > **Úztelek** 1475: *Wzthelek* (JAKÓ 376); **Szentpál** [1308 k.]: *Scenthpal*, p. (Gy. I, 670) > **Szentpáltelke** 1429: *Zenthpalteleky* (ZO. 8: 382); **Tárnok** 1215: *Tauarnuc* (VR. 137: 585) > **Tárnoktelke** 1352: *Tharnokteleke*, t. (Gy. I, 674, JAKÓ 364 [itt *Tharnoktelek*]); **Várvize** 1327/469: *Warvysy*, p. (Gy. I, 690, Cs. I, 627, AnjouOklt. 11: 157/332) ~ *Warvyzy* [2a], p. (Gy. I, 690, JAKÓ 384, AnjouOklt. 11: 157/332) > **Várvíztelke** 1406: *Waruiztheleke* (ZsO. II/1: 537, JAKÓ 384 [itt *Warviztheleke*]) ~ *Warvyztheleke* (ZsO. II/1: 635)

Egyetlen egyrészes település neve egészült ki az idők folyamán a birtokos személyjeles *-háza* földrajzi köznévvvel: a Váradtól DNy-ra, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Gyak* falu nevéhez utólag kapcsolták a kérdéses köznevet, s ebben a formájában 1347-ből adatolható.

Talán ez a névszerkezeti változás zajlott le a megye egyik jelentősebb településének, *Bihar*³²¹ nevének alakulásában is. Bár a *-vár* utótaggal ellátott forma esetleg magának az erősségnek a megnevezése is lehetett. Itt a lexikális alapot a *Bihor* (1211, ÁKSz. 53) puszta személynév adta.

7. A népetimológia

A népetimológia jelenségével nem pusztán a köznevek körében találkozhatunk, hanem a legkorábbi időktől fogva megjelenik a településnevek fejlődési lehetőségei között is. E változás annak a nyelvi ténynek a következménye, hogy a helynév egy idő után elveszítheti etimológiai áttetszőségét. Amikor a nyelvhasználó–névhasználó számára nem világos egy településnév etimológiai eredete, vagyis az elnevezés motiválatlanná válik, a névtudat igyekszik azt újra motíválttá tenni, etimológiai áttetszőséggel ellátni. Olyan lexémát „látunk bele” a településnévbe, amelynek eredetileg többnyire olyan alakszerkezeti változást eredményezhet, amely semmilyen szabályszerűséggel nem adható meg.

Megyénkben nem jelentős a népetimológia által kialakított településnevek száma (5), s történetileg az eredeti névalakítási mozzanat szerint soroltam őket a megfelelő névkeletkezési kategóriába. Egyértelműen ebbe a csoportba tartozik *Szentelek*³²² település elnevezése. Az első benyomás alapján ma is nyugodtan sorolhatnánk a patrocíniumi eredetű nevek közé, amelyben *Szent Elek* nevét vélénk felfedezni. A templomcím eredetű településnevek avatott kutatója, MEZŐ ANDRÁS ezen a véleményen van. Szerinte nincs elegendő ok arra, hogy a településnevet kirekesszük a patrocíniumi nevek köréből (vö. 1996: 71: 2). A személynévi alap ebben az esetben az egyházi latin *Alexius* magyarításának eredménye, amely hangrendi kiegyenlítődés, a mássalhangzó-torlódás feloldása és a kicsinyítő-becéző képzőnek felfogott névvég elvonása eredményeként jött létre. Az ellenvéleményt képviselők kiindulópontja a településnév elsődleges névváltozata, az *Eszentelek* volt, amelynek előtagja a m. R. *Eszen* (1278: *Ezen*, SztP.KritJ: 2/2–3: 217, 1279, UrkBurg. 2: 136) személynév (tkp. ’kőrisfa’). Az előtagban a fentiek szerint KISS LAJOS (FNESz. *Biharszentelek*) személynévi

---

³²¹ **Bihar** [1067 k.]/267: *Byhoriensis* (Gy. I, 601) > **Biharvár** +1209/+251//322: *Byhoruariensi* (Gy. I, 602)

³²² **Szentelek** 1435, 1587: *Ezentelek* (Cs. I, 607) ~ *Zentelek* (JAKÓ 354, Cs. I, 607, ComBih. 295), XVI.: *Ezentelek* (JAKÓ 354), 1552: *Zenthtelek* (JAKÓ 354)

alapot tesz fel, KÁLMÁN (1989: 177, 1967: 10) és KNEZSA (1941b: 286) pedig a szláv *jesenb* ~ *jasenb* 'kőris' növénynevet véli felfedezni benne. Amikor a szláv lakosság eltűnt vagy beolvadt, az *Eszentelek* szókezdő *e*-jét a nyelvérzék az *e* mutató névmással azonosította és elhagyta, a maradék *Szentelek*-et pedig *Szent Elek*-nek fogta fel: a névalakulást a népetimológia körében tarthatjuk számon, illetve a téves felbontás jelenségét figyelhetjük meg fejlődésében (vö. KISS 1995: 20–22, 33–4).

Az egyik felfogás szerint ilyen változás tehető fel a Bihartól ÉNy-ra, a Berettyó bal partján fekvő *Nyüved*³²³ település nevében is. KNEZSA ISTVÁN (1943: 192) és KISS LAJOS (1997b: 184, FNESz.) a *nyű* 'féreg lárvája, kukac, féreg' (TESz. II, 1061) főnév *-d* képzős származékából esetleg személynévi áttétellel (*Nue* személynév: 1138/1329, ÁKSz. 253, *Neueg* személynév: VR. 332) keletkezettnek tekinti e helynevet. MOLLAY KÁROLY véleménye szerint a *nyű*, *nyűv* 'tép, szagat | kitép, kihúz <növényt, szórt stb.>' (TESz. II, 1060) ige *-g* képzős származékának tartja, és 'kendernyűvő szolgálnépeknek' (**nyüveg*) értelmezi. E szerint a későbbi *Nyüved* csak utólagos, népetimológiás fejlemény (MOLLAY 1982: 105–7). Ez ellen az szól, hogy a szolgálnépeket számba vevő HECKENAST munkájában (1970) nem említ kendernyűvöket. HEGEDŰS ATTILA a *nyüveg* szóalak 'nyüvött dolog' vagy 'nyüvött hely' jelentését feltételezi, az ilyen helyneveknek pedig ebből kiindulva 'irtásföld' jelentést tulajdonít (1985: 5–7).

Talán latinizáló tudálékos etimologizálással létrejött adatoknak vélhetjük a Várad környékén kereshető *Amberus*³²⁴ település XIV. század közepén megjelenő két névadatát is: 1335: *Vrbanus*, p. (AnjouOkmt. III, 130), 1340: *Urbanus* [2a], p. (AnjouOkmt. IV, 30). A településnév alapja az *Ambreus* ~ *Ombreus* (1202–3/1500 k. ~ 1211, ÁKSz. 30) puszta személynév, s mivel hangalakja nagyon hasonlít a latin *urbanus* szóra, a névalak esetleg nem magyar nyelvű (vagy csak összezavarodott?) lejegyzője talán összemosta a kettőt.

A Széplaktól ÉNy-ra található, később *Kisháza*³²⁵ alakú településnév (FNESz. *Kisháza*) szintén népetimológia eredménye, s talán e folyamat első jele

³²³ **Nyüved** *1208/550, 1213/550: *Neueg*, v. (Gy. I, 647, JAKÓ 307, VR. 102: 403), 1213/550: *Neuegy*, pr. (Gy. I, 647, JAKÓ 307, VR. 102: 403), [1291–4]: *Neveg* (Gy. I, 647, VT. 222) ~ *Niueg* (Gy. I, 647, JAKÓ 307, VT. 298), [1308–13], 1332–7/Pp.Reg [2a]: *Nyueg*, v. (Gy. I, 647), 1332–7/Pp.Reg: *Nyuet*, v. ~ *Niued* [2a], v. (Gy. I, 647), 1359, 1400: *Nyuegh*, pr. (ZsO. II/1: 43, ComBih. 229), 1421: *Nyüved*, p. (ComBih. 229), 1448: *Nywegh* (Cs. I, 618, JAKÓ 307), 1587: *Nyved*, p. (ComBih. 229)

³²⁴ **Amberus** 1273/392/477: *Ombereus*, v. (Gy. I, 594), 1335: *Vrbanus*, p. (Anjou Okm. 3: 130)

³²⁵ **Kisháza** 1374, XIV. v.: *Kesehaza* (Cs. I, 613, JAKÓ 279), 1587: *Keshaza* (JAKÓ 279)

lehet az 1587-ből adatolható *Keshaza* alak. A településnév első névrésze eredetileg a *Kese* (1211, ÁKSz. 190) puszta személynév, amelyhez a *-háza* földrajzi köznévkapcsolódott. Az idő múlásával az eredeti *Kese* előtagot a *kis* melléknév hasonította magához.

A népetimológiának Bihar megye településneveinek későbbi alakulásában is volt szerepe. A későbbi *Vircsolog* > *Vércsorog*³²⁶ nevének kialakulása is téves névértelmezéssel született meg (KISS 1995: 21, KÁLMÁN 1967: 11): valójában román eredetre vezethető vissza, amelynek előzményeként ld. a rom. N. *vîrciolog* [*< *vîrciorog*] 'örvény, forgatag' (Petrovici: StDialTop. 221) (FNESz. *Vércsorog*, KISS 1982: 233). Ugyanígy későbbi népetimológia eredménye a mai *Hadház*³²⁷ neve is, amelyben eredetileg (s korszakunkban végig) a *hat* számnév szerepelt, ám a *had* 'nemzetség' jelentésű főnév hangalakjának névbéli azonosága miatt ez utóbbi főnevet látták benne a névhasználók, s az elnevezés *Hadház* formában állandósult. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a két névforma kiejtése a kezdetektől egybeeshetett, hiszen a *h*-nak zöngétlenítenie kellett az előtte álló *d*-t.

8. Kategorizálhatatlan nevek

Az ómagyar kori helynévanyag történeti elemzése sokszor okozhat komoly gondot, mert ezek a nevek szinkron rendszerként állnak előttünk, így keletkezés-történetüket nem tudjuk minden kétséget kizáróan bizonyítani. A keletkezéstörténeti elemzés gyakran csak akkor adhat meggyőző eredményeket, ha a vizsgált név kellően sűrűn adatolható a vizsgált korban. Adatok híján azonban gyakran csak feltevésekre, illetve a meglévő ómagyar kori névrendszer nyilvánvaló analógiáira, rendszerszerűségének elemzésére hagyatkozhatunk.

A vizsgált Árpád-kori településneveink között Biharban 70 olyan névadat szerepel, amelynek kialakulásáról, keletkezéstörténetéről még ilyen módon sem tudunk semmi biztosat mondani. Ennek oka az, hogy funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai szerkezetük nem világos. Az ilyen településneveket kategorizálhatatlannak kell tekintenünk: *Akjel*, *Kolt*, *Libő*, *Jofa* stb.

---

³²⁶ **Vércsorog** 1492: *Verchelogh* (JAKÓ 388), 1555: *Werchellew* (JAKÓ 388), 1560: *Werzelogh* (ComBih. 356), 1561: *Wachyarog*, p. ~ *Wachyargh* (ComBih. 356)

³²⁷ **Hadház** 1312/XVIII., 1313: *Hothaz* (AnjouOkt. 3: 101/213, 230/512), 1312/XVIII., 1410: *Hathaz* (ZsO. II/2: 318, AnjouOkt. 3: 101/213)

9. Áttekintés

Bihar vármegye településneveit vizsgálva igen sokszínű névanyaggal találkozunk. Keletkezéstörténeti szempontú elemzésekor megállapíthatjuk, hogy a megye névkincsében nem csupán belső keletkezésű elnevezéseket találunk, hanem idegen eredetű, *n é v á t v é t e l l e l* bekerülő névegyedek is jelen vannak. Megjelenésük zömmel a vármegye déli–délkeleti felében figyelhető meg, ami a nemzetiségi betelepülések irányát, illetve a betelepülők népi hovatarozását tekintve érthető. E nevek a szláv és a román nyelvből kerültek a megye névkészletébe. Néhány településnél feltételezhető a párhuzamos névadás, hiszen a román és a magyar elnevezés együtt van jelen a névhasználatban. Nagyobb arányú megjelenésük az ómagyar kor vége felé figyelhető meg.

A jelentésbeli névalkotás egyik típusa, a *m e t o n i m i k u s n é v a d á s* adja a megye neveinek igen jelentős hányadát. A névadás alapja igen sokféle lehet: megjelenhet benne földrajzi köznévi formában a hely, ahol a település található; személynévvel kifejezve a tulajdonos; népnévvel, törzsnévvel, foglalkozás- vagy méltóságnévvel megjelölve a lakosság; feltűnhet benne már addig is önállóan élő mikrotoponima: épület, víz, kút, híd stb. neve. Településneveink között kevés az olyan funkcionális–szemantikai szerepű elnevezés, amelynek létrehozásában a vidék növény- vagy állatvilága jelenti a motivációt, ami érthető is, hiszen nagyobb arányban ezek a lexémák elsősorban mikronevek alkotásában jutnak szerephez. Talán azt is mondhatjuk, hogy a metonimikus névadás az egyik legősibb névalkotási mód. Biharban ez a XIV. század közepéig feltűnően nagy szerepet játszott a névrendszer létrehozásában.

A jelentésbeli névalkotás másik fajtája a *n é v k ö l t ö z t e t é s*, ez egyetlen településnév keletkezésében játszott szerepet.

A *m o r f e m a t i k u s s z e r k e s z t é s s e l* létrehozott nevek valamely helynévképző hozzáadásával jöttek létre, s bár számuk elmarad a legtöbb nevet létrehozó névalkotási módoktól (a metonimikus névadástól és a szintagmatikus szerkesztéstől), mégis a többi névalakítási eljárásnál jóval több településnév köszönheti neki létét. Az ily módon kialakult nevek lexikális alapja igen tág körben kereshető, s kronológiai határait vizsgálva a XIII. századtól folyamatosan jelen volt. Megyénk neveinek legsűrűbben használt képzőmorfémája az *-i* és a *-d* volt, de a korszakban általánosan használt más képzők szintén megfigyelhetők.

A kétrészes településnevek legjelentősebb része szintagmatikus szerkesztés eredményeként jött létre földrajzi köznévi utótaggal vagy differenciáló szerepű első névrésszel. Grammatikailag e szerkezetek minőségjelzős vagy birtokos jelzős összetételek. A névtípus az írásbeliségben a XIII. században jelent meg, s a nyelvtörténet során végig produktív névalkotási módnak bizonyult. Bihar vármegye településneveinek második legnagyobb csoportját ezzel a névalkotási móddal hozták létre.

Tudjuk, hogy a településnevek nem valamiféle „nyelvi kövületek”: létrejönnek, módosulnak, esetleg teljesen át is alakulnak. Az ilyen szerkezeti változások a nevet terjedelmében növelhetik vagy csökkenthetik. Amennyiben egy névrésznyi csökkenés történik ellipszisről, ha névelemnyi csökkenés zajlik le redukcióról beszélünk. E két rövidülési folyamatot összevetve azt láthatjuk, hogy névanyagunkban a változás inkább a névelemnyi alkotóelemeket érintette. A név alakja ellenkező irányú változáson is átmehetett: a névrésszel való gyarapodást kiegészülésnek, a névelemmel való gyarapodást bővülésnek nevezzük. E két névváltozási lehetőség számarányai között településneveinkben egyensúly figyelhető meg, a különbség igen csekély. A szerkezeti változások a XIII. század közepétől indulnak meg, amikor már kialakultak az egyes névtípusok, s ezzel lehetővé vált a már meglévő nevek analógiájára nemcsak új nevek létrehozása, hanem már meglévő elnevezések átalakítása is.

Története során minden nyelv változik: a nyelvrendszer különböző szintjei egyaránt átalakulhatnak. A szintek változása a településnevekben is megmutatható, hiszen ezek is a nyelvrendszer szerves részei. Ha egy lexéma a beszélők számára elveszíti jelentését, annak a településnévnek is megszűnik etimológiai áttetszősége, amely a kérdéses lexémát tartalmazza. Az ilyen neveket a névhasználó úgy alakítja át, hogy számára valamiféle jelentése mégis legyen. E jelenséget népetimológiának nevezzük, s településneveink között, ha nem is nagy számban, de találunk rá példát. A változás nem köthető kronológiai határokhoz, a nyelv változása minden korban magában hordja az ilyenfajta átalakulás lehetőségét.

Összefoglalásként a munka végén egy táblázat segítségével számarányaiban is áttekinthetjük a bihari településnevek keletkezéstörténeti típusait.

	szintagm. szerk.	morfm. szerk.	jelentésbeli névadás		szerkezeti változás					átvétel	többféle-képpen elemezhető	
			meton.	költözt.	ell.	kieg.	reduk.	böv.				
895 – 1050	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1051–1100	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1101–1150	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1151–1200	—	1	8	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1201–1250	12	48	120	—	—	—	—	—	—	—	5	3
1251–1300	35	36	108	1	1	2	5	8	4	4	8	8
1301–1350	63	30	104	—	1	6	11	11	11	3+1	8	8
1351–1400	59	12	38	—	2	4	7	2	2	2	5	5
1401–1450	100	14	53	—	—	12	6	5	1+1	4	4	4
1451–1500	50	5	22	—	—	3	6	1	3	3	3	3
1501–1550	56	1	10	—	—	2	1	1	32+1	4	4	4
1551–1600	123	13	41	—	2	4	3	4	+21	—	—	—
XII. sz.	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
XIII. sz.	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
XIV. sz.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
XV. sz.	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen: 1396 %	501 35,9	162 11,5	510 36,5	1 0,07	6 0,43	34 2,43	39 2,8	32 2,3	74 5,3	37 2,65%		

Irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET (1955), Az *l* hiátustöltőről: *MNy.* 51: 213–18.
- ÁKSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp., 1983.
- AnjouOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szeged. 1990–.
- AnjouOkmt. = *Anjoukori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis. I–VI*. Szerk. NAGY IMRE, Bp. 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp. 1920.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Nomina propria personarum aetatis Arpadianae*. Budapest, 2004.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Szerk. WENZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest, 1860–1874.
- BAKOS JÓZSEF (1970), A *szög* köznév alak- és jelentésváltozatai hely- és személyneveinkben: *NytudÉrt.* 70: 50–55.
- BALÁSSY FERENC (1873), Viszhang Botka Tivadar Tájékoztatására a vármeleg alakulása kérdésében: *Századok* 7: 81–99, 153–171.
- BALÁZS ÉVA (1939), *Kolozs megye kialakulása*. Település- és népiségtörténeti értekezések 3. Bp.
- BALOGH LÁSZLÓ (1973), Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról: *NyK.* 75: 407–17.
- BÁRCZI GÉZA (1938), *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1947), A történeti nyelvjáráskutatás: *MNy.* 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A Tihanyi Alapítólevél mint nyelvi emlék*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1953), A labiális utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez: *MNy.* 49: 35–43.
- BÁRCZI GÉZA (1958a), *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958b), *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1966), *A magyar nyelv életrajza*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1980), *A magyar nyelv múltja és jelene*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1982), *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN (1967), *A magyar nyelv története*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *Magyar történeti szóalaktan. II. A magyar szóképés története*. Bp.
- BÁTKY ZSIGMOND (1916), Alföld: *MNy.* 12: 333–4.

- BENKŐ LORÁND (1947a), *A Nyárádmente földrajzinevei*: MNyTK. 74. sz.
- BENKŐ LORÁND (1947b), *Víz- és helységneveink viszonyához*: MNy. 43: 259–63.
- BENKŐ LORÁND (1948a), *Lok*: MNy. 44: 52.
- BENKŐ LORÁND (1948b), *A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez*: MNy. 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND (1949), *Gerezd*: MNy. 45: 317–8.
- BENKŐ LORÁND (1950), *Adalékok a székelyek korai történetéhez*. In: *Új Erdélyi Múzeum*. I. 109–122.
- BENKŐ LORÁND (1951), *Egy jobbágylevél margójára*: MNy. 47: 221–9.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1967), *A nyelvöldrajz történeti tanulságai*: I. OK. 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1991), *A „budapesti iskolá”-ról*: MNy. 87: 1–14.
- BENKŐ LORÁND (1993a), *Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban*: MNy. 89: 10–9.
- BENKŐ LORÁND (1993b), *Megjegyzések víznevekről*: NÉ. 15: 50–7.
- BENKŐ LORÁND (1996a), *Az Árpád-kori magyarság nyelvöldrajzi helyzete*: MNy. 92: 399–403.
- BENKŐ LORÁND (1996b), *Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra*: NÉ. 18: 5–14.
- BENKŐ LORÁND (1996c), *Opponensi vélemény Mező Andrásnak „Magyarország patrocíniumi helynevei” című akadémiai doktori értekezéséről*: NÉ. 18: 93–8.
- BENKŐ LORÁND (1997), *A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik*. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ—VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 163–76.
- BENKŐ LORÁND (1998a), *Adalékok a bihari székelység történetéhez*. In: *Név és történelem*. Bp. 139–47.
- BENKŐ LORÁND (1998b), *A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük*. In: *Név és történelem*. Bp. 58–75.
- BENKŐ LORÁND (1998c), *Helynév–személynév–történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében*. In: *Név és történelem*. Bp. 11–39.
- BENKŐ LORÁND (1998d), *Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja*. In: *Név és történelem*. Bp. 111–21.
- BENKŐ LORÁND (2002), *A székely néprész név ómagyar történetéhez*: MNy. 98: 257–65.
- BERRÁR JOLÁN (1952), *Női nevek 1400-ig*: MNyTK. 80. sz.
- BERTA ÁRPÁD (1997), *Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről*. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ—VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 211–21.

- BUNYITAY VINCE (1883–1884, 1935), *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I–III*. Nagyvárad, 1883–1884. *IV*. Debrecen, 1935.
- CHALOUPECKY, VACLÁV (1923), *Staré Slovensko*. Bratislava. 1923.
- ComBih. = GEORG HELLER, *Comitatus Bihariensis*. München, 1986.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp., 1890–1913.
- CSÁNKI DEZSŐ (1906), Helynév-családok: *MNy*. 2: 385–95.
- DEME LÁSZLÓ (1950), A magyar nyelvtörténet korszakbeosztásának kérdéséhez: *MNy*. 46: 210–22.
- DEME LÁSZLÓ (1960), Gondolatok a helynévkutatásról. In: *Névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. 1958. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 72–5.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár*. I. köt. Bp., 1914–1930. II. köt. 1934–1944.
- FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC (1958), *A magyar stilisztika vázlatja*. Bp.
- Fejér: CD. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. (in 43. vol.)*. Budae, 1829–1844. [I.] Index. 1830. [II.] Index. 1835.
- FEKETE NAGY ANTAL (1937), Településtörténet és egyháztörténet: *Századok* 71: 417–31.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- FÖLDES LÁSZLÓ (1971), A telek 'földterület' jelentéstörténete: *MNy*. 67: 418–31.
- FUTAKY ISTVÁN (1991), Kérdések egy Árpád-kori helynév körül. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY—KISS JENŐ. Bp. 192–6.
- GALAMBOS LÁSZLÓ (1942), A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban: *MNyTK*. 64. sz.
- GALLASY MAGDOLNA (1989), Növénynévi alapú régi településneveink. In: *Névtudomány és művelődéstörténet*. *MNyTK*. 183. sz. 83–93.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915), Árpád-kori török személyneveink: *MNyTK*. 16. sz.
- GOMBOS 1937–1938 = ALBINUS FRANCISCUS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III*. Budapestini 1937–1938.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. I*. Bp., 1963., *II–III*. Bp., 1987.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1939/1990), Besenyők és magyarok. In: *A magyarság keleti elemei*. Bp., 1990. 94–192.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1958), A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I.: *Századok* 92: 12–87.

- GYÖRFFY GYÖRGY (1959), *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1960), A magyar törzsi helynevek. In: *Névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. 1958. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 27–34.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1961), A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: *Emlékkönyv a túrkevei múzeum fennállásának 10. évfordulójára*. Szerk. GYÖRFFY LAJOS. Túrkeve.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1972), Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle*. 15: 261–321.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1977), *István király és műve*. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1990), *A magyarság keletei elemei*. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997), A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ—VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 221–35.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1913/1942), A feketekörös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete. In: *Magyar nép — magyar föld*. Bp. 265–357.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1915/1942), Dél Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. 1915. In: *Magyar nép — magyar föld*. Bp. 359–92.
- HA 1. = *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA, TÓTH VALÉRIA.
- HA 2. = *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA, TÓTH VALÉRIA.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1964), Történelem és művelődés a földrajzi nevekben: *Nyr.* 88: 315–9.
- HAJDÚ MIHÁLY (1991), Középkori -monostora utótagú helyneveink tipológiájához. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY—KISS JENŐ. Bp. 250–5.
- HASZ. = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. I–XXIII*. Zagreb, 1880–1976.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970), *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben: *Nyr.* 40: 155–69.
- HEGEDŰS ATTILA (1985), Némedi: *NÉ.* 10: 3–7.
- HOFFMANN ISTVÁN (1984–85), A helynévrendszer változásai egy határrészé vált településen: *MNyj.* 26–27: 103–14.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1994), Válasz Mező András és Juhász Dezső opponensi véleményére: *NÉ.* 16: 118–9.

- HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS (1996), *Bihar vármegye I. Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából 1864*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS (1998), *Bihar vármegye II. Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából 1864*. Debrecen.
- HORGER ANTAL (1938), Szönyeg, szemöldök: *MNy.* 34: 247–9.
- HUTTERER MIKLÓS (1961), Adalékok a *felföldizmus* kérdéséhez: *MNy.* 57: 213–4.
- INCZEFI GÉZA (1960), *Szeged környékének földrajzi nevei*: *NytudÉrt.* 22. sz.
- INCZEFI GÉZA (1964), A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése: *MNy.* 60: 80–6.
- INCZEFI GÉZA (1965), A földrajzi nevek differenciálódásáról: *MNy.* 61: 75–80.
- INCZEFI GÉZA (1970a), A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben: *MNy.* 66: 312–23.
- INCZEFI GÉZA (1970b), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.
- INCZEFI GÉZA (1972), Az elliptikus földrajzi nevekről: *MNy.* 68: 310–15.
- JAKAB LÁSZLÓ (1957), Telek: *MNyj.* 4: 81–6.
- JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Bp.
- JANITSEK JENŐ (1999), Egyes román eredetű földrajzi nevek osztályozásának problémái: *NÉ.* 21: 159–63.
- JANKÓ JÁNOS (1892), *Kalotaszeg magyar népe*. Bp.
- JANKÓ JÁNOS (1902), *A Balaton melléki lakosság néprajza: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. köt. II. rész*. Bp. 33–89.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1980), A *Harang* helyneveinkben: *NÉ.* 3: 3–11.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*: *NytudÉrt.* 126. sz.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1994), Opponensi vélemény Hoffmann István, A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről: *NÉ.* 16: 108–14.
- KÁLMÁN BÉLA (1965), Egyek. Furta. Váncsod: *MNy.* 61: 343–5.
- KÁLMÁN BÉLA (1966), *Nyelvjárásaink*. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), A népetimológia helységneveinkben: *Nyr.* 91: 1–11.
- KÁLMÁN BÉLA (1970), *Amerikai magyar helynevek*: *NytudÉrt.* 70. sz.: 42–4.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1905), Albis: *MNy.* 1: 274–5.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1908), Helynévmagyarázatok: *MNy.* 4: 125–8.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1923), Gyán: *MNy.* 19: 27–9.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1925), *A magyar nemzet honalapítása 896–997*. Nagyvárad.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1956), Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között: *MNy.* 52: 238–55.

- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*: MNyTK. 95. sz.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1960), A földrajzi nevek egyik elméleti kérdéséhez. In: *Névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. 1958. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 86–9.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1968), Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig: *MNy*. 64: 108–22, 245–55.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben*. Bp.
- KERTÉSZ MANÓ (1938), Árokszállás: *Nyr*. 67: 41–44.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből: *Nyr*. 68: 33–9, 67–77.
- KESZLER BORBÁLA (1969), *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban*: *NytudÉrt*. 63. sz.
- KISS LAJOS (1972), A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek: *Nyr*. 96: 250–1. Újraközlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 202–3.
- KISS LAJOS (1976), *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*: *NytudÉrt*. 92. sz.
- KISS LAJOS (1982), Különös földrajzi nevek: *Nyr*. 106: 219–33. Újraközlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 7–21.
- KISS LAJOS (1984), Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek: *Nyr*. 108: 236–40. Újraközlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 30–4.
- KISS LAJOS (1990a), Kalugyer: *Nyr*. 86: 455–7.
- KISS LAJOS (1990b), A középkori Promontorium Varadiense magyarul: *MNy*. 87: 327–330.
- KISS LAJOS (1992), Erdély a helynevek tükrében: *Nyr*. 116: 90–4. Újraközlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 50–5.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei. *MNy*. 90: 1–19. Újraközlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 73–93.
- KISS LAJOS (1995), Földrajzi neveink nyelvi fejlődése: *NytudÉrt*. 139. Részletek in: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 207–26.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei: *Nyr*. 120: 440–50. Újraközlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 104–116.
- KISS LAJOS (1997a), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ—VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 199–210. Újraközlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 149–59.
- KISS LAJOS (1997b), Korai magyar helységnevtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ—VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 177–87. Újraköz-

- lése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 133–140.
- KISS LAJOS (1997c), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ—VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 187–97.
- KISS LAJOS (1999a), A Kárpát-medence régi helynevei. In: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba. 104–116.
- KISS LAJOS (1999b), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. In: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba. 96–103.
- KISS LAJOS (1999c), Málca és Malčica. In: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba. 181–185.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1941a), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei: *MNy*. 4: 196–232.
- KNIEZSA ISTVÁN (1941b), Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941. Ismertetés: *MNy*. 37: 283–6.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei*. Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943), Keletmagyarország helynevei. *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF—GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön: *MNy*. 44: 1–11.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), Az *-i* helynévképző a magyarban: *MNy*. 45: 100–7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. 1958. 19–26.
- KNIEZSA ISTVÁN (1974), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II*. Második kiadás. Bp.
- KORDÉ ZOLTÁN (1993), A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében: *Aetas* 1993/3: 21–39.
- KRISTÓ GYULA (1970), Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány: *Ethnographia* 81: 113–35.
- KRISTÓ GYULA (1973), Szentkirály: *MNy*. 74: 475–80.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1980), A magyar névtudomány és az objektív kritika: *Nyr*. 104: 250–6.
- KRISTÓ GYULA (1981a), Nyíregyháza kialakulástörténetének problémái: *NÉ*. 6: 27–39.
- KRISTÓ GYULA (1981b), Puszta személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. Név és társadalom. In: *MNyTK*. 160. sz. Bp. 101–4.

- KRISTÓ GYULA (1983), *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (1985), A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. Név és névkutatás. *MNyTK*. 170. sz. 15–22.
- KRISTÓ GYULA (1988), *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (1991), Néhány erdélyi helynévről. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY—KISS JENŐ. Bp. 386–94.
- KRISTÓ GYULA (1993), Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulója táján: *NÉ*. 15: 200–5.
- KRISTÓ GYULA (1996a), *A székelyek eredetéről*. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1996b), Opponensi vélemény Mező András „Magyarország patrocíniumi helységnevei (11–15. század)” című doktori értekezéséről: *NÉ*. 18: 112–7.
- KRISTÓ GYULA (2000), Telepítés és államalapítás. In: *Írások Szent Istvánról*. Szeged. 137–49.
- KRISTÓ GYULA (2002), *A székelyek eredete*. Bp.
- KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II*. Acta Historica Szegediensis Tomus XLIV, XLVIII., Szeged.
- KUBINYI FERENC (1889), Magyar keresztnévek: *Nyr*. 18: 86–9.
- KUBINYI LÁSZLÓ (1953), A *roh* színnév tulajdonneveinkben: *MNy*. 49: 409–19.
- LÁNYI KÁROLY (1866), *Magyar egyháztörténelme. I*. Átdolgozta KNAUZ NÁNDOR. Esztergom.
- LŐRINCZE LAJOS (1949), *Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai*. Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1967), Földrajzineveink élete: *MNyj*. 13: 3–27.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*: *NytudÉrt*. 33. sz.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1947), A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok* 81: 109–35.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1979), Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához: *Nyr*. 103: 97–106.
- MELICH JÁNOS (1905), *Szláv jövevényszavaink. I/1*. Bp. 1902. *I/2*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1906a), Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XI. századi helyneveinek értelmezéséhez: *MNy*. 2: 49–58, 97–106.
- MELICH JÁNOS (1906b), *Velence*: *MNy*. 2: 212–4.
- MELICH JÁNOS (1915), *Lant*: *MNy*. 11: 200–2.
- MELICH JÁNOS (1915–1917), Egy fejezet a történeti magyar hangtanból: *NyK*. 44: 117–72.
- MELICH JÁNOS (1916), Hely- és folyó-, pataknev: *MNy*. 12: 331–2.

- MELICH JÁNOS (1917), Adatok a történeti magyar nyelvtanhoz: *MNy.* 13: 1–6, 44–8, 108–15.
- MELICH JÁNOS (1923), A helyneveink egy csoportjáról: *MNy.* 19: 105–11, 137–42.
- MELICH JÁNOS (1925), Keresztúr: *MNy.* 21: 76.
- MELICH JÁNOS (1925–29), *A honfoglalás kori Magyarország*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1928), Erdély ősi földrajzi neveinek eredetéhez: *MNy.* 24: 161–4.
- MELICH JÁNOS (1940), Brünn nevééről: *MNy.* 36: 1–19.
- MELICH JÁNOS (1956), A *-da*, *-de* képzőről. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Bp. 155–160.
- MEZŐ ANDRÁS (1981), Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai. Név és társadalom. In: *MNyTK.* 160. sz. 85–99.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1985), A helynevek vándorlása a középkorban: *MNyTK.* 170. sz.: 23–8.
- MEZŐ ANDRÁS (1989), A típusváltás: *MNyTK.* 183. sz.: 143–6.
- MEZŐ ANDRÁS (1993a), A helynevek új kézikönyve: *MNy.* 89: 1–10.
- MEZŐ ANDRÁS (1993b), Egyszeri helységnevek a középkorban: *NÉ.* 15: 232–5.
- MEZŐ ANDRÁS (1994), Opponensi vélemény Hoffmann István, A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről: *NÉ.* 16: 104–8.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. (11–15. század)* Bp.
- MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
- MEZŐSI KÁROLY (1943), *Bihar megye a török uralom megszűnése idejében (1692)*. Bp.
- MIKESY SÁNDOR (1940), *Szabolcs vármegye középkori víznevei*. *MNyTK.* 53. sz.
- MIKESY SÁNDOR (1948), Várad Regestrom-beli helyek meghatározásai: *MNy.* 44: 64–5.
- MIKESY SÁNDOR (1967), A „vallási” helynevekről: *MNy.* 63: 474–6.
- MIKESY SÁNDOR (1973), *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA Veszprém. *MNyT.* = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ, PUSZTAI FERENC. Bp., 2003.
- MOLLAY KÁROLY (1982), *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Bp.
- MOLLAY KÁROLY (1991), Importált földrajzi nevek. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY—KISS JENŐ. Bp. 453–6.

- MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. Strigonii. I. 1874. II. 1882. III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924.*
- MOÓR ELEMÉR (1936), Magyar helynévtípusok. *Népünk és nyelvünk* 8.: 110–7.
- MOÓR ELEMÉR (1944), *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete.* Szeged.
- MOÓR ELEMÉR (1947), Küküllő: *MNy.* 43: 127–32.
- MOÓR ELEMÉR (1954), A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból: *MNy.* 50: 67–76.
- MOÓR ELEMÉR (1964), Két erdőféleség régi neve: *haraszt* és *cserét*: *MNy.* 60: 97–99.
- MoTört. = *Magyarország története. I/1–2.* Második, változatlan kiadás. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 1987.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II.* Bp., 1893–1901.
- NAGY GÉZA (1910), A magyar nemzetségek: *Turul* 28: 18–32, 52–65.
- NÉMETH GYULA (1925), Debrecen nevének eredete: *MNy.* 21: 273–4.
- NÉMETH GYULA (1931), Maklár: *MNy.* 27: 145–7.
- NÉMETH GYULA (1939), A magyar népnév, a magyar törzsnevek, a kazár népnév: *MNy.* 35: 63–71.
- NÉMETH GYULA (1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Második, bővített és átdolgozott kiadás. Bp.
- NYIRKOS ISTVÁN (1987), *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Debrecen.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.
- ORTVAY 1882 = ORTVAY TIVADAR, *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végeig. I–II.* Bp.
- ORTVAY 1891–1892 = ORTVAY TIVADAR, *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV° e tabulis rationes collectorum pontificiorum a. 1281–1375. referentibus eruta digesta illustrata. I/1–2.* Bp.
- PAIS DEZSŐ (1914), „Sok” mint falunév-képző: *MNy.* 10: 255–9.
- PAIS DEZSŐ (1917), Űrgeteg: *MNy.* 13: 230–1.
- PAIS DEZSŐ (1918), Sukoró és Homorog: *MNy.* 14: 67–70.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék:* *MNyTK.* 50. sz.
- PAIS DEZSŐ (1950), Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában: *MNy.* 46: 97–113.
- PAIS DEZSŐ (1956), A búcsú és a szabad: *MNy.* 52: 265–71.
- PAIS DEZSŐ (1962), Űr volt-e valóban Vrsuuru?: *MNy.* 58: 133–46.

- PAULER GYULA (1899), *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II.* Bp. Második kiadás. Reprint kiadása: 1984. I.
- PESTI JÁNOS (1969), Földrajzi neveink *alsó-, felső- (~ al-, fel-)* helyzetviszonyító elemei: *Nyr.* 93: 229–31.
- Petrovici: *StDialTop.* = EMIL PETROVICI, *Studiide dialectologie și toponimi.* București, 1970.
- Profous = ANTONÍN PROFOUS, *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. I–V.* Praha, 1947–60. (A IV. köt. társszerzője JAN SVOBODA. Az V. kötetet JAN SVOBODA és VLADIMÍR ŠMILAUER írta.)
- PRT = *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ (később) SÖRÖS PONGRÁC. I–V, VII–XII, Bp., 1902–1912. VI/1–2. Bp., 1916.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1927), Török eredetű helynevek: *NyK.* 46: 464–9.
- REUTER CAMILLO (1962), Feladatok és megoldások a helynévgyűjtés köréből: *MNy.* 58: 236–44.
- REUTER CAMILLO (1965), Tölgy és haraszt: *MNy.* 61: 80–9.
- REUTER CAMILLO (1972), *A személynévi helynévadás egy esete a magyar névanyagban.* Pécs.
- REUTER CAMILLO (1973), Cserke: *MNy.* 69: 222–4.
- K. SAL ÉVA (1958), Magyar vonatkozású finnugor szófejtések. (1945–57): *MNy.* 54: 387–99.
- SCHWARTZ ELEMÉR (1933), A patrocínium a helynévfejtés és telepítéstörténet szolgálatában: *Századok* 67: 185–91.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1967), Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban: *MNyj.* 13: 29–55.
- SIMONYI ZSIGMOND (1911), A tövégi orrhangok történetéhez: *Nyr.* 40: 241–8.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959), *Az ősi magyar igekötők.* Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1972), Árpád-kori helyneveink felhasználásáról: *MNy.* 68: 179–90.
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II.* Budapestini, 1937–1938.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi adománylevél hely- és vízrajza:* *MNyTK.* 85. sz.
- SZABÓ G. FERENC (1998), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben.* Nyíregyháza.
- SZABÓ ISTVÁN (1941), *A magyarság életrajza.* Bp. Reprint kiadása: Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata. Bp. 1990.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század).* Bp.

- SZABÓ T. ATTILA (1934), A helynévgyűjtés jelentősége és módszere: *MNy.* 30: 160–80.
- SZABÓ T. ATTILA (1940a), A magyar helynévadás történetéhez: *MNy.* 36: 127–9.
- SZABÓ T. ATTILA (1940b), A személynevek helyneveinkben: *MNy.* 2: 81–123.
- SZABÓ T. ATTILA (1942), *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok.* Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (1958), Az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése: *MNy.* 54: 503–9.
- SZABÓ T. ATTILA (1960), A magyar bilabiális *v* nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez: *MNy.* 56: 31–43.
- SZABÓ T. ATTILA (1965), A feudalizmuskori *karajnik ~ krajnik* tisztségnév szótörténetéhez: *NyIrK.* 9: 61–77.
- SZABÓ T. ATTILA (1988), A magyar helynévkutatás a XIX. században. In: *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek. VII.* A válogatást és a sajtó alá rendezést SZABÓ T. ÁDÁM végezte. Bp. 1988. 13–84. Eredeti kiadása *Erdélyi Tudományos Füzetek.* Kolozsvár. 1944.
- SzékOkl. = *Székely Oklevéltár I–VIII.* Szerk. SZABÓ KÁROLY, később SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, 1872–1898.
- Sztp.KritJ: = SZENTPÉTERY IMRE, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Bp. I. 1923., II/1. 1943., II/2–3. Szerk. BORSA IVÁN. 1961., II/4. Szerk. BORSA IVÁN. 1987.
- TERESTYÉNI SZABÓ FERENC (1941), Magyar közszoói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban: *MNyTK.* 59. sz.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–76.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfe-matika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1992., II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1995.
- TÓTH VALÉRIA (1998), Ómagyar helyneveink és a névföldrajz: *MNyj.* 35: 119–32.
- TÖRÖK GÁBOR (1960), Felföldizmus: *MNy.* 56: 216–9.
- TÖRÖK SÁNDOR (1982), Mi volt a neve a három kabar törzsnek?: *Századok* 116: 988–1059.
- ÚjSzékOkl. = *Székely Oklevéltár.* Új sorozat. I–. Szerk. DEMÉNY LAJOS—PATAKI JÓZSEF. Bukarest, 1983–.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár.* Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- UrkBurg. = *Urkunden des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I.* Bearbeitet von Hans Wagner. Graz–Köln, 1955. *II.* Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln, 1965. *III.* Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien–Graz–Köln, 1979. *IV.* Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien–Graz–Köln, 1985.

- VR. = K. FÁBIÁN ILONA, *A Várad Regestrum helynevei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged, 1997.
- VT. = Nyelvtörténeti adatok. A várad püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. Kiadja JAKUBOVICH EMIL. In: *MNy.* 22: 220–3, 298–301, 357–63.
- WAGNER LAJOS (1884), *Pozsony vármegye helyneveinek magyarázata*. Pozsony.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991), Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban: *NÉ.* 13: 15–32.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár I–II*. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.